

8/2135

8°/891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANNYOLCZADIK KÖTET

(478., 479., 480. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

TARTALOM.

CDLXXVIII. SZÁM.

	Lap
HAYNALD LAJOS. — Fraknói Vilmostól	1
A MUNKÁSKÉRDÉS LÉNYEGE. — György Endrétől	5
ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA. — (III.) — Takáts Sándortól	24
UKRAJNA. — Gróf Vay Pétertől	62
MISERICORDIA. (IX.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spanyolból, Hegedüs Artúrtól	98
KÖLTEMÉNYEK : <i>Mohács előtt.</i> — Vargha Gyulától. — <i>A kis flam.</i> — Takács Edith-től	122
SZEMLE: 1. <i>Az irodalom halottjai: Somló Sándor.</i> (1859—1916) — <i>Dalmady Győző.</i> (1836—1916) — Kéky Lajostól	
2. <i>A tudomány halottjai: Ramsay.</i> — Ilosvay Lajostól — <i>Metsnikow és Neisser.</i> — Szöllősy Lajostól	127
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Rajzok a török világból.</i> (Takáts Sándor: <i>Rajzok a török világból.</i>) — d-től	
2. <i>Fabriczy Kornél művészettörténeti dolgozatai.</i> (<i>Fabriczy Kornél kisebb dolgozatai.</i>) — D-től	
3. <i>Balzac.</i> (H. Heiss: <i>Balzac.</i> E. Faguet: <i>Balzac.</i>) — Elek Oszkártól	146

CDLXXIX. SZÁM.

	Lap
ROMÁNIA. (I.) — Marczali Henriktől	161
AZ OSZTRÁK-MAGYAR KORMÁNY TERÜLETI AJÁNLATAI	
OLASZORSZÁGNAK. — Fraknói Vilmostól	176
JALAVA ANTAL EMLÉKEZETE. — Szinnyei Józseftől	201
ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA. (IV.) — Takáts Sándortól	216
MISERICORDIA. (X.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spanyolból Hegedüs Artúrtól	238
KÖLTEMÉNYEK : <i>Búcsú az öreg szülfától.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Dél.</i> — Leconte de Lisle után, francziából Vargha Gyulától	292
SZEMLE: 1. <i>A budapesti egyetem múlt évéről.</i> — Beöthy Zsolttól.	
2. <i>Echegaray.</i> (1832—1916) — Király Györgytől	298

ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Ujabb magyar regények és novellák.</i> (Gárdonyi Géza: <i>Szunyoghy miatyánkja.</i> — Csathó Kálmán: <i>A varjú a toronyórán.</i> — Szini Gyula: <i>A tűzfészek.</i> — Kosztolányi Dezső: <i>Bűbajosok.</i>) — Sebestyén Károlytól	
2. <i>Katona-költőink verseskönyvei.</i> (Gyóni Géza: <i>Levelek a Kálváriáról.</i> — Zilahy Lajos <i>Versei</i> — Gyomlay László: <i>Tarnopol felé.</i>) — k. l.-től	306

CDLXXX. SZÁM.

Lap

† I. FERENCZ JÓZSEF. — Berzeviczy Alberttől	
DIPLOMATIAI TÁRGYALÁSOK ROMÁNIÁVAL. (1914—1916) — Fraknoi Vilmostól	321
ROMÁNIA. (II.) — Marczali Henriktől	354
A TÁRGYAS RAGOZÁS INGADOZÁSAI. — Simonyi Zsigmondtól	384
MISERICORDIA. (XI.) — Regény — B. Pérez Galdés után, spanyolból Hegedüs Artúrtól	401
KÖLTEMÉNYEK : <i>A Megváltó.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Bátyám sirját keresve.</i> — Karl Freiherr von Berlepsch után, németből Gyulai Ágosttól	453
SZEMLE : <i>Küzdelem az igazságért.</i> — Berzeviczy Alberttől	458
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>A muszlim orthodoxia s az ókori tudományok.</i> (I. Goldziher: <i>Stellung der alten islamischer Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften.</i> — Heller Bernáttól	
2. <i>Nőirók regényei.</i> (Erdős Renée: <i>Ősök és ivadékok.</i> — Kaffka Margit: <i>Két nyár.</i>) — r. r.-től	471

HAYNALD LAJOS.

Mikor ezt a nevet annak, a ki rá életében fényt árasztott, születési napja (1816 október 3) századik évfordulója alkalmából ezen czikk élére írom, habozva teszem föl magamnak a kérdést: vajon a világfergeteg vad tombolása közepett számíthat-e meghallgatásra a kegyelet nyájás sugallata? Vajon míg hazánk hős fiai, köztök bizonyára számosan, kik a közélet kimagasló alakjaivá fejlődtek volna, csatatéren, tábori kórházban, fogolytáborban naponként tömegesen vesznek el, van-e voltaképen jelentősége annak a ténynek, hogy egy jelesünk épen száz esztendő előtt született?

Azonban Haynald Lajosnak más jogcíme is van arra, hogy épen most újítsuk föl emlékét. Erdélyért, melyet ádáz ellenség a magyar koronától elrabolni vágyik, melynek szenvedéseit fájdalmasan érzi át minden magyar szív, Erdélyért küzdött és szenvedett egykor ő is. Mikor 1861-ben az osztrák birodalmi kormány Erdélynek Magyarországtól való elszakítására, az unio felbontására tett kísérletet, az erdélyi püspök bátran szembe szállott ezen törekvésekkel, ékesszólón hirdette a két testvérország elválaszthatatlan összetartozásának tanát, majd ezért főpapi székéről lemondásra kényszerítve, számkivetésbe vonult, a hová a nemzet ünneplő tisztelete kísérte és a honnan az alkotmány helyreállítása után Magyarország egyik legnemesebb államférfiának szava hívta vissza.

Báró Eötvös József volt az, a ki őt a kalocsai érsekségre fölterjesztve, az uralkodó előtt nyíltan hangoztatta, hogy Haynaldot arra a méltóságra «a közvélemény jelöli ki, mely a kinevezésben a király és a nemzet között létrejött szerencsés egyetértés új jelét» fogja üdvözölni.

Az ilyen módon kivételesen magas talapzatra emelt állást

elfoglalva, maga is a király és a nemzet közötti frigy megszilárdításában és értékesítésében báró Eötvös hű és tevékeny munkatársa lett; egyúttal oda irányozta igyekezetét, hogy a magyarországi kath. egyház ez új frigyben megtartsa hagyományos régi helyét. Közös munkájuk eredménye volt az, hogy az első magyar cultus-ministerre várakozó nehéz föladat: a királyi kegyúri jognak a parlamentáris formák között való gyakorlása, küzdelmek és válságok elkerülésével oldatot meg. Majd a minister által, a hatalmi és pártérdekek elnémítása mellett, felkarolt merész gondolat, hogy a kath. világi elemnek egyháza önkormányzatában megfelelő hatáskör biztosítsék, az ő részéről lelkes támogatással találkozott.

Ma már afelől sem kell hallgatnom, hogy az egyház és az állam közötti harmonia megóvására irányuló közös törekvésekkel áll kapcsolatban azon magatartás, melyet Haynald az infallibilitás kérdésével szemközt elfoglalt. Ezen kérdés, mely félszázad előtt az egész művelt világot, hazánkat is, lázas izgatottságba hozta, rég letűnt a napirendről. A félelmesen tornyosuló hullámok helyén sima víztükör terül el, melyre biztosan szállhat a visszaemlékezés sajkája. Azon aggodalom, a mely világszerte fölmerült, és a melyben maga Bismarck szintén osztozott, hogy a pápa egyéni csalhatatlanságának dogmája a katolikus népek politikai önrendelkezési jogát és állami függetlenségét megsemmisíti, azóta ötödfél évtized folyamán teljesen alaptalannak bizonyult. Mindazáltal 1869-ben katolikus főpapok is tökéletes jóhiszeműséggel gondolkodhattak úgy, hogy azon aggodalmak táplálása veszedelmes bonyodalmakat szülhet; ezek pedig könnyen elháríthatók, mivel a pápa hittanítói tekintélye és egyházkormányzati joghatósága különben is megingathatatlan szilárd alapokon nyugszik. A vatikáni zsinaton Haynald azokhoz csatlakozott, kik a pápai csalhatatlanság dogmatikai meghatározását időszerűtlennek, inopportunosnak vallották. Ékesszólása és theologiai tudományossága nagy súlyt biztosított föllépésének. Mivel azonban a túlnyomó nagy többség az ellentétes felfogást emelte diadalra, ezen tényből mind alázatos hithűsége, mind nemes büszkesége levonta a consequentiákat. A zsinat végzése előtt meghajolt és az ó-katolikus mozgalom kezdeményezőinek

fölvívását, hogy élükre álljon, fölháborodással utasította vissza. Egyúttal, nehogy úgy tűnjék föl, mintha érdekeinek áldozná föl meggyőződését, elhatározta, hogy érseki javadalmától megváltik. Hátrahagyott iratai között föltalálható a pápához és a királyhoz intézett irata, azon följegyzésével, hogy illetékes tényezők kívánságára állott el szándékától.

Miként az egyházpolitikai nagy problémák megoldásánál, szintűgy a nemzeti cultura színvonalának emelésére irányuló munkásságban is Eötvös oldala mellett állott Haynald. Alig hogy a magyar közoktatás történetében új korszakot megnyitó 1868-ik évi népiskolai törvény a szentesítést elnyerte, rendszeres és minden áldozatra kész tevékenységet indított meg a törvényben a felekezeti iskolák főnntartói részére biztosított jogok érvényesítése és a megállapított köteleességek teljesítése érdekében. Az elismerés koszorúját, melyet a törvény korán elhúnyt megalkotója nem nyujthatott neki, az ő utóda és szellemi örököse, Trefort Ágoston, fonta meg részére. Egyik átíratában szemlét tartva a Haynald által elért eredmények fölött, biztosította őt afelől, hogy «bölc és sikeres intézkedéseit, nemes áldozatait az egész nemzet tisztelete környezi, minélfogva nevét az élő nemzedék hálával fogja az utókornak átadni».

A közművelődés mindennapi kenyerünket termő szántó-földjének munkálása közben a szellemi világ díszkertjeinek, a tudománynak és művészetnek gondozása szintén szüntelenül foglalkoztatta őt. Tudós volt maga is, a növénytudomány avatott munkása, ki értékes tanulmányokat tett közzé, világhírű gyűjteményt állított egybe, a világ minden részében működő szaktársaival sűrű levelezési érintkezést folytatott.

Emellett régészeti ásatásokat indíttatott meg, történeti okirattárakat bocsáttatott közre, Kalocsán csillagászati és földdelejjességi observatoriumot alapított, magyar festők és zeneszerzők javára ösztöndíj-alapítványokat tett.

Ezen a helyen meg kell emlékezni arról is, hogy az Akadémia tiszteleti tagjai sorába megválasztatván, hordozó oszlopa, nem decoratív részlete gyanánt tekintette magát. Társunk kívánt lenni, nemcsak föllépésének megnyerő igénytelenségével és modorának derült kedélyességével, hanem egyszersmind a közös munkában komoly részvételével. Erről tanúságot tesz-

nek hírneves külföldi botanikusok fölött tartott emlékbeszédei, melyeknek elvállalására az Akadémia fölhívása mindig készen találta, noha előhaladott kora és nagy elfoglaltsága új terhek elhárítására följogosíthatták.

Széles kiterjedésű és sokféle szerteágazó tevékenységének keretében úgy tűnik föl egyénisége, mint az egykor minden téren *uralkodó* régi magyar hierarchia méltó örököse: a minden téren *szolgálni* vágyó új hierarchia első hírnöke.

FRAKNÓI VILMOS.

A MUNKÁSKÉRDÉS LÉNYEGE.

A munkáskérdés lényege kétségkívül érdekes téma. Természetes, hogy még nincs megoldva. Új meg új tanulmányok foglalkoznak vele, nálunk legutóbb Méhely Kálmáné,¹ mely valóban értékes dolgozat. A kérdést ez sem oldja meg, de az efféle csalódás mindnyájunkkal közös, a kik érdeklődéssel olvasunk érdekes című könyveket. A *Saturday Review*ban egy időben két cikk jelent meg a modern regényirodalom által választott címekről, a melyben a szellemes író azt hangöztatta, hogy a régi, egyszerű címek lassanként végleg kivesznek az irodalmi világból; az új címeknek pedig a szivárvány összes színeiből összeállított fények keresése lesz az alaphangja. Hiszen Stuart Mill önéletrajzában bámulatos őszinteséggel adja elő egyik ifjúkori emlékeképen, mennyire aggodott azon, hogy az alaphangok mindenféle combinatióját nemsokára végleg és visszavonhatatlanul ki fogja meríteni a zeneirodalom.

Méhely Kálmán műve a *prætensiv* cím mellé valóban *prætensió*s tartalmat is tudott adni. Nem habozom kimondani, hogy Méhely Kálmán jelen munkája becses mű a tudományos téren és előbbvitele a munkáskérdés lényege körül folyó hosszú vitáknak. Minthogy pedig a közgazdasági tudomány egyik különös szerencséje vagy szerencsétlensége, a mint veszszük, hogy a gyakorlati élettel közvetlen kapcsolatban, egymásra szünet nélküli visszahatásban áll, Méhely művének és okoskodásának megvan, kétségkívül előbb-utóbb meg kell lennie a maga természetes következményének a gyakorlati életben is.

¹ *A munkáskérdés lényege.* Társadalom-politikai tanulmány. Írta Méhely Kálmán, a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének ügyvezető igazgatója. Budapest, Pátria, 1916. 4° 104 l. 25 táblával. Ára 20 kor.

A liberalizmusnak egyik különös ismertető sajátsága az emberiség egész életében — mint szerzőnk mondaná — a nagy vonalak törvénye. A fokozatos haladás nagy irányokban, szemben az apró ugrásokkal, — a görbékkel, — a nagy térben és időben érvényesül, vagy helyesebben, úgy jut kifejezésre. Mióta Jean Paultól olvastam egyszer azt az ötletszerű megállapítást, hogy az emberiség úgy halad előre, mint a kacsza, döcögve jobbra és balra, azóta sohasem ment ki fejemből ennek a tételnek igaz volta. Méhely Kálmán, a ki igen helyesen és tisztán fogja fel a közgazdasági liberalizmusnak majd agyonmagasztalt, majd agyoncsépelet irányzatát, egész könyvével a munkáskérdés lényegének liberális felfogását domborítja ki, szemben mind a régibb túlzások, a munkás-kiszivattyúzás eljárásával, — a melylyel szemben a Marx és közvetlen hívei erős visszahatását teljesen indokoltnak tekintti, — mind az újabb langymeleg katedersocializmussal, mely viszont az egyéni szabadság megszorítását czélözva, túlló a célzon s megöli e túlhajtások túlzott buzgóságú nyesegetésével magát a termő ágat: az egyén cselekvőképességét is.

Két nagyarányú küzdelem folyt le a közgazdasági élet egész mezején a francia forradalom, vagy mondjuk Smith Ádám óta. Az egyik a socialis szervezkedés, a másik a demokratikus eszmeáramlat közgazdasági megvalósítása. Ma már mind a két küzdelem megtermette a maga gyümölcsét s bár még nem érett meg egyik sem, a gyümölcsök már ki vannak annyira képződve, hogy szakértő kertész ítéletet mondhat contourjaikról, sőt gyakorlati szemmel valószínű következtetéseket vonhat le ízökről, használhatóságukról. Minden változván körülöttünk, természetesen mi is, a ma és tegnap gyümölcse, Tennyson szerint «the latest seed of Time», változásnak vagyunk alávetve, tehát nemcsak maga a tárgy változik át a levés és érés küzdelmei közt, hanem az a szempont is, melyből azokat mi tekintjük a külső, az érettség és az ízlés szempontjából. Ma más a mi felfogásunk a szép «ögzített» eszmemenetekről, más-ként ítéljük meg a physiokratákat, a Proudhon, a Malthus tanát, vagy az «isolirter Staat», Carey vagy List tételeit, mint tették atyáink, vagy tettük mi magunk egy pár évtizeddel korábban. Nem azon súlyos közgazdasági elméleti válságokra utalok, a

melyek a most folyó háború küzdelmeiben zúgnak keresztül korábbi sarkalatosnak hitt tételeinken át, hanem arra a csendes, lassú, de éppen azért még ellenállhatatlanabb megőrlésre, melyet Madách Lucifere oly borzasztó igazsággal mond el Pháraó — Ádámnak.

Szárazon és igazán áll ma az a tétel, hogy a végleges ellentétek siketítő zaja közel van a lezáráshoz, vagy legalább is az elcsendesüléshez. A socialis szervezkedés az egész vonalon megvan, nagyban és egészben «*die welt, dort ghibellin*», akármerre nézünk ; közgazdasági életünk egész mezején talán még könnyebben felismerhetők az egyes alakulások és irányzatok, mint a félhold és kereszt zászlók táborai a Bouillon Godfréd korában, vagy a kereszt és csillagos toronyjelzők a harmincz éves háborúk korában. A jelvények teljes épségben megvannak ma is ; csak a nagy «*furor*»-t őrlötte meg az idő körülöttünk. A félhold zászlai oldalunkon harcznak ma, épúgy mint félszázaddal ezelőtt az angol és francia oldalán, mert más viszonyok más szükségletet teremtenek és a Vörös Kereszt vagy a szövetségi élet nemes küzdelmeiben egymást megértve, együtt dolgoznak modern eszmék nyomása alatt a százados küzdelmek elfelejtése után a két irányzat leglelkesebb hívei.

A socialis szervezkedés, mely egymás ellen irányult, lassanként, de észrevétlenül, megkezdí irányt változtató, de még helyesebb működését. Lesz lassanként egy legfelsőbb szerv, mely az egyén korlátozását s társai érdekének altruista-szerű szemmeltartását tartja főparancsnak, természetesen a saját érdekei leghelyesebb magyarázásának nyomása alatt. A kis görbék nagy egyenesekbe formálódnak át, a «*tous les interêts sont harmonieux*» lágymeleg tana, mely Madách szerint, «*olyan szép, mint a magasból a templomének*», a nagy távolságban, a hol a különböző és közéről még ellentétes hangok mind szép harmoniába olvadnak össze, megrajzolja a liberalis haladás irányát, felmutatja a multban — legtöbbször a pillanatnyi szenvedélyek között önkénytelenül — követett irányzat valódi voltát és ugyanakkor majdnem matematikai kényszerrel mutatja meg a követendő irányzat egyedül helyes megválasztásának lehetőségét.

Mellesleg megjegyzem, hogy ugyanez áll a demokratikus

irányról. Sidney és Beatrice Webb újabb könyvei kétségbevonhatatlanul igazolják a demokratia uralomra-jutásával együttesen az új arisztokratia megjelenését. Az ipari munkásoknál ugyanaz történik szemünk előtt, mint a nomád és földművelő népeknél történt pár ezredév előtt. Az egész különbség csak az, hogy a haladási tempó gyorsabb ma, a gőz és villamosság korszakában, mint volt a korábbi időkben. A socialis szervezkedést ma nem gátolja többé az idő és a tér : a gyári munkások együtt, egy munkásként dolgoznak, azonos igényeik vannak, gyorsan egymásra akadnak és szervezkednek. A demokratikus eszméket lehelli a kors az önfenntartás ösztönét, mihelyt megvan a szervezkedés lehetősége, működésbe is hozza az önvédelem szükségét. S ha egyszer megmozdul, lehet, sőt valószínű, hogy félszeg irányokba csap át gyakran, lesz belőle az, mit Faguet olyan mesterien rajzol : a képzetlenség uralma. De az élet jön nyeseő ollójával, a visszaélések lehetősége folytán elsorvad s végül ez a félszeg irányokba tévedt természetes mozgalom is mind hasznosabb kiegészítő szerve lesz a rajtok kívüli élő nagy társadalomnak.

Nincs ok félni az emberiség általános haladását, vagy a mélyebb értelemben vett demokratia jövőjét sem a munkásosztályok küzdelmeinek azon jelenségeitől, a melyek tagadhatatlanul össze vannak vele növe. Az emberi egyenlőség egészséges vagy ferdén rajzolt ideálja szembeszökő küzdelemben áll az emberi egyenlőtlenségnek eltitkolhatlan tényével ; a haladás iránya, ha az felfelé tör, s ebben a liberalismus nem kételkedhetik, kiegyenlíteni törekszik az ellentéteket, a fejlődés különböző fokozataiba sorolja be az arisztokratianak eszményileg vett tanítása szerint a rétegeket s így állítja helyre a socialis szervezkedés vagy a demokratia negatív hatásai által megzavart összhangot. A legjobban szervezett és így rendszeren legjobban fizetett, legfejlettebb munkás lehet elvileg demokrata, tényleg azonban oly sok fokozat választja el igényeit, életfelfogását és egész lelkét az egyáltalán nem szervezett, s így rendszeren legrosszabbul fizetett és legkevésbé fejlett munkástól, hogy maga ez a helyzete arisztokrátiát jelent számára. Az angol gépészek és dock-munkások vagy a mi saját gépeztergályosaink és a mezőgazdasági felvidéki munkások között nem lehet-e rátalálni az arisztokratia egész lelki világára?

Teljesen igazat adok Méhely felfogásának ebben az irányban. A rajz szerintem is helyes, a színek is találók. Sőt azzal sem vagyok képes a demokratia egyedulalmáért sóhajtozó lelkeket megvigasztalni, mint ha én ezt csak átmeneti állapotnak tartanám. Megint Luciferre hivatkozom: «Vagyok': bolond szó. Voltál és leszesz. Örök levés s enyészet minden élet.» Egymásután jönnek a nemzedékek és a kiváló sajátságok. A fajok keletkezésének nagy problémája mint egy örök törvény uralkodik felettünk. Az a sajátos vonás, a mely a környezet igényeinek legjobban megfelel s mely hivatva van tyrust alkotni az utána következőknek, oly individuális mázt ad, melyet társadalmi fogalmaink aristokratának neveznek, a mely a legjobb, philosophiánk által a czélatoknak leginkább megfelelőnek nevezett tulajdonságokkal száll szembe az élet feladataival. Lehet, hogy nemzedékek multán, vagy a viszonyok gyors átalakulása miatt előbb is «obsoletokká», a megélhetésre nem szükséges, sőt azzal ellentétes archaismusokká válnak e tulajdonok s akkor lesülyednek becsben, de mindaddig, a míg ilyenek vannak s így támadnak: az élet fenntartja az aristokratiát s a folytonos fejlődésnek, a fajkiválasztásnak tanával szemben az absolut demokratia nem csak tényleg lehetetlen valóság, hanem — a mi ennél még sokkal fontosabb — tarthatatlan elméleti tan volna.

Természetesen, ha Méhelynek igaza van ezen alaptételében az én felfogásom szerint, úgy egyáltalában nem lehet megtagadnom összhangomat vele e tétel gyakorlati alkalmazásában sem. Hiszen ő is a szeme előtt lefolyó küzdelmekből veszi adatait, sőt épen az általa oly tehetséggel és ügyességgel összeállított adatok következményei gyanánt adja elő igazságait. Tana szerfelett egyszerű és tanácsa tagadhatatlanul magán viseli a komoly megfontolás zománczát. A munkásküzelmek alapja a bérkérdés, és csak mellékesen, a küzdelem folyama alatt vált az, fájdalom, igen sokszor egyszerű hatalmi kérdéssé. Nagyon természetes, hogy ezen kérdések kikerülése, vagy kiküszöbölése a versengő felek mindegyikének érdekében van. Egészen világos, hogy annak megítélése, hogy egy hivatalnok megtartassék-e a gyár szolgálatában, vagy annak hatásköre miként szorítottassék meg, és még inkább annak eldöntése, hogy egy munkás befogadtassék-e vagy kiutasítottassék: szembe-

szökőleg nem dönthető el helyesen és ennél fogva közmegnyugvásra háború, munkaszünetés útján. Azonban világos az is, hogy adott viszonyok közt igen nehéz annak eldöntése, vajon egyoldalúlag feltétlenül a munkaadó jogkörébe tartozzék-e annak kimondása. Állhat elő eset, mikor valóságos kémszerű foglalkozást büntet vagy akar büntetni a munkások ellentállása. Az angol blackleg-kifejezés maga erre enged következtetni. Már most a gyárnak érdeke-e az, hogy a munkások közt annyira kívánatos cooperatio, a mely mesterségesen — és pedig nem ritkán a munkaadó tudtával és beleegyezésével és mindig az ő nyilvánvaló érdekében — megzavartatik, a természetes erkölcsi visszahatás erőszakos megfékezésével tétessék lehetetlenné? Készséggel elismerem, hogy vannak, sőt gyakoriabbak is az ellenkező esetek, a mikor vagy egyes szakszervezeti vezérember, vagy csak egyetlen munkás rosszindulata vagy hevessége idéz elő oktalan küzdelmet; de az egészen világos, hogy ezen esetekben sem hagyható nyugodtan egyik érdekelt félnek egyoldalú ítélkezésére a döntés, hanem valami más megnyugtatóbb módot kell keresni.

És a már megújuló küzdelemnek itt, e ponton fekszik sarkköve, még pedig mind a bérkérdés gyakoribb, mind a hatalmi kérdések ritkább eseteiben.

A választott bíróság elve kétségkívül hasznosan volt e kérdések eldöntésénél gyakorlati próba alá bocsátva. Mundella javaslati humánusak, jó szándékúak voltak és igazi keresztényen szellemtől áthatottak. Miként a Miklós czár hágai békebírósága is, — körülbelül úgy fült bele a vértengerbe, mint Dante pokla, a melynek tudvalevőleg jó szándékok köveiből voltak összeállítva tornáczai. Mindenesetre kívánatos a szenvedélyeket az elfogulatlan, vagy elfogulatlannak tartott, vagy legalább látszólag elfogulatlannak tartható értelem elé idézni, ott mérlegelni a háború vagy béke nagy kérdését, a mely a legegyszerűbb munkaszünetésnél is ezrek nyugalalmát veszélyezteti és ezrek nyomorát okozhatja, de az világos, hogy a szer nem biztos. A szenvedély rossz tanácsadó; a küzdelem folyamán egy csomó hatalmi kérdés is fullajtárává szegődik az eredeti bérkérdésnek és az egyezés sokszor lehetetlen.

A ki valaha foglalkozott a szakszervezetek történetével,

bizonyára nem fog meghatottság nélkül gondolni azon béketűrő, hosszas és tárgyilagos megbeszéléseknek igazán pathetikus történetére, a hol mindenki a legjobb szándékkal igyekezett a békére, és az mégsem jöhetett létre. Az angol Board of Trade hivatalos egyeztető tárgyalásai, szakszervezeti vezérek visszavonulása, dezavválása, a hevesebb vérűek által árulónak kikiáltása mind hiábavaló volt; sőt a legújabb — nagyon is észszerű — eljárás, a mely csak általános és nyilvános szavazás útján engedi a munkaszünet kimondását, a hol tehát a békére irányuló áramlatok egész tömegének szabad befolyása nyilvánvalóvá lesz az összes szakmabeli munkásokra, mindez hiábavaló igen sok esetben; a háború megvan, mert . . . nos, erre igazán nem lehet mást mondani, mint hogy a küzdő felek pszichologikus állapota úgy kívánta.

A javaslatba hozott praeventiv eszközökről szerintem — és ezt a kifogásomat a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének évkönyveiben közölt becses adalékok tárgyalása alkalmával¹ részletesen kifejtettem — kissé egyoldalúan, mondhatnám, dolyfös hangon mond elutasító véleményt szerzőnk.

Utoljára is tény, hogy az ember ma olyan, a milyen. És a munkaadó is, a munkás is csak ember. Sem isteni bölcsességet, sem jézusi szeretetet nem lehet tőle követelni. A ma küzdelmeiben természetesen gyakran nem érezzük a tegnapi tanítását, de nem érezzük a holnap lehelletét sem. Pedig a munkáskérdés lényegének megértésére mind a kettő szükséges. Az ellentétek éppen olyan egyszerűen hűvösödnek le egy idegen eszmeáramlat hűsítő csapására, mint — hogy triviális példát idézsek — a marakodó kutyák lecsendesednek egy korsó hideg víz rájuk öntésével. Azért, mert a küzdelem ma ilyen éles, nem lehet hímet varrni arra, hogy mindig ilyen lesz. A socialis tudomány feladata éppen annak az olajseppnek keresése és megtalálása, a mely az össze nem vágó kerekek surlódását és az ebből keletkező csikorgást megszüntetni vagy legalább csillapítani képes.

¹ Megjelent a *Közgazdasági Szemle* 1913. évi 4. számában és a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közönyének* 1913. évi 24. számában.

És van is több ilyen olajsepp tudományunk raktárában készletben.

A munkabér-fizetési rendszerek megváltoztatását, a szerzőnk által jelen alkalommal is oly melegen ajánlott Taylor-rendszer behozatalát nem tartom ezen orvosságok közül valónak. Nagy érdeme van abban, hogy a munkások között fennforgó igaztalanságok nagy részének kiküszöbölését matematikai pontossággal lehetővé teszi és ily módon a munkások és a munkaadó közt előforduló nehézségek egy részét kiküszöbölván, a surlódási felületet keskenyíti; de körülbelül ennyi egész jelentősége a munkásküzdelmek lényegére nézve. Elismerem, hogy a gyárak belső életében a zavaroknak és surlódásoknak nagyon is gyakori oka lehet az a kedvezés vagy túlbér, a melyet a munkabér megállapításánál az egyik munkás élvez vagy szenved a másik felett; de ez utoljára is, hogy úgy fejezzem ki magam, egyszerűen localis baj, s ha több ilyen kelevény dagasztja is a belső összhang testét, annak utoljára is localis orvossága lehet, az illető munkabérek területén, s a bajoknak valódi forrását ez irányban a collectiv szerződések sikeresen megszorították; az egyes szakma és szakma között fennforgó igaztalanságok orvoslására pedig magában a Taylor-rendszer természetesen képtelen; s a mi a legfőbb: képtelen az egész rendszer, bármilyen pontosan kezeljék és bármilyen igazságosan állítsák is fel, abba a nagy kérdésbe még csak beleszólni is, mely a munkáskérdésnek valódi tengelye: a jövedelem megosztása a tőke és munka közt; vagy, hogy még szabatosabban fejezzem ki magamat: a munkaadó és a munkás között. A mellett mennél egyöntetűbb s a gépek erejére utalt a munka, a hol az egyéni munkás buzgósága majdnem teljesen semmivé zsugorodik a gép szabályszerű működésével szemben — szerzőnk nagyon találóan mutat a textil-ipar túlnyomó nagy részére — ott ez a nehézség már ab ovo ki van küszöbölve, a munkabér kérdése a munkások közt meg van oldva, anélkül, hogy a bérküzdelem s azzal kapcsolatos egyéb kérdések megoldása, tehát a munkáskérdés lényege távolról is biztosítva volna.

A munkaadó — ezen értem természetesen az ő érdekét képviselő összes közegek, tehát az előmunkások ily minőségű ténykedését is — szintén nagyon is ember. Élénken emlé-

kemben van New-Yorkban folytatott egyik beszélgetésem a magyar fegyvergyár egyik odakerült vasöntő munkásával. Fényes, állandó keresete volt, tehát bevált munkásnak Amerikában is. Haza vágyott, tehát csak nagy okért vándorolt ki. Itthoni keresetével meg volt elégedve, — úgy mondta — de egy cseh mérnök zsarnokoskodását nem tudta kiállani, a ki ráadásul még szerinte a munkát sem értette. Ez lehet igaz, mindenesetre valószínű. Lehet — feltéve, hogy igaz az elbeszélés, — hogy az ilyen eset azon, Méhely által is jogos gyűlölettel említett parasiták egyik konkrét esete: tényleg azonban súlyossá teszi a munkás szempontjából az, hogy a munkaadó jogkörébe esik az ily parasitáknak alkalmazása s a munkásnak — mondjuk, teljes igaza tudatában is — nincs fóruma ellene, elbúvó helye előle, csak a feltétlen megadás vagy küzdelem. Nem tagadom lehetőségét az ellenkező oldalon sem az ilyen jogosulatlan nyomásnak. A munka szabadságát az én meggyőződésem szerint a strike-vezérek önkénykedése ellen is biztosítani kell. Csak azt óhajtom constatálni, hogy a külső befolyásoknak egész kategóriája van, a hol az összeütközés nagyon is lehetséges, sőt emberileg adva van, anélkül, hogy azon — még a munkabér megállapításának kényes keretein kívül is — orvosszerről volna gondoskodás. Ennélfogva a Taylor-rendszer és bármely más munkabér-megállapítási rendszer csakis részleges orvoslás lehet, mely a kérdés lényegét nem érinti, legfeljebb — és ezt készséggel elismerem — az összeütközési pontok számát csökkenti.

Természetes, hogy a fokozatos javulásnak ezen a téren jelentékeny segédeszköze lesz a munkabér-kiszámításnak automatikus rendszere; a minthogy a socialismus legvadabb hájtásának, a «ca'canny» rendszernek, az «amerikázás»-nak s a lustasággal párosult rosszakaratnak legjobb ellenszere örökre az osztó igazság alkalmazása lesz, ha az kézzelfogható és világos. Az individuum jelentőségét csak a felületes vagy rosszakaratú felfogás keresheti a kerékkötő szerepében, épen úgy, mint a hogy a parlamentarismus legdicsőbb korszakát csak a feneketlen butaság vagy rosszakarat keresheti az obstructio dühöngéseiben. A józan haladás követeli a «chacun ouvrier selon sa capacité» elvét és bizonyos, hogy ennek az elvnek a megvalósítása csak

hasznára válhatik a haladásnak. A jobb munkást lefelé húzó, az igyekezetet lustasággá visszaszorítani kívánó, az átlagot alsó niveauvá változtatni törekvő igyekezet kétségkívül retrográd és a szó nemesebb értelmében vett socialismussal kiegészíthetetlen ellentétben áll. Ezen a téren nagyon is üdvös a munkabér-rendszernek a collectiv szerződések által úgyszólván megkötött területén minden oly reformja, mely a közgazdasági haladást összeköti a munkás érdekével, gátat vetve egyúttal a kiszípolozás lehetőségének, még akkor is, ha az nem végleges megoldása a munkás-kérdés lényegének, hanem csak részleges eredmény.

Távol esnék nagyon a könyvméltatás kereteitől, ha a végleges reformoknak Méhely által említett két tervéről: a szövetkezeti és a nyereségrészesedési rendszerről akarnék szerzővel vitát folytatni. Már említettem, hogy nem osztom véleményét e kérdésekben. Ő a mai tapasztalatok magas lováról beszél, én a jövő fejlődésnek ma még kis dombjáról. Egyetértek vele annyiban, hogy látom a lehetetlenségét annak, hogy ma és általában ezen az alapon oldhassák meg a kérdést. Különbözöm azonban tőle abban, hogy ezek szerintem azok a szálak, a melyeken a fejlődés megindul és pedig mély meggyőződésem szerint a munkáskérdés lényegének teljes megoldására a siker teljes reményével.

A nyereség-részesedés csak első lépés; mondjuk, csak átmenet a mai állapotról a jövő fejlődésre. Azzal, hogy a nyereségrészesedés gyakorlatilag nem vihető keresztül: felesleges foglalkoznom, mert hiszen a logikai törvény mellett szól: «Ab esse ad posse valet argumentatio». Ha a nyereségrészesedést életbe lehetett sikerrel léptetni oly bonyolult üzemeknél, minők a huddersfieldi textilgyárak, vagy a londoni gázgyárak, egyáltalán meg lehet tenni másutt is. Abban pedig, hogy ez csak bizonyos előfeltételek mellett ajánlható, teljesen egyetértek szerzőnkkel magam is. A nyereségrészesedésnél a munkások részvétele az üzletmenet megállapításánál, az igazgatóság üléseiben stb. vagy részvényesi minőségek passiv és activ jellegben azon végtelen gazdagságú fokozatok megbirálásától függ, mely gyár és gyár közt mind az idők végéig fent fog állani. Azért veszem például a textilgyárakat, a hol a leg-

féktelenebb verseny áll fenn és a monopolistikus helyzetű gázgyárakat, hogy mindkét irányban constatáljam a lehetőséget, a mely mindkét irányban megvan.

Azt lehetne erre mondani, hogy ez a jövő zenéje, nem a gyakorlati élet mezejéről való! De igenis oda való! A nyereség-részesedés megkezdhető óriási tőkék mellett, a milyenekkel részben dicsekedhetnek a mi gyáraink, és azt sem merném állítani, hogy a mi vas- és fémmunkásaink értelmi és műveltségi színvonala egy hajszálnyival is alacsonyabb volna a londoni gépgyárak munkásaiénál. Azok az eredmények, a melyeket ők fel tudnak mutatni, ékesen szóló tanubizonyságok mellettök. Azzal a nagy szellemi és erkölcsi tőkével, a melyet oly elismerően és nemes lovagiassággal emel ki szerzőnk is, valóban legközvetlenebb és így legáldásosabb tevékenységi mezeje volna az általuk legjobban ismert terep, saját gyáraik kormányzásában való részvételök, természetesen a fokozatos «benevelés» mellett, a mi voltaképen az egész nyereségrészesedési rendszer lényege. Komolyan végignézve az eddigi fejlődést és a jövő irányzatát, azt gondolom, nincs mit változtatnom első felfogásomon ez irányban, melynek közel félszázada már akkor adtam a magyar irodalomban kifejezést, a mikor ez a rendszer még első kísérleteit indította meg. Ma már hosszú gyakorlat, elismert sikerek szólnak mellette; s ha igaz is, hogy egyszerre átalakítani a megállapodott viszonyokat nem is tanácsos, nem is lehet; nem kevésbbé jogosult a törekvés, részleges, localis reformoknál a jövő fejlődés irányait keresni s azokkal párhuzamosan tenni meg minden lépést. Az az óriási távolság, mely Méhely vas- és sztergályosait elválasztja egy zsidó vállalkozó téglavető cigányaitól, nemcsak lefelé, hanem felfelé is teremti oly fokozatokat, a melyeknek legalsóján más természetesen a fejlődés iránya, mint a legfelső csúcson.

És ez a fejlődés végleg a szövetkezeti termeléshez fog vezetni, a mi egyúttal a munkáskérdés lényegének is egyedül lehetséges békés megoldása lesz. Méhely dolyfösen megy el ezen javaslat mellett is, a mely szerinte csak csekély eredményeket mutat fel eddigelé.

Való igaz, hogy a termelő szövetkezetek mindezideig nagy eredményeket nem mutathatnak fel. De nem lehet tagadni,

hogy meglepő eredmények vannak s miután vannak különös viszonyok, nem maga a szövetkezeti elv okozója a terjedés lassú voltának. Nem lehet tagadni, hogy a termelésre való szövetkezés — még ha közönséges gyárilag termelhető czikkék előállításáról van is csak szó — a szövetkezeti élet legnehezebb problémája. A gyárhoz való hűség nehéz dolog a munkásnál, más oldalról nehéz a társakhoz való hűség is. E kettőnek egyesítve kell meglennie a szövetkezeti termelésnél. Az oly példáról, minő például Angliában a ketteringi cipőkészítőké vagy Olaszországban a földmunkás-szövetkezetek, melyek vasútépítésre is tudnak vállalkozni, lehet himet varni bizonyára nálunk is; Milanóban az asti dorati műhelyében nem ok nélkül mondotta volt Luzzatti, hogy az az olasz demokratia valódi diadala. A magyar munkás sem szívre, sem észre nem áll hátrább más nemzet fiainál s a fejlődés menete annyira világos, hogy úgy munkásaink haladásában, mint a szövetkezeti élet terén felmutatott eredmények oly biztatók, hogy teljes bizonyossággal — természetesen fokozatos haladás mellett — rá lehetett mutatni ez irányra, mint a munkáskérdés lényegének megoldására.

Mind azon erős érdeklődés mellett, melylyel a szövetkezeti élet lüktető fejlődésére tekintek, kénytelen vagyok hangsúlyozni azt, hogy a szövetkezeti elv sem panacea, a mint hogy a társadalmi élet fejlődésében mondva-csinált általános gyógyszerek nincsenek is. Már volt alkalmam a hitelszövetkezetek congressusán kifejezni azon meggyőződésemet, hogy az eminenter kereskedelmi nagy üzletek ellátására, hol felelősség mellett pillanatról pillanatra kell fontos döntéseket megtenni és keresztülvinni, a szövetkezeti forma nem megfelelő s az inkább a chablonok megtartása mellett folytatott állandó, kis keretű, nagyban esetleg imponáló méretű, de a tagok által összes részleteiben ismert ügykezelésnél alkalmazható sikerrel. Ezt a véleményt fenntartom most is és pedig annál inkább, mert hiszen a szövetkezeti életben a nevelés az, a minek különös fontosságot kell tulajdonítani. Ugyan ki ne tudná elképzelni, a ki azon átmenetek romboló hatásának tanuja volt, a mely megteremtette az individuális földtulajdont a kötött (már akár feudális, akár mir vagy házközösségi szerkezetű) parasztbirtokkal szemben, hogy hasonló természetű átmenet az egyén jogai-

nak némi megszorításával a köz érdekében szintén nem mehet sem simán, sem gyorsan s hogy épen azért a valódi földbérlet-szövetkezet vagyis közös tulajdonon, közös bérleten való közös gazdálkodás oly iskolázottságot igényel, a melyre bizonyára nem lehet ma számítani. És ugyanez áll, ha nem is ily szembeszökően, az ipari termelés terén s a szövetkezeti termelés egész mezején, épen azért sem könnyű, sem gyors haladás nem lesz a munkáskérdés megoldásánál.

Kissé hosszabban időztem a jövő ezen kilátásainál, mint soraim terjedelme indokoltta tette volna. De Méhellyel szemben rá kellett mutatnom a jövő e szükségszerű irányzataira, mert azokhoz kell minden reformunknak simulnia.

Azt, hogy a jövő zenéje nem ad gyors orvosságot a mai küzdelmekre: egyáltalán nem akarom vitatni. Sőt abban is egyetérték Méhellyel, hogy miután az ajánlott gyógyszerek nem vehetők azonnal igénybe a siker biztos kilátásával, a küzdelem pedig acut és sem a békéltető bizottságok, sem az újjeländi, különben is nehezen működő törvényes munkabér-szabályozás nem vezet célhoz a mi viszonyaink között Európában, sőt a megélhetési minimális munkabér, az úgynevezett living wage, melyet Snowdenék olyan melegen ajánlanak, semmivel sem terjed tovább a legalsó határ megjelölésénél s mivel a munkabérküzdelmek csaknem mindig azon felül kezdődnek, nagyon humanitarius lehet ugyan, de a munkáskérdés megoldásának épen nem használnak semmit sem; így egyáltalán nincsen más megoldás a munka és tőke, helyesebben a munkaadó és munkás közti viszonyban szükségképen felmerülő ellentétek eligazítására, mint a küzdelem, a munkaszüntetés és a kizárás.

Szomorú ennek constatalása, de az igazság előtt nem lehet szemet hunynunk. Mennél jobban terjed a küzdelem költségeinek öntudata, mennél jobban fenyegeti a közös kincstár érdekeit mind a munkaadóknál, mind a munkásoknál egy küzdelem, természetesen annál nagyobb gondossággal igyekszik mind a két fél kikerülni az összetűzés alkalmait és ha mégis előállanak azok: lehetőleg békésen oldani meg.

Különös nyomatékkal kell hangsúlyozni — és azt teszi Méhely is — azt a tapasztalati tényt, hogy mióta állandó had-

seregek állítottak fel a szomszédos, illetőleg egymással versengő országok mindegyikében, ép úgy kevesbül a véletlen, apró zaklatások száma, mint erősbödnék a küzdelmek, ha mégis kitörnek. Ugyanez az eset a munkásküzdelmek mezején is. A munkások szakszervezetei adták meg az irányt a munkaadók szervezeteinek (Méhely talán túlozva panaszkodik azon, hogy a munkaadók csak lassan és távolról követték a munkásokat ez irányban), de megvan mind a kettő; működik mind a kettő szervei által, mint előrsök a támadó vagy védő irányzatban. Az eredmény azonban nem az, hogy a felkészültség ingerelné a harczot, ellenkezőleg az, hogy a kölcsönös felkészültség hatása meggondoltabbá teszi a tárgyalást, hűvös megfontolásra bírja a szenvedélyeket.

Hosszas tapasztalás igazolta, hogy oly sérelmeket, melyek egész gyáratok lángba borítottak, a szakszervezetek magok csitítottak el, vagy a másik féllel egyetértően simítottak el; a szenvedélyeket korlátozták s még az utolsó pillanatokban is nagy megfontolást fejtett ki a küzdelem hatásának méltatása a munkaadók összegyűjtött tartalékainak, vagy a szakszervezeti pénztárak állásának szempontjából. Köztudomású volt például Angliában 1913-ban, hogy mind a munkaadók, mind a munkások pénztárainak állása volt az utolsó ok, mely a nagy küzdelem kitörését gátolta, sőt végleg megakadályozta. Igaz, hogy a munkaadó tőkeereje nagy erőt képvisel e tekintetben is, de a másik irányban sem utolsó fegyver a szorongatott és éhes munkás élő szenvedélye.

Kétségtelen tényül fogadhatjuk el tehát, hogy mindkét oldalról mindig nagyobb és nagyobb súlyt tulajdonítanak a békés megegyezés lehetőségének s becsületesen igyekeznek lehetőleg felhasználni minden eszközt arra, hogy a küzdelem kikerültessek. Theoretikusok és practikusok teljesen egyetértenek e tekintetben. Nem is igen van tudomásunk oly esetekről, a mikor szervezett munkásokat könnyen sikerült volna beugratni a bérküzdelembe vagy egyáltalán beugratni a látszat bizonyítékai ellen; sőt megfordítva, számtalan esetről van tudomásunk, hogy a munkások vezérei maguk voltak a meggondoltabb elem, gyakran fizették meg állásaik feláldozásával higgadtabb ítéleteiket. Valószínűleg voltak ilyen esetek a munka-

adóknál is, igazolva Disraeli böles mondását, hogy a pártok mindig olyanok, mint a kigyók; nem a fejök viszi őket előre, hanem a farkuk.

Az ultima ratiót — helyesen mondja Méhely — nem lehet a munkáskérdés mai állapotában kikerülni, még akkor sem, ha a jövő fejlődés kedvezőbb irányzatokkal kecsegtet is. Az a nagy javulás azonban, mely a munkásviszonyok és a munkáskérdés egész vonalán kétségen kívül megállapítható, csendesítette a küzdelem hevét, igazságot adott bizonyos mérvig mind a két félnek, mérsékelte a túlzásokat mindkét irányban. Azok a félelmek, a melyek kezdetben a collectiv szerződések, majd a szakszervezetek ellen felhangzottak, mind kisebb méretekre szorultak vissza azon előnyökkel szemben, a melyek tagadhatatlanul származtak — igen sokszor akaratlanul, igen sokszor véletlenül — épen a tartósabb béke javára, épen ezen heroikus nyitányok kiegészítése gyanánt.

Igazságtalanság volna szemet hunyni azon tény felett, hogy ennek az ultima ratiónak hangoztatása és alkalmazása sokkal nagyobb terhet ró a szegény munkásra, mint a gazdag munkaadóra. Maga a munkamegszüntetés legfeljebb *lucrum cessans* a munkaadóra, de feltétlenül *damnum emergens* a munkásra. Lehetetlen el nem ismerni — és nagyon tudom méltányolni — hogy Méhely hivatalos minőségében, mint a munkaadó szervezet titkára, leplezetlen loyaltással tudja is dicsérettel hangoztatni a munkások rendkívüli áldozatkészségét szakszervezeti pénzügyeik körül, a mely a kenyérkereset megszüntetésével járó óriási nyomoroknak enyhítésére az egyedüli út, de nekünk el kell ismernünk a társadalmi egyenlőtlenséget is ezen ultima ratio alkalmazásánál. A mint a kereslet és kínálat vastörvénye vezetett a socialdemokratia tanítása szerint hangoztatott éh-bérekre, ugyanazon egyenlőtlen fegyverzet vezet a collectiv szerződések által a munkások részére megjavított helyzeten is a túrés szükségére, mely sok keserű igaztalanságot kényszerít elnyelni; ámbár azt sem lehet tagadni, hogy a magasabb közgazdasági érdek inkább szól a legtöbb esetben a munkaadó javára a fogyasztó szempontjából.

A következtetés tehát így áll: az ultima ratio gyakran a dolgok mai állásában kikerülhetetlen. Hogy a kényszerhely-

zetben a munkás ne álljon teljesen vértelenül: a szakszervezetek társadalmi szükségét pótolnak. Miután azonban ez a védelem ép oly kevésbé elégséges, mint — mondjuk — Helvetia nehezen tudná megvédelmezni határát a német birodalommal szemben, a sociologia főfeladata: keresni valamely nagyobb biztosítékát a fair play-nek, s ha elismerjük készséggel Méhely álláspontjának helyességét, azzal ezen nagy kérdésnek lényege még mindig nincs megoldva.

Hasonlóul megszívlelendő a munkások részéről az a tanítás is, hogy a munkaszünetek megelőzésére nekik is meg kell tenniök mindent, a mit csak tudnak és e tekintetben igazán komolyan felhasználni minden lehető eszközt, oly ultima ratióknak tekintvén azt, mint tekintené példánk szerint a helvét köztársaság, mielőtt hadat üzenne a német birodalomnak. Kétségkívül nagy haladás mutatkozik ezen a téren is. Az angol General Federation of Trade Unions 1913. jelentésében felpanaszolja, hogy az összes bevétel £ 220,233 hozzájárulási összeggel szemben £ 356,619 kiadást s így több, mint 30 millió koronányi egy évi hiányt mutat fel. Ezen sajnálatos tünemény okai szerinte «az érzelmi és gazdasági nyugtalanság, a megnövekedett hajlam az általános munkaszünetek és kizárások felé, szaporodása annak, a mit egyezményeknek neveznek, de a melyek gyakran csupán a távolabbról érdekelt munkások törekvései munkaszüneti bért kapni a kisebb munkanélküliségi segély helyett, ezenfelül a rokonszenvi munkaszünetek részleges elismerése». Természetes az eredmény, s ez az eredmény természetesen a szorgalmas, dolgozni akaró munkást sújtja a demagóg elemek befolyása folytán.

Nálunk is igen sok esetben hasonló a helyzet és nálunk is megtörténik a rokonszenvi vagy hatalmi kérdésben kimondott munkaszünet, a komolyabb munkáselem valódi érzelmei ellen. A munkaszabadság kérdése — az angol picketing magyar magyarázata ¹ — ebből a szempontból is megfontolást érdemel, mert hiszen akármit tart is az angol munkás a Taff Vale döntvényről, nálunk még inkább egészen világos, hogy a szak-

¹ *A dolgozni kívánó munkások védelmének problémája* című 1913-ban megjelent tanulmányában Méhely Kálmán (Budapest, Kilián könyvkereskedés) e kérdésnek értékes helyzetképét adja.

szervezeti segély csökkentése az indokolatlan strike következtében valósággal éhezők szájából veszi ki a mindennapi falatot.

Semmi kétség, hogy ugyanez a megfontolás ajánlatos nyomatékosan a munkaadók részére is, bár azok jobb helyzetben vannak, de nagyobb értelmi súlyoknál fogva felelősebbek is. Mindezek correlariuma pedig vezet a végleges megoldási módok további keresésének abszolút szükségére.

Mert hát természetesen sok van még hátra kiegészítésül. A törvényhozás természetesen nem jelenhetik meg panacea gyanánt. Talán nem tévedünk, hogy a socialdemokrátiának, mint politikai pártnak jelentősége már most is túlozva van abban a részben, mely a socialis igények kielégítését követeli s mely ma már valóban nem egy párt privilegiuma, hanem közprogramm. Az állami beavatkozás elve ezen a téren ulti eddig is legfényesebb diadalait; nincs semmi ok feltenni, hogy nem így lesz a jövőben is. Viszont, ha a munkáskérdés hűvösebb régiókba menekül s az állami beavatkozás mindig kisebb fontosságú óhaj lesz mind a két fél részére, saját magok védelmezvén magokat s egyuttal elkészítvén azt a legboldogabb kort, mikor ilyen külön védelem szüksége egyáltalán érthetlenné válik: akkor a socialdemokrata párt nagyon megesonkított programmal, valószínűleg életképtelenül fog a jövőbe nézni.

Méhely munkája komoly, alapos tárgyalás után jut ez eredményhez. Azért láttam szükségesnek kiemelni az ellentéteket is, hogy kellő világításban és kellő méltánylásban részesíthessem egy gondolkodó agynak figyelemre méltó munkáját.

Adatai világosak, graphikai táblázatai meggyőzők. Nem akarom azt mondani, a mit ő itt-ott feltételezni enged, hogy az ő részleges adataiból általános következtetések mindig helyesen vonhatók. Ez a dolog természetéből következik. Egyik talpraesett bírálója a *Népszavában* (f. é. 156., 157., 160. szám) helyesen figyelmezteti például arra, hogy szerinte egyetlen, mindenestre pedig nagyon csekély számú esztergályos bérének maximális bér gyanánt magában helyes felállítására absolute érték nélküli alap a sociálpolitikai következtetéshez. Sőt — úgy tetszik nekem — a vasmunkások állapotáról, a kik valóságos aristokráciáját képviselik a hazai mun-

kásoknak, egyáltalában optimista dolog volna himet varrni a magyarországi munkásállapotokra. Ez igaz. Azonban a maximumok felállítására is nagyon is fontos következtetésekre vezet. Azok a táblázatok például, a melyek igazolják a maximális adatokat a hivatalnoki vagy — különösen ujságánál fogva megdöböntő módon — a tanítói pályával szemben, összevetve azon táblázatokkal, a melyek a munkások korviszonyaival szemben mutatják a bérösszegek hullámzását, egész kor- és mondjuk kórrajzát mutatják a mai magyar társadalomnak. Bizonyos idő kell természetesen, míg a betyárok és jogászok nemzete — a hogy ellenségeink csúfoltak egy századdal ezelőtt — hozzásimul a modern életviszonyokhoz s nem keresi egyoldalúan életfoglalkozását részben kint a szabad levegőben, újabban a burocratia sötét rejtekeiben; de bizonyos, hogy e változás szüksége és lehetősége világos lesz a Méhely táblázatai után. Ha egy tehetséges és némi szerény tőkével ellátott ifjú nem jár is egyetemekre, de képzeli magát, mondjuk: a charlottenburgi módon, 35 év múlva bizonyosan több biztos jövedelemre tesz szert a maga szorgalma útján is, mint a mennyit a hivatalos lépcsőn a legnagyobb szerencse és a legnagyobb protectio biztosít részére. Mily nagy része van a saját felelősségtől való irtózásnak, a saját lábán járástól való ösztönszerű félelemnek a magyar hivatalhaháznál és legjobb tehetségeink elveszésénél: azt hiszem, nem kell bizonyítani.

Ezek a táblázatok nemcsak hosszú, türelmes munka eredményei, hanem ékesen szóló socialis tanulmányok is. Nehezen lesznek nélkülözhetőek sok ideig; míg t. i. remélhetőleg teljesebbek lesznek és így még általánosabb igazságokra késztetőbbek nem jönnek utánuk. De azt a tényt még ma is (illetőleg a háborús évek kezdetétől is) megrögzítik, hogy legalább is a magyar vasmunkások, vagy formulázzuk a teljes bizonyítás kedvéért még szabatosabban, a Méhely táblázataiban letárgyalt magyar vasmunkások helyzete egyáltalában nem rossz, a magyar társadalom helyzetébe teljesen beleillő, megfelel a műveltségi fok és társadalmi együttélés természetes követelményeinek s egyáltalán követi azt az emelkedő irányzatot, mely széles e világon tapasztalható. Mindenesetre pedig sorsuk kedvezőbb majd minden irányban a kishivatalnokok helyzeténél

s ennél fogva egyáltalán nem meglepő rám nézve, ha azt hallom, hogy a socialis aristokratia itt-ott már azon félszeg irányban is kezd mutatkozni nálok, hogy «de haut en bas» tekintik itt-ott a kishivatalnokot s egy társaskör tagjai nem akarnak velök lenni.

Mindenesetre azonban a társadalmi élet nélkülözhetetlen, derék osztályáról van szó. Betekintést nyerünk életviszonyaikba s így képet jövő haladásukról is. A kép eléggé kedvező ; távolról sem oly sötét, mint vezéreik néha rajzolják. A sötét a sötéten nehéz a festőnek is, a sötét a világosan pedig szembeszökteti nemcsak a sötétet, hanem a világosat is. A fejlődés iránya kétségkívül az utóbbi. A mi munkásaink tele vitorlával haladnak ez úton s ha sikerül nekik a túlvérmesség örvényeit kikerülni (Méhely adatai szerint is a strike-ok a munka nagyobb keresletével és a munkás magasabb bérével esnek össze), nyugodt fejlődési menettel ölükbe fog hullani a megérett gyümölcs.

Meg kell még említenem, hogy Méhely tudományos obiectivitással fordul a munkaadókhoz is, a kiknek hibáit ép úgy ismeri. A munkással való bánásmód egyik sötét pontja idegenből importált vezérlő gyárszemélyzetünknek. Ez a bánásmód jóformán tisztán magyar munkásokkal szemben lehetetlen. Hol vagyunk a Mosley-féle classikus becsű jelentésekből ismert amerikai rendszertől s hol a gyökeres, hogy úgy mondjam : benszülött munkások és munkaadók folytonos együttélésétől, a mi vándormunkásaink mellett? Ezek már főleg a munkaadó számlája terhére írandók s általa orvoslandók. Méhely őszinte és nyiltszavú itt is.

Végezetre dicsérettel emelem ki a stíl szép, élvezetes, magyar voltát. A ki olvassa Méhely könyvét, az nemcsak tanul, hanem élvez is.

GYÖRGY ENDRE.

ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA.

(Lobkovitz Poppel Éva.)

Harmadik közlemény.¹

IV.

Batthyány Ferencz és Lobkovitz Poppel Éva házasesete a legsúlyosabb időre esik. A vallási és a politikai gyűlölködés kora ez, mely szegény Magyarországot pusztulásra juttatta. Üldözték az embert vallása, üldözték politikai meggyőződése miatt. Gyanu alá vettek mindenkit s nem kímélték még legjobbjainkat sem. A ki királyával tartott, azt a felkelők gyalázták; a ki a felkelőkhöz csatlakozott, azt pártütőnek tartották. És tűzzel-vassal pusztították egymás javait, nem gondolván azzal, hogy Magyarországot pusztítják s a magyar népet fogyasztják. S ki tudta volna jobb észre hozni azokat, a kiket a gyűlölet tüzelt? A rágalom fulánkját még legjobbjaink sem kerülhették el. Az 1619. évben terjesztett pasquillusban a protestáns rendek például így jellemezték a nagy nádort, Eszterházy Miklóst: «Magyarország első embere leszek, gyűjtőgatója, pusztítója és hóhéra a magyar nemzetnek. Megesküszöm mindenre, a mi a magyar haza boldogulása ellen van! Bármí történik, a papok úgy is feloldoznak. El kell űznünk a protestánsokat s biztosítanunk kell a papok uralkodását.»

Tudjuk, hogy ugyanezt a nádor-ispánt Pázmány Péter állandóan támadta s azzal vádolgatta, hogy a protestánsokat dédelgeti.

Bethlen felkelésekor jó magyar hazafiak is akadtak, a kik a király pártján vitéziül harczoltak. Jaj volt ezeknek, ha a felkelők kezére kerültek! Daróczy István főkapitányt például 1621-ben Bethlen katonái elfogták. Mivel előzőleg ő verte szét

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 476. és 477. számában.

Rhédey csapatát, Bethlen Váradra küldé őt s meghagyta, «hogy megkénözván, tüzes fogókkal megfogdostatván, aztán karóba verjék.»¹

Vitéz főtisztjeinkkel szemben ilyesmire még a török sem vetemedett. De a magyar a magyaron gyakran elkövette, mert politikai és vallási gyűlölet tüzelte a feleket egymás ellen. Hangzatos és hazafias jelszavakban ugyan nem volt hiány, de a virágos czégér alatt többnyire méreg rejlett.

A hadak, melyeket a császár erejével reánk hoztak, ép úgy dúlták és pusztították a magyar földet, mint ha legádázabb ellenségeink lettek volna. S tudjuk, hogy a török szeme sem szakadt el rólunk.

Aztán mintha egyéb baja sem lett volna ennek az országnak, protestáns vallású jeles generálisainkat (köztük Batthyány Ferenczet is) és főkapitányainkat egyszerűen elbocsátották.

A kik mélyebben gondolkoztak ez állapotokon, kétségbeesve keresték a kivezető utat. De mivel meg nem találták azt, bűnük eresztették magukat. Legjobbaink gondolkozásának adott kifejezést Batthyány Ferencz, mikor megírta Thurzónak, hogy «soha Magyarországnak veszedelmesebb állapotja egyszer nem lehetett, mint most!... *Minekünk nincs több Magyarországnál ; ha ezt elvesztjük, mást nem adnak érte!*... Azon kellene tanácskoznunk, miképen maradhassunk meg, mert így, a mint vagyunk, lehetetlen, hogy megmaradhassunk. Est contra rationem.»²

Tudjuk, hogy Batthyány Ferencz mint dunántuli generális Bocskay felkelésekor hű maradt királyához. A felkelők életét fenyegették s minden birtokát elpusztították és fölégették. Virágzó uradalmaiból csak üszök és hamu maradt. Bethlen támadásakor már ő is a fejedelemhez csatlakozott. Ekkor meg a császári hadak pusztították el javait. S a mi véletlenül épen maradt, azt a kamara confiscálta.

A kölcsönös megértés híve lévén, Batthyány a törökökkel jó szomszédságot tartott. Ily módon a budai és a kanizsai

¹ A hős Pálffy Miklós fia, István, ettől a sorstól csak nagy sarez árán menekült meg. Édes anyja váltotta ki.

² 1614 júni 15. Dobra, Thurzó Györgyhöz.

basánál sok mindent kivitt, a mi a föld népének javára szolgált. Bécsben ezt árulásnak nézték s Khlesl bibornok ő felsége nevében ugyancsak keményen reá támadott. Szóval akármibe fogott, akármit tett az ország érdekében, mindig ő vallotta kárát. Bút és keserűséget tehát eleget kellett szenvednie. Bizony sok álma szakadott félbe, mikor szegény hazájára gondolt! Egyetlen vígasza s öröme a családja volt. Hű és szerető nője megosztotta véle a bút és a keserűséget. Boldog családi fészükben csak a szeretet és a jóakarát talált otthont. A szenvedést tehát itt mindig az enyhülés váltotta föl, a keserűséget az édesség. S minél viharosabb volt künt az idő, minél nagyobb lón a veszedelem, minél több a csapás: a férjet és a feleséget annál szorosabban fűzte egymáshoz a szeretet. Batthyány Ferencnek barátaihoz írt levelei telve vannak hazafiúi aggodalommal, a szenvedett méltánytalanságok fölpanaszolásával. A feleségéhez írt levelei azonban állandóan boldogságtól áradoznak. Nem hiába írta nejét: egyetlen életének. Ez az élet, ez a nő csakugyan éltető napja volt, mely áldásthozó melegével még a politikai világ dermesztő hidegét is megenyhítette neki. Bár a felesége sohasem kívánt jobbnak látszani, mint a milyen volt, hódítónak kellett lennie, mert a hol csak megjelent, mindenütt jóakarókat szerzett magának. Férje örömmel tapasztalta, hogy a feleségével mindenütt nagy tisztességet vall. Büszkeség tölté el, mikor látta, hogy magyar rokonainak és ismerőseinek serege mennyi tisztelettel és szeretettel veszi körül feleségét. Örvendve látja, mint kívánnak neki szolgálni; a nemes lányok és asszonyok mennyire igyekeznek az ő udvarába jutni.

Mindez csak növelte a feleségéhez való vonzódását és gyöngédségét. S minél jobban megismerte annak lelki világát, öröme annál tisztább, lelkesedése annál forróbb lón. Bizony nagyon, de nagyon nehezőre esett, mikor hivatalos elfoglaltsága miatt válnia kellett feleségétől. Pedig ez — különösen házasságuk első éveiben — gyakran megesett.¹ Batthyány dunántúli

¹ Az 1607. év aug. 16-án jelenti Batthyány ő felségének az új kanizsai basa megérkezését. «Cum comœatu — írja — et finitimorum Turcorum copiis et apparatu advenerit ut Zalavariense præsidium quocunque astu,

generális volt s a török minden rezgелődésére hadba kellett indulnia. Ilyenkor aggodalmat hagyott otthon s ima szállt érte az égbe. Ha dolgát szerencsésen bevégezte, derekas igyekezettel sietett hazafelé, hogy megvigasztalja azt, a kinek szíve rettegésben volt érette.

Alighogy lakodalmát megülte, már a török ellen kellett indulnia, mert a végházak sürgősen kértek tőle segítséget.¹ S míg ő a végekben küzdött, amúgy is aggódó felesége gyászos híreket vett hazuról. Az 1607. év okt. 5-én írja neki nővére, hogy a pompás lovat, a szép magyar gyümölcsöt megkapták s hálásan köszönik. A török varrólánynyal is nagyon meg vannak elégedve. Én édes testvérem — írja tovább — elvesztéd fivéredet s meghalt a te szerelmes anyád is! Fekete ruhát öltés és gyászfátyolt viselj. Oh! én jól tudom, mennyire szeret téged a férjed! Ha szépen kéred, lehetetlen, hogy haza ne bocsásson.²

A családi gyászt a következő évben öröm váltotta föl. Poppel Évának fia született. A kis fiúcskával azonban igen sok baj volt. Betegeskedett s makranczосkodott. Szabina grófné írja egyik levelében, hogy Éva asszony agyongyötörte magát s egészen lesoványodott. Most (1608 szept. 22-én) végre kövér és egészséges a kis fiú s így édes anyja is nyugodtan alszik.

Batthyáynak ekkor Pozsonyba kellett mennie az országgyűlésre. Feleségét nem merte magára hagyni, tehát csecsemő-

dolo, vi aut qualibet rationè possint interceptum, suæ ditioni subjiçiant.» Nagy veszedelem lenne ez az országra, — írja Batthyány — tehát sürgősen segítséget és fizetést kér. (Közös p. ltr. Hung. 14432. fasc.)

¹ Ákosházi Sárkány István jelenti neki 1607 okt. 2-án : «Az török igen gyűlekszik Sziget alá. Számptalan ökröket hajtának, lánczokat és öreg köteleket kérnek minden faluból. Azt hirdetik, hogy az álgjúkat akarják elvinni Kanizsáról. Azt is hirdetik, hogy vagy Segesdet, vagy Rajkot, a vagy Bajcsot csinálják meg.» — Hajas István kapornaki kapitány is ilyen jelentést küld Batthyáynak 1607 okt. 4-én. Batthyány Mátyás főherczegtől kért okt. 5-én segítséget s a végbeliek számára fizetést — minden eredmény nélkül. (Ez iratok a cs. és kir. állami ltr. Hung. című gyűjteményében vannak.)

² Körm. ltr. Missiles : 1607 okt. 5. Oppotschen. Köszöni a «Duranden Plinzern und Kösten»-t. «Oh ich weiss, dein Herr hat dich so lieb, wann du ihn nur gar schon um Urlaub musst bitten, dass er dies gar nicht wird abschlagen.»

fiúcskájával együtt magával vitte.¹ Hosszúra elvonódott a gyűlés. Hiszen a rendek oly egyesek voltak, mint a visszaszegzett kaszák. Míg az urak hányták-vetették az ország dolgát, mint a dézsmán szedett gabonát : addig Éva asszony a főasszonyok társaságában forgolódott. Illendő becsülettel fogadták mindenütt. S az állandó levelezés, melyet új ismerőseivel folytatott, mutatja, hogy jóakaróit itt is megtöbbitette. Különösen megkedvelte Thurzó György nádor családját. Ez a nagy ember Batthyány Ferencnek unokatestvére s egyúttal egyik legjobb barátja volt.² Thurzó Györgyné, Czobor Erzsébet, pedig Poppel Évának lón legkedvesebb barátnőjévé. Többször meglátogatják egymást s szívhez szóló hangon váltogatnak egymással levelet. Ha az országgyűlés ideje közelgetett, Batthyány Ferenc Éva asszony nevében már előre megkérte Thurzót, hogy a feleségét is hozza magával.³

Igaz és sűrű tartó barátság fűzte Poppel Évát és férjét Eszterházy Miklós családjához. A nagynevű nádor-ispán annyi jóindulatot és szeretetet mutatott állandóan Batthyány Ferenc családjához, hogy a saját gyermekeihez sem lehetett nagyobb jószággal. Ez annál meglepőbb, mert hát tudjuk, hogy Eszterházy buzgó katolikus volt, Batthyányék pedig a protestánsok javára fáradoztak. A mikor Poppel Éva korai özvegységre jutott, Eszterházy Miklós akkor mutatta ki legjobban, mennyire becsüli a jó asszonyt. Minden ügyes-bajos dolgát elintézte. Védelmezte őt mindenkiel szemben. Ha valami dolga akadt az udvarral, Eszterházy egész befolyásával támogatta őt. A nádor-ispánné, Nyáry Krisztina asszony a barátságban és

¹ u. o. Beyer Doricza levele Poppel Évához, 1608 okt. 3. Szombathely : «Azt mondják az pozsonyi gyűlés szt. Miklós napjára haladt. Istvánffy uram tegnap itt volt, de nem tud róla . . . Irja meg nagyságod, ha hoztak-e dajkát nagyságodnak; mert nagyságod egy dajka nélkül nem lehet, ha Pozsonyban kölletik menni mind az ur önagyágával és kis urammal.»

² Thurzó Györgynek édes anyja Zrinyi Kata, Batthyány Ferenc édes anyja pedig Zrinyi Doricza volt.

³ Az 1611. febr. hó 24-én írja például Batthyány Thurzónak : «Feleségem nagyságodnak szolgálatját ajánlja. Kérjük nagyságodat, hogy asszonyomat önagyágát hozza el Pozsonyba ; mert fölötte igen szive szerint kíváná látni. Ugyan kérjük igen szépen nagyságodat, ismét valahová parancsol nagyságod, mink nagyságtoké vagyunk.»

a mély ragaszkodásban még urát is felülmulta. Rokonlelkű nő volt Poppel Évával, tehát hamar megszerette őt.

Érdeemes megemlítenünk, hogy Eszterházy Miklós, mikor Poppel Éva asszony érdekeit védelmezte az udvarnál, mindig szembe került Pázmány Péterrel. Ez utóbbit személyesen ismerte Poppel Éva, s betegségében nemcsak levéllel keresi őt meg, hanem szép liktáriumokat s orvosságokat is küld neki. Pázmány a Poppel Évához írt leveleiben jóakarójának mondja magát és szolgálatát ajánlja. Egyik alkalommal például így írt neki: «kegyelmedtől igen jó néven veszem, hogy ilyen régi jóakarójáru el nem feledkezett kegyelmed. Igyekezem azon minden alkalmatossággal, hogy kegyelmednek háladatosan megszolgálhassam az kegyelmed jóakaróját.»¹

Hogy Pázmány egy hajszálynira sem volt Poppel Évának jóakarója, az világosan kitűnik fölterjesztéseiből. Mikor például a szentgotthárdi apátság megváltásáról volt szó, Eszterházy Poppel Éva érdekét támogatta, Pázmány ellenben azt írta a királynak, hogy Éva asszonynak ninesenek érdemei, tehát a jutalomra nem is szolgált rá.² Az 1627. évben Eszterházy nádori donatióban részesítette Poppel Évát. Pázmány tiltakozott ez ellen s kérte a királyt, hogy ne engedje át Poppel Évának azt a jószágot, mert onnét a Zrinyiek már elűzték a protestánsokat s Poppel Éva megint meghonosítaná ott az eretnekséget.³

Pázmánynyal szemben a nádor-ispán külön felterjesztésben kérte a királyt, hogy hagyja jóvá az ő nádori donatióját, mert Batthyányné Poppel Éva nagyon is rászolgált erre.⁴

¹ Egy másik levelében írja Pázmány Poppel Évának: «Én minden alkalmatossággal igyekezném azon, hogy mind kegyelmednek s mind az kegyelmed szerelmes gyermekinek szolgálhatnék.» (1631 okt. 11, Körm. ltr. Missiles.)

² Pázmány írja ő felségének: «Sola domina Batthyanyana oblectatur, cujus merita in majestatem suam non ea sunt, ut remunerationem mereantur.»

³ «Plantari — írja Pázmány — illic rursus hæresim divina lex non suadet.»

⁴ Körm. ltr. Missiles: Eszterházy Miklós levele Poppel Évához: «Az Pálffyak jószága, az melyről mi donatiót adtunk kegyelmednek, meghaladja az mi autoritásunkat. Méltó hogy nagyobb securitasnak okáért őfelségétől is megkérje kegyelmed, mely dolog felől az kegyelmed kívánsága szerint

Nem lehetetlen, hogy az efféle dolgok csalták ki Pázmányból azt a vádat, hogy Eszterházy a protestánsokat támogatja.

A Thurzó- és az Eszterházy-családokon kívül Batthyány Ferencz és felesége különösen ragaszkodtak az Illésházákhoz, a kik szintén rokonaik voltak. Az ezekhez való benső barátságuk is az országgyűlések és a politikai tanácskozások alkalmával erősödött. Ezeken kívül akadt még egész csomó főúr és köznemes, a kikkel barátságot kötöttek s az országgyűlés után leveleztek. A bevett szokás szerint itt az országgyűlésen szereztek ők is az atyafi-gyermekeket, a kik aztán náluk tanultak és apródoskodtak. Itt szerződtek meg a főember-szolgákkal is, a kik vagy mint familiaris-ok, vagy pedig mint katonák szolgálták őket illendő fizetésért.

Említők, hogy Bocskay járásakor a felkelők Batthyány Ferencz és Poppel Éva minden jószágát elpusztították és föléggették. Batthyány anyagilag oly igen megromlott, hogy egykoron népes udvarát is föl kellett oszlatnia. Bizony jó ideig egy asztalhoz is befértek, a mennyien voltak. Még így is csak tengtek-lengtek. Néhány év múlva azonban, mikor a földjei ismét termést hoztak, Batthyány az udvara népét is szaporíthatta. Feleségének a tisztessége is megkívánta, hogy minél jobb híre legyen udvarának, hogy minél többen kívánczozzanak oda. Az 1608. évből (mikor még a jövedelem nagyon soványan folyt be) Batthyány Ferencz udvarnépéről ránk maradt egy összeírás. E szerint az első asztal volt «uram őnagysága asztala». Ez asztalra mindennap 16 font hús, 30 fehér czipó és 15 pint bor kellett. Ez asztalnál ültek a ház asszonya, a rokonnok és a főrenden lévő vendégek. A második asztal az «uraim asztala» volt. Itt ültek a főember-szolgák, az idegen főemberek (ha jöttek) és az úr őnagysága vitézlő szolgálói, ha jöttek. Ez asztalra naponkint 26 czipó, 15 pint bor és 7 font hús kellett. A harmadik asztal a nemes lányok asztala volt, melyre naponkint 28 czipót adtak. A negyedik asztal az ifjak asztala volt,

irtunk is öfelségének... Az attestatorium mandatumot is megküldöttük kegyelmednek s egyéb dolgokban ezután is szolgálunk s kedveskedünk örömmest kegyelmednek. Szeretettel szolgál kegyelmednek gróf Eszterházy Miklós.» (1627 szept. 4. Galgócz. Kőrm. ltr. Missiles.)

melynél negyvennégy ifjú ült. Az összeírás külön említi «asszonyom önagsága ifjait» és a leányasszonyokat. Ez utóbbiak hatan voltak. Külön asztala volt a kis úrnak. Ez asztalra naponkint 16 font hús kellett. Ezután következtek a különféle prébendás vagy abrakos mesterek és a tulajdonképen való szolgálk asztalai. Mondanunk sem kell, hogy az udvar népéből a deákok, a muzsikások, a tanítók stb. sem hiányoztak.¹

Ha tekintetbe vesszük a súlyos időket, elég nagynak kell mondanunk még ezt az udvartartást is. Évek mulva azonban, mikor Batthyány Ferencz és Poppel Éva asszony kitünő gazdálkodása mindig több és több gyümölcsöt hozott, az udvartartásuk is mindig nagyobb és nagyobb lett. S nemesak Német-újvárott, hanem Körmenten, Rohonczon, Szalonak várában és Dobrán is külön udvart tartottak.

A leányok, a leányasszonyok és az atyafi-gyermekek nevelésének és tanításának a gondja természetesen Poppel Éva vállaira nehezedett. A leányoknak külön tanító-mesterük volt. Egy ideig például Georgius Machoropæus oktatta a lányokat. Ez a magyar mester honestarum artium studiosus-nak írja magát s arra kéri Batthyányt, hogy külföldi akadémiákra küldje őt. A szellemi oktatás mellett a lányokat a gazdaság különféle ágaira is tanították. A fő gondot ugyanis arra helyezték, hogy a lányokból jó gazdasszonyokat neveljenek. Az idő nagy része tehát munka közt telt el. A lányok szőttek, fontak, varrtak, liktáriumokat (gyümölcs befőtteket) készítettek s könnyebb kerti munkával foglalatqskodtak. Poppel Éva udvara különösen híres volt arról, hogy ott a lányok a legszebb női kézimunkákat tanulgatják. Nem is csoda, hiszen maga a ház asszonya híres volt e téren. Aztán török varró-bulyákat, kránicz-asszonyokat is tartott az udvarában. Még Lublinból is hozatott az udvarába varróasszonyokat.²

¹ Kőrm. ltr. 1608. Memorial. Az mennyi kenyér uram önagsága udvara részére naponkint kell. (Az ifjak között találjuk a Nádasdy, a Kisfaludy, a Fejérváry, a Darabos stb. családok gyermekeit. A leányasszonyok ezek voltak: Nanesi, Anicska, Katus, Magdicza, Dorotko, Margit stb.)

² Suták Mihály írja 1626-ban Poppel Évának: «Az varró kránicz asszonyok felől szoltam volt Pethedő Gergelyné asszonyommal. Lublinba küldött volt értök.» (Kőrm. ltr.)

A dunántúli nemes asszonyok és leányok igen sok levelet váltanak Poppel Évával, melyek mind arról szólnak, miként dolgoztatnak s mivel foglalkoznak az udvarában a lányok. Orosztony Zsuzsánna például (1607-ben) az előkötők elkészüléséről értesíti őt. «Azt írhatom, hogy én feledköztömben két helyen rosszul varrtam volt.» Győry Ilona Rohoneczról jelenti neki, hogy a czérnát meghozták: «Érette leszek — írja — az nagyságod parancsolatja szerint, hogy csipkéket csináltassak az leányokkal. Azt írja nagyságod, hogyha az többi lányoknak varrani való nem volna, tehát fonalat gombolítassak vélek.»¹ Révay Évának a lánya, Judit kisasszony (később Nádasdy Pál felesége) szintén Poppel Éva udvarában nevedvén, 1613-ban édes anyja haza akarta vinni. Poppel Éva erre azt ajánlotta, hogy csak akkor vigye el a lányát, ha már a varrást megtanulta.² Bánffy Zsófia is Újvárt tanulván, kézimunkáinak elkészültét jelenti Éva asszonynak. Káldy Zsuzsána a fejkötők és a koronákhoz való szerszámokról tudósítja őt. Puh kisasszony pedig azt jelenti neki, «hogy az Katus asszony kérdezteti, honnét kell az apró lányoknak lent venni, mert nincs mit fonniok». Veszprémy Kata viszont azzal számol be, mit fontak az orsósok és mennyit dolgoztak a vékonyfonók. «Istennek hála, — írja, — jobb állapottal vannak az leányasszonyok és jó egészséggel.» Farkas Benedek Újvárról írja Poppel Évának: «Az leányoknak az selymök elfogy; csak mára való selymek vagyon.»

Az efféle leveleknek és jelentéseknek se szeri, se száma. A leányoknak és a leányasszonyoknak különösen akkor volt sok dolguk, ha valamelyik közülök férjhezmenni készült. Ilyenkor aztán ugyanesak varrták a jegyruhákat, fonták a koszorúkat (pártákat) és készítették a főkötőket. Poppel Éva asszony természetesen maga ügyelt fel mindenre s maga is dolgoztatott. Volt is híre mindannak, a mit az ő udvarában készítettek. Mikor Ádám fia az egyik bécsi udvari dámát eljegyezte magának, a menyasszony egész kelengyéjét Éva asszony udvarában

¹ Körmendi ltr. Rohonecz, 1614 aug. 18.

² U. o. 1613 juni 7. Révay Éva Poppel Évához. «Kegyelmed szolt Pozsonyban, hogy valami varrót küldjek neki és ha az varrást tudni fogja, úgy hozassam el kegyelmedtől.» (Tehát küld a lányának előkötőhöz való tafotát és egyéb szerszámot.)

készítették. A lakodalom a bécsi Burgban ment végbe s a király és a királyné is résztvett azon. S bizony megesodáltak a násznép ruháját. S Éva asszonyt a mesteri munkákért ugyan-csak magasztalták.¹

Csoda-e, ha ilyen körülmények között a tanulni vágyó leányok oly nagyon kívánczok Poppel Éva udvarába? S mi különös van abban, hogy még az ausztriai főurak is örömmel adják oda leányaikat? Mansfeld Zsófia, Lamberg kisasszony, aztán a csehországi rokonok lánykái még később is hálásan emlegetik a Poppel Éva udvarában töltött időt. Dietrichstein Zsigmond is oda küldi két leányát s szép levélben kéri Éva asszonyt, fogadná be őket szolgáló leányinak.²

Magyar részről egész sereg hálálkodó levél maradt ránk, melyekben a leányok vagy szülőik köszönetik Poppel Éva jóságát. Deső Orsika írja például neki, hogy apját és anyját kéri, hadd szolgálhasson tovább is Éva asszonymak. «Nagyságodon kívül — írja — nem akarok más asszonyt esmérnem. Csak nagyságod maga el ne vessen.»³ Gyulaffy Kristóf meg imígyen hálálkodik a levelében : «Az nagyságod nékem írt, lányom felől való böcsületes levelét vettem és nagyságodnak hozzám és kiváltképen leányomhoz való jóakarattját jó szívvel vettem.»⁴

Erdemes megemlítenünk, hogy a Poppel Éva udvarában nevedett leányok később is leveleznek volt úrasszonyukkal. S majd mindegyikük gyümölcsessel kedveskedik Éva asszonymak. A férjnek, Batthyány Ferencznek meg dinnyét küldözgetnek, mert őkigyelme ezt nagyon kedvelte.

¹ Éva asszony 1632 január 11-én jelenti fiának, hogy a munka jobb részre végben ment. Az egyik kész szoknyát felküldi Bécsbe a kisasszonymak, vajon tetszik-e neki? Aztán a további munkához arany-pámetlit, a bársonyszoknyákra prémet kér; paletlit küld mustrának stb. A janker-ről jelenti, hogy már megvan stb. A fia azt kívánta, hogy a gyöngyfűzők «pip formára csinálják a tűzött ujjakat.» Ez a kívánsága is teljesült.

² Körm. ltr. 1618 juli 11. Dietrichstein valamivel későbbben egyetlen fiát is Poppel Éva udvarába adja. A leányairól írja Poppel Évának : «werde sie als diser Zeit Dienerinnen annehmen» etc. A fiáról (1626) pedig azt írja, hogy Isten félelmére és keresztény erényekre oktassa, «bis zu seinen, manbarn Jahren.» Ez a fiú később már szép magyar leveleket írt.

³ U. o. Csepreg, 1608.

⁴ U. o. Csobáncz, 1634 juni 11.

A régi magyar udvartartásokban a ház asszonyának nemcsak az ifjak és a lányok nevelésére és taníttatására kellett felügyelnie, hanem egészségükre is. A bevett szokás szerint a főúri kastélyokban mindenütt találunk külön patikaházat és egy sereg receptát.»¹ Ha valaki aztán orvosság után tudakozott, innét küldtek neki. A XVI. században a Batthyányak asszonyainak orvosságai az egész országban ismeretesek voltak. Többen fordultak hozzájuk, mint a leghíresebb bécsi orvosokhoz. Poppel Éva asszony azonban még ezeket is fölülmulta. Tanultabb és keresettebb orvos alig akadt nála abban a korban. Gyűjtötte az orvosságokat és a recepteket. Udvari összeköttetését, az ausztriai főurakkal való rokonságát is arra használta, hogy orvosságokat szerezzen. Levelezett olyan tudós férfiakkal, a kiktől tudta, hogy orvoslással foglalkoznak. Ilyen volt például Pursius Sámuel, a ki sikeres szemgyógyításairól volt híres.²

Mikor Poppel Éva patikája megtelt s mikor elegendő kipróbált receptája volt, megkezdte az orvosi tanácsadást és az orvosságok küldését. Ismerősnek és ismeretlennek egyaránt szolgálatára állt. S csakhamar országos híre lett neki. Számtalan orvosság-tudakozó levelet kapott s egyet sem hagyott válasz nélkül. Magyarország legnagyobb családjai éltek az ő tanácsával. Thurzó György nádor-ispán családja számára például a pozsonyi országgyűlésre viszi az orvosságokat. Zrinyi György a lábára kér tőle flastromot.³ Csáky László írja neki: «Isten után az én emberim egészségét nagyságod kezében bíztam.»⁴ Pázmány Péter előadván néki a betegségét, a többi közt ezt írta: «Ha kegyelmed az fulladás ellen valami jó és próbált

¹ Állandóan alkalmazott fűszedő asszonyok is voltak a kastélyokban. A Batthyányak udvarnépének összeírásában például mindig ott találjuk a fűszedő asszonyokat s olykor a fördöst is, a ki félig-meddig szintén orvos-számba ment.

² Az 1637. év május 21-én például köszöni Poppel Éva levelét, «in welchem ich umb ein consilium medicum begrüsst werde.» A mit Isten tudni enged neki, — írja, — azzal ingyen szolgál mindenkinek. Küldi a kért receptet. — Az 1617-ben Salome Gräfin von Thurn küld neki különféle orvosságokat.

³ 1625 decz. 14. «Flastromot küldjön kegyelmed az lábamra.» (Körm. ltr.)

⁴ U. o. Pápa, 1636 okt. 27.

orvosságot tudna, megszolgálom kegyelmednek, ha tudtomra adja.»¹ Nádasdnyé Révay Judit himlős fiának és beteg urának kér orvosságokat.² Széchy Dénes megírja neki, hogy a lánya beteg és senki sem tudja, mi nyavalyája vagon. «Itten némelyek — írja — tri dusenek mondják az nyavalyát, melyben kinlódik kis lányunk, némelyek pedig náthahurutnak mondják». Orvosságot kér. Következő levelében már azt írja a kis lányáról, hogy vérrel való hányás vagon rajta s nehezen lélegzik. Joó Lászlóné szegezésnek mondja a betegséget. Az Istenre kéri Poppel Évát, küldene néki orvosságot.³

A következő évben Széchy Dénes ismét kéréssel fordult Poppel Évához: «Kényszerítetttem — írja — nagyságodat biztomba megtalálni, néminemű orvosságok felől, melyeket Regedében sem találhatni, avagy ha találhatni is, nem oly jókat, mint nagyságodnál. Azért kérem nagyságodat, küldjön valami kevés gyöngyvizet, viola-julepet és ha lehetne csukaháját is, melyet nagyságodnak meg igyekezek szolgálni.»

Sibrik Ozvaldné Petheő Éva forráságról és nehézség ellen való orvosságot, Saller György pedig hurut ellen egy kevés julepet kér.⁴ Szele György uram hallván, hogy Poppel Éva patikájában jóféle orvosság vagon a gutaütés ellen, ebből kért egy keveset. Maróthy Zsuzsánna megvakult nénje számára kér orvosságot. «Magunk eleget orvosoljuk — úgymond — de semmit nem tehetünk neki. Küldene nagyságod olyan orvosságot, kivel használhatnánk szemének.» Inhofer Orsika megköszönvén Poppel Évának a küldött orvosságot, megírja, hogy beteg ura igen dicsekszik a jó orvossággal. «Azt mondja, hogy nyolcz esztendeig való doktororvosság nem használt soha őkegyelmének annyit, mint az nagysád első orvossága.»⁵

¹ U. o. Pozsony, 1636 decz. 5. Poppel Évához.

² U. o. 1632 aug. 13. Keresztur.

³ U. o. 1639 május 29. és június 2.

⁴ U. o. Dobra, 1636 ápril 8. Petheő Pál írja Poppel Évának: «Ha volna nagyságodnak oly purgáló orvossága, küldene és írná meg nagyságod, miképen kell vele élni. Azonkívül valami másféle orvosság nélkül se hagyjon nagyságod; eleget köpülöttem magamat.» Rácz János 1624 febr. 23-án Csákányról írja: «Fulladás vagon rajtam és köhögés. Nagyságodnak könyörgök, mint kegyelmes asszonyomnak, ne hadna valami orvosság nélkül.»

⁵ U. o. Karlócza, 1640 márcz. 21.

Petheő Gáspár uramat a hurut és a fulladás bántván, szolgáját elküldé orvosság-tudakozni. A savanyúvizet ajánlották neki. Hozzá is fogott. Első nap négyet, más nap nyolcz messzelyt, végre harmincz messzelyt ivott napjában. «Megcsömörlöttem — írja Poppel Évának — az feles víztől. Annyira megutáltam ételt, italt, hogy igen megaléltam utána. Az gyomrom penig semminemű ételt nem akar bévenni.» Az Isten szerelmére kéri tehát Poppel Évát, ne hagyja őt orvosság nélkül.¹

Se szeri, se száma az eféle leveleknek. S Poppel Éva asszony mindegyikre adott választ s mindenkinek szolgált orvossággal. Gyermekégyas főasszonyaink is jobbára az ő tanácsával éltek. Maga Poppel Éva asszony írja egyik levelében, hogy ő édes anyjától gyakran hallotta, mennyivel jobban értenek az asszonyok a női betegségek gyógyításához, mint az orvosok.

Annyi bizonyos, hogy Poppel Évának ezen a téren is jó neve volt. Thökölyné, Draskovich Jánosné stb. például neki köszönhatték meggyógyulásukat. Eszterházy Miklósné Nyáry Krisztina is hozzáfordult, mikor az ideje elérkezett s kérte tőle a már előre ajánlott bábaasszonyt. «Az kigyóbórt is — írja a nádor-ispánné — az ki felől szólott kegyelmed, bízza kérem azon bábaasszonyra, hadd hozná magával.»²

Mikor fiának felesége betegen a gyermekágyat nyomta, férje a bécsi orvosokhoz akarta őt felvinni. Poppel Éva azonban lebeszélte erről s példákra hivatkozva a maga gyógyítási módját ajánlotta neki.³

¹ U. o. Tarcsa, 1622.

² Bicsé, 1633 nov. 21. : Nemzetes, nagyságos és nékem jóakaró asszonyom-anyám! Szolgálatom után Istentől minden jókat kívánok megadatni kegyelmednek. (Levele végén kéri Poppel Évát, írjon egészség felől. Illés-házy Gáspárné — írja — szolgálatját ajánlja kegyelmednek.)

³ Pápa, 1634 május 14. : «Bizony — írja Éva asszony — sokat gondolkodtam, hogyha írjak-e a vagy ne? De mégis azt találok magamban, hogy az én anyai szeretetem és kötelességem arra viszen, hogy megírjam tetszésemet. Immár szabad leszesz véle, fogadod-e intésemet, a vagy nem. Azért fiam én azt tanácsolnám, hogy semmi úttal föl ne vinnéd az doktorokhoz; mert számtalan sok mocskolódásokkal és sok orvosság beadásokkal annyira elvesztegetik és annyira hozzák dolgát, hogy osztán sohasem leszen gyermeke, mint szintén Bakátsnéval azmint cselekedtek. Annak sem leszen soha gyermeke, úgy elvesztegették belől az mátrát.»

A mint látjuk, Poppel Éva orvosi ismeretével és orvos-ságaival nemcsak az udvar-népének, hanem ismerőseinek is állandóan szolgáltató. Akadt is elég ember, a ki ezért áldotta őt. Gazdasági és kertészeti ismeretei is nagyok lévén, ezen a téren is hasznos munkát fejtett ki s így például szolgált mindenkinék. Anyai jószágait mindig maga kezelte és kertjeit maga gondozta. Nagyon sok gyümölcsöt termelt. Néha egyszerre ötszáz mázsa szilvát is küld ki eladásra.¹ Muskotály-almát, dinnyét, duráncezi barackot, muskotály-szőlőt küldözget rokonainak. Kitünő lent termelt és nagyban űzte a méhészetet. A mézet és a viaszt külföldön adta el. Még a föld népétől is megvette a mézet. E célra mézvevőket alkalmazott, a kik a mézet összevásárolták.² Úgy látszik, hogy újfajta méhkasai is voltak, mert Sabina nénye is kér tőle ilyent.³ A gabonáját rendszeren Steierországban adta el, még pedig akkor, mikor legjobb ára volt. Még a fiát is figyelmezteti, hogy tartsa meg a gabonáját, mert később «jó ára leszen Kránicz-országban». Nagyon sok baromfit tartott s a tojást Bécsben adta el. Az 1620. év tavaszán például 3900 tojást küld Bécsbe és Sabina nénye megírja neki, hogy talán 8 darabjáért adnak négy krajczárt! Csáky László az ő kérésére 18 bivalt hozat Erdélyből s rendelkezésére bocsátja mind a tizennyolezat. «Nagyságod mint osztja el — írja — nem az én dolgom.» Sok levelet vált ismerőseivel a kertjei ügyében. Hardegg Zsigmond gróftól például méhvirágot és puszpángot kér s tanácsért esedezik, mit csináljon az egyik öreg kertjével? Hardegg azt feleli neki, hogy szorgalmasan öntöztesse.⁴ Schultes Kristóf kigyósziszt, sokszor virágzó buzavirágot és «wilden magen»-t küld neki.⁵ Spárga-

¹ 1629 június 20-án írja neki Grünwald Lőrincz, hogy az 500 mázsa szilvára akadt vevő Regensburgban.

² Grebeni mézvétele extractusa 1624 decz. 10. A mézvevők ekkor 63 1/2 tung mézet vásároltak össze. (Körm. ltr.)

³ Poppel Éva levele Sabina grófnéhoz 1616 aug. 20. Szalónok: «Írja kegyelmed, hogy méhkast küldjek, az kiből meghalt az méh. Adja értésemre, ha mind lépestől, mézestől küldjem-e?»

⁴ Neuhaus, 1608 május 10. (Körm. ltr.)

⁵ 1621 június 24. (Kornblumen die viel blühen etc.) Farkas János nevű tisztje írja 1626 márcz. 23-án: Tamariscus-fát három kötessel és nyul-

tenyésztéssel is foglalkozott s a spárgát is ismerőseitől szerezte. Jó rendben tartja ivó- és halastavait s új halastót is építtet s, mint maga írja, meghalasztotta azt. Tisztjeivel magyarul levelezget s maga ad nekik utasítást. Ha dolgai másfelé vitték, megkövetelte, hogy az udvarnép közül mindenki megkapja a magáét. Maga vásároltat szolgálóinak posztót és egyebet. Dobrai tiszttartója jelenti neki, hogy «szolgálóinak négy tál ételök megvagyón» rendesen.¹

Poppel Éva asszony jó gazdasszony lévén s figyelme mindenre kiterjedvén, a vagyona évről-évre gyarapodott. Udvarának népe pediglen ugyanilyen arányban növekedett. Jórészt az ő fáradozásának köszönhető, hogy a Batthyány-udvar ismét régi hírére vergődött s ismét nagy nevelő iskolává lett.

Szorosabban vett családi élete pedig állandóan boldog volt. Nővéreinek levelei, aztán Stubenberg Borbálának, Thurn grófnának, Sarau Imre grófnak, Rosenberg Reginának, Hardegg grófnak, Puchaim Margitnak stb. hozzá intézett levelei mind azt a jó egészséges hirt mondják, hogy Poppel Éva asszony igen boldog életet él az urával és gyermekeivel.

Éva asszonynak nagy megkönnyebbülésére volt, hogy az ura 1609-ben megvált a dunántúli generálisságtól. Sok aggodalomtól és sok költségtől szabadultak így meg. A fizetetlen végbelieket ugyanis Batthyáynak a magáéból kellett tartania. Mikor e tisztjétől megvált, a kincstár ezen a czímen mintegy 36,000 forinttal volt adósa. Ennek a megfizetését aztán várhatta Batthyány.

somot egynéhány kötéssel hoztanok. Az kertész itt megnézte s azt mondta, hogy nagyságod nem ide hozatta. Űgy indítottam Rohoncra.»

¹ Nagyon érdekesek tisztjeinek és alkalmazottainak jelentései, mert a gazdaság minden ágáról felvilágosítással szolgálnak. Különösen becesek e tekintetben Nagymagyar János uramnak Poppel Évához intézett levelei. Mi minden aprólék-dologról értesítették őt, az alábbiakból látszik. Dobrai tiszttartója például az ihásza ellen panaszkodik, a ki «Gréczbe, Potolban, Falompára hordja az ihsajtokat és kereskedik... Mi — írja — tartjuk az tehénnek szarvát, más ember feji.» — Hódászné azt jelenti neki, hogy nem találják a prést és a dorzátot. Podár Gergely azon panaszkodik, hogy sok a patkány. «Az patkányfogó pediglen azt mondja, hogy nincs szerszáma hozzá. Nagyságod küldene szerszámot nékie, hadd vesztenéje el az patkányokat.»

A dunántúli generális Széchy Tamás lett, a ki sógora volt ugyan Batthyáynak, de igen kellemetlen és fősvény ember hírében állott.¹ Aztán tömérdek borsot tört Batthyány Ferencz orra alá. Értjük tehát, ha a két sógor között nem a legjobb barátság támadt. Batthyány Ferencz igen békés természetű ember volt, de azért Széchy kellemetlenkedései nem egyszer méregre ragadták. Egyik ilyen alkalommal írta volt Thurzó Györgynek: «Az ördög kötötte énbennem is, hogy éjjel-nappal egyéb dolga nincsen, mint csak reám irogat mind az herczegnek, mind az császárnak. Immár eleget türtem én is. Bizony irok reá olyat, az ki igaz, nem úgy mint ő.»²

Batthyány a királyi tanácsnak tagja lévén, gyakran föl kellett Bécsbe mennie. Nem igen kedvére való dolog volt ez. Az 1612. évben például öfelsege meghagyta neki, hogy gyászba öltözött lovasokkal Bécsbe jőjjön s a birodalomba kísérje őt. «Énnálam — írja ekkor — nincsen az szegény Illésházy uram tárháza, hogy csak megnyítnám az ládát s kivenném az pénzt belőle, mert ha szintén volna is, feles lovast gyászba öltöztetni» ily rövid idő alatt nem könnyű.³

Az 1615. év tavaszán és nyarán szomorúság költözött Batthyány házába. Felesége és fiai betegeskedtek s édes anyját súlyos betegség vetette az ágyra.⁴ A derék ember nem is távozott hazulról, bár ugyancsak fontos tárgyalásokban kellett volna résztvennie. «Asszonyom-anyám — írja ez alkalommal Thurzónak — igen beteges állapottal vagyon és minthogy

¹ Köz. pénz. ltr. Hung. 1609 okt. 21-én nevezik ki Széchy-t dunántúli generálisnak. Zrinyi életírója felsőmagyarországi generálisnéként szerepelteti őt, a mi tévedés. Széchy Tamás csak akkor volt Felsőmagyarországban, mikor a szendrői főkapitányi tisztet viselte.

² 1614 június 15.

³ Thurzó Györgyhöz 1612 márcz. 16. Újvárról. Valamivel későbbben ugyancsak Thurzónak írja, hogy Erdődy uram elűzte a vépi prédikátort, Alsóindvai Pétert s minden vetését lefoglalta. Kéri Thurzót, adassa vissza a szegény prédikátornak a jogos tulajdonát.

⁴ Thurzó György rendkívül meglehangú levélben fejezi ki részvétét s «egész házanépével és házas leányival köszönti Éva asszonyt.» (Körm. ltr. Miss. 1615 április 13.) A következő évben Thurzóné Czobor Erzsébet ír rendkívül szeretetreméltó hangon Éva asszonynak s szeretettel kéri őt, hogy gyakrabban írjon neki. (U. o. Bicsé, 1616 szept. 19.)

igen vén ember is immár, nem hagyhatom el, hanem itt körötte kell forgolódnom.»

A következő (1616) esztendő megint sok kellemetlenséget hozott a Batthyány-házra. Ez évben történt ugyanis a tizen-nyolcz éves Zrinyi Györgynek hirtelen való házassága Széchy Tamás leányával.¹ Ez az eset mód nélkül leverte az egész Batthyány-családot. Mind Batthyány, mind a felesége — mint közel való rokonok — féltő gonddal kísérték Zrinyi György nevelkedését. S ime egyszerre azt hallják, hogy a kor szokása ellenére, úgyszólván gyermekkorában házasságot kötött. Batthyány édes anyja, az agg Zrinyi Doricza ép a varasdi hévizben időzött, mikor a dolgot megtudta. Annyira leverte ez a dolog, hogy alig tudott hazavergődni. Zrinyi Miklósnak és Györgynek kellett őt Újvárig kísérniök. «Asszonyomat szánom, — írja Batthyány, — hogy oly igen búslakodik ez két dolgon, hogy csodálatos dolog!»

Nemcsak a Batthyány-család, mindenki helytelenítette Zrinyi György korai házasságát. A kor felfogása ugyanis az volt, hogy az ifjak minél későbbben házasodjanak. Draskovich írja például Pálffy Miklósnak, hogy János fia — nem tudni ki tanácsából — Istvánffy leányát gyűrűzte magának. «Nehezen engedem neki, — írja, — most huszonhat esztendőös csak. Olyan koromba ellenségem volt volna, ki engem eféleire intett volna.»²

Így állván a dolog, nem lephet meg bennünket Batthyány Ferencz e nyilatkozata: «Én szánom Zrinyi Györgyöt, hogy mikor tanulnia kell vala, akkor házasodik meg... Először több emberséget kell vala tanulni. Hiszem, elég ideje lett volna még az házasságra.»

Batthyány minden izében hazafias gondolkozású ember lévén, azon is neheztelt, hogy Zrinyi tengermelléki jószágai dolgában a velenceiekkel alkudozott. Batthyány Thurzó Györgyöt is figyelmeztette erre. «Az mi igazságunkat — írja —

¹ Széchy Tamás sógora volt Batthyány Ferencznek; 1592 ápril 19-én vette nőül Batthyány Katalint, Ferencz úr nővérét, a ki 1596 január 22-én meghalt.

² 1589 okt. 27. Klenovnik. (Pálffy senior. levélt.)

miért kell az tenger melléki jószágban így elhallgatnunk, én nem tudom okát, mert így Zrinyi uram mind magától, mind mitőlünk elveszti.»

Batthyánynak és családjának a haragja a Zrinyi-fiúk házassága miatt hamar elült. Sem a férj, sem az asszony nem volt haragtartó s mivel a két Zrinyi is mindent elkövetett a kibékülésre, hamarosan helyreállt a régi jó viszony. Batthyány különben is jobban neheztelt Széchy Tamásra, mint a Zrinyiekre. Ő ugyanis szentül hitte, hogy Széchy lépre csalta a Zrinyi-fiúkat.¹

Valószínűnek tartjuk, hogy a kibékülést Poppel Éva asszony mozdította elő. A Zrinyi-fiúk ugyanis először neki kezdenek írogatni s csak azután fordulnak Batthyányhoz. Zrinyi Miklós például 1617-ben imígyen írt volt Poppel Éva asszonynak: «Adja Isten, hogy sokszor, sok különféle dolgokban megmutatott igaz atyafiúi jóakarattját, kegyelmességét életemnek teljes idejében alázatos szolgálattal megtéríthessem kegyelmednek. Soha semminemű feledékenység el nem téríti énnám, valameddig az Úristen kegyelmességéből élek ez világon... Parancsoljon nékem nagyságod, abból esmérem meg atyafiságát.»²

Ilyen meleg hangon írogat Zrinyi György is Poppel Évának, majd meg Batthyány Ferencznek is. Ez utóbbit oly nagyra tartotta, hogy egyetlen szavára még a táborból is hozzá sietett.

A békeség és az atyafiságos jóindulat tehát már visszatért közéjük, mikor az 1618. év tavaszán Zrinyi György első fia, Zrinyi Miklós született. Újabb időben Széchy Károly Priorato gróf krónikás följegyzése alapján bizonyítani igyekezett, hogy Zrinyi Miklós nem 1618-ban, hanem 1620-ban született. Újabb írók aztán készpénznek vették Széchy megállapítását. Ez ellen határozottan állást kell foglalnunk. *A lehető*

¹ Széchy Tamásról ezért írt oly csipősen. Az 1616 szept. 11-én írja például Thurzónak: «Personalist hallom, hogy megholt. Valjon az Széchy aranyai kiviszik-e az purgatoriumból? Olyat kellene tenni, az ki secundum deum et justitiam volna.»

² Körm. ltr. Miss. Ex curia Pomurion, 1617 juni 24. A következő levelét 1618 február 19-én így czímezi: «Meiner gar viel geliebten Frauchen Mutter.»

leghitelesebb bizonyítékunk van arra, hogy Zrinyi Miklósunk 1618-ban született! Csakhogy Széchy Károly — nem értvén a diplomaticához — ezt a bizonyítékot teljesen félremagyarázta. Az 1628. évben adatott ki ez az okirat Ferdinánd király nevében Csáktornyan.¹ Az okirat nem egyéb, mint *revisio aetatis*, vagyis *kor-látólevél*, melyet hivatalos használatra Patachich István királyi személynök állított ki.² Az okirat Zrinyi Miklóst tíz, Pétert kilencz évesnek mondja. Azaz, hogy Zrinyi Miklós 1618-ban született. Széchy Károly ezt a minden kétséget kizáró oklevelet imígyen magyarázta: Ferdinánd király Csáktornyan mulatván (!), Batthyány Ferencz elébe vezette a két Zrinyi-fiút s a király látás után Miklóst tíz, Pétert kilencz évesnek mondotta s erről okiratot állított ki. E fura magyarázathoz csak annyit kell fűznünk, hogy Ferdinánd király sohasem mulatott Csáktornyan, nem is vezették elébe a Zrinyi-fiúkat s nem is ő állította ki az okiratot. Tette ezt Patachich királyi személynök (ki a Zrinyi-fiúk egyik gyámja volt) a bevett szokás szerint, a törvénytől előírt módon. Patachich nagyon jól ismerte a Zrinyi-fiúkat, de meg különben is hiteles bizonyítékok alapján állította ki a kor-látólevelet.³ Ehhez tehát a kétségnek még árnyéka sem férhet. Ezzel szemben a jóval későbbi följegyzés, melyet a külföldi Priorato gróf írt krónikájába, szóba sem jöhet. E szerint bizonyos, hogy Zrinyi Miklósunk szüle-

¹ Orsz. Itr. N. Reg. A. 320. fasc. 2. nr. Csáktornya, 1628. feria secunda ante festum beati Lucæ Evangelistæ. Az okirat világosan megmondja: «*visa ætate ipsorum, eidem literas nostras superinde testimoniales seu reviso-nales benigne dare et concedere dignoremus.*»

² Patachich Istvánt a Batthyány-családhoz is jó barátság fűzte. Levelezget Batthyány Ferenczcel s többször találkoznak. Az 1623. év május 15-én például így ír Batthyány Ferencznek: «Az nagyságodnak hozzám való kegyelmes jóakarátját míg élök, nagyságodnak meg igyeközöm szolgálni... Az májam hevült meg; most is érzem az májamnak hévségét. Megírtam deakul betegségemnek állapotját; könyörgök nagyságodnak küldje föl bécsi doktorának és irasson nagyságod receptát. Az potoli doktor az savanyú vizet dicséri és oda Regedéhez igazít. Addig nem megyek, míg az nagyságod doktorának opinioját nem fogom érteni.» (Körm. Itr. Missiles.)

³ Széchy azzal áll elő, hogy látás után nem lehet a gyermekek korát meghatározni. Arról azonban megfelelkeznek, hogy a látás (visus) ebben az időben nemcsak a szemrehívást, hanem a törvényes vizsgálatot is jelentette. Ezernyi példánk van erre.

tését illetőleg a régibb magyar íróknak és irott forrásainknak van igazuk.¹ Nemsokára tehát Zrinyi Miklós születésének háromszázados évfordulója előtt állunk.

Széchy Károly szerint a Zrinyi-fiúk házasságuk után megosztottak birtokaikon. Zrinyi Miklósnak jutott Csáktornya, Györgynek pedig a tenger melléki jószágok. Az utóbbi aztán Miklós bátyjának haláláig Ozoly várában élt feleségével, s csak 1625-ben költözött Csáktornyára.² Széchy ezen állítása sem felel meg a valóságnak. Zrinyi György ugyanis — ha otthon tartózkodott — állandóan Csáktornyáról keltezi a leveleit. Olyat, mely Ozoly várában kelt volna, egyet sem sikerült találnunk. S ha Zrinyi György csakugyan állandóan Csáktornyán élt, akkor Miklós fiának is ott kellett születnie.

A XVII. század elején eleink olyan szertartással éltek a keresztelők alkalmával, mint a lakodalmak idején. Azaz minden rokont, minden ismerőst meghívtak. A keresztelő előtt vacsora és táncz volt, másnapon pedig nagy ebéd. Mivel Zrinyi György legközelebbi rokona és szomszédja Batthyány Ferencz volt, bizonyos, hogy őt és Poppel Évát is meghívta a keresztelőre. S Batthyány, a ki szerette a tánczot, s Poppel Éva, a ki még jelentéktelenebb embereknél is vállalkozott komaságra, bizonyosan el is ment.

Aztán a viszony a Zrinyi-fiúk és Batthyány Ferenczék között évről-évre bensőbb lett. Állandóan levelezgetnek egymással s igen gyakran felkeresik egymást. Széchy Tamás dunántúli generális Zrinyi Miklós születésének évében (1618-ban) meghalt. A király újra Batthyány Ferenczet nevezte ki helyébe dunántúli generálisnak. Széchy Tamás halála is közelebb hozta a Zrinyieket Batthyány Ferencz családjához. Az önző, kapzsi és ravasz Széchy Tamás ugyanis hadilábon állott Batthyány Ferenczcel. Ellenben a Széchy-fiúk, Dienes és Miklós, mind Poppel Évával, mind Batthyányval a lehető legjobb viszonyban éltek.

¹ Zrinyi Miklós könyvtárában megvolt Petheő Gergely krónikája is. Ebben a könyvben az 1618. év (és az évben támadt üstökös-csillag!) régi karczolóssal van megjelölve.

² Ez állításnak megfelelően Széchy költői színezéssel festi a kies fekvésű Ozoly várát, a hol György úr élt s a hol Zrinyi Miklósnak születnie kellett (már t. i. Széchy szerint).

A kölcsönösen helyreállt jó viszonyt azonban hamarosan megzavarta a politika. Az 1618. évi országgyűlésen Batthyány és Zrinyi még együtt küzdöttek a protestánsok érdekeiért. Tudjuk, hogy e gyűlésen és azután is Batthyánynak sok méltatlanságot kellett eltűrnie. A vallási villongások is bántották. Mikor látta, hogy egyik sérelmet a másik követi, elkeseredetten kiáltotta Pázmánynak: «Bajusz- és szakáll-vonásra kell az dolognak menni, a mint az dolgot forgatják és az ország állapotját háborgatják!»

És ez a jóslás hamar beteljesült.

Mivel a gyűlölködés és a villongás Batthyány Ferenc természetével ellenkezett, alig várta, hogy az országgyűlést otthagyhassa. Haza vágyott az ő csendes és boldog otthonába, a hol a viszálykodást nem ismerték. Két izben is megírja a feleségének, mennyire vágyakozik haza s mily szívesen sietne Pozsonyból, de nem lehet.¹ Mint zászlós úrnak s a királyi tanács tagjának ott kellett maradnia. Nem nagyon indította őt meg, hogy sógorával, Török Istvánnal, együtt a nádorságra is jelölték. A mint az első alkalom kínálkozott, sietve ment haza családjához.

Ezenközben Bethlen támadása is elkövetkezett. Batthyánynak, mint dunántúli generálisnak egyszerre nagyot nőtt a tekintélye Bécsben is, meg a felkelők előtt is. Bethlen Gáborra nézve fölötte fontos volt Batthyány magatartása. Meg is kísérelt mindent, hogy őt megnyerje magának. Már 1619-ben levelekben biztatja őt az átpártolásra. Ez év decz. 24-én Pozsonyból írja neki, hogy Sennyey Gáspárt nevezte ki dunántúli vicegenerálisnak, a ki majd szóval adja elő üzenetét.²

Egyelőre Bethlennek és Sennyey Gáspárnak a fáradozása hiába való volt. Említők már, hogy Bethlen Gábor ekkor a minden tekintetben kiváló Thurzó Imrére bízta ezt az ügyet. Thurzónak aztán sikerült is megnyernie Poppel Évát. A feleségének és a kényszerítő körülményeknek aztán Batthyány is

¹ Pozsony, 1619 aug. 3. Mein einziges Leben! Gott behütt dich etc «Wir disputieren jetzt wegen der Religionsachen.»

² Pozsony, 1619 decz. 24. «Az Dunántul való szegellet-földnek vicegenerálisságára pro tempore rendeltük és bocsátottuk az nemzetes és vitézlő Sennyey Gáspár uramat.» (Körm. ltr. Missiles.)

engedett és Bethlen pártjára állott. Ha hitelt adhatunk Závodszy naplójának, akkor Bethlen Gábor fejedelem később megjelent Rohonczon, a hol Poppel Éva asszony és Batthyány Ferencz fényes ebédet adtak a tiszteletére.¹

Bizonyos, hogy Poppel Éva asszony nyájas modora, finom társalgása és műveltsége Bethlen Gábor fejedelemre is emlékezetes hatással volt. Hiszen a fejedelem még évek mulva is nagy tisztelettel ír Poppel Éva asszonyról. Pedig soha többé nem látta őt.

Batthyány Ferencz a dunántúli végházakban igen népszerű és kedvelt ember volt. Hiszen a nagy fizetlenség idején a magáéból tartotta a vitézeket. Bethlenhez való pártolásakor tehát a vitézek szó nélkül követték őt. A Dunáninnen lévő kapitányok együttesen írták neki: «Szegény hazánknak hasznára akarunk lenni!» Ezért arra kéri Batthyányt, hagyja őket a végházakban, hogy azokat és családjukat oltalmazhassák, mert — írják — «ha veszünk, hazánkat és végházainkat veszítjük.»²

Majdnem ugyanakkor, midőn Batthyány Bethlenhez pártolt, a király Zrinyi Györgyöt kinevezte generálisnak. Zrinyi György — bár ekkor még csak 22 éves volt — nevét már nagyon ismertté tette vitézi próbáival. Dampierre is magasztaló levélben üdvözli őt kinevezésekor. Mire Zrinyi azt feleli neki, hogy őfelsége kinevezte ugyan generális-kapitánynak, de pénzt, katonát, fegyvert, zászlót stb. nem adott.³

Zrinyi György politikai és vallásügyi szereplése e korban még koránt sincs tisztázva. Nézetünk szerint sok tekintetben helytelenül ítélik meg az ő szereplését. Igaz ugyan, hogy Ferdinánd királyhoz hű maradt és az ő pártján küzdött, de hogy ezt valami nagy rajongással tette volna, azt már nehéz elhinnünk. Kiadatlan levelei ugyanis, a melyeket Poppel Évával és Batthyány Ferenczcel váltott, egészen mást mondanak.

¹ Katona : 30. köt. 645. lapon írja : «etiam cum consorte carissima in Rohonc castellum adveniens, suam serenitatem lauto prandio exciperet.» A családi levelezések azonban arról mit sem tudnak.

² 1621 szept. 5. : «Mi Dunán innend lévő kapitányok és tisztviselők.» (1620.) (A kőszegi táborból írják Batthyánynak. Körm. ltr. Missiles)

³ Köz. pénz. ltr. Hung. 14459. fasc. 1620 szept. 27.

Ismeretes, hogy a mint Batthyány Ferencz Bethlenhez csatlakozott, Collalto elfoglalta Körmentet, Rohonczt és Szalonakot s Batthyány e virágzó jószágait a földszíneig elpusztította. Collaltóval együtt küzdöttek Zrinyi György csapatai is. Ez utóbbiakat — mint tudjuk — Batthyány két ízben is megugrasztotta. S ugyanő, mikor török segítséget is kapott, várait és jószágait is visszafoglalta Collaltótól, sőt Ausztriába is becsapott.

Zrinyi György és Batthyány Ferencz — e két közel való rokon — tehát mint ellenség állott szemben. Ez az állapot azonban csak igen rövid ideig tartott. Az 1621. évben már megbánta Zrinyi eddigi eljárását. Hogy Batthyányval kibékülhessen, Poppel Évához fordult, s neki nyíltan bevallotta, hogy mások tanácsából tette azt, a mit idáig tett. Azt is megírja neki, hogy személyesen fogja őt felkeresni és a félreértést megszüntetni. Levelének idevonatkozó része különben így hangzik: «Szolgálok kegyelmednek, mint jóakaró asszonyomnak anyámnak. Isten sok jókkal áldja meg kegyelmedet . . . Hogy kegyelmed nékem semmit nem parancsol sem írása sem pedig izeneti által, nem tudom egyébre gondolni, hanem hogy most is haragszik kegyelmed reám. Én, igaz hogy bizony vétettem mind az úr ellen,¹ mind pedig kegyelmed ellen, de bizony más ember akaratjából, kit talánd kegyelmed eddig másoktól is meghallott. Ha isten engedi, rövid nap magam jobban megmentem magamat. Hol pedig magam tudatlanságából valamit vétettem, tízannyit szolgálok az úrnak és kegyelmednek érette. Kegyelmedet kérem, hogy írjon kegyelmed az maga egészsége felől. Az öcsémuraimnak és az hugomasszonyimnak szolgálatomat ajánlom.»²

Poppel Éva szívesen látta Zrinyi közeledését. Bizonyára a férjének is szólt ez ügyben, mert Zrinyi György november hóban már Batthyánynak is nyájas hangon ír s bejelenti neki látogatását.³ Két héttel később az írja Batthyánynak, hogy ő egyetlen szavára is mindig nagy dolgot cselekedett s még

¹ Batthyány Ferencz.

² Csáktornya, 1621 okt. 10. Zréni (így!) György Poppel Évához.

³ Csáktornya, 1621 nov. 11. «Az jövő héten — írja — szemben leszek kegyelmeddel »

a táborból is eljött Batthyány kívánságára. «Az én kegyelmes uramtól, — írja ez alkalommal — kitől nékem jövendőben sok jót kellett volna várnom, haragot és suspitiot nagyot nyertem. Életemet, fejemet, jószágomat és egy szóval mindenemet kockára vettem. Reménlem, hogy ezeket kegyelmed meg-gondolván, kérésemet heába nem hagyja.»¹

Mondanunk sem kell, hogy Bethlen Gábor meghagyta Batthyányt a dunántúli generálisságban. Sőt megtette őt plenipotentarius-ának is a Dunántúl.² Mint ilyen sok mindent megtehetett azoknak, a kik hozzá folyamodtak. Bizonyára Zrinyi György kérését is teljesítette, mert ez meg neki tett szívességet Szlavóniában, a hol Frangepán Miklós bán elfoglalta Batthyáynak grebeni várát és uradalmát.³

Említők már, hogy még Bethlen hívei is békességes természetű embernek hirdették Batthyányt, a ki irtózott attól a gondolattól, hogy magyar ölje a magyart! Batthyány nem egyszer helytelenítette, hogy Bethlen az elfogott királpárti főembereket még a töröknél is jobban sarcolja. Ő e tekintetben egészen máskép gondolkozott. A feleségével együtt táplálta és védelmezte azoknak a családjait, a kik Bethlen börtönében szenvedtek. A derék Cziráky Mózes, a ki két esztendeig ült a börtönben, s 3000 forintnyi váltságon szabadult meg, írja például Batthyáynak: «Nagyságodtól nagy és hálaadó néven veszem, hogy nagyságod és asszonyom ónagysága segéttette és táplálta az szegény árváimat nyomorúságoknak idején,

¹ Csáktornya, 1621 nov. 23. Mi volt ez a kérés, nem tudjuk. Ezt ugyanis már előbb szóval adta elő Zrinyi. Meg kell jegyeznünk, hogy ez időben Zrinyi Miklós is sűrűn levelezget Batthyányval; levelei jobbra Ujudvaron keltek.

² Sennyey Gáspár 1621 január 8-án Sopronyban kelt levelében így czímezi Batthyányt: «Supremo comiti Soproniensi, partium regni Hungariæ Ultra-danubianarum generali capitaneo ac sac. regiæ majestatis plenipotentiaro commissario et intimo consiliario.» (Az nagyságod levelét — írja — im min-gyarást elküldtem öfölségének. Körm. ltr. Missiles.)

³ Köz. pénz. ltr. Denkbuch, 1621 április 23. Intimatum a magyar cancelláriához, hogy a szlavonai bán által a rebellis Batthyánytól elfoglalt Greben várát s az uradalmat vétesse át. — Mivel Frangepán kérte a királytól az uradalmat, 1621 május 7-én öfelsége meghagyta a cancelláriának, hogy ha Batthyány nem hódol meg, a grebeni uradalmat inscribálják Frangepán bánnak. (U. o.)

kiért ha Isten éltet, ezen fogyatkozott vén állapotomban is az mire elég leszek, szolgálni akarok nagyságtoknak.»¹

Batthyány a püspököknek is kész volt elfoglalt jószágait visszaadni. Lépes Bálint kalocsai érseknek például megizentette: «Ha cancellarius uram Szombathelyre jönne, mingyarást bebocsátanám az várban és hozzátartozandó jószágát is kezéhez ereszteném.»²

Ugyanilyen jóindulatot mutatott régi jó ismerőséhez: Sennyey István váci püspökhöz, a ki hálálkodva köszöni a «hozzá mutatott jóakaratot» s kijelenti, hogy igaz szívvvel akar tovább is szolgálni. «Asszonyom őnagyságának — írja levele végén — alázatos szolgálatomat ajánlom.»³

Tudjuk, hogy Bethlen Gábor Steierországot és Szlavoniát is szerette volna ügyének megnyerni. Mivel Batthyány Ferencz és Poppel Éva asszony ott igen népszerűek voltak, őket akarta e célból fölhasználni. Október hónapban tehát egy csomó levelet bocsátott ki Sopronból Steierország rendeihez s különkülön a szereplő főurakhoz, Szlavonia rendeihez és a dunántúli megyékhez. Ezeket mind Batthyáynak kellett volna továbbítania. De ő felbontatlanul félretette azokat. E sorok írója bontogatta fel Bethlen Gábornak e leveleit.⁴

Mivel Batthyány birtokainak elpusztításáról Bethlen is értesült, biztató-levelet bocsátott hozzá. «Mi bennünk — írja a fejedelem — semmit ne kételkedjék, mert oly szorgalmatos, éjjeli-nappali gondviseletünk vagyon kegyelmetekre, kit maga rövid nap igen bizonyosan és valóságosan megtapasztal.»

¹ Soprony, 1622 márcz. 29. Cziráky ezen igen megható levelében írja azt is, hogy Batthyány neki egy kérésére másfélezer forintot adott kölcsön, s bár megfizető terminusa régen elmúlt, békességgel várakozik. (Körm. Itr. Miss.)

² U. o. Lépes Bálint levele Batthyányhoz 1622 április 6. Győrből «Ehhez képest — írja a püspök — kérdztem urunktól öfelségétől alá, hogy x-priáljam ezt az kegyelmed jó ajánlását, kibem soha kétségem sem volt, miótától fogva az kd. ösmeretségében jutottam.» A kalocsai érseknek még egy ilyen hangú levele van Batthyányhoz, mely 1621 április 4-én hajnalban kelt.

³ U. o.

⁴ Körm. Itr. Missiles-ei közt vannak ezek. A szlavoniai rendekhez intézett levél 1620 okt. 3-án, a steierországi rendekhez intézett levelek pedig okt. 11-én keltek. Ez utóbbiban Bethlen Karinthis és Krajna rendivel együtt

E biztatás után Bethlen a saját kezével írta még a levél végére: «Kegyelmed semmit ne féljen és számtalan kárvallással ne gondoljon, mert az Úristen ezeket az fertelmeskedő ellenséget megszegyeníti általunk; és őfelsége kegyelmedet megvigasztalja és elfelejti minden kárvallásról való bánatit, mert ha élhetek, minden jószági visszamennek kezében és sokkal megtöbbül nagy urasága. Én innét 6. juli bizonyosan megindulok.»¹

Ez ígérek legnagyobb része nem teljesült be. A minek az lett a következése, hogy Batthyány mindig ritkábban és ritkábban írt Bethlennek,² s inkább azokkal tartott, a kik a békekéség helyreállításán fáradoztak.

A sopronyi országgyűlésen Batthyány eleinte nem jelent meg s ügyeinek intézésével Zrinyi Györgyöt bízta meg.³ Mind a király, mind a rendek igen várták Batthyány megjelenését. Bethlen Gábor egykori híve, Szepsy János írja például Sopronból Batthyánynak: «Az mint értettem az uraktól őnagyságtól, császár és király urunk őfelsége is és az urak őnagyságaik és az nemes ország felette nagy emlegetéssel és nagy szeretettel várják nagyságotat be. Méltó is kegyelmes uram, bizony igen nagy okokért bésietni nagyságotnak.»⁴

Úgy látszik, hogy az efféle hívásokra Batthyány mégis megindult. Legalább Thurzó Szaniszlónak juniushoz ezt írta:

felszólítja őket, hogy tizenöt nap alatt követeket küldjenek Batthyány Ferenczhez.

¹ U. o. (kiadatlan) 1621. július 4. a füleki táborból. Bethlen melléki ide Széchy Györgynek hozzáintézett levelét másolatban s jelenti, hogy gratiát kért tőle. «Az Úristen — írja — így szégyeníti meg az embereket, kik hazájuk ellen támadnak.» Végül ezt a megjegyzést írja: «Gróf Thurzó Imre uram igen jól forgolódik. Trenosén megye elállott volt mellőlünk, de Abaffy Miklóst harmafdélezer lóval bocsátván melléje, visszafordultatta az tótokat.»

² Bethlen 1621 nov. 19-én Hunnobrodban kelt levelében panaszkodik is emiatt. «Csudálkozunk igen rajta — írja — mi lehessen oka, hogy ily ritkán tudósít bennünket oda való állapotjok felől, holott kívántatnék felette igen, hogy érthetnők untalan, mi állapottal legyen kegyelmeitek» stb. (Batthyányhoz.)

³ Csáktornya, 1622 április 29.: «Az kegyelmed parancsolatja szerint az mint én legjobban tudtam, az kegyelmed dolgát úgy adtam az ország eleiben; de még annak előtte is conferáltam egynéhány ott való főemberrel.» (Zrinyi György levele Batthyányhoz. Kör. ltr.)

⁴ U. o. Sopron, 1622 május 25.

«Az mi Sopronba való menetelemet illeti, Isten ő szent fölsége egységemet adván, azon leszek, hogy hamar nap megvisítáljam kegyelmedet.»¹

Ismeretes, hogy Batthyány ezen az országgyűlésen is nádorjelölt volt, de nem őt, hanem Thurzó Szaniszlót választották meg. Mivel dunántúli generálisnak is Bánffy neveztek ki helyébe, Batthyány ugyancsak kedvetlenül tért haza elpusztított birtokaira. A sok csapáshoz, a mi őt ez időben érte, még egy nagy szerencsétlenség is járult. Kisebbik fia, Boldizsár, alig tizennégyéves korában váratlanul elhunyt. Mind ő, mind Poppel Éva mód nélkül szerette ezt a fiúcskát, gondolhatjuk tehát, minő nagy volt bánatuk. Meg kell említenünk, hogy még a szomszéd török urak is vigasztaló levélben fejezték ki részvétüket.²

Batthyány ez időtől kezdve teljesen visszavonultan a családjának élt. Nem avatkozott a politikába s került az udvart. Egyházának ügyeivel azonban szívesen foglalkozott. Beythe Imrével török földről hozat mestert s azzal taníttatja a deákokcskáit.³ Szívesen érintkezik Paulides Canisæus-sal, a kinek a tanácsát sok mindenben kikéri. Véle hivatja össze a dunántúli prédikátorokat a körmendi zsinatra.⁴ Gazdag könyvtárát megnyitja a protestáns papoknak s ha valamelyiküknek könyv kell, el is küldi neki.⁵ Megigéri, hogy évenként két tehetséges ifjat fog taníttatni a német akadémiákon. Papjainak a biztatására megindítja a már előbb vásárolt könyvnyomtató mű-

¹ U. o. fogalmazvány Thurzó Szaniszlónak Sopronból, 1622 június 2-án írt levelének hátulján.

² A szigetvári cseribasa, Musztafa, írja például 1622 nov. 20-án: «Sokat bánakodtunk rajta, de Isten akaratjának meg kell lenni.»

³ Beythe Imre levele 1623 decz. 2. Újvár, Batthyányhoz: «Az sáfárok is — írja — az deákokcskákat állassák helyekre.»

⁴ Mikor Batthyány 1623-ban zászlóira új feliratot készíttetett, Canisæus azt ajánlotta neki, hogy az «Astra triumphantis sacra tiara datur» helyébe ezt írassa: «Astra triumphantis sacra corona datur». «Illendőbb leszen — írja Canisæus — az korona, hogy sem mint az tiara, az mely magyarul patyolatot jegyez.»

⁵ Kerty (Kerhy?) Simon a Colloquium Jesuiticum című könyvet kéri, melyben Jephthe tragédiája van, s melyet Beythe István deák is kölcsönkért már egyszer Batthyány könyvtárából. Csak «pergamenen való in octavo.»

helyt is. Szóval minden módon igyekezett a hazai művelődés előmozdítására.

Mint Thurzó György nádor gyermekeinek a gyámja, sokszor megfordult feleségével együtt Bicsén, hol az özvegy Czobor Erzsébet mindig nagy örömmel fogadta őket. Az 1622. évben ment férjhez Thurzó Anna. (Szunyogh János vette el.) Czobor Erzsébet a lakodalomra imígyen hívta Batthyányékat: «Kegyelmed nékem főtutorom s jóakaró atyámfia is, kegyelmedet, mint bizodalmas uramat, atyámfiát, főtutoromat és fautoromat kérem, indéttatván kegyelmed ez körösztýén kegyességtől és hozzánk való kötelességtől, ezt az fáradságot fölvenni ne neheztelje, hanem mind asszonyommal őkegyelmével és szerelmes gyermekivel együtt méltóztassék kegyelmed az nevezett napon és helyen idején ebéd előtt jelen lenni és az én szerelmes leányomnak lakodalmát méltóságos személyével ékesíteni.»¹

A míg Batthyány Thurzó György családjával a legjobb viszonyban volt: addig Thurzó Szaniszló iránt teljesen elhidegült. Lehet, hogy a nádorválasztás volt ennek az oka. Az 1622. év nyaráig ugyanis még vidáman levelezgettek egymással. Junius hó 22-én például Thurzó zabot kér Batthyánytól, mire az tréfásan feleli neki: «De kegyelmed nem küldte meg az hat fekete lovat. Tudom, hogy eddig jobban vannak, hogy sem mint mikor kegyelmed nékem ígérte vala őket.»

Az országgyűlés után azonban Thurzó már igenis barátság-talan hangon fenyegeti Batthyányt, a ki aztán válasz nélkül hagyja a levelét.

Batthyány a soproni országgyűlés után minden címéről lemondott s a főlovászmesteri méltóságot is letette. Mikor látta, hogy még mindig a régi czímén irogatnak neki, a cancellariust kérte, adja ő felségének tudomására, hogy ő minden méltóságáról lemondott.²

¹ 1622 szept. 24. Bicsé. A lakodalom okt. 23-án volt. Czobor Erzsébet a levelét ez áhítatos bevezetéssel kezdi: «Kegyes atyai szívet viselvén az Űristen az emberi nemzethez, ha szintén jobbulásunkért körösztöt bocsát is ránk, mindazonáltal annak elviselésére nemcsak erőt szolgáltat, de irgalmasságából vigaszt is nyujt.» (Körm. ltr.)

² Plakovich János jelenti neki 1624 márcz. 20-án Bécsből: «Én nagyságod izenetét megmondottam volt cancellarius uramnak, ő kegyelmének,

Bizonyos, hogy Batthyány még ebben az időben is szeretetreméltó hangon levelezgetett a török basákkal és a török földesurakkal, bár ő felsége az effélét erősen tiltotta.¹ Az is megessett, hogy Batthyány bizalmas körben éles megjegyzéseket tett ő felségére. Akadtak, a kik mindezt elferdítve besúgták Thurzó Szaniszlónak. S a nádor, a ki nem rég még Bethlen főembere volt, erősen megfeddette rokonát, Batthyányt, a miért a füle mögé bocsátja ő felsége parancsait. «De sőt — írja Thurzó — az ki legnagyobb, az Magyarországnak koronás királyát az kegyelmed consiliariusi és baronatusi tiszti és hiti ellen, bizonyos személyek előtt rút szókkal gyalázza és szidalmazza, mely dolgok noha nem nyilvánvalók, de mégis mint jóakaró uram-atyámfiat intettem, ha az dolog úgy volna, hogy kegyelmed megszűnjék. Kire kegyelmed soha semmi választ nem adott.»²

Mit felelt e levélre Batthyány, nem tudjuk. Bizonyára nem maradt adósa Thurzónak. Azt mindenesetre megírta neki, hogy ő már rég letette a méltóságait és a címzeit. Thurzó ugyanis egy későbbi levelében czéloz erre, írván: «Az kegyelmed titulusában micsoda véték esett, nem vehettük eszünkben, hanem ha kegyelmed az megholt boldog emlékezetű császár és király urainktól conferalt méltóságokkal, úgymint agazonum regalium magister és consiliarius titulusával nem akarna élni és ő felségétől búcsúzott volna, mely dologban csak értjük kegyelmed állapotját s mi is ahhoz accommodálhatjuk magunkat.»

hogy nagyságod nem viseli továbbá az lovászmesterségnek tisztit, őfelségének is megmondja. És adja másnak ő felsége. Arra azt mondotta cancellarius uram őragysága: ő megmondja ő felségének.» (U. o.)

¹ E tilalmat a végbeliek nem sokra tartották. Bánffy dunántúli generális kapitány engedelmével például 1623-ban a végbeli török és magyar tisztek összegyűltek, hogy a vitás kérdéseket egymás közt elintézzék. Másna azonban összevesztek s a török tisztek «kardot izenvén», távoztak. (Körm. ltr. 1623 márcz. 21. Universitas capitaneorum in confiniis Canisæ oppositis Batthyány Ferenczhez.)

² Pozsony, 1623 márcz. 29. «Gondolja meg kegyelmed — írja a nádor — régi nemzetiségének és magának becsületes állapotját; gondolja meg szerelmes házastársának és kedves gyermekinek békeességés megmaradásokat és előmeneteleket» etc.

Thurzó Szaniszló e leveléből értesülünk arról, hogy Poppel Évának 1624-ben fia született.¹ A családi öröm azonban nem sokáig tartott. A fiúcska ugyanis hamar elköltözött az élők sorából.

Ezen időben mind Batthyány Ferencz, mind Poppel Éva sűrűn érintkeznek Zrinyi Miklóssal és Zrinyi Györggyel. Ez utóbbi mint bán sok szívességet is tesz nekik. Többször megessett az is, hogy Poppel Éva az ura tudta nélkül is kérte Zrinyi Györgyöt holmi ügyes-bajos dolog elintézésére. Suták Mihály írja például Poppel Éva asszonynak: «Azon kére Zrinyi uram, hogy mikoron hazafelé megyek, hogy én betérnék Csáktornyára, mert onnét nagyságodnak írnia akar én általam. Azért az jövő hétfőn innéd elindulok és utamban betérek Csáktornyára az őnagysága válaszáért. . . . Azt is mondá Zrinyi uram, hogy előbb volna kész meghalni, hogy nem mint megmondaná, hogy nagyságod valamit írt volna néki.»²

A nagy titok, a miről itt szó esik, nem egyéb, mint Poppel Éva asszony azon kérése, szerezné meg Zrinyi György a főispánságot fia, Batthyány Ádám részére. Zrinyi szólt is ez ügyben ő felségének. Hiszen maga írja Poppel Évának: «Az kegyelmed parancsolatja szerint, valamint Isten legjobban tudnom adta, az kegyelmed dolgának úgy igyekeztem gondját viselni . . . Ha kegyelmedhez mehettem volna, oly dolgaimat jelenthettem volna, az melyeket nem merek ez levelemben megírni.»³

Zrinyi György állandóan irogat Batthyány Ferencznek is. Az 1625. évben jelenti például neki: «Én az bánságtul elbúcsuztam, de a mint látom, megént föl kell vennem az generálissággal együtt, mert teljességgel rajtam szántanának az emberek.»⁴

Meglepő jelenség, hogy Zrinyi György egyetlen levelében sem emlékezik meg a feleségéről. Soha még a szokásos üdvözetlet sem írja meg felesége részéről. A Széchy-fiúk sem említik leveleik-

¹ Bécs, 1624 febr. 29. «Értvén, — írja Thurzó, — hogy Isten kegyelme-
teket egy fiúmagzattal áldotta meg, kívánjuk, hogy ű szent fölsége szent
nevének tiszteletére s kegyelmeteknek egész nemzetségének örömére tartsa
és éltesse sok esztendeig jó egészségben.» (Körm. ltr.)

² Suták Mihály Poppel Évához 1625 május 19-én.

³ Körmend, 1625 decz. 14.

⁴ 1625 szept. 5.

ben sohasem nővérüket, Zrinyi Györgynét. Ok nélkül ez nem történhetett. Batthyány Ferencz és felesége gyakran megfordultak Zrinyi házában, de ők sem említik sohasem Zrinyi Györgynét. Olyan érthetetlen dolog ez, melyre egyelőre nem tudunk felelni. Az is különös, hogy alig hunyta be a szemét Zrinyi György, már Poppel Évát s nem a maga özvegyét találjuk árvái mellett.

Batthyány Ferencz, bár állandóan kedélyesen levelezgetett ismerőseivel, az 1625. év tavaszától kezdve folyton betegeskedett. Poppel Éva asszony ugyan minden emberit megtett szerelmes urának egészsége dolgában, de szomorúan kellett látnia, hogy fáradozása és orvosságai meg nem gyógyítják a beteget. Batthyány Ferencz 1625 szept. 13-án Poppel Éva karjai közt kilehelte nemes lelkét. Az egykorú levelek alig tudják szóval leírni azt a nagy fájdalmat és kétségbeesést, mely Poppel Éván vett erőt. Fájdalma, de egyúttal szeretete is megkapó módon szólal meg azon levelekben, melyekben rokonainak és ismerőseinek bejelenti szerelmes, édes ura halálát.¹ Maga írja a «temetőre hívó leveleket.» Előkelő rokonságán kívül meghívja a protestáns papokat és tanítókat is. A nagyszombati prédikátor, Kanisai Mihály uram is ott volt a temetésen.² Ő írja, hogy fontos dolgokban szeretett volna Poppel Évával beszélni, de lehetetlen volt, annyira erőt vett az özvegyen a fájdalom és a kétségbeesés.

Batthyány Ferencz halálát versben is megénekeltek. Pelsőczy András például megírja róla, hogy két császár csudálta eszes voltát s hogy ő volt a mi jó pajzsunk török és német ellen. De most

Elesék csillagunk,
Meghalt jó gyámolunk,
Távozott már tőlünk
Minden vigazságunk.

¹ Nemcsak Bethlen Gábor, hanem Steierország rendjei is szép levélben fejezték ki Poppel Évának a részvétüket. Listius Ferencz — az író — 1625 nov. 9-én jelenti, hogy Poppel Éva temetőre hívó levelét megkapta. Szomorúan fejezi ki meleg részvétét. (Körm. ltr. Missiles.)

² Kanisai levelei Poppel Évához 1626 január 21-én Nagyszombatból: «Boldog emlékezetű úr temetésére nagyságodtól én is hivatattam az több tanítók közt» etc.

Ó te bölcs és eszes,
 Kegyes, serény urunk,
 Az te holtod után
 Valjon mire jutunk?¹

Egy másik vers «ad notam : Hallgasd meg Istenem» azon kesereg, hogy «hol van a régi magyaroknak győzelmes hatalmok, kiknek fegyvereitől, erejüktől félték számtalan tartományok?» Eltűntek s eltűnt velük Batthyány is :

Te is megsiratod
 Talán jövődőben,
 Grécz tartomány, urunkat ;
 Mert míg Batthyány élt,
 Az rabló nemzetség
 Nem bántá határodát.

Batthyány Ferencz, a Batthyány javak egyedüli tulajdonosa és a családnak feje meghalt ugyan, de élt még egy Batthyány Ferencz. Ez a Batthyány-családnak egyik mellékágából származott, szlavoniai kisbirtokos és köznemes volt. Édes atyja (markas) Zrinyi György bátyjának, Miklósnak a szolgálatában állott,² Ferencz pedig 1622—1626-ig Zrinyi Györgynek volt a hadnagya. Ötven lóval szolgált 71 frt havi fizetéssel.³ Mivel Zrinyi György mellett volt akkor is, mikor ez Pozsonyban a halállal vívódott, s mivel Zrinyi amúgy is kedvelte őt, árvái gyámjának és a Zrinyi javak gubernatorának tette meg.⁴

¹ Andreas Pelsőczy Transylvanus : Cantio de obitu splend. ac magnifici Francisci Batthyán.

² Zrinyi Miklós írja 1607 április 10-én Batthyány Ferencznek : «Im kegyelmedhez e levélmutató főszolgáimat, az vitélő Darabos István és Batthyány Farkas uraimékat küldöttem.» (Körm. ltr. Miss.)

³ Közös. pénz. ltr. Hung. Musterregister szerint 1622. nov. 15-étől az 1626 év végéig szolgált mint Zrinyi György hadnagya («als Leutenant über 50 kroatisch oder windische Pferd»).

⁴ Orsz. ltr. Liber regius, VII. 714. l. 1628 febr. 21-én Ferdinánd király írja Batthyány Ferenczről : «Comes Georgius a Zrinio fatis cædere nolens, inter reliquos prælatos, barones et magnates, hæredum suorum Nicolai et Petri tutores, unum esse voluit, cui utique tua virtus etc. optime nota erat.» Ferdinánd ezeket a Batthyány Ferencz részére adományozott baronatus-ról és új czímerrel szóló levelében írja. Érdemül tulajdonítja neki, hogy segített Collalto alatt a Bethlen-féle lázadást (így!) leverni.

Ezt a Batthyány Ferenczet a király 1628-ban kinevezte dunántúli vice-generálisnak és egyúttal egerszegi főkapitánynak. Ezt a tisztséget azonban nem sokáig viselte.¹

Mivel Zrinyi Miklós életírói e Batthyány Ferencz létezéséről mit sem tudnak, a másik (már 1625-ben meghalt) Batthyány Ferenczet szerepeltetik a Zrinyi-fiúk gyámjaként, mert hát csakis ez utóbbi Batthyány Ferencz volt a szigeti hősnek unokája s a Zrinyi-árvák nagybátyja stb. Ennek a tévedésnek az eredménye, hogy mindazt a helytelen dolgot, a mit Batthyány mint gyám elkövetett, a már régen meghalt Batthyány Ferencznek tulajdonítják.

A két Batthyány Ferencz nem tartott rokonságot. Nem is leveleztek egymással. Poppel Éva levelezése közt sem találtuk semmi nyomát annak, hogy Batthyány Ferenczcel, a Zrinyi-javak gubernatorával valami összeköttetése lett volna. Pedig Poppel Éva elégszer megfordult a Zrinyi-árvák jószágain. S nála is elégszer voltak a kis Zrinyi-fiúk.

Poppel Éva asszony férje halála után egy ideig nem mozdult hazulról. A haláleset annyira megtörte őt, hogy még Zrinyi Miklós temetésére sem mehetett el. Zrinyi György ismervén a helyzetet, nem vette ezt rossz néven. Látszik ez leveléből is, melyben a többi közt ezt írta Poppel Évának: «Tiszta szívem szerint akartam volna, ha kegyelmedet az szegény bátyám uram hideg testének utolsó böcsületére és eltakarítására Isten elhozta volna mind öcsköm urammal² egyetemben. De ha immár ebben az dologban kegyelmed jelen nem lehetett, kívánom az Úristentől, hogy vígasságos dologban mutassa meg hozzám való jóakarátját és atyafiságát.»³

Vígasságos dologban ugyan nem, de rokoni szeretetből nemsokára Csáktornyán termett Poppel Éva a fiával együtt. Alig hogy Zrinyi György a szemét behunyta, Poppel Éva már szárnyai alá vette két kis árváját. Amúgy is mód nélkül kedvelte a gyermekeket, s élte legnagyobb öröme mindig az volt, ha gyermekek vették őt körül, vagy ha gyermeklátni s áldást

¹ Köz. pénz. ltr. Hung. van Batthyány Ferencznek a folyamodása a haditanácshoz 1631 aug. 2-áról, melyben fizetését sürgeti. Ekkor még «der Kanisichen Gränizen Obristerleutenant»-nak írja magát.

² Batthyány Ádámmal.

³ 1626 január 19. Ángyom-asszonynak írja Poppel Évát. (Körm. ltr.)

osztani mehetett. Mivel a Zrinyi-árvák gyámjai csak a birtokok kezelésével és elkezelésével foglalkoztak, a tanítás és a nevelés dolgát Poppel Évára hagyták, mint az árvák legközelebbi rokonára. S Poppel Éva jó szíve ennél többet nem is kívánt. Csáktornyan tehát megtette az intézkedéseit. S miután távozott, levéllel és ajándékkal lepte meg a két kis Zrinyi-fiút.

Úgy látszik, Zrinyi Miklós és Péter ekkor írták életükben az első levelet. Szerelmes anyjuknak címézik e levelet és szép szókkal köszönik meg Poppel Éva jóságát. Az 1627. febr. 5-én kelt levélben a fiúk a többi közt imígyen írnak Poppel Évának : «Szeretettel vettük az nagyságod levelét, kiből hogy mindenben hozzánk való szeretetbéli indulatját mutatja nagyságod, megértettük. Adja Isten, megszolgálhassuk jövőben rólunk való gondviselését nagyságodnak. Ugyanazon hozzánk való jószándékját végig continuálja nagyságod, azon szeretettel kérjük nagyságodat . . . Az vásárfiát megszolgáljuk nagyságodnak, melyet jó néven vevén az nagyságod jó egészségeért elköltjük. Batthyány Ádám bátyánk uramnak szolgálatunkat mondja nagyságod ; úkegyelmét rövid nap visszavárjuk Csáktornyára. Nagyságodnak Megyereczky uram és mesterünk ajánlják alázatos szolgáljokat és az mit nagyságod úkegyelmeknek parancsol az körülünk való szolgálattól, örömet megcselekszik . . . E mellett nagyságod nekünk, árva gyermekinek parancsoljon és viselje gondunkat, kit mi tudjunk nagyságodnak teljes életünkben megszolgálunk.»¹

És ez időtől fogva Poppel Éva lett a kis Zrinyi-fiúk vezetője, tanácsadója és anyja. Az ő jóságos és önmegtagadó befolyása alá kerültek s minél jobban érezték Éva asszony szerető gondoskodását, annál inkább kifejlődött bennük a hála és a ragaszkodás érzése. Két éven át hol otthon, hol Poppel Éva birtokain tanulgattak a Zrinyi-árvák. Poppel Éva — mint tudjuk — rendszeren Dobrán, Tornischán és Rakicsánban tartózkodott, tehát a Zrinyiek szomszédságában.² Vagyis ott, a hol Zrinyi Miklósunk később is oly sok időt töltött s oly sok levelet írt.

¹ Magnificæ etc. matri nostræ charissimæ. A levél nem a fiúk írása, de az aláírás már övék. Ez pedig így hangzik : servitores filii orphani Nicolaus comes a Zrinio, Petrus comes a Zrinio. (Körm. ltr. Missiles.)

² Éva asszony Zágrábban is gyakran megfordult. A varasdi hévizen

Mikor elérkezett annak ideje, hogy a Zrinyi-fiúk iskolákon fogrojanak, Poppel Éva Miklóst és Pétert Grázba adta. A saját hív emberét bocsátotta velük praefectusnak.¹ Ide is küldött nekik Éva asszony ajándékot s megírta, bármire van szükségük, csak írjanak. Zrinyi Miklós és Péter hálásan köszönik az ajándékot. «Az kegyelmed hozzánk való több jóakarattja között — írják — azt is jelentette kegyelmed, hogyha miből szűkölködnénk, adnánk tudására kegyelmednek. Azért nincsen — Istennek neve dícsértesség — még most semmi oly fogyatkozásunk. Mindazonáltal az anya tudja, miből szűkölködjének efféle ifjak.»²

Poppel Éva nem ok nélkül adta Grázba a Zrinyi-fiúkat. Kitűnő hírneve volt az ottani jezsuita-iskolának. A dunántúli és a szlavoniai főrendek gyermekei rendszeresen ott tanultak. E mellett Poppel Évának nagy összeköttetései voltak ott. Steierország határait a hódoltság korában a Batthyányak védték s így a steier rendek állandóan összeköttetésben állottak a Batthyányakkal. Poppel Évával is leveleznek s minden kívánságát készséggel teljesítik.³

(Topliczán) pedig hónapokat föltött. Itt mindig a zágrábi káptalannak volt a vendége. A káptalan mindig szívesen látta a protestáns asszonyt. Az 1633 okt. 23-án is így ír Éva asszonynak: «Topliczán meghagytuk porkolábnak, hogy nagyságodnak szállása legyen és nagyságodnak egyéb szolgálattal kedveskedjék.» (A zágrábi káptalan Poppel Évához.)

¹ Maguk a fiúk is írják Grázból, hogy «praefectus uram kegyelmednek, mint kegyelmes asszonyának alázatos szolgálatját ajánlja».

² Gráz, 1629 marc. 31. «Sok szerencsés jóknak kívánása után alázatos szolgálatunkat ajánljuk kegyelmednek, mint szerelmes anyánk asszonynak».

³ Megszokott dolog nálunk, hogy a Zrinyi fiúk neveltetését teljesen Pázmány Péternek tulajdonítják. Írott bizonyíték azonban erre nézve idáig nem került napfényre. Az egyetlen, a mit Zrinyi és Pázmány életírói eddig felmutatni tudtak, Zrinyi Miklósnak főlovászmesterré való kineveztetése 1628-ban. Ezt szerintük Pázmány eszközölte ki a királynál. Ez sem igaz ilyen formában. A történeti valóság az, hogy a kis Zrinyi Miklóst ajánlották erre a méltóságra s a király a bevett szokás szerint megkérdezte a magyar tanácsosokat, köztük Pázmányt is, véleményök felől. S mivel a kinevezést egyikük sem ellenezte, az meg is történt. Az ajánlás azonban nem Pázmány részéről történt. Hiszen Pázmány véleményadásában maga írja: «Et cum nomine c. Nicolai a Zrinio pro memorato officio eidem conferendo supplicatum sit majestati vestræ» etc. Tehát ő is méltónak tartja a kinevezést. Pázmány befolyása a Zrinyi-fiúk nevelésére csak Nagyszombatban kezdődik.

Az árva Zrinyi Miklósnak és Péternek Bécsben saját házuk volt. Ebben a házban lakott a boldogult Batthyány Ferencznek és Poppel Évának kedvelt német íródeákja, Lehner Menyhárt. Csak ha vendégek érkeztek, keresett Lehner más szállást. Ilyenkor rendszeren az úgynevezett magyar házba ment lakni, mely a XVII. század elején az ágoston-rendiek kolostora mellett volt.¹ Poppel Éva nagyon gyakran megfordult Bécsben s ilyenkor rendszeren a Zrinyiék házában lakott. Csak ha itt nem kaphatott helyet, ment a Rákóczi-palotába.² Mivel pedig a Zrinyi-fiúk 1633-ban Bécsben tanultak, Poppel Éva asszony egy ideig ott is együtt volt velük.

Nagyszombatból írt leveleik is mutatják, hogy Poppel Évával és fiával sűrűn érintkeztek. Bár itt már Pázmány Péter befolyása alatt állottak, gyakran fölkeresik nevelőanyjukat. Egyik (együttesen írt) levelükben Péter így menti magát Batthyány Ádám előtt: «Minthogy nem írhatok asszony önagságának az mi anyánknak, méltóztassék alázatos fiúi szolgálatomat mondani, mert ha kegyelmed engedelméből lehet, én is önagsága fiának tartom magamat.»³

A szívélyes viszony később sem változott semmit sem. Poppel Éva a Zrinyi-fiúk nevenapjára el nem felejtí az ajándék küldését. Örvend, ha együtt lehet velük s nehezére esik, mikor válnia kell tőlük. Egyik (sajnos, kelet nélküli) levélben írja neki Zrinyi Miklós: «Tudom, hogy nagyságod gonosz néven vette tülem az maga szolgálatárúl hamar való elmenetelemet, de látja az Isten, hogy oly dolgaim voltak, az kiket ha nagyságod tudott volna, maga küldött volna haza. Mindazonáltal ezeket elvégezvén, el nem mulatom, hogy az nagyságod szolgálatjára el ne menjek. Magamat nagyságodnak kegyelmé-

¹ Poppel Éva asszony például 1617 május 13-án így czímezi a levelét: «Melchior Lehner im ungarischen Haus bei dem Augustiner Kloster». (Körm. ltr. Miss.)

² Csáky László 1631 nov. 28-án így czímezi Poppel Évának írt levelét: Vienna in domo Zriniana vel Rakocziana. III. Ferdinand király 1637-ben (feria quinta post festum beati Andreæ) kiállított okiratában is azt írja, hogy Poppel Éva asszony «in domo fidelium nostrorum spl. ac magnificorum Nicolai et Petri comitum a Zrinio in civitatē Vienna habita» lakik.

³ Tyrnaviæ, in festo S. Joannis, anno 1633.

ben ajánlván, nagyságodnak igaz szolgája és fia : gróf Zrinyi Miklós.»¹

Az 1639. évben még a tél közepén is Poppel Éva házában mulatott Zrinyi Miklós. Onnét ment át Batthyány Ádámmal. «Im — írja Éva asszony a fiának — oda megyen hozzád Budor Gáspár Zrinyi Miklós urammal. Jó volna valami jó szót adni néki.»²

Ha valaki, úgy Poppel Éva tudta, hogy Zrinyi Miklósnak «próbára való szíve» vagy. Mikor tehát Zrinyi Miklós a török ellen próbára indult, Poppel Évát elfogta az aggodalom. Tisztjeinek és ismerőseinek azonnal tudósítaniok kellett őt, mint esett meg a vitézi próba. S a jó asszony szívét öröm és büszkeség tölté el, mikor Miklós fiáról jó hirt hallhatott. Az 1639. év június 11-én írja néki például Lippich Márton zalai alispán : «Parancsolt vala nagyságod, hogy végére menjek, ha igaz-e, hogy Zrinyi Miklós uram őnagysága próbált volna. Beszéli bizonyosan, hogy tíz török fejet hozott volna és négy elevent.» A következő évben Hagymási János jelenti, hogy megnyílt a horvát országgyűlés. «Zrinyi uraimék őnagyságok — írja — szép szerrel meghaladták a többieket.» A horvát rendekről ugyanő azt írja, hogy «rút veszekedés is vala köztök, ki miatt az gyűlés félben maradt, melyet tudom nagyságod hallott. De immár lecsillapodott köztök, noha nem szintén gyökerestől.»³

Tudjuk, hogy Poppel Éva mestere volt a varrásművészetnek. Anyai gondja oda is kiterjedt, hogy maga kezével varrja a Zrinyi-fiúknak a fehérruhát. Ezt még halála évében is megtette. Zrinyi Péter például 1640 július havában írja Poppel Évának : «Az nagyságod levelét mind az nagyságod küldötte szép ingekkel együtt megadta az nagyságod jámbor szolgája Saller Ferencz uram . . . Parancsoljon nagyságod, a miben tudok, szolgálók örömet és nagy jó szívvel nagyságod szolgálatjára megyek.»⁴

¹ Csáktornya, május 13. (év nélkül) Magn. d. etc. matri nostræ charissimæ.

² 1639. január 17. Poppel Éva a fiához.

³ 1640. aug. 2. Poppel Évához.

⁴ Csáktornya, 1640. júli 15. «Mint jóakaró asszonyomnak anyámnak — alázatos fia Zrinyi Péter». Ez évben Temlin Balázs jelenti Poppel Évának (január 15-én), hogy a Zrinyinek szóló levelét mindjárt elküldte Csáktornyára.

Ilyen bensőséges viszony volt a két Zrinyi-fiú és Poppel Éva között ez utóbbinak haláláig. És ezt a viszonyt soha semmiféle félreértés vagy ellentét meg nem zavarta. Poppel Évát, az önzetlen nevelőanyát, minden, de minden érdekelte, a mi a két Zrinyi-fiúval történt. Innét van, hogy Széchy Dénes útján ¹ ő tudta meg legelőször (1639-ben), hogy Zrinyi Miklós Draskovich Gáspár uram lánya körül forgolódik és keze után törekszik.²

Jónak láttuk mindezt elmondani, hogy végre tisztán lássuk, kinek az áldott lelke vezetgette az árva Zrinyi-fiúkat gyermekségük s ifjúságuk rögös pályáján. Eddig ugyanis olyanokra ruházták ezt a dicsőséget, a kiknek vajmi kevés részük volt a Zrinyi-fiúk lelki világának fejlesztésében. Lobkovitz Poppel Éva volt az, a ki minden érdek nélkül, tisztán anyai szeretetétől vezetve tanította, nevelte és szerette őket. Ő volt az édes anyjuk anyjuk helyett. Egykoron a szigetvári hős e szép szókkal küldé leányait a Batthyányak udvarába : «Oktassátok és tanítsátok őket, hogy az anyjuk nyomát kövessék és annak jó hírét-nevét viseljék.»³ Nekünk úgy tetszik, hogy e szép szók lebegtek Poppel Éva szeme előtt is, mikor védőszárnyai alá fogadta a Zrinyi-árvákat.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Széchy Dénesnek Draskovich Sára volt a felesége.

² Vannak levelek, melyek Poppel Évát kérik közvetítőül, ha valamit Zrinyitől akarnak. Az 1640. év aug. 7-én például Csórich Péter írja Poppel Évának : «Nagyságod írjon egy szép levelet Zrinyi Miklós uramnak önnagyságának. Kotoriban vagyon egy Soós Balázs nevű ember, önnagysága engednéje ide vajdaságra. Talán nagyságod kedveért ide ereszti». (Körm. ltr.)

³ 1561. okt. 2.

UKRAJNA.¹

I.

A hanyatló nap ragyogó sugarai aranyáport szórnak a hullámzó buzatengerre. Az érett kalászokat susogva himbálja az alkonyi szellő. A merre tekintek, rengő gabonatáblák terülnek el. A meddig a szem lát, megszakítás nélkül, határtalanul síkság környékez; messze-messze, míg csak teljesen el nem vész a távlat ködébe és bele nem olvad az ég párás, hamvas, délibábos boltozatába.

Azt hiszem, haza kerültem. Mintha csak a magyar alföldön volnék. Minden olyan ösmerős és minden úgy megragad. A róna bája, a puszta varázsa teljes közvetlenséggel kap meg. Báj, varázs, — mit megmagyarázni, elemezni nem lehet és csak az fogja fel és érzi át, a ki az alföldön született.

Ilyen az első kép. Ez az első benyomás Ukrajna méla, sejtelmes földjén. Csoda-e, ha megérkezésem pillanatától fogva otthon érzem magam? Ez első, barátságos benyomások napról-napra még fokozódnak. Minél jobban megösmerem a vidéket, minél jobban beleélem magam a viszonyokba, annál jobban kedélyemhez szól a föld és népe egyaránt.

A lankás, ingoványos völgy közepett a szőke Dnjeszter

¹ Ukrajna neve valószínűleg a latin Acheroniából ered. A rómaiak acheronensesnek nevezték a Dnjeper síkságán lakó népeket. A nemzeti irodalomban Nestor használja először e kifejezést. A British Museum és Európa híres könyvtáraiban a legkorábbi földabroszokon ottan találjuk az Ukrajna elnevezést. Levasseur de Beauplan *Delineatio specialis et accurata Ucrainae cum suis palatinatibus* cz. műve érdekes világot vett a XVII-ik század ismereteire. A későbbi eredetű *Regni Poloniae et Ucrainae descriptio* (1710), *Ucrainae seu Cosakorum Terra* (1720), s *Amplissimae Ucrainae Regio*, hogy többet ne említsünk, megannyi bizonyítéka, hogy az Ukrajna elnevezés épen olyan régi, mint a mennyire általános volt.

csak olyan lustán kanyarog, akár a Tisza. A partok mentén imitt-amott nagy távolságra csak olyan vályogból épült és fehérre meszelt helységek húzódnak meg, akár odahaza. Még a virágzó veres muskátlik sem hiányoznak az ablakok párkányáról; a pitvarok is csak olyan tarkára vannak kipingálva, mint minálunk. Hogy a hasonlat teljes legyen, még a hagyományos komp sem hiányzik a falu végén és alkonyatkor a báránybőrgubás, hegyes süvegű révész ép olyan nótás népet és czimeres jószágot lapátol át éjszakai nyugalomra.

Hogy mi tesz egy tájat valóban rokonszenvenné, meghatározni felette nehéz. Van számtalan szép vidék, mely mégis hidegen hagy, viszont a sivatag sok helyen megragad. A tájéknak sem rajza, sem színe nem elegendő arra, hogy lebilincseljen. Kedélyvilágunkhoz az elvont értékek szólnak. Az álmatag, mélabús, költői kifejezést megmagyarázni nem lehet. A délibábos, rezgő, tündöklő légkör káprázatát megörökíteni nincs hatalmában az ecsetnek.

Ilyen káprázatos Ukrajna délibábos síkja. A poesis, mely földjét jellemzi, természetesen erős befolyással volt népére is. E nagy rónaság lakói emberemlékezet óta csodálatosan idealista felfogásúak voltak. Költői guzlásai, énekesei mindenkor híresek valának. Hagyományaikat, történeteket a népies kobzosok nemzedékről nemzedékre megőrizték. Egész nemzeti életüket, nagyságokat, emlékeiket így mentették meg fiaik az utókor számára.

II.

Ukrajna multja, története kevésbé ösmert. Első sorban fénykora nagyon régen virágzott, másodsor pedig a moszkovita hatalom, a melynél védelmet keresett, idővel teljesen bekebelezte.

Az ukrainai vagy ruthén népfajtól lakott hatalmas terület a Kárpátoktól egészen a Kaukázusig terjed, éjszakon a Dnjeper mellékfolyói, délen pedig a Fekete-tenger határolják. Kelet-Galiczia, valamint Bukovina napjainkig ukrainaiaktól lakott föld. A Pripet, Desna partjain és a rokitnói-mocsarak mentén mindenfelé ruthén a népesség. A háború alatt olyan gyak-

ran emlegetett városok: Cholm, Breszt-Litowszk, Vladimir-Volhynszki lakói ukrainaiak, úgy hogy az egész termékeny alföld területe körülbelül a félmillió négyszög kilométert meghaladja.

A krimi félszigetnek lakossága is ma nagyrészen ruthén, úgyszinte a Fekete-tenger mentén fekvő kikötővárosoké is. Kherson, Odessza, Nikolajew, Rosztow megannyi kereskedelmi góczpont, a bőséges gabona-termés itt kerül hajókra. Kormos gőzösök, szárnyas vitorlások százával érkeznek messze földekről; valóban jobb minőségű gabonát nem is igen találhatnak sehol sem.

Ukrajna talajának gazdag termését már az ó-kor is ösmerte. A Dnjeszter két oldalán emberemlékezet óta búzát vetettek. Az egykori skythák vagy szittyák szállították nagyrészt Hellas kenyerét, mint ma kisorosz földről kerül a legnagyobb mennyiségben a buza Nyugateurópa piacára.

Herodotos érdekes adatokat említ a hajdani világkereskedelemről. Úgy látszik, akkor is, mint ma, a Fekete-tengertől északra fekvő lapály kivitel céljaira minden irányban gabonával volt bevetve. Krisztus születése előtt az ötödik és negyedik században a művelés alatt álló területek kinyultak egészen az Azovi-tenger mellékére. Teodosia volt a legélénkebb kikötő és a forgalom Byzáncczal ép olyan mozgalmas lehetett, mint ma Odessza és London között.

Az élet e tájon, mint látjuk, keveset változott. Mint hajdan, úgy ma is az anyaföld a megélhetési forrás. A nép csak szánt, vet és arat ma is, mint évszázadok és évezredek előtt. A természet ölen az élet is természetes marad. Ha az idő folyása változtat is egyet-mást és a formák, külsőségek átalakulnak is, a mi alapjában lényeges, a mi benső, az megmarad.

A faj maga, mely e kiterjedt területet lakja, felette régi, de elnevezésök többször változott. A classikus ó-kor scytháknak ösmerte őket és folytonos érintkezésben állott velök. Görögországnak számos virágzó kikötővárosa és gyarmata terült el szomszédságukban. Mind megannyiról tudjuk, hogy a culturának magas fokán állottak. Lassanként a partvidék valódi világközponttá emelkedett. Az ásatások leletei megragadó bizonyítékai a helybeli művészetnek. Az Azovi-tenger

mentén talált plastikai és iparművészeti tárgyak a művelődés legmagasabb fokát árulják el.

E szomszédság természetesen nem lehetett hatás nélkül az eredeti lakosságra sem. A görög és latin világhatalom megszüntével lehanyaglott az ő culturájuk is. A népvándorlás hordái elsepertek mindent, a mi útjokban állott. Ukrajna síksága századokon át szolgált útvonalul a Keletről Nyugatra húzódó tömegek számára. Végre a nagy áramlat kissé megcsendesedvén, a helyzet kiforrván, Ukrajna népei a IX. század derekán országot alkotnak.

A nép tehetségét, erélyét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy felette rövid idő alatt az akkori Európa egyik vezető hatalmává emelkedett. Az első uralkodók megannyi kiváló egyéniségek, kik ritka ügyességgel használták fel nemcsak népök életrevaló tulajdonságait, hanem az akkori politikai helyzeteket is. 988-ban Szt. Volodimir, Szt. István kortársa, a keresztényiség apostola volt. Utódja, bölcs Jaroslaw, a művelődés lelkes terjesztésén fáradozott. Uralkodása alatt városokat emelt és ezen építmények közül nem egy a későbbi századok csodálatát is fölkellette. Az uralkodó ház hírét, nagyságát eléggé mutatja, hogy Volodimir-Monomachos neje Harold angol-szász király leánya volt, leányát pedig Franciaország uralkodója jegyezte el.

Ukrajna területe a középkor második felében meghaladta a mai német császárságot. Hatalma megfelelt területének. Műveltség tekintetében pedig egy fokon állott az akkori vezető államokkal, Irországgal; Dániával és Itáliával. E teljes virágzást a tatárjárás tarolta le. Kiew, a csillogó főváros elhamvasztása után a kormányzat székhelyét Galicziába helyezték át.

Mind e viszontagságok ellenére egészen a XIV. század közepéig az ország területileg a legnagyobb maradt egész Európában. Keletről a Dnjeper, délről pedig az Al-Duna határolta. Újabb ázsiai betörések és első sorban az éjszakon fenyegető litván terjeszkedés hatalmi állását megingatta. Végre 1569-ben a litvánok és ruthének Lengyelországgal egyesültek.

A lengyelek ekkor érték el hatalmuk fénykorát. De e hatalmat túlságosan éreztetve társországaikkal, ezek zúgolódni kezdtek. Az elégedetlen ruthének élére Chmielnicki Bogdán

állott s lerázták a lengyel igát. Védelmül a szomszédos moszkvai nagyherceghez fordultak, ki a nemzet teljes függetlenségét biztosítá 1654-ben a nevezetes pereyaslavi szerződésben.¹

E szerződés egyuttal a mai orosz birodalom egyik alapvető tényezője. Chmielnicki Bogdán így akaratán kívül többet használt ellenségeinek és elnyomóinak, mint hazájának. Alig lépett életbe a megegyezés a két szomszéd nemzet között, az oroszok mint hódítók kezdtek parancsolgatni. A hajdani függetlenségére büszke nép így minduntalan fellázadt elnyomói ellen és 1709-ben a mai napig legnépszerűbb hetman, Mazeppa, alatt nyílt háborút üzent a moszkovitáknak.

XII. Károly svéd király szereplése, a szerencsétlen kimenetelű szabadságharcz, Mazeppa tragikus halála a világtörténelem jól ismert fejezetei közé tartoznak. A hősiés, megragadó eseményeket olvasta mindenki. A Poltava vértől áztatott mezején elvesztett ütközet méltán ragadja meg a képzeletet. És Polta-

¹ A pereyaslavi, vagy mint általánosan nevezik a Chmielnicki-szerződés pontjai: 1. A csár ő felsége legkegyelmesebben elősmeri Ukrajna függetlenségét és törvényeit, a mint azok ab antiquo léteztek. Továbbá sem fogja megengedni sem vojvodáknak, sem bojároknak, sem stolniknak vagy egyéb moszkovita méltóságoknak, hogy ügyeikbe beleszóljanak. 2. Ha a hetman Isten akaratából meghal (mert hiszen minden ember halandó, ez lévén a természet törvénye), válasszon a nemzet saját akaratából honfitársaik közül, és csak a választás eredményéről értesítsék a czárt. Ő felsége ne tekintse gyanuval ezen eljárást, mely ősi nemzeti szokás. 3. Legyen a hetmannak jogában udvarában fogadni mindazon követeket, kik — ab antiquo — küldettek idegen hatalmak részéről. A hetman viszont köteles tudomásul szolgáltatni, ha bármilyen Moksza-ellenes érzelmeket tolmácsolnának. A csár teljes jogot ad a követek utazását illetőleg. Érkezhetnek és távozhatnak akadálytalanul. Ha azonban a czári hatalomra káros lépéseket kísértenének meg, visszatartandók és a czári udvar értesítendő. A török sultánnal és lengyel királylyal egyáltalán csak czári engedély mellett engedhető meg az érintkezés. 4. Ukrajna hadserege 60,000 főre van megszabva. 5. A kievi nagyherczegek és később a galicziai és lodomeriai királyok, valamint a litván nagyherczegek és lengyel királyok által az egyházi valamint polgári elemnek biztosított jogok és törvények nem változnak meg. 6. Az adók, miként más országokban, Ukrajnában is megállapítandók és csak így szedhetők. De ne küldjön ki Moszkva e célra orosz vojvodát, hanem bizza meg a nép előljáróját, ki az egész összegyűjtött összeget a czári főpénztárba szolgáltatja.

A Chmielnicki-szerződést patens alakjában Alexis Michaelovics Romanoff czár 1654 márczius 27-én szentesítette.

vánál nemcsak a csata veszett el, hanem elveszett maga a nemzet sorsa is. Poltavánál oszlott fel, szűnt meg Ukrajna.

Az egykor önálló nemzet teljesen Oroszországba kebelezetett. Az egész területet kormányzóságok- és járásokra osztották és Kisoroszország elnevezést kapott, megkülönböztetésül a Nagy- és Fehéroroszországtól. A nyugati határ későbbben, Lengyelország felosztása alkalmával, Ausztria tulajdonába került, négy millió ruthén lakossal. Lodomeria és Galiczia Szent István koronájának bizonyos örökösödési jogait egyébként az ukrajnaiak soha sem tagadták.

III.

A XIX. század elején jelentkező szabadságmozgalom nem maradhatott hatás nélkül Ukrajna elnyomott népére sem. A görög felkelés, balkán népek mozgalma, lengyel szabadságharcz visszhangra találtak a Dnyeper partjain. A fegyverek csörgése elhallatszott messze a határokon túl. A rabszolgalánczok lerázásának tompa moráját hozta a szabadság hajnalának reménykeltő szellője.

Ez időben nyugat hatalmas irodalmi tevékenysége napról-napra nagyobb tért hódított. Egy Byron, Hugo, Lamartine eszményei, szabadságszeretete, romantikájának varázsa világszerte visszhangra találtak. Nem volt nép, mely ne lelkesegett volna a ragyogó eszmékért. Nem volt nemzet, mely ne küzdött volna azokért.

Ukrajna álmatag költői lelkületét sem hagyhatta hidegen a delejes áramlat. Mint varázslatra éledt fel országszerte a hazaszeretet lángja. Egy napról a másikra kezdtek társulatok, körök, bizottságok alakulni. Nevük lehetett eltérő, de kivétel nélkül ugyanazon eszmékért hevültek. A már csaknem feledésbe ment nemzeti történelem általános olvasmány tárgya lett. Ukrajna népe önállóságának tudatára ébredt.

Sevcsenkót, a nemzet legnagyobb költőjét, tekinthetjük az újra nyilatkozott hazaszeretet legméltóbb kifejezőjének. A nép fia, a puszták szülőtte nyelvének zamatja, érzéseinek közvetlensége által csodálatosan le tudta bilincselni honfitársait. Érthető tehát műveinek rendkívüli hatása. Ukrajna

újra ébredésének hírnöke Sevcsenkó. Nagyon gyorsan terjedő népszerűségét az orosz kormány gyanus szemmel nézte. Az egyszerű parasztfiúból híres emberré, nemzeti hőssé növekvő költő így mind kegyetlenebb üldöztetésben részesült. De nem csak élete folyamán, még halála után is félt befolyásától a csári kormány. 1914-ben, születésének századik évfordulóján a parlamentáris Oroszország eltiltott minden ünnepélyt és eltiltotta még azt is, hogy tisztelői, honfitársai a templomokban imádkozhassanak lelki üdvéért.

A milyen élénk visszhangra találtak a művelt körökben Sevcsenkó költeményei, épen oly népszerűségnek örvendtek a nép rétegeiben a kobzások dalai. Megannyi falusi regélő, kik kezdetleges hangszereik, a kobzok pengetése mellett mondták el ünneplő társaságoknak vagy a vásári tömegeknek a régi nagy idők eseményeit. Mint az ioni aoidosok, a kelták bárdjai, a skandináv skaldok, avagy Provence troubadourjai a kobzar is néha saját szerzeményeit adta elő, bár rendszeren a nemzeti eposnak voltak hivatott terjesztői.

Hogy Ukrajna egykori hagyományai, hőstetteinek emléke mai napig oly elevenen van a nép emlékébe vésve, azt első sorban e vándor zenészeknek köszönhetjük. Számuk napról-napra fogy. Kihalóban vannak ők is, mint a hogyan kihalt a régi költői felfogás. A múlt század folyamán még nem egy tett közülök híres névre szert. Orgitski, Arkip, Csut András, Veresai Ostrap megannyi felette népszerű dalmok.

Az előadás recitatoszerűen folyt órákon át. A scala lágy mollahangban maradt, csak helylyel-közzel, erősebb hatások kedvéért váltották keményebb accordokra. A melodiának különben csak másodrangú szerepe volt. Lényeges a költemény, az epos értelme volt, a melynek minden egyes szavára áhítattal figyelt a közönség. Kicsi és nagy egyaránt a kobzároktól óhajtott megösmerni őseinek viselt dolgait, hazájának történetét.

A kobzar rendszeren koldus, sőt legtöbb esetben vak volt, mint maga Homer. A steppék másik lantosa a harcos, a katona. Mint a középkor lovagjai, az ukrainai kozák is poéta. Kardja mellett mindannyinak ott van a lantja is. A mandolinra emlékeztető kobza hú kísérelőjük békében, harczban egyaránt. Jó és balsors közepett hol víg, hol szomorú bajtárs. Az élet vi-

szontagságai közepett a hol síró, hol meg nevető kobza a leg-
őszintébb barát. A mélabús hangú nemzeti lant a nép érzel-
meinek, lelkületének kifejezője.

IV.

Ukrajna alapítójául Oleget tekinthetjük. Kiewben tele-
pedve le, igyekezett a részben vándor szláv lakosságot nemzetté
csoportosítani és az országhatárt megállapítani. Sikerült össze-
kötetéseket tartani fenn Kelet és Nyugat irányában egyaránt.
Kivált az akkor még hatalmas Byzánczsal folytatott élénk
csereviszonyt. Sőt Byzánczból szivárogtak át a keresztyén
tanok is.

A XIII. század elején a nemzet túlsúlya a nyugati határ
felé húzódva, az egész ruthén birodalom a Lodomeria és Galiczia,
illetőleg Vohhynia elnevezést kapta. Lodomeria vagy Wladi-
miria az eredeti fővárosból, Wladimirből alakult. Az uralkodó-
család egyenes leszármazottja volt a nagy Wladimirnek, kinek
emléke mai napig a nemzeti kegyelet tárgya. A kiewi fényes
korszak után bekövetkezett hanyatlás alatt az egykor a Dnje-
perig terjedő jelentékeny birodalom számos független herczeg-
ségre oszlott.

A kormányzat székhelyének nyugatra való áttétele után
a Galicziában székelő királyok Kiewben kormányzókat tar-
tottak. Ebben az időben épültek Przemysl, Halics és első sorban
Lemberg vagy Leopoliş, mely Danylo király fiának, Leo her-
czegnek nevét viseli napjainkig. A királyi címet a fejedelem-
nek IV. Innocent pápa ajándékozta. A ruthének politikai jelentő-
sége ebben az időben tetőpontjára emelkedett. A nép jóléte,
művelődése ritka fejlődést ért el és mint egykoron a kiewi fe-
jedelmek Skandináviával, Byzánczsal, Normandiával folyto-
nos érintkezést tartottak fenn, szintűgy a későbbi Galiczia-Lodo-
meria királyság is a legszorosabb viszonyba jutott Magyar-
országgal, Lengyelországgal, Velenczével és a Vatikánnal.

Hogy történelmi művek mindekkoráig meglehetősen mos-
tohán bántak Keleteurópának e hajdani culturnemzetével,
annak első oka, hogy kevésbé ösmerték. A nyugat tudósai
csak elvétve kerültek e távoli vidékekre. Ruthenia, Galiczia,

Lodomeria, csak mint Erdély vagy, mi tagadás, Magyarország is bizonyos fokig mesebeli országokat jelentett. Országokat, melyekben nagy csaták folytak hol törökkel, hol tatárral; országokat, melyeknek népi hősi, bátor és elszánt; — de hogy e népeknek magasabb culturája, avagy saját kifejlett nemzeti léte is lehetett, azt nem igen sejtették.

Az eredeti dynastia a XIV. század derekán kihalván, mint történelmünkben tudjuk, rokonság révén a magyar és lengyel uralkodók hangoztatták első sorban örökösödési jogukat. Végre 1349-ben Nagy Kázmér lengyel királynak sikerült jogezimét érvényesíteni. Ünnepelesen bevonult Lembergbe, hogy a ruthén trónust elfoglalja. És ezzel kezdetét vette a két szomszéd ország egyesítése.

Ukrajnának azonban nem egész területét kebeleztek be Lengyelországba, csak a nyugati tartományokat, Volhyniát és Podoliát. Az egykori főváros, Kiew és a Dnjeper melléke már előzetesen külön birodalommá alakult litván fejedelmek alatt. Csak 1385-ben történt Litvániának Lengyelországgal való egyesülése. És ettől az időponttól kezdve csaknem három századon át volt a két nemzet, ukrájn és lengyel, egyesülve.

Ma Galiczia és Lodomeria uralkodói czimét az osztrák császár és magyar király viseli. Lengyelország felosztása alkalmával ruházták e czímet uralkodóházunkra, mint örökét Szt. István koronájának.

A fentebbiekből is világosan kitűnik, hogy az ukrájni soha sem volt az orosz nép leszármazottja, vagy mellék-ága. Ellenkezőleg, közelebből tanulmányozva a kérdést, világosan látható, hogy az ukrájni ép úgy külön nép, mint a lengyel. Anthropologiai vizsgálatok bizonyosága szerint is más faj, mint az orosz. A nyelv maga nagyobb eltéréseket mutat a moszkovitától, mint a csehtől s horváttól. Költészetök, művészetök eredeti maradt. A nép megőrizvén nyelvét és ukrájni iskoláinak száma nem lévén elegendő, az analphabeták száma természetesen magas. Innét van, hogy Podoliában a sem írni, sem olvasni nem tudó ruthén lakosság száma 84%-ra emelkedik. Ukrajna többi részeiben pedig 72 és 83 % között váltakozik.

Hogy Ukrajna nyelve különböző az oroszról, azt egyéb-

ként a híres szláv nyelvészek egyhangulag elismerik, sőt ezt a pétervári tudományos akadémia is, mint legfelsőbb forum, elfogadta.

V.

Mint a rövid történelmi áttekintésből is láthattuk, a két nemzet fejlődése külön utakat követett. A népek lehettek bár szomszédok, de életök eltérő volt. Már a IX. század folyamán megtörtént a szakadás. Az éjszakra fekvő és finn-mongol elemekkel vegyült ágból származnak az oroszok, míg a délre szakadt ág a későbbi ukrajna népét adta. Az előbbi csoport Moszkva körül csoportosulva sokáig tatár fennhatóság alatt maradt, míg végre mindjobban megerősödve, Nagy Péter császársággá proclamálta.

Nagy Wladimir alatt hajdan egy birodalmat alkotott az egész óriási terület, de a századok folytán a két elem, az északi és déli, épen úgy elszakadt mint a Nagy Károly alatt még egy monarchiát alkotó mai francia köztársaság és a Német császárság. Ennek ellenére a moszkovita kormány soha sem szünt meg szomszédját eloroszosítani és minden kínálkozó alkalmat megragadott hódítási vágyainak kivitelére.

A Lengyelországgal való folytonos vetélkedés nyújtotta a legjobb alkalmat a beavatkozásra. Mint jóakaró pártfogó és a nemzet szabadságának megőrzője közelítette meg Ukrajnát, miként későbbben a Kaukázus vagy Közép-Ázsia népeit. 1654-ben souverain jogaiknak biztosítása mellett egyesültek az ukrajnaiak az oroszokkal. Hogy miképen végződött ezen dualismus, ismeretes. Lengyelország feldarabolásával Ukrajna nyugati határa elszakadt. A többi rész pedig kormányzóságokra osztva, egyszerűen a császárságba kebelezetett.

Hogy az ígért szabadságról szó sem esett többé, az előre látható volt. De nem csak a nemzet szabadsága szünt meg, hanem valóságos zsarnokság és üldöztetés napjai következtek el. A muszkák feltett szándéka volt, hogy nemcsak bekebelezzék az óriási területet, hanem azt teljesen el is oroszosítják. Első sorban a hazai nyelvet igyekeztek elnyomni és egy 1876-ban megjelent császári ukáz megtiltotta, hogy ruthénül bármit is kinyomtassanak.

A nemzeti vallás ellen épen ilyen kérlelhetetlen harc kezdődött. A ruthének nagy része az egyesült görög katolikus egyházhoz tartozik. A pétervári szent synodus az összes rendelkezésére álló eszközöket felhasználta, hogy a népet az orthodox hitközségekbe kebelezzék. Hol erőszakkal, hol vesztegetéssel sikerült is egész tartományokat áttéríteni.

Mindezt tekintetbe véve érthetőbbé válik az oroszok állásfoglalása Galiczia mult évi megszállásának hónapjai alatt. Első sorban az egyesült egyházra óhajtották kezöket rátenni. Az ellentálló papságot egyszerűen elmozdították helyéről és pópákkal helyettesítették. A templomokat, ha csak módjukban volt, az orthodox ritusnak megfelelően alakították át. Kik nem hajlottak meg oroszosító parancsaik előtt, egyszerűen száműzetésbe küldték. Így hurcolták el székhelyéről magát a ruthén görög egyesületek érdemes érsekét, Szeptycki grófot.

A ruthének meghódítása az egész jelen háború egyik főfeladatául volt kitűzve. Galiczia keleti csúcsát, Bukovinát és egyáltalában mindazt a területet, hol ruthének laktak, mint az orosz birodalom természetes kiegészítését tekintették. Évtizedek óta a legerősebb propaganda működött e nép megnyerésére. Földművesek, kereskedő osztály, első sorban a pópák nagy része az orosz titkos ügynökség kezében volt.

E felette ármányos tevékenységnek állott élén a sokat emlegetett Bobrinsky gróf. A panmoskovitismus benne találta meg legfáradhatatlanabb ügynökét. Nem volt mód, melyet igénybe ne vett volna és nem volt eszköz, melyet meg ne ragadott volna céljai elérésére. Mind az alsó, mind a felső néprétegekkel egyforma ügyességgel sikerült érintkeznie. Kiváltságos társadalmi állása, sokoldalú műveltsége, síma modora megannyi előnyös ajánló levélül szolgáltak.

Bobrinszky grófnak előkelősége és személyes tulajdonai egyaránt megkönnyítették széles körökben megkezdett tevékenységét. A legfényesebb paloták ajtai feltárultak előtte és régi barátság fűzte nem egy befolyásos személyiséghez. Mint később kiviláglott, épen e legfelsőbb körökben sikerült is eszméinek híveket biztosítani. A pétervári udvar kecsegtető ígéreteinak ő volt a legalkalmasabb hirdetője. Innét magyarázható, hogy az oroszok betörésekor olyan sok nagyur felette kétszínű

magatartást árult el és nem egy ízben ellenség helyett mint honfiakat fogadta a kozák seregeket.

A nép körében évtizedek óta folytatott munka szintén nem maradhatott eredmény nélkül. Sorsával elégedetlen elem sehol sem hiányzik. A falu egyszerű népét ígéretekkel könnyen meg lehet nyerni bármi mozgalomra, kivált ha foglalóul csengő ezüst tallérokat nyomnak a markába. Így a műveletlen, felette elmaradt ruthén munkás nem igen kérdezte a propaganda titkos szándékait. Elhitte, a mit hallott, hogy az oroszok a testvérei, kik mostan felszabadításukra érkeztek.

A hitegetés annál könnyebben terjedt, mert hirdetője maga az orthodox papság volt. A szegény, családos pópáknak nagyon kapóra jött a pétervári titkos alap bőkezű segélye. Jutott elég mindenki számára. Templomokat pedig építtetett mindenfelé a szent synodus. Valahányszor Galicziában jártam, mindenkor feltűnt a sok zöldkupalás, fehérre meszelt templom, a terjedő pánszlávizmusnak megannyi védbástyája és előőrse.

A pár év előtt lefolyt és nagy port felvert máramarosi per eléggé világos képet adott az elszomorító helyzetről. Bele volt abba keverve Bobrinszky gróftól kezdve sok mindenki. Sok név ismeretlen maradt és számos részlet soha sem fog nyilvánosságra kerülni, de a mi kiviláglott, a mi köztudomásra jutott, elegendő arra, hogy fogalmat nyújtson a moszkovita kormánynak semmi eszköztől vissza nem riadó aknamunkájáról. Bobrinszky gróf valóban büszke lehetett sikereire.

VI.

Az egykori ruthén, vagy mondjuk, ukrajnai arisztokratia eredete ősi és előkelő. Már maga a nép jelleme felette egyéni és csaknem túlzottan önérzetes. E tekintetben feltűnő a hasonlóság a tőzsgyökeres magyarsággal. Eredetére, multjára, kiváltságaira az utolsó földművelő is büszke. A steppék lakói ép oly önállóak és büszkék, mint a mi parasztjaink fiai.

Érthető, ha a kiváltságos osztály a knaz állására felette sokat tartott. Óriási kiterjedésű földbirtokok tulajdonosai, a vagyon és hatalom összes előnyeit élvezték. A legelőkelőbb nemzetségek rendszeren a két uralkodóház, a Wladimirok vagy

Guedyminek leszármazottjai. Sőt a leghíresebb lengyel családok is ukrainai eredetűek, mint a Sanguszkok, Ostrogszik, Wysznoweckik és mások.

A ruthén nagy családok a politikai átalakulások következtében részben lengyel, részben orosz alattvalókká lettek. A galicziai olygarchák féktelenségeiről a történelem sok szomorú adatot jegyzett fel. Nem egy ízben fosztották meg koronájától magát a fejedelmet, ha megelégedésüket nem nyerte el vagy esetleg érdekeiknek nem felelt meg. A legtöbb, a középkorban szerepet játszó nemzetség vagy elszegényedett vagy teljesen kihalt. A ma sokat emlegetett hercegek újabb eredetűek. A még virágzó ruthén főúri családok közül Dzieduszycki, Drohojowski, Szeptycki a legősmertebbek. A bukovinai főurak közül sokan teljesen elrománosodtak, vannak azonban, mint a Wassilkok, kik hívek maradtak nemzetiségükhöz.

Ukrajna gazdag síkján éltek a leghatalmasabb családok. Kisebb-nagyobb számú seregeknek tulajdonosai, megannyi zászlós úr, kik a fejedelmek oldalain állottak. A Panowe khorugowni, a mint nevezték, háború esetén ép úgy, mint Magyarországon, a korona védelmére siettek. Előjogaik, kiváltságaik is felette hasonlóak a mi főnemességünkéihez. Váraikban igazságszolgáltatást és pallos-jogot gyakoroltak ők is.

Hogy némi fogalmat adjunk a nagyúri vagyonok kiterjedéséről, érdekes felemlíteni, hogy Ostrog hercegeinek 56 városuk és 2700 falujuk volt. A Wysznioweckik az egész mai poltavai kormányzóság tulajdonosai voltak, a Sanguszkó-család pedig mai napig megőrzött egykori birtokaiból több százezer hektárnyit.

Az Olelkovicz, Olgimuntowicz, Ostrogszik, Kiew hercegei és nádorai. Ugyane címeket viselték a Chorkieviczek, Nemyriczek és Tyszkiewiczék is. Ezen családok Brest-Litowszk, Podlachi és Tchernigow kormányzói címét viselték. Magánvagyonukon kívül az előkelő nemzetiségek még koronabirtokokat is kaptak birtokba és ezeken teljes függetlenséggel parancsoltak. Hogy e mértéktelen hatalom és kivételes vagyon nagy visszaélések forrásává lett, az a helyzetből következett. Érthető, ha az olygarchák könnyen zsarnokokká lettek.

. A ruthén főnemesség kivételes állását mi sem bizonyítja

jobban, mint folytonos házassági viszonyuk a szomszédos uralkodócsaládokkal. Így Kegyetlen Ivánnak Bilinska Ilona ruthén hercegi család leánya volt a felesége. Olgimuntovicz Zsófiát Jagello László vezeti oltárhoz, nővérét pedig Moldava uralkodója veszi el. Czartoriski Sándor Demeter moszkvai nagyherceg leányával lép frigyre. Wyszniowecky Mihály Raina oláh hercegnő férje. Unokáját lengyel királylyá választották és Habsburgi Eleonorát vezette oltárhoz.

E történelmi családok feljegyzései felette lebilincselők. Éltük folytonos harcok és eselszövések láncolata. Hol az ellenség, hol egymás ellen küzdenek, de békességet nem ismernek. Életük a mennyire mozgalmas, épen annyira fárasztó lehetett. A tatár és török betörésektől soha sem érezhették magukat biztonságban. Egész községek, kastélyok estek az időben a muzulmánok martalékául. 1506-ban Czartoriski herceg gyermekeit hurcolta el egy portyázó csapat. Négy évvel később Kiew akkori nádora, Chorkiewicz Iván herceg feleségével, gyermekeivel került fogságba a nélkül, hogy valaha ki szabadultak volna. Wolhynia kormányzója Zahorowsky herceg tíz évig sínylődött rabságban és hazatérve hitvesét, ki őt halottnak hitte, másnak oldalán találta.

Érthető tehát, ha a főnemesség folytonosan fegyverben állott. Csak a legnagyobb áldozatok és hősi bátorság árán voltak képesek a tatár betöréseknek ellentállani. A férfiak mellett nem egyízben harcoltak asszonyok is. Olekowicz Anastazia, Sluck hercegnője, akárcsak Zrínyi Ilona, védte ostromlott várát.

E harcos életmód kétségkívül kifejleszté e nemzedéknek nemesak physikai, hanem morális tulajdonságát is. A folytonos veszély tudata feszültségben tartja az egész idegrendszert. Nincs senkinek ideje, hogy elpuhuljon. Legtöbben saját létükért küzdöttek, avagy megtorlási háborúkra indultak a szomszédos khánságok vagy Szultánságok ellen. Délről a veszély soha se szűnt meg és mindig harczra készen kellett állani a betörő félhold ellen.

VII.

Ilyen mozgalmas napok természetesen a szellemi életre is kihatást gyakoroltak. A folytonos politikai surlódások élesítették az államférfiak tehetségét. A helyzet folytán hol a moszkovita, hol a lengyelekkel egyesülve nemzeti függetlenségüket szünet nélkül kellett védeniök. Jogászaik közül ha nem egy tett hírnévre szert, könnyen érthető. Mai napig meglep e nép gyors felfogása, ritka éles esze és kivételesen simulékony egyénisége.

Hogy Ukrajna fiai milyen magas műveltségi fokon állottak, azt semmi se bizonyítja jobban, mint az a nagyszámú fiatal ember, kik külföldi egyetemeken nyerték kiképzésüket. Padua, Párizs és Oxford hallgatói között egyaránt találunk ruthéneket. Sokan tértek hazájukba vissza sorbonne-i, vagy római doctori címekkel. Szinte csodálkozva kérdezzük, azon viszontagságos időkben hogyan jutottak a Dnjeper síkságról vagy a Don tövéből Itáliába vagy a brit szigetekre.

A hajdani nemzetközi érintkezést illetőleg sok esetben nagyon tévesek az ismeretek. Még tévesebbek a fogalmak a középkort illetőleg. A ma rendszerint úgynevezett sötét középkor sokkal kevésbé sötét, nem egy eszmét illetőleg, mint a modern újkor. Jóllehet gyakorlati téren el volt maradva és a kereskedőszellem nem érvényesült, de eszményi célok ritkán tündököltek fényesebben, mint a lovagok és bölcsészek, asketák és troubadourok sejtelmekre törekvő, költői korszakában.

A nyugati szellemi élet központjairól visszatért fiatalság az új tanokat és új világnézletet is elterjesztette. Ki humanista lett, ki a reformatio tanait hirdette. Korának egyik legismertebb alakja, Ponski Frigyes herceg, az orthodox vallás kebeléből az evangélikusba lép, míg végre római katolikussá lett. Vallásos és bölcsészeti kérdések foglalkoztatták a szellemeket. Az egyesült és nem egyesült görög egyházak összeolvasztásán számos püspök fáradozott.

Ostrog, az udvartartás egyik székhelye, az orthodox mozgalom központjává lett. Wasyl Constantin herceg egy akadémiát, úgyszinthe nyomdát létesített, hol az ismert ostrogi bibliát adták ki. Környezete nagyrészt archimandritákból és theologu-

sokból állott. Tartományában mindenféle templomokat építtett és plébániákat alapított. Fia később az orthodox ritust elhagyva a római egyház kebelébe lépett.

A vallásháború mind nagyobb kiterjedést nyert ez időben. Az ellentétek azonban inkább társadalmiak és nemzetiségiek, mint hitbeliek. Az olygarchák meghasonolva, pártokra szakadva küzdöttek egymás ellen. A Lengyelországgal való egyesülés még hatalmasabb csapást mért a ruthén nemességre. A nagybirtokokat lengyelek igyekeznek megvásárolni és gyarmatosítani. Másrészről a régi ukrajnai főurak a lebergi udvar fényében teljesen ellengyelesedtek.

Az 1648-ban kitört kozákforradalom másik kegyetlen érvágás volt a főurakon, melynek hatásaiból soha se tudtak teljesen felépülni. Még végzetesebb volt, hogy maga a nép elnyomatásából felocsudva az insurgens elemmel egyesült. Most már ők képviselték a nemzeti, ukrajnai érdekeket első sorban. A régi hazafias főúri nemzetségek nagy része vagy kihalt, vagy tönkre ment. Helyüket újjonnan feltűnt, hirtelen meggazdagodott udvaroncok pótolták, mint a Kalinowskik, Potockiak, Jablonowskik.

A részben ellengyelesedett, részben idegen aristokrátiát mindinkább a vidéki kisnemesség pótolta. Az úgynevezett kozákok hívek maradtak szülőföldjükhöz, régi hagyományaikhoz, kiváltságaikhoz. Megannyi az ország szívében felnőtt, megerősödött és gyakran híressé vált nemzetség. Ez eredeti kozák elemet nem szabad összetéveszteni a később bevándorlott, szedett-vedett val tömeggel, melyet ma kozákoknak neveznek.

Az eredeti ukrajnai kozákság a magyar gentryvel hasonlítható össze. Ha szegények is, de nemesek és felette büszkék leszármazásukra s még inkább arra, hogy hazájukat ők védték meg az ellenségtől. Alapjában véve megannyi harcos, de béke idején kedvvel gazdálkodnak. Hosszan elnyúló, földszintes, meszelt Datsájuk is az alföldi kuriát juttatja eszünkbe.

És ép úgy, mint nálunk, e kis nemességnek nem egy tehetséges, kiváló tagja emelkedett a legmagasabb polczra. A törökök elleni folytonos harczok kitűnő alkalmat szolgáltattak érdemeket szerezni, kiválni. Így felette rövid idő alatt szaporodtak ez

újabb eredetű fényes családok, melyek a kihalt ősnemesség helyét foglalták el, sőt nevek csengése nem egy ízben messze a határokon túl elhallatszott és a Bezborodkok, Zawadowskyk, Razumowskyk, Kotchubeyk ép oly gyorsan emelkedtek a mozgalmas napok alatt, mint Magyarországon a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek és a XVII., XVIII. század több más vezető nemzetisége.

A hatalmassá vált kozákság a néppel egyesülve végre 1654-ben nyíltan felkelt a lengyel uralom ellen, mely nemcsak hogy visszaélt hatalmával, hanem teljesen el akarta nyomni a nemzetiségi mozgalmakat is. A lengyelek saját népükkel szemben sem mindig használtak szerencsés módokat, az idegen eredetű alattvalókkal vagy hódított népekkel szemben pedig még szerencsétlenebb volt kormányuk.

Az általános insurrectio végeredménye ismeretes. Az ukrajnai seregek, miután a lengyeleket több ízben megverték, a nemzetet függetlenítve, a moszkvai trónus védnökségét kérték kül-ellenségeik ellen. Ez tehát az orosz æra kezdete. A XVII. századtól indul meg a kisorosz föld bekebelezése a minden oroszok czárjának birodalmába. Ez időben fogamzott meg az általános imperialismus eszméje. Az orthodox propaganda összes hatalmas eszközeivel actióba lépett nagyszabású eszméi keresztüvitelére.

Péter czárt tekinthetjük ez eszmék megtestesülésének. Az ő erős egyénisége fejezi ki legközvetlenebbül a panslavismust. A vad energia, az akadályoktól vissza nem riadó, félelmet nem ismerő zsarnok és patriarcha személyiségében bámulatosan egyesült. Kiváló észbeli tehetség, de hézagos cultura, törhetlen akaraterő és gyermekes hiúság egyaránt hozzájárultak elért sikereihez. De talán semmi sem használt közvetlenebbül, mi sem volt erősebb tényezője e szerencsés uralkodó kivételes tevékenységének, mint épen az ellentétes tulajdonok. Péter czár nagygyá első sorban azáltal lett, hogy minden ízében nemzetének fia, ki első sorban népének erényeit és hibáit tükrözte vissza. Céljai és eszméi mindenekelőtt az orosz nemzet céljai és eszméi voltak.

VIII.

Ukrajna eszményei azonban mások voltak, erőforrása, mint láttuk, más földben fakadt; fejlődése más mederben folyt. Az első, legendaszerű korszak a Skytha-Sarmata elnevezést kapta. Visszamegy nagyon messzire, egészen hétszázig Krisztus születése előtt. A nép hőskora itten is folytonos harcok, vándorlások és egyéb mozgalmak között folyt le. Ezen századok közepette egyesültek a különböző törzsek, és így alkotják a ruthén népet.

Az aranykor, a nemzeti virágzás időszaka a IX. és XIV. századok közé tehető. Ekkor volt Ukrajna leghatalmasabb, legnagyobb és legmegelégedettebb. Európa nagyhatalmai között csaknem vezető szerepet vívott ki. Byzáncz befolyásának mintegy természetes örökösül tekinthetjük. Keleti Európa súlypontja a kiewi udvarba helyeződött át.

Az idegen uralom a XIV. században veszi kezdetét. A litván-lengyel fennhatóság kétszázötven évig tartott és a kozákok felkelése szüntette meg.

Ukrajna reménye, hogy teljesen független állam lesz a moszkvai czárok alatt, nem valósult meg. Ellenkezőleg, az oroszok még a lengyeleknél is jobban elnyomtak minden szabadsági kísérletet, míg végre II. Katalin 1775-ben egy császári ukázban hirdeti ki Ukrajnának bekebelezését Oroszországba.

Hogy Ukrajna eredeti alapítói mennyiben voltak skythasarmata telepések avagy gót harczosok, eldönteni nehéz volna. Tény azonban, hogy e kiterjedt síkon élő törzsek már a IX. század folyamán országot alkottak. Az állam kormányzóságokra és járásokra oszlott és a kiewi nagyhercezség neve alatt volt ismert. Mindannyit egy-egy külön rokontörzs lakta, de valamennyi ugyanazon fejedelmet ismerte el, ki Kiew nagyhercegének czímét viselte.

Nestort, egy szerzetest tekinthetjük a nemzet első krónikásának. Ő mondja el, hogy a fejedelmek miként törték meg az egyes törzseket és egyesítették a birodalmat. Nestor a népet már ruthénnek nevezi, de megemlíti, hogy közöttük sok az északról bevándorlott. Szerinte maga az uralkodóház is viking-

eredetű. A nemzeti elem ellenkezőleg szláv és Poliani, Drevliani, Sieveriani, Dulibi, Tryverei, Ulychi elnevezése volt.

A történelemben először szereplő fejedelmek a három hős testvér: Kyri, Sek és Horiw. A legidősebb Kyri a hagyomány szerint Kiew vagy Kyiw alapítója. A norman Oskold állítólag 860-tól 867-ig uralkodott. Dyr, egy másik uralkodó pedig 680 körül foglalta el a kiewi trónust.

Oskold, korabeli görög leírások után ítélve, tősgyökeres kozák képét nyújtotta. Tar feje beretvált, koponyája közepén hatalmas üstökkel. Bajsza hosszú és tatár módra lecsüggő. Úgy látszik, ilyen volt az általános viselet a keleti népek között. És ilyen volt sokáig a mi őseinknél is. Üstököt és lecsüngő bajszot viseltek a középkor magyarjai is.

Oleh vagy Oleg, ki Oskold után uralkodott, népszerű nevet hagyott hátra. De mint a feljegyzésekből kitűnik, voltak kiváló uralkodónők is. Bölcs Olga, kinek számos eszélyes intézkedéseiről emlékszik meg a nép kegyelete, minden tekintetben kivételes tehetségű volt. Fia, Sviatoslav is erélyes fejedelemnek bizonyult. Higgadt, komoly, előrelátó intézményei vetették meg a későbbi Nagyukrajna alapját. Sok tekintetben Gejza fejedelemhez hasonlítható. Sviatoslav volt atyja a nemzet apostoli hithirdetőjének, Szent Wladimirnak.

Wladimir kormányzása alatt terjedt el a keresztyénség és lett hivatalos vallássá ép úgy, mint nálunk István korában. De míg ez utóbbi Rómában keresett támaszt, Wladimir a szomszédos Byzáncz felé fordult, feleségül véve a császár leányát, Annát. A Bosporus partjáról nemcsak szerzetesek, hanem művészek is érkeztek nagy számmal. A főváros így rövid idő alatt teljesen megváltozott és lehetőleg fényes és előkelő központá emelkedett.

Nem kisebb érdemeket szerzett mint tapintatos és erélyes kormányzó. Első sorban jogara alatt tudta egyesíteni a különböző kormányzóságokat és rakoncátlan főnököket. Hatalmát érvényesítette messze a határokon túl is. A szomszédos északi népek, kik később a mai Oroszország megalapítói lettek, kivétel nélkül elismerték fennhatóságát. Így a kiewi nagyhercegség ez időben messze a Dnjeperen túl az egész óriás kiterjedésű birodalmat magában foglalta.

Sviatopolk alatt tört ki először a ruthének és lengyelek között az a viszály, mely a későbbi századok alatt oly szomorú arányokat öltött. Uralkodása nem volt egyéb tekintetben sem szerencsés. Jóllehet nem uralkodott sokáig, ennek ellenére is volt ideje több testvérenek meggyilkoltatására, kiket összeesküvéssel gyanúsított. Utódja, Jaroslav, hosszú uralmát (1019—1064) az ország belügyeinek rendezésére szentelte. Első sorban a törvényhozást rendezte és az igazságszolgáltatást igyekezett megjavítani s a nemzet társadalmi viszonyait magas színvonalra emelni.

IX.

Kiew fénykora II. Wladimirral ért véget. Uralkodása (1112—1125) folytonos harcok között folyt le. Kelet felől mind számosabb, mind vadabb hordák nyomultak előre. Mint krónikásai feljegyezték, nyolczvanhárom csatában vett részt és tizenkilenc szerződést kötött ellenségeivel. Halála után mint vészes fergeteg zúdult a nemzetre a feltartóztatlan veszély.

A tatárjárás első sorban Ukrajnát árasztotta el. A távoli mongol pusztítók Ukrajna határain mutatkoztak először. Emberek, kiknek létezését nem is sejtették, jelentek meg váratlanul a történelem színpadán. Harcosok, kik csak harci kedvből gyilkoltak és pusztítottak. Hadvezérek, kiknek céljuk a hódítás volt, egyszerűen csak azért, hogy hódítsanak. Egy Dzsengis-khán, Timur- vagy Baku-khán neve örök időkre a pusztítás és vérengzés borzalmaival fogja felidézni.

E gyászos emlékezetű küzdelmektől kezdve Ukrajna síkja folytonos betöréseknek volt kitéve. Így könnyen érthető, hogy belviszonyai hamar züllésnek indultak. Az ázsiai támadásoknak legjobban kitétt keleti hatás csaknem teljesen elveszett az országra nézve. Kiew sem látszott többé biztosnak és a kormányzat székhelyét áthelyezték távolabb nyugatra.

A lengyel szomszédság nem lehetett kihatás nélkül a nemzeti életre. Galiczia és Lodomeria uralkodói mind nagyobb befolyást nyertek az ország ügyeiben. Még veszedelmesebb vetélytársul jelentkezett az új eredetű, finn-szláv jellegű moszkvai fejedelemség. 1169-ben Kitán András herceg vezetése alatt moszkovita seregek egészen Kiewig portyáztak és az egy-

koron fényes fővárost teljesen kizsákmányolták. A mi régi nagyságából emlékül még megmaradt, azt pedig az 1240-iki tatár betörés hamvasztotta el.

Az elpusztult, megsemmisült Kiew szerepét ettől fogva Halics és Lemberg váltotta fel. Ezen úgynevezett galicziai korszak alatt Roman és Daniel fejedelmek a legkiválóbbak. Az előbbi 1199-től 1206-ig uralkodott. Az ő érdeme a már-már elszakadó Podoliának, Cholmnak és Lodomeriának Galicziával való egyesítése. Országá leért a Donig és a Fekete-tengerig. Kiterjedése így kétségkívül felülmuta a legnagyobb európai birodalomét és így méltán nevezhette magát az egész ruthén föld urának.

Fia, a sokat emlegetett Dániel, valóban megérdemelte ritka népszerűségét. 1228-tól 1264-ig tartott uralkodása a galicziai időszak fénykorát képviseli. Ez évek egyszersmind a ruthén függetlenség utolsó esztendei.

Daniel halála után a belső elégedetlenség és felbomlás tünetei jelentkeztek. Száz évvel később pedig mi sem maradt az egykor hatalmas önálló Ukrajnából. A lengyelek, litvánok befolyása folytonosan nőtt. Békés foglalási törekvéseik annál könnyebben érvényesülhettek, mert a nemzet első sorban a tatár betörések ellen fegyverkezett.

A lengyelek és litvánok különböző területeket foglaltak el. A lengyelek Galicziába telepedtek, a litvánok a Dnjeper mellékét szemelték ki. 1568-ban e két fejedelemség szövetségre lépett, mely szövetségbe Ukrajna is belépett. A lengyelek azonban nagyon rövid idő alatt a szövetség élére emelkedtek s a litvánoknak alapos jogait kijátszva, Ukrajnát egyszerűen bekebelezték. Innét magyarázható a ruthének és lengyelek közt a mai napig fennálló ellenszenv.

A lengyel uralom legnevezetesebb eseménye kétségkívül a görög egyesült egyház megalakulása. Az 1596-iki, Brestben ülésező zsinaton jelentette ki a püspöki kar egyrésze, hogy kiválik az orthodox egyházból és Rómát ismerik el szellemi fejkül. A nagy jelentőségű esemény nemcsak kizárólag vallásos, hanem kulturai szempontból is döntő befolyású volt. A nemzet mindenek előtt szorosabb viszonyba lépett a Nyugattal. Az eddig Byzáncz hagyományait, szellemi befolyását megőrzött Ukrajna Róma felé tekintett és Rómától kért irányítást,

X.

A társadalmi alakulásoknak másik, felette fontos mozzanata a kozákság mozgalma volt. E szabadságára büszke, Ukrajna zömét alkotó hazafias elem mind türelmetlenebbé lett a lengyel hatalom ellen. Igaz, hogy a nagybirtokosok, a hatalmas oligarchák a varsói udvar befolyása alatt ellengyelestedtek, de a köznemesség és a nép húséges maradt földjéhez, hazájához egyaránt.

Konaszevycz hetmant¹ tekinthetjük a kozák mozgalom legelső vezérének. 1602-től 1624-ig tartott főnöksége alatt az organisálatlan, elvadult harczos elemet mindjobban hatalma alá kerítette. Bizonyos fokig állami szervezetté alakította az egész harczos osztályt, úgy hogy az országot sokáig kozákok földjének, kozákságnak hívták. Petro Konaszevycz azonban nemcsak a katonai szervezkedést tűzte ki céljául, hanem nemzetének művelődését is szíven viselte. A kiewi metropolita Petro Molát tetemesen segítette egy ukrajnai egyetem alapításában. Iskolák, templomok épültek, nyomdák és egyéb intézetek létesültek, melyeknek célja kivétel nélkül az egykori nemzeti cultura megőrzése és fejlesztése volt.

Konaszevycz Petro 1618-ban az egész kozákság hetmanjának kiáltotta ki magát. Ettől az időponttól kezdve Ukrajna nagyrésze teljesen függetlenítette magát. A varsói kormány seregei-

¹ A hetman cím tulajdonképen választó-fejedelmet jelent. Ezek azonban, hol Török-, hol Orosz-, hol meg Lengyelország vasallusai voltak. Ukrajna hetmanját mindenkor és kizárólag a nép választotta. Minden tekintetben fejedelmi jogai voltak. Követségeket küldött és fogadott. Udvar tartott és személyes védelmére gárdával rendelkezett.

Chmielnickit a czár «drága barátom»-nak szólította. A sultán «Jézus vallásának legkiválóbb uralkodója», a svéd király «Serenissimus Dominus», Rákóczi fejedelem pedig «Felségnek» czimezte. Még 1848-ban is a nagy hetman hivatalosan «Illustrissimus dux» vagy «D. G. Princeps».

Két ízben igyekeztek a hetmani méltóságot örökösödés által megőrizni. Chmielnicki fia és leszármazottjai számára szerette volna azt biztosítani. Másodszor az utolsó hetman, a hatalmas Rasumowski családjának érdekében adott be kérvényt a nemesség, melynek eredménye azonban épen az ellenkező vala és II. Katalin ennek következtében 1783-ban egyáltalában megszüntette a hetmani állást. Az üres címet pedig az orosz trónörökös, a czarevics viseli.

vel több ízben mérkőztek s végre kezdetben a lengyelek győztek. A szabadságmozgalom azonban váratlan kiterjedést nyert. Az elszórt lakosság mindjobban összetartott, mind nagyobb számmal csoportosult a nemzeti vezérek zászlaja körül.

Chemelnicki Bogdánnak sikerült végre a döntő ütközetet megnyerni. A lengyel sereget egyik csata után a másikban verte meg, úgy hogy kénytelenek voltak teljesen visszavonulni. A békét megkötve nagy fényvel vonult be Kievbe és kiálttatta magát a kozákok hetmanjának. Trónra lépését követek által tudatta az idegen uralkodókkal, kik viszont, mint Moszkva, Varsó, Konstantinápoly, Buda, Velence, Stokholm udvarai, gazdag ajándékokkal kedveskedtek Ukrajna fejedelmének.

Hogy a lengyel kormány nem jó szemmel nézte egykori tartományainak elszakadását, az a dolgok természetéből érthető. Mennél függetlenebbek és mennél erősebbek lettek a kozákok, a nyugati szomszéd annál jobban igyekezett fejlődésüket megakadályozni. Hogy e politika milyen kevéssé volt szerencsés, azt abból is láthatjuk, hogy a lengyelek mennél jobban szorították Ukrajnát, ez annál jobban közeledett Moszkvához, míg végre teljesen védelme alá helyezkedett.

Peryaslawban írták alá a szerződést. Az oroszok czárja e szerződésben elismeri Ukrajna függetlenségét. Egy évtizeddel később azonban már a lengyel kormány nyal tárgyal az ország felosztását illetőleg. A Dnjeper folyót állapították meg a két állam között határuul. Az északi területek gyér lakosságukkal a nélkül is gyorsan eloroszosodtak. Zsarnoki szigor a néppel szemben, kitüntetések és vesztegetés a felső osztályok között nem maradhattak eredmény nélkül.

Mazeppa hetmanná választása adta meg a jelt az általános felkelésre. Mazeppa segítségért a svédekhez fordult. XVI. Károly szerencsétlen kimenetelű vállalkozása azon mozgalmas időknek egyik legromantikusabb lapja. Mazeppa tragikus vége pedig örök időkre fog az emlékezetben élni.

Poltvánál elvázott a kozákság virága és megszűnt létezni Ukrajna. 1709-től kezdve az oroszok lettek az egykori hatalmas nagyhercezség korlátlan urai. 1764-ben magát a hatalmi állást is megszüntették. Csak a peryaslawi szerződés

maradt meg mai napig az állami levéltárban az új nemzedékeket emlékeztetni nemzeti függetlenségökre.

A lengyelek szerencsétlen politikája e közben mindjobban saját romlásukat okozta. A megnőtt és meghatalmasodott oroszok most ellenök fordultak. Mazeppa bukása Lengyelország felosztásának eszméjét még csak jobban megízlelte és kivihetővé tette. Az egykor oly büszke, fényes lengyel királyság nem sokáig élte túl Ukrajnát.

X.

A kiewi nagyhercegségnek a tatárjárás vetett véget. A folytonos belvillongások következtében meggyengült országot több ízben árasztották el e vad seregek. A számtalan mellékágra szakadt ősi uralkodócsalád tagjai nem voltak képesek e hatalmas ellenséget feltartóztatni. Még szomorúbb jelenség ez a nélkül is keserves napokban, hogy nagy Wladimir eltörpült ivadékai a haza védelme helyett egymás ellen fordították fegyvereiket.

A tatárokat végre a litvánok verték vissza. A szomszédos birodalom pár kiváló tehetségű uralkodó alatt gyorsan emelkedett. Guedemin, Olged, Witold megannyi jelentékeny egyéniség. Sikeres kormányzással, erős akarattal mindjobban megszilárdították trónusukat. Megannyi született katona; a Guedemin-dynastia legfőbb támaszát fegyvereiben találta. Fegyverrel vívta ki hatalmát és fegyverrel őrizte meg.

A tatárokat kiverve, az ország függetlenségét biztosították. Ukrajna hercegségekre osztva csoportosult a nagyherceg fennhatósága alatt. A ruthén elem minden téren egyaránt érvényesült és az eredeti kiewi ruthén cultura igyekezett ismét mérvadó lenni. Az egyes hercegségek a XV. század végén sok tekintetben elvesztették egykori jelentőségüket és az uralkodó ezeket kormányzó-ágokká alakította át.

Ezen időszakra esett a lengyel befolyás első nyilatkozása. A latin művelődés a Jagellók korában ritka magas színvonalra emelkedett. A két különböző áramlat gyorsan két párttá alakult. E két áramlat mély szakadásokat okozott

a nemzetben és meg hasonlásokat idézett elő osztályokban és családokban egyaránt. Így Jagelló László legelkeseredettebb ellensége saját testvére Svydrigal, ki a ruthén hercegekkel szövetségbe, fejedelmök szeretett volna lenni.

Egy másik veszedelmes vetélytárs Zsigmond herceg személyében jelentkezett, ez utóbbi a katolikus párt élére állva igyekezett a hatalmat kezébe ragadni. Troki várában székelve kérlelhetlen szigorral érvényesítette rendeleteit. Élete szomorú volt, halála egyenesen tragikus. Egyik közeli rokona, Czartoryski Sándor, a ruthének vezére, oltotta ki életét.

Czartoryski a véres büntetés után Nowgorodba menekült és ottan uralkodott, míg a litvánok Kázmér herceget választották királylyá. Svydrigal a ruthéneket csoportosította és Volhyniában Lutsk városában székelte. Az előkelőbb családokat nagy birtokkal ajándékozta meg, így alkotva udvara körül egy hatalmas új aristokrátiát, kik Svydrigal szellemében kormányozták az országot, mígnem ez 1569-ben Lengyelországhoz csatoltatott.

A Guedimin-dynastia leszármazottjai a Czartoryskik, de Sándornak nem lévén gyermekei, a jelenleg is virágzó nemzetiség Mihálytól ered. Ezen időben történt a Lengyelországgal való megegyezés. Litvánia nagyhercege, Jagelló László, Hedvig lengyel királynét vette nőül. Ezen házasság révén a két korona egyesült. Az 1385-ben Krewyben és 1413-ban Horodlóban aláírott szerződések állapítottak meg egyes pontokat és ismerik el a litván nagyhercegség teljes autonómiáját.

A folytonos változó helyzetek, a különböző politikai áramlatok, a többféle dynastia uralkodása adhatják csak kellő magyarázatát ez országok szövevényes történetének. Érthető tehát, ha Ukrajna és a ruthén népet illetőleg olyan sok félreértést tapasztalunk. Komoly történeti munkákban olvasunk sajnálatos tévedéseket. Minduntalan kellő tájékozás nélkül, szomorú zűrzavarban tüntetik fel a lengyel, litván, ruthén kérdéseket. A legtöbb író a szerint foglalt álláspontot, hogy melyik nemzeti séghez tartozott.

Az Ukrajnát ismertető munkák Nestor, az első chronikás óta nagy számmal láttak napvilágot. A XVIII. század folyamán

több francia mű tett szert népszerűsége.¹ Nagyon jellemző Voltairenek Ukrajnáról tett megjegyzése: «Ukrajna mindig remélte függetlenségét, de egyrésztől Moszkva, más oldalról Lengyelország és a török császárság szomszédságában, kényszerülve vala védelmet egyiknél a három közül keresni.» (*Histoire de Charles XII.*) Napoleon 1813-ban titkos parancsban rendelte el Ukrajna történetének megírását (C. L. Lesur) utazó könyvtára számára. A szedők egyenként kapták az egyes lapokat, a nélkül, hogy a művet ismerték volna.

A XIX. század folyamán, a nemzeti szellem újra ébredésének napjai alatt egymásután tűntek fel írói tehetségek. Több történelmi munka is látott napvilágot, jóllehet a szigorú orosz censura következtében számos elkoboztatott, vagy csak nagyon megcsönkített alakban jutott a könyvpiacra. Jelenleg a Schweizban működő nemzeti bizottság ad ki Ukrajnára vonatkozó műveket. *La Revue Ukrainienne* című folyóiratuk havonként Lausanneban jelenik meg; egy másik folyóiratuk *Borotbo* címmel a socialistáknak Genfben nyomtatott organuma. Célja Ukrajna autonómiájának kiküzdése. Innét a címe is (Borotbo küzdelmet jelent). Nagy ellensége a militarizmusnak és háborúnak, mely a földművelő osztályt elszegényíti és tönkre teszi.

Ez idő szerint az orosz birodalom területén nincsen megengedve ruthén nyelven bármit is közölni és csak a Moszkvában megjelenő *Ukrainskaja Gizn* (Ukrajnai élet) kivétel. Így az összes tekintélyek e folyóirat hasábjain adnak kifejezést gondolataiknak. Bár nagyon szigorúan ellenőrizve, mégis felette érdekes ismereteket terjleszt Ukrajnának mult és jelen viszonyait illetőleg, melyekről a határokon túl oly homályosak a fogalmak.

Az Ukrajna és Lengyelország közötti viszony, mely a történelemben olyan eltérő világításban van feltüntetve, egyike azon pontoknak, melyekről a nézetek a legeltérőbbek. Tény, hogy a két ország egyesülése nem annyira hódításon, mint

¹ Érdekes világot vet az akkori viszonyok és felfogásra. Description de L'Ukraine qui est composée de provinces s'étendant des confins de la Moskovie aux limites de la Transylvanie ensemble leurs mœurs façon de vivre et de faire la guerre (Rouen MDCLX). Egy másik többször idézett mű P. Chevalier 1663-ban megjelent leírása.

inkább kölcsönös megegyezésen alapult és többféle előzetes kísérlet után 1569-ben Lublinban lépett jogérvényre.

A két nemzet életére oly döntő hatású egyesülést egyszerűen a helyzet parancsolta. Testvéri érzésről vagy lelkesedésről ép olyan kevésbé lehet szó, mint kényszer-rendszerek alkalmazásáról. Hogy több oldalról mutatkozott a kezdettől fogva meglevő ellenmozgalom, az kétségtelen. Első sorban a nemzet főnemessége látta jogait kockáztatva. A hajdani palatinatusok, várparancsnokságok és egyéb kiváltságok, «starostik» megszűnése káros csonkításnak tünt fel e kiváltságaira büszke osztálynak szempontjából. Érthető tehát, ha mindent elkövettek, hogy régi hatalmi állásukat megőrizték. Ellentállásuk nem is volt eredménytelen és egyesek, mint például Wyszniowecky herceg, Volhynia várnagya, népe számára a legszélesebb körű autonómiát biztosította.

A Lengyelországgal való egyesülésnek legőszintébb pártolóiul a ruthén kisnemesek tekinthetők. Az olygarchák járma alól való szabadulásra ezt találták a legjobb alkalomnak. Az új rendszer valóban ezen osztályt tette a legbefolyásosabbá a politika terén. A lublini egyezés Litvániától elválasztotta Kiew, Podlachia és Volhynia területét és Lengyelországba kebelezte. Ruthenia tulajdonképeni, bár rövid tartamú egyezsége csak későbbben, 1659-ben aláírt szerződésben emelkedett törvény erejére. E Wyhowski Iván hetmanról is nevezett egyezés Ruthenia nagyhercegségének hasonló jogokat biztosított, mint a lublini Litvániának.

Az előzetes 1569-iki megegyezés a mágnásoknak feudális jogait teljesen megszüntette, de más oldalról a többi demokratikus nemzeti kiváltságokat tiszteletben tartotta. Teljes vallászabadság, a hazai nyelv használata, nemzeti hivatalnokok alkalmazása egyaránt biztosított. A még meglévő iratok, a levéltárakban őrzött acták világcsan mutatják a nép teljes szabadságát és a nemzeti autonómiát. Úgy, hogy a ruthének az emlékezetes lengyel köztársaságba teljesen egyenjogú és rangú társakul léphettek be.

Hogy ezen párhuzamos viszony nem tarthatott sokáig, az már magából a helyzet természetéből folyt. Az egyik félnek szükségképen túlsúlyra kellett emelkednie. Az erősebb pedig

a gyengébbet mindenkor háttérbe szorította. Így volt ez minden időben és minden államközösségnél, mert oka magában a dualismus természetében rejlik.

Ez unio, a mi még szomorúbb, a helyett, hogy használt volna, mind két félre káros kihatással volt. Ukrajna termékeny rónája kétségkívül megszámlálhatlan értékű kincset szolgáltatott a közös háztartásba, de más oldalról erős ellenzéki szellemet ébresztett a nemzet kebelében. A főurak mindjobban ellengyelesedtek, de a kismemesség és nép épen e körülmény folytán még hívebben ragaszkodott ősi hagyományaihoz. Viszont hogy a lengyelek hatalmasabbakká, gazdagabbakká lettek, e váratlan virágzás volt egyik fő, habár palástolt ok az orosz beavatkozásra.

Hogy tehát Ukrajna népe az oroszok fennhatósága alá került, azt sok tekintetben a lengyel kormányzat szerencsétlen keze okozta. Viszont magának Lengyelországnak feldarabolására a végzetes pártoskodás vezetett. A két testvér-nép, kik annyira egymásra voltak utalva, kölcsönösen egymást gyengítette. Összetartás helyett irigység sugalmazta lépéseiket. Egymáshoz őszintén ragaszkodva ellentállhattak volna legveszedelmesebb ellenségeiknek, egymás ellen fordulva mindkettő elpusztult.

XI.

Ukrajna újraébredésének munkásul első sorban a kozákság tekinthető. E kismemesi osztály a lengyel kormánytól kiváltságait megrövidítve érezvén, más irányban keresett segítséget. A lengyelekkel való egyesülésnek nem eszméjében volt a hiba, az unio mint olyan felette erős és tartós lehetett volna, ha a szerződésileg megállapított pontokat tisztelték volna. Minden hatalmi visszaélés korábban vagy későbbben megbosszulja magát.

A tatárok pusztításai a XIII. században és még a két előbbi század folyama alatt a potovtsik és petsenegek betörései a Dnyeper és Dnjester mellékét elpusztították, úgy hogy e területnek nagy része teljesen lakatlan volt. Csak a XVI. század második felében kezdtek új telepések érkezni. De ezek is csak a krími

félszigettől az északabbra fekvő vidékekig merészkedtek. A folyton fenyegető török portyázó seregek a vagyon- és életbiztonságot egyaránt veszélyeztették.

Kiew, Vinitritsa, Bar, Baratslaf várainak szomszédságában telepedtek le a legtöbben, távolabb az ország szívében a föld kihalt és műveletlen maradt. A gyarmatosításra így kivételes alkalom kínálkozott. Az uralkodók egy-egy nagyúrnak szinte határtalan területeket adtak beépítésre és művelésre. Hogy hamarabb érjenek czélt a gyarmatosok, számos kiváltságot élveztek. E földek éveken át adómentesek maradtak. A személyes szabadság teljesebb sehol sem volt. Sőt még a Litván, vagy Lengyelország határain belül elkövetett bűntettek büntetése alól is teljes mentesség járt. E gyarmatosítás felette hasonló az újabb eredetű szibériaihoz. Így például Zamoiski gróf minden irányban kihirdette, hogy bármely gonosztevő, még ha atyját, anyját, testvérét, vagy uraságát ölte volna is meg, birtokain minden bántalom nélkül letelepedhetik.

A végtelen pusztá, a sivatagszerű steppék így napról napra jobban elvesztették ázsiai jellegöket. Kivált a folyók mellékén mind több helység létesült, ámbár az életbiztonság gyenge lábon állott. A krimi tatárok szünet nélkül bebetörték. Délukrajnában a helyzet nagyon sokban hasonlított a magyarországihoz. Százával és ezrével ejtettek foglyokat a muzulmánok. Így 1516-ban ötezer fogoly elhurczolását említi a feljegyzések. 1537-ben harminczötezerre emelkedett az áldozatok száma. Egyes vidékeken nem volt falu, nem volt tanya, hova ne látogattak volna el e félelmetes rablóbandák és nem volt kifosztott otthon, mely ne siratott volna áldozatokat.

Védelmül szervezték a kozákokat. Teljesen szabad és harczias elem; sok tekintetben hasonlítottak ellenségeikhez, a tatárokhoz. Két főcsoportjukat kell azonban megkülönböztetni. A fegyelmetlen, vad, fékezetlen kozákságokon kívül volt egy rendezett militia a várak és városok szolgálatában. Ezek zsoldos uraik parancsainak engedelmeskedtek. Egy másik megkülönböztetésüket a földrajzi fekvés és nemzeti-jelleg szolgáltatta. Így a kisorosz kozákok a Dnjepermenti, a nagyoroszok pedig a Dontövi elnevezést viselték.

Jöllehet a kozákság az ázsiai ellenség elleni védelemre

szervezkedett, alapjában teljesen ázsiai intézmény. Harczmód, fegyverkezés, nomád ösztön, megannyi ázsiai örökség. És ázsiai maradt számos kifejezésök is. Magának a főnöknek czíme (hetman), a tábornok neve (kocs) megannyi keleti reminiscencia. De nemcsak a steppéken voltak e sajátos lények született katonák, a tenger hullámain is nem kevesebb sikerrel harczoltak. Csovninak nevezett fabárkáikkal, mint a vikingek, a leghevesebb viharokkal dacoltak. Nem egyszer támadták meg a krimi, török, sőt kisázsiai partokat is.

Béke idején mint vadharcosok csendesen éltek falvaikban. Szántottak, vetettek, mint földieik és különbség nem volt életmódjukban. És így él egy részük mai napig. A Dnjeper-táji kozákság ellenkezőleg mindenkor fegyverben állott. Feladatául a krimi tatárok pusztításai elleni védelmet tűzték ki. A folyó egyik szigetére erősített tábornok, a sokszor emlegetett «magymezőt» építettek. Északról a folyam, délen a mocsaraktól védve teljes biztonságban érezhették magukat.

Sok tekintetben épúgy, mint a szintén az iszlam ellen szervezett, különféle elnevezésű lovagrendek, függetlennek érezték magukat és sem a lengyel király, sem más fennhatóságát nem ismerték el, parancsaira nem hallgattak. Midőn a tobbi hatalmas nemzetek a Fényes Porta barátságát keresték, ők harczoltak tovább. Megőrizték továbbra is szigorú életmódjukat. Táborukban asszonyoknak lakni nem volt szabad. Teljesen magukra utalva függetlenítették magukat. Mint megannyi testvér osztották meg a «zaborogok» a derült és borult napokat egyaránt.

Sajátos szervezetük; rakonzátlan kicsapongásaik érthetővé teszik, hogy hírük olyan rettenetes volt. Az írók, kik velük foglalkoztak, igen egyoldalúan jellemezték életmódjukat. A krimi khán ellen folytatott büntető portyázásaik érthető megtorlásokat vontak maga után. A szomorú emlékü 1575-iki tatárpusztításnak tulajdonkép ők voltak okozói. Ép úgy lehetlenné tették a lengyelekre nézve is, hogy veszedelmes szomszédjukkal békében maradhassanak. Nyugtalan, mozgalmas életmódjuk, szakadatlan támadásaik fegyverre szólítottak ellenük barátot és ellenséget egyaránt.

Jóllehet az orthodox-egyház tagjainak vallották magukat, vallásos ismereteik felette hézagosak lehettek. A hitet így nagy-

részben merő babona pótolta. Azt mondhatnók, megvolt a saját különös felekezetük, mint a hogyan megvoltak saját eredeti társadalmi és politikai intézményeik. A «zaborog»-nak olyan állása volt, a milyent személyes tulajdonai, bátorsága, erényeivel kivívott magának. A személyes érdem biztosított egyedül felsőbbbséget, hetmannak a legkitünőbbet választották.

A regeszzerű elbeszéléseket, túlzott leírásokat nem tekintve, a kozákság élete és szereplése egyaránt érdekes. Sőt azon kezdetleges viszonyok között szervezetük nem egy szolgálatot tett. Kétségkívüli érdemük az ázsiai betörésekkel szemben. Miként Lengyel- és Magyarország, a kozákság is védbástyája volt Európának. Határországot, mint az Ukrajna szó jelenti: «Unió»-t alkottak az anyaföld és honfitársaik védelmére.

A lovagias szellem barbár megtestesülésének vehetnők a kozákságot. A XI. és XII. századok fegyveres rendjeinek torzított mása. Mint a templariusok és a többi hasonló rendeltetésű lovagok, karddal és keresztel harcoltak a félhold ellen. Sőt életmódjukban, gondolkozásukban is több rokon vonás. Az asketismust tekintették egyik főerényül. Teljes fegyelem és engedelmesség volt kötelező a hetman iránt. Sőt bizonyos tokig a coelibatust is elfogadták. Minden téren lemondás volt életük jellemző vonása.

A középkor idealismusa kihatott a steppékre is. A lovagiaság fogalma egyaránt kifejezésre jutott a legkülönbözőbb népek között. Csak e kifejezés módja, formasága volt eltérő a szerint, a mint az illető népek művelődése magasabb vagy alacsonyabb fokon állott. És e heroikus szellem hatotta át nemcsak Európát, hanem a világ többi népeit is. A chevalerie legmeglepőbb mása, a Busido és a Ritter nem méltatlan társa lehetne a spahi.

Hogy mennyire tudatában voltak e szellemnek a kozákok és mennyire igyekeztek azt soraikban fenntartani, azt mi sem mutatja jobban, mint harezbaindulás előtti kiáltásuk: «Ki keresztyn hitéért életét képes feláldozni, ki nem fél kerékbe-töréstől, feldaraboltatástól, ki kész minden kínzás eltűrésére, az jójjön velünk és kövessen.»

XII.

Ukrajna véráztatott földjén utoljára másfél évvel ezelőtt jártam. Keletáziából a mongol és turáni népek lakta tartományokon át vándoroltam hazafelé. Középáziából Turkes-tan-on és a Kaszitengeren át jutottam a Kaukázus szívébe. Végre a Don torkolatán át léptem Ukrajna talajára.

Mindezt ismertem régebbről. A földdel és népével foglalkoztam évekkel azelőtt. A magyarok őshazája is erre terült el. Ha a tényleges földrajzi pontot meghatározni nem könnyű is és erre vonatkozólag mai napig sok a feltevés, felette érdekes a népek között lappangó rokon vonásokat kutatni, az atavistikus nyilvánulásokat tanulmányozni.

Ukrajna népe és első sorban népélete egyike a legsajátosabbnak. Erős egyéniségük, ritka szellemi képességeik, kivételes képzelőtehetségek egyaránt hozzájárultak létüknek eredeti, nemzeti jellegéhez. Az erősen kifejtett családi és társadalmi érzék teszi a kisorosz falusi életet a magyar alföldihez annyira hasonlóvá. Önérzet és hiúság itten is a legszembeötlőbb vonás.

A ki járt Mezőkövesden ünnepnapon vagy búcsú alkalmával, az könnyen nyerhet fogalmat az ukránai parasztságról. Előkelő és festői egyaránt. A milyen gazdag és keresett ruházata, épen olyan plastikusak mozdulatai és illedelmes a modora. Szigorúbb előírások, hagyományok sehol se szabályozzák a mindennapi cselekvényeket. Minden legkisebb dolognak megvan a maga módja és formája.

Ezen eredetiségek s erősen kifejtett nemzeti szellem teszik e nép szellemi életét is vonzóvá. Egész honi művészetének ez adja meg igazi varázsát. És miként a nép és a nép élete, úgy művésze is felette emlékeztet a magyarra. Honi iparunk, ornamentikánk, faragványaink, hímzéseink mind megannyi közel rokonai az ukránainak.

A stílyizálás a legerősebb oldala mindegyiknek. Virágokat, növény-motivumokat szinte mértani alakokká idomítanak. A színezés megfelelő. Naturalista árnyalatok helyett csupa éles alaponusokat alkalmaz. Ez a felfogás a mozaik díszítéseire emlékeztet. Nagyon valószínű egyébként, hogy e tekintetben

a konstantinápolyi művészet mély nyomokat hagyott és erősen befolyásolta a nemzeti ízlést.

Az eredeti skytha-sarmata ősök kétségkívül a classikus görög cultura befolyása alatt állottak. A steppék tumulusainak mélyén talált emlékek fényes bizonytságot tesznek a befolyást illetőleg. Az Eremitage páratlan gazdagságú gyűjteményei között méltó helyet foglalnak el az Ukrajna síkjain talált tárgyak. Az egykori zaporog tábor környékén Tsertomlik mellett kiásott díszedény díszítése, csoportjai a legközvetlenebbül varázsolják elénk a hajdani skytha világot. A mindössze két év előtt Ralerinoslaw mellett felfedezett skytha királyi sírok pedig a legteljesebb arany fegyver- és ékszer-gyűjteményt nyújtották, mely e korból egyáltalában megmaradt.

A classikus befolyás egyébként mai napig látható a legegyszerűbb használati tárgyaknál. Cserép korsók, ékszerek, hímzések egyaránt eszünkbe juttatják az eredeti görög alap gondolatot. A későbbi északi befolyás csodálatosan vegyül egybe a déli formákkal. Épúgy, mint Siciliában a norman és bizánczi irány, itten is egyesült az eredeti a hellen eszméssel.

Így látjuk, hogy Kiewben a skandináv országalapítók görög és bizánczi stylusú templomokat építtetnek, a melyek díszítései a konstantinápolyi Aja sophia-t avagy a palermói Capella-realet juttatják eszünkbe. A művészettörténetíró számára megannyi szövevényes tanulmány tárgya, de hatásuk mindenkor egyaránt lebilincselő. Sőt azt mondhatnám, hogy e stylus egyik fővarázsa épen az ellentétekben rejlik. Velence St Marco egyházát a váratlan, csillogó, kábító, ellentmondó hatások teszik a világ egyik legpáratlanabb építményévé.

Az iszlam fénykora természetesen szintén nem maradhatott hatás nélkül. A krimi khánság szomszédsága, Konstantinápoly közelsége világos nyomokat hagyott a nép ízlésén, bár még sokkal erősebb lett a későbbi nyugati befolyás. A latin eredetű cultura minden irányban érvényesült. És épen ezen latin vonás teszi Kisoroszország művészetét a nagyorosztól olyan eltérővé,

XIII.

Az egyházi építészet terén idővel külön népszerű fel-fogás érvényesült. A végtelen kiterjedésű területen Przemysl-től egész a Don vidékeig, a Kárpátoktól a Kaukázus hegylánczáig mindenütt többé-kevésbé azonos felfogású egyházakat találunk. E szerény templomok, melyek rendszeren fából épültek, a nemzeti stylus legjellemzőbb kifejezései. Mindenfelé ugyanazon öblös kupolacsoportok koronázzák az egyébként alacsony épületeket.

A XI. században épült kiewi Szent Zsófia egyháza az ukrainai építészet legbecesebb kincse. Az alapterv a konstantinápolyihoz hasonló. A csillogó kupolák azonban teljesen megváltoztatják jellegét. Belsejében a legbámulatosabb összhangba vegyülnek oszlopsorok, ívek, fülkék, emlékek, faragványok és elsorolhatlan egyéb részletek. Részletek, melyeket külön-külön megmagyarázni, felfogni nem tudunk, de a melyeknek mindannyija egyaránt hozzájárul és tényezője a leírhatlan összehatásnak.

A Petscherskben Mazeppa által építtetett Szt Mihály-templom egy másik érdekes építészeti emlék. Podoliában a sutkovei erődített egyház, valamint a Novomoszkowskban látható másik érdekes példánya az ukrainai egyházi építészetnek. Mind e templomok belseje sok tekintetben hasonló. A főgond az oltárt a hívektől elválasztó ikonostas díszítésére irányul. Gazdag rajzával számtalan eredeti nemzeti motívumot tár elénk.

Ezen nemzeti jelleg okozza, ha ma az orosz kormányzat minden módon igyekszik megakadályozni ilyen templomok építését. A hajdani roskadozó egyházakat is kivétel nélkül a synodustól előírt moszkovita minták után kell kitatarozni. Podolia volt érsekét, ki egyházmegyéje területén ruthén ízlésű templomokat építtetett, áthelyezték Oroszország egy távoli kormányzóságába.

A világi építészet terén természetesen sokkal kevesebb régi emlékekkel találkozunk. A legjellemzőbb néhány félig rombadólt vár. Kiewben a metropolita palotája érdemi meg a közelebbi tanulmányozást. A város számtalan intézete és kolostora között

is akadnak érdekes maradványok. A nemesség otthonai mind újabb eredetűek. Baturinban a Razomovsky palota előkelő jellegű. A falusi kastélyok felette emlékeztetnek a galicziai és magyarországi tágas, de egyszerű, fehérre meszelt, oszlopsoros, tornáczos curiákra.

A belső berendezés több eredeti vonást őrzött meg. Első sorban a gazdag szőnyegek, élénk színekkel hímzett drága szövetek tűnnek fel. A keleti jelleg mai napig félreismerhetlenül nyilvánul. És keleti maradt bizonyos fokig maga az életmód is a szokások nagyrésze is. Az ukrainai otthon jellemző vonását épen az orientalizmus adja. A festői jelleg, a művészi megnyilatkozás egyaránt sajátos.

A fiatal nemzedék, a mostani építészek, mint nálunk, itten is igyekeznek új nemzeti stylust teremteni. Kísérleteik azonban nem haladnak szerencsésebb utakon, mint a Kárpáton innen. Az úgynevezett hazai ízlés inkább a sajnálatos secessio túlzásaira emlékeztet.

A festészet világában az egyházi művészet képviselte legközvetlenebbül a nemzeti szellemet. Kiew kolostoraiban nagy számmal készültek oltárképek. A forma természetesen híven ragaszkodik a szigorúan előírt szabályokhoz, de a kifejezésben néha ritka közvetlenséggel nyilatkozik a sajátos helybeli felfogás. A XVIII. század folyamán pár ismert nevű arcképfestővel találkozunk. Borovikowsky és Levitsky vásznait nem egy külföldi gyűjtemény őrzi. Levitskynek a francia bölcsészt, Diderot-t ábrázoló műve a genfi képtár egyik dísze.

A sejtelmes, álmatag tájkép is lekötött nem egy tehetséget. Riepin, Makowski, Pimonenko megannyi jól ismert név. De maga a nagy nemzeti költő, Szevcsenko is mesterileg kezelte az ecsetet. Mind e munkákat ugyanaz a mélyen átértett természet-szeretet jellemzi. Mindannyian a vidék sajátos jellegét, az anyaföld hangulatát igyekeznek megörökíteni. Az érzés mesterei első sorban, kik a szemlélő kedélyvilágában a haza földjének szeretetét óhajtják felébreszteni.

Ukrajna művészei negyedszázad előtt nemzeti iskolát alapítottak, kiállításokat rendeztek Kiewben és Poltavában. Wasilkowsky, Krytchewsky, Kholodny, Truch a tájképfestő, a háborús képekről híres Samokich Severin, Krasky megannyi

törekvő tehetség. E fiatal csoport egy sikerült művészeti folyóiratot is adott ki, de ezt az orosz kormány betiltotta.

Kiew gazdag gyűjteményei nyujtják a legjobb alkalmat a nemzet művészeti tevékenységéről való tájékozódásra. Nem kevésbé érdekes a lemergi érseki múzeum, melynek termeiben Septyczki érsek gyűjtött ritka értékű egyházi tárgyakat. A ruthén tudományos társaság is számos becses tárgyat őrzött, de mindkét gyűjteményt magukkal vitték az oroszok. Még a Tchernigow és Katerynoslaw múzeumai érdemelnek említést. Az előbbi kivált történelmi szempontból méltó figyelemre, az utóbbi pedig fegyverekben gazdag.

Mind e gyűjtemények a legjobb alkalmat nyujtják e nép hajlamainak, felfogásának, egész æsthetikai érzékének megismerésére ; ha az egyes műtárgy nem is ér el magas fokot és a kivitel hagy is kívánni valót, de az érzés, mely abban kifejezést keres, mindenkor nemes. A legegyszerűbb használati tárgyaktól kezdve, a háziipar összes termékeig kivétel nélkül az érzés, a felfogás előkelősége lep meg.

Az eszményi vonás kölcsönzi alapjában véve mind a nemzeti művészetnek, mind magának a nemzetnek kimondhatatlan varázsát. A magasba törekvő idealismus egyaránt ott él minden igaz ukrajnai szívében és ez teszi a népet annyira rokonszenvesse. Az az elvont iránti vonzalom jut minduntalan kifejezésre, a spiritualis, a természetfeletti érzék lep meg első sorban.

Annyi megpróbáltatás, kegyetlen üldöztetés, zsarnoki elnyomás közepett az erős hit és törhetlen remény adhatott egyedül támaszt és erőt. Hogy Ukrajna nem sópródott el teljesen a föld színéről, ezt első sorban lelkierejének köszönheti. Ezen csüggedetlen lelkielő, tántoríthatlan meggyőződés, lángoló hazaszeretet vívta ki a multban nagyságát és nyujt reményt a jövőndőre.

GRÓF VAY PÉTER.

MISERICORDIA.

— Kilencedik közlemény.¹ —

A gyerek (a kit kénytelenek vagyunk úgy nevezni, házasága és anyasága ellenére is) sohasem lakott jól a magyarázatokkal és felvilágosításokkal a társadalmi életet illetőleg, mert bár volt némi képzete, gyermekkorra halvány emlékei és édesanyja elbeszélései révén, de Ponte leírásaiban és ecseteléseiben nagyobb élvezetet és költészetet talált. Szó sincs róla, a Frasquito idejebeli társaság szebb volt, mint a jelenlegi, az emberek finomabbak, az asszonyok bájosabbak és szellemesebbek voltak. Kérésére leírta az elegáns roncs az összejöveteleket, bálokat minden pompájukkal; a buffet-t különböző fogásaival és frissítőivel; elbeszélte a szerelmi kalandokat, melyek az ő idejében beszéd tárgyai voltak; elsorolta a jó nevelés szabályait, a fényűző élet legapróbb részleteig, melyek akkoriban szokásban voltak, panegyrikust zengett a szépeknek, kik az ő idejében ragyogtak s már meghaltak vagy sutba került vénségek lettek. Nem hallgatta el saját kalandocskáit vagy inkább szerelmi eseteit, sem a kellemetlenségeket, melyek ezekből kifolyólag alkalmatlankodó férjekkel és érzékeny fivérekkal támadtak. Végeredményképen meg volt a maga kis párbaja is, segédekkel, feltételekkel, fegyverválasztással, tárgyalással s végül a fegyveres összecsapás, mindez barátságos lakomában végződván. Egy nap, mint más nap társadalmi életének különböző eseményeit beszélte, tele jámbor szabadossággal, szegény előkelőséggel és becsületes bolondsággal. Frasquito a színművészetnek is nagy híve volt s főszerepeket játszott a műkedvelői előadásokon az akkoriban divatozó darabokban. Még emlékezett egyes

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472., 473., 474., 475. 476. és 477. számában.

töredékekre belőlük, nagy hévvel szavalgatta azokat, Obdulia pedig gyönyörrel hallgatta «könnyárban úszva», hogy szakszerű kifejezéssel éljünk. Elmondta még, ehhez két és fél délutánra volt szüksége, az álarczosbált is, melyet valamikor a hatvanas években adott Nemtudomki bárónő vagy grófnő. Nem felejtene Frasquito, még ha ezer évig élne is, azt a nagyszerű ünnepélyt, melyen mint calabriai rablóvezér vett részt. Mindenre emlékezett, minden, de minden ruhára, leírta, részletezte őket, még egy szalagot vagy szegélyt sem felejtve ki. Igen, hogy az öltözékéhez való előkészület s a lőtás-futás, a mi kellett ahhoz, hogy jellegzetes ruhadarabokat kutasson fel, annyi idejét emésztette fel, hogy teljes heteket mulasztott hivatalában. Ezzel kezdődött fizetése felfüggesztése s a felfüggesztéssel első bajai.

Bár igen kis mértékben, de mégis kielégítette Frasquito Obdulia egy másik kíváncsiságát is: az utazás után való vágyát, illetőleg sóvárgását. Nem került meg a földet, de . . . volt Párizsban! Ez talán elég egy előkelő úrtól? Párizs! És milyen volt Párizs? Obdulia elnyelte szemeivel az elbeszélőt, mikor ez fellengző nagytításokkal ecsetelte a világváros csodáit, éppen a második császárság ragyogó idejében. Ah Eugénia császárné! A Champs Elisées, a boulevardok, Nôtre Dame, Palais Royal . . . és hogy a leírás teljes legyen, Mabilie és a lorettek! Ponte csak másfél hónapig volt ott, nagy takarékoszággal élve és felhasználva idejét, éjt, napot egybevetve, hogy el ne mulasztson semmit. A párizsi szabadság negyvenöt napja alatt kimondhatatlanul élvezett s feledhetetlen emlékeket, benyomásokat hozott haza Madridba, mindenbe beledugta orrocskáját s mondani sem kell, hogy némi szabatoságot is megengedett magának, ismerni vágyva a titkos gyönyöröket és csábító bájakat, melyek minden népet leigáznak s a buja Lutecia adófizetőjévé teszik.

Épen aznap, mialatt Benina nagy szorgalommal működött a konyhán és ebédlőben, Frasquito Párizsról beszélt Obduliának és épen olyan könnyen szállott le festői elbeszélésében a mélységekbe, mint a milyen könnyen felemelkedett a Grenelle szökőkútjának tornyáig.

— Nagyon drága lehet az élet Párizsban, — mondá barát-nője. — Ah Sennor de Ponte, az nem szegényeknek való.

— Dehogy, ne hígye. Ha az ember jól tud gazdálkodni,

úgy él, a hogy' akar. Én négy-öt louis-t adtam ki naponta s mindent láttam. Hamar kitanultam az omnibus-járatokat s a legnagyobb távolságokat tettem meg pár sous-ért. Vannak olcsó restauratók, hol kis pénzért kitűnő fogásokat kap. Igaz, hogy borraivalóra, mit ott pour-boire-nak neveznek, többet ad ki az ember, mint az egész számla, de higye meg, szívesen adja, mikor oly finoman szolgálják ki. Mást sem hall az ember, mint pardon, pardon.

— De az ezernyi dolog között, a mit látott, Ponte, elfelejtkezik a legfontosabbról. Látta a nagy embereket?

— Hát elmondom. Mivel nyár volt, a nagy emberek fürdők voltak. Victor Hugo, mint tudja, számkivetésben élt.

— És Lamartine-t nem látta?

— A *Graziella* szerzője akkoriban már halott volt. Barátaim, kik kísérettek sétáimon, egyszer megmutatták Thiers házát s elvittek abba a kávéházba is, ahol Paul de Kock szokta meginni pohár sörét.

— A tréfás regények írója? Van benne szellem, de illetlenségei és disznóságai visszatetszőek!

— A cipészboltot is láttam, a hol Octave Feuillet cipőit készítették. Persze én is rendeltem egy párt, a mi hat aranyamba került... de milyen munka, de milyen anyag! Egész örökkévalóságig tartott.

— Ez az Octave minek a szerzője?

— *Sibillának* és sok más gyönyörű munkának.

— Nem ismerem... azt hiszem Eugen Sue-vel téveszttem össze, a ki, ha nem tévedek, *A hét fő bűnt és Párizs védasszonyát* írta.

— Talán *Párizs rejtelseit* akarja mondani?

— Azt... jaj, rosszul lettem, mikor azt a regényt olvastam, oly nagy hatást tett rám.

— Teljesen beleélte magát és együtt érzett a szereplőkkel.

— Teljesen. Ugyanígy jártam a *Mária, vagy egy munkásléányával* is.

Ekkor jelentette Benina, hogy kész az ennivaló s nem sokat kérték magukat, hogy rácsapjanak és ne hagyják szegyenben a tojáslepényt, meg borjúszeletet sült burgonyával. Ponte, a ki mindég ura volt önmagának, ha finom és jó modorról

volt szó, csodálatosan ura maradt idegeinek, hogy ne árulja el vad éhségét. Benina jóindulatú bizalmaskodással kínálgatta: — Egyék Sennor de Ponte, egyék, ha nem is olyan finom étel, mint a milyet más házaknál kap, ^fde azért jól fog esni... rosszak az idők. Mindennel meg kell elégedni...

— Nina asszony, — válaszolá az ex-dandy — becsület-szavamra mondom, hogy ön egy angyal, hajlandó vagyok azt hinni, hogy az ön testébe egy rejtelmes és jótékony lény szállt bele, egy olyan lény, mely a Gondviselés valódi megszemélyesítője, a hogy' ezt a régiék és a jelenkori népek felfogják.

— Isten segíts, mennyit tud és milyen szellemes bolondságokat beszél!

XVIII.

Megerősödvé az ebédttől, újra éledtek s új erőre kapott szellemük felszállott a legmagasabb régiókba. Megint elhelyezkedve a «boudoir»-ban, Ponte Delgado a madridi nyarak gyönyöreiről beszélt az ő idejében. Pradóban összegyűlt a társaság színe-java. A tehetősök a Granjába mentek nyaralni. Ő nem egyszer meglátogatta a királyi székhelyet és látta a szökőkutakat.

— Én pedig nem láttam semmit, semmit! — kiáltott fel Obdulia szomorúan, szép szemeiben gyermekes vigasztalansággal. — Hígye el, Ponte barátom, hogy már megbolondultam volna, ha Isten nem adta volna meg a képességet arra, hogy el tudjam képzelni mindazt, a mit nem láttam soha. Nem is sejti, hogy' szeretem a virágokat, majd meghalok értök. Annak idején mama megengedte, hogy virágserepeket tartsak az erkélyen, később azonban megtiltotta, mert egyszer oly erősen öntöztem, hogy feljött a rendőr és megbírságotlak bennünket. Valahányszor kertet látok, majd megbolondulok, úgy bámulom. Hogy' szeretném látni Valencia, Granja, Andalusia kertjeit!... Itt alig van virág s a mi van, azt is vasúton hozzák ide s hervadtan érkezik. Én a tövén szeretném látni. Azt mondják, hogy ezerfajta rózsza van, hát én ezt mind szeretném látni, Ponte, szeretném beszívni az illatát. Van kicsi és nagy, tűzpiros és hófehér, mindenféle változatban. Szeretnék látni egy nagy

jázmimbokrot, akkorát, hogy árnyékot adjon. Hogy el volnék bájolván, ha ezernyi virága vállamra borulna és hajamba hullana!... Arról álmodozom, hogy ha nekem pompás kertem és virágházam volna!... Jaj, de szeretném látni azokat a virágházakat tele délszaki növényekkel és ritka virágokkal. Elképzelem, látom őket... majd meghalok bánatomban, hogy nem az enyémeek.

— Én láttam Don José Salamancaét fénykorában, — mondá Ponte — képzelje el, nagyobb, mint ez és a szomszédház együtt. Képzelje el a pálmákat, óriási páfrányokat, amerikai fenyőket gyümölcsessel. Mintha most is magam előtt látnám.

— Én is. Mindent látok, a miről beszél. Néha, mikor álmodozom és olyan dolgokat látok, a mik nincsenek, akarom mondani, vannak, csak máshol, azt kérdelem magamtól: «Hát nem lehetséges, hogy egy szép napon legyen nekem fényes, elegáns házam, salonokkal, virágházzal... hogy asztalomnál üljenek «a nagy emberek»... hogy beszélhessek velük, hogy általuk műveljem magam?

— Miért ne lehetne? Ön még nagyon fiatal, Obdulia s még hosszú élet van előtte. Mindazt, a mit álmokban lát, tekintse, mint lehetséges, valószínű valóságot. Fog még adni húszterítékes vacsorákat, hetenkint egyszer, hétfőn vagy szerdán... Mint öreg társasági róka azt tanácsolom, hogy ne hívjon meg ezen a napon többet hús személynél, még pedig nagyon válogatott társaságot.

— Ah! Persze... a legjobbat, a színet-javát...

— A többi napokon hat teríték, bizalmas ismerősök, senki más; csak meghitt emberek, tudja, kik rokonszenvesek ön előtt és tisztelik, szeretik önt. Mivel olyan szép, biztosan lesznek bámulói... ezt nem lehet kikerülni... Nehogy veszélybe rohanjon, Obdulia. Azt tanácsolom, hogy legyen nagyon szeretetreméltó mindegyikkel, finom, udvarias; de ha valamelyik megfedelkezne magáról, burkolózzék méltóságába, legyen hidegebb a márványnál s oly büszke, mint egy királynő.

— Úgyanígy gondoltam és gondolom most is. Annyira el leszek foglalva a szórakozással, hogy nem fenyegethet semmi veszély. Milyen élvezet lesz színházakba járni, el nem mulasztani sem egy operát, sem egy hangversenyt, sem egy drámát

vagy vígjátékot, sem première-t, semmit, semmit! Ezt mind látnom és élveznem kell... De hígyen el nekem egyet és ezt szívemből mondom. Ebben a nagy forgatagban végtelenül jól fog esni, ha sok alamizsnát osztogathatok; fel fogom keresni a legelhagyottabb szegényeket, hogy segítsek rajtok és... Szóval, nem akarom, hogy legyenek szegények... Nem igaz, Frasquitó? Nem szabad szegényeknek maradniok.

— Semmiesetre sem, asszonyom. Ön angyal és jóságának varázsujjával el fog tüntetni minden nyomort.

— Már csak elhiszem, hogy igaz, ha ön mondja. Én ilyen vagyok. Nézze csak: kevéssel ezelőtt virágokról beszélünk, hát megütötte orromat valami fenséges illat. Virágházamban éreztem magam, láttam a sok bimbót, beszívtam a nagy-szerű illatot. És most, hogy segélyről és nyomorról beszélünk, eszembe jutott, hogy így szóljak: «Frasquitó, hozzon nekem egy névsort, a szegényekről, a kiket ismer, hogy elkezdhessem az alamizsnaosztást.

— A névsor hamar elkészül, asszonyom — mondá Ponte, elragadva a képzelgő lázálomtól s arra gondolva, hogy a tervezetet a földön legnagyobb inséget szenvedőnek nevével kellene kezdeni: Francisco Ponte Delgado.

— Mégis várnia kell rá, — tette hozzá Obdulia, elutasítva magától a valóságot, hogy újra, mint gummilapda pattanjon fel s magasba szálljon. — De mondja csak, ebben a rohanásban Madridon keresztül, hogy csillapítsam a nyomort, nagyon ki fogok fáradni, úgy-e?

— Hát mirevalók akkor a kocsijai? Persze, én abból indulok ki, hogy önnek kiváló helyzete van.

— Majd ön el fog kísélni.

— Természetesen.

— S majd látni fogom kilovagolni önt a Castellanába?

— Lehet, hogy igen. Én meglehetősen lovas voltam. Nem rosszul ültem meg a lovat... Ha már fogatokról beszélünk, azt tanácsolnám, hogy ne tartson istállót... hanem csak béreljen. Igen jókat találhat. Sok kellemetlenségtől kíméli meg magát.

— És mit gondol? — kérdé Obdulia már teljesen féket veszelve. — Ha utazni akarok, hová menjek előbb, Németországba vagy Schweizba?»

— Legelőbb Párizsba . . .

— De én már úgy képzelem, mintha láttam volna Párizst . . . Ez már meghaladott dolog . . . Ott már voltam, akarom mondani, épen onnan akarok visszatérni, de melyik országon keresztül?

— Schweiznak nagyon szépek a tavai. Ne mulassza el felmenni az Alpokra, hogy lássa . . . a bernáthegyi kutyákat, a nagy jéghegyeket s a természet más csudáit.

— Ott olyannal fogok jóllakni, a mit rettenetesen szeretek : triss vajjal . . . Mondja csak őszintén, Ponte : mit gondol, melyik szín áll nekem jobban, a rózsaszín vagy a kék?

— Biztosíthatom róla, hogy önnek a szivárvány minden színe jól áll ; jobban mondva, ez vagy az a szín nem juttathatja jobban érvényre a szépségét, hanem az ön szépsége elég hatalmas ahhoz, hogy bármely színnek, a mit visel, fényt kölcsönözzön.

— Köszönöm . . . Milyen szépen mondta!

— És ha megengedi, — jelenté ki a vánnyadt udvarló, elszédülve a nagy magaslaton, — össze merném hasonlítani az ön alakját . . . mit képzél, kinek az alakjával és arczával? Hát Eugenia császárnéval, az elegancia, szépség és kiválóság megtestesülésével . . .

— Az Istenért, Frasquitó!

— Csak azt mondom, a mit gondolok. Nem felejtettem el ezt az eszményi asszonyt, a mióta láttam Párizsban a Boisban sétálni a császárral. Ezerszer láttam azóta, mikor egyedül sétálgatok ezeken az utczákon ébren álmodozva, vagy mikor elmerengek üres óráimban szobáimba zárkózva. Úgy tűnik fel, mintha most is látnám, mintha mindig látnám . . . Ez csak álom . . . egy . . . nem tudom micsoda. Olyan ember vagyok, a ki imádja az eszményeket, ki nem él csupán a rút anyagiasságnak. Megvetem a rút anyagiasságot, fel tudok emelkedni a durva rögről . . .

— Értem, értem. Csak folytassa.

— Egyszerűen a lelkemben él ennek a nőnek a képe . . . s így látom, mint egy élő lényt, egy lényt . . . nem tudom megmagyarázni . . . nem mint egy képzelt, hanem kézzelfogható lényt és . . .

— Oh, igen — értem. Ugyanaz történik velem is.

— Hogyan? őt látja?

— Nem, . . . nem tudom . . . kit.

Egy pillanatra Frasquitó azt hitte, hogy az Obdulia «szeméni lénye» a császár. Hogy befejezze gondolatát, így folytatta :

— Tehát kedves barátném, én, a ki ismerem Guzmán Eugeniát, fenntartom, hogy ön olyan, mint ő, vagy hogy ő és ön egy és ugyanazon személy.

— Nem hiszem, hogy lehessen olyan hasonlatosság, Frasquitó, — válaszolá a gyerek, megzavarodva és villámló szemekkel.

— Az arcz, a vonások, akár profilból, akár szemben, az arczkifejezés, az alak, a tekintet, a mozdulatok, a járás, minden, minden ugyanaz. Elhiheti nekem, én sohasem hazudtam.

— Lehet, hogy van némi hasonlatosság, — mondá Obdulia, füle tövéig elpirulva. — De nem lehetünk egyformák, azt már nem.

— Mint két tojás. És ha hasonlítanak önök külsőleg, — mondá Frasquitó hátradülve székén s az őszinte természetesség hangján — nem kisebb a hasonlatosság belsőleg, a magas helyzetben született és élő emberek jellemében, valamiben, a mi a felsőbbség érzetét kelti mindazokban, kik hódolattal környezik. Egyszóval, én tudom, mit beszélek. Soha nem látom oly tisztán a hasonlatosságot, mint a mikor ön parancsol valamit Beninának ; azt képzelem, hogy ő császári felségét látom parancsot osztogatva udvarhölgyeinek.

— Micsoda beszéd! . . . Ez lehetetlen, Ponte, ez lehetetlen.

A gyerek most görcsösen nevetni kezdett s annak ereje és tartóssága epilepticus roham beálltára látszott mutatni. Frasquitó szintén nevetett és elkalandozva a képzelt világban, hatalmas szónoklatot tartott, a mi a köznapi nyelvre lefordítva körülbelül így hangzott :

— Az előbb azt mondta, hogy szeretne lovagolni látni a Castellanában. Elhiszem azt, hogy megnézhetne! Jó lovas voltam nagyon. Fiaalkoromban volt egy almásszürkém, olyan, mint egy festmény. Csodálatosan tudtam bänni vele. Mi ketten figyelmet keltettünk La Línea-ban, majd Ronda-ban,

a hol eladtam, hogy egy sárgát vegyek, a melyet később, el ne ájuljon . . . Alba hercegnő szerzett meg, a császárné nővére, szintén igen elegáns nő . . . s a ki szintén hasonlít önhöz, bár a két nővér nem hasonlított egymáshoz.

— Igen, tudom, — mondá Obdulia, fitogtatva, hogy ért a leszármazásokhoz — a Montijo leányai voltak.

— Úgy van, az Angyal-téren lakott, abban a nagy palotában a sarkon, a hol annyi a madár . . . én is voltam ott egyszer . . . tündérpalota . . . engem Paco Ustáriz és Manolo Prieto hivatalnoktársaim mutattak be . . . Tehát én jó lovas voltam s higgye el, valami abból megmarad.

— Nagyon daliás alak lehet . . .

— Oh, dehogya.

— Miért olyan szerény? Én így látom, pedig tisztán szoktam látni a dolgokat. Az mind igaz, a mit én látok.

— Igen, de . . .

— Ne mondjon ellent, Ponte, ne mondjon ellent, sem ebben, sem másban.

— Alázattal fogadom rendeleteit, — mondá Frasuquito meghajolva. — Mindég azt tettem az összes hölgyekkel, a kikkel érintkeztem, pedig sokan voltak, Obdulia, sokan . . .

— Azt meg lehet látni. Nem ismerek senkit, a ki megközelelténé finom modorban. Őszintén szólva, ön ez elegancia megsemmisülése . . .

— Az Istenért!

Emnél a felkiáltásnál a valóságra ébresztette őket lázálmukból Benina hirtelen megjelenése, a ki befejezve a felmosogatás nehéz munkáját, meg a konyha és az ebédlő rendbehozását, elbúcsúzott. Pontenak eszébe jutott, hogy itt az ideje dologhoz látni az üzletben, a hol dolgozott s engedélyt kért császári hölgyétől a távozásra. Ez nehéz szívvel adta meg azt, fájdalommal nézve a magány elé, mely rá várt másnapig palotájában, tele udvarhölgyek és más daliás udvaroncok árnyaival. Hogy ezek más halandók szemében doromboló macskák alakját vették fel, azzal nem törődött. Magányában gyönyörködni fog, szélteben-hosszában sétálgatva virágházában a buja délszaki virágok közt és beszívja részegítő illatukat.

Ponte Delgado elment érzelgős köszönéssel és szomorú

mosolylyal elbúcsúzva. Benina meggyorsította lépteit, hogy a kapuban, vagy az utczán utólérhesse, mert egy kicsit beszélgetni akart vele.

XIX.

— Bizony, Don Frasco — mondá, mikor befordultak a San Pedro Mártir-utczába, — magának nincs hozzám bizalma, pedig rosszul teszi. Én szegény vagyok, szegényebb a templom egerénél s csak az Isten tudja azt a sok keserűséget, a mit kiállok, hogy eltarthassam az asszonyomat, kisasszonyomat, meg magamat . . . De akad, a ki még szegényebb és ez a rettenetesen szegény senki más, mint maga. Ne mondjon nemet.

— Benina asszonyság, ismétlem, ön egy angyal.

— Igen, gypsangyal . . . Én nem akarom, hogy maga olyan gyámoltalan legyen. Miért is alkotta Isten olyan szégyenlősnék? Szép a szégyenkezés, de nem ennyire. Istenem . . . hiszen tudjuk, hogy Sennor de Ponte nagyon derék ember, de sokszor, nagyon sokszor előfordult, hogy a szél csak azért nem fújta el, mert nem volt hol belekapaszzkodnia. Hát jó, én szókimondó vagyok; miután az egész napi szükségletet elláttam, maradt egy pesetám. Fogja . . .

— Az Istenért, Benina asszonyság — mondá Frascuito elhalványodva, majd elvörösödve.

— Ne kényeskedjék, nagyon jó lesz, hogy megfizethesse Bernardának tegnapról az ágyat.

— Milyen angyal, 'szent Isten, milyen angyal!

— Hagyjon békét az angyaloknak s vegye el a pénzt. Nem akarja? Hiszen akkor elpusztul. Majd meglátja, hogy' fogadja a szállásadónő, a ki nem hitelez, csak egy éjtszakát, s ha nagyon megkörményékezik, hát kettőt. Ugyan, ne mondja, hogy nekem is szükségem van rá! Hogy nincs nekem több? Majd lesz rá gondom, hogy kiteremtsem holnapra a mindennapit, a föld alul is . . . Mondom, vegye el.

— Benina asszonyság, a nyomor és a megaláztatás olyan fokáig jutottam, hogy elfogadnám a pesetát, igen, asszonyom, elfogadnám, megfelelkezve mindenről és magamról . . . de hogyan képzei, hogy átvehessem ezt a kölcsönt, tudva, a hogy' tudom,

hogy ön kéreget, hogy asszonyát eltarthassa? Nem, ezt nem tehetem . . . Lelkiismeretem nem engedi . . .

— Ugyan, hagyja most a lelkiismeretet. Vagy elveszi a pesetát, vagy megharagszom, Isten engem úgy segítjen. Don Frasquito, ne komédiázzék, hiszen koldusabb annál, a ki az éhséget feltalálta. Vagy az a baj, hogy többre van szüksége, mert többel tartozik Bernardának? Többet nem adhatok, mert nincs több . . . De ne legyen már olyan, Don Frasquito, ne kényeskedjék, hiszen ez a Bernarda nem eszi meg, sem fel nem jelenti. Egy olyan vendégnek, mint maga, az «aristokráciából», nem tagadják meg a szállást, mert teszem, három éjszakával, négy éjszakával tartozik . . . Csak állítson be a jó Frasquito s majd meglátja, hogy Bernarda szemet húny . . . Kifizeti a pesetát törlesztésképpen s lefekszik nyugodtan a vaczkára.

Vagy nem volt Ponte meggyőzve, vagy, bár meggyőződött arról, hogy mi lenne rá nézve egy peseta birtoklása, undorodott attól a ténytől, hogy kinyujtsa kezét és elfogadja az alamizsnát. Benina újból kezdte érvelését : — És, ha olyan szégyenlős a gyerek, hogy nem mer az asszony szemébe nézni, sem pedig törlesztésképpen fizetni az «összeget», majd én beszélek Bernardával, megmondom, hogy ne veszekedjék, ne zaklassa . . . Rajta, vegye el, a mit adok és ne bosszantson tovább, Semor don Frasquito.

És anélkül, hogy időt adna neki új ellenkezésre és szabódásra, megfogta kezét, belenyomta a pénzt, erővel ökölre zárta s futva eltávozott. Ponte meg se mocczant, hogy a pénzt visszaadja vagy elhajítsa. Némán maradt, úgy nézett Benina után, mint egy látomány után, a mely a fény sugarban eltűnik ; balkezében a pesetát szorongatva, jobbával kihúzta zsebkendőjét és megtörölte szemét, mert könnyei hullottak. Sírt, az aggkori felindulástól, de egyben az örömtől, bámulattól és hálától is.

Még több mint egy órába telt, míg Benina az Imperial-utczába ért, mert előbb a Ruda felé ment, hogy bevásároljon. Ez már hitelbe történt, mert elfogyott a pénze. Két óra után vánszorgott haza, nem is késve sokat, mert más napokon sokkal későbbben jutott haza, anélkül, hogy asszonya emiatt megharagudott volna. A jó, vagy a rossz fogadtatás Donna Paca pillanatnyi hangulatától függött. Aznap, szerencsétlenségére, a

szégyen roncái hölgy ideges izgatottságának igen heves rohamában szenvedett. Idegei hirtelen felmondták a szolgálatot, néha valamely jelentéktelen kellemetlenség következtében, néha valami szervezeti rendellenesség folytán, a mit oly nehéz megállapítani. Így történt, hogy mielőtt Benina az ajtón belépett volna, Donna Francisca a szemrehányás özönét zúdította rá: — «Hát ilyenkor kell haza jönni? Beszélnem kell Don Romualdóval, hogy modja meg, mikor jössz el házatól . . . Fogadok, hogy azt a hazugságot hozod elő, hogy a gyereknél voltál, neki adtál enni . . . Azt hiszed, oly hülye vagyok, hogy elhiszem a te meséidet? Fogd be a szádat . . . Nem kérek magyarázatot, nincs rá szükségem, úgy sem hiszek neked; semmit sem hiszek, bármit mondasz, te hazug, te csaló.

Benina, ismerve asszonyának jellemét, tudta, hogy a legrosszabb módszer haragja kitöréseinek ellentmondani, felvilágosításokat adni, mentegetőzni és védekezni. Donna Paca nem fogadott el semmi érvelést, bármilyen észszerű lett légyen is. Minél helyesebbek és következetesebbek voltak ellenfele kijelentései, annál jobban dühöngött. Beninának nem egyszer kellett vétkesnek vallania magát olyan hibákért, melyeket asszonya ráfogott, mert ilyen módon hamarabb lecsillapodott.

— Látod, hogy igazam van? — folytatta asszonya, a ki ilyen állapotban az elképzelhető legkiállhatatlanabb volt. — Hallgatsz . . . és a ki hallgat, az elismer. Tehát mind igaz az, a mit mondtam, óh, nekem mindig igazam van. Beigazolódott az, a mit sejtettem, nem voltál Obdulianál, nem is ez az útja. Isten tudja, hol csavarogtál. De ne búsulj, én kipuhatok . . . Itt hagyni engem egyedül az éhen-halás szélén. Szép kis napot szereztél nekem! A számát sem tudom, hányan jöttek a pénzükért a boltokból, a mi a te hanyagságból nincs kifizetve . . . Az igazat megvallva, nem is tudom, mire dobod ki a pénzt . . . Felelj, asszony, védekezzél legalább, mert ha mindenre csak hallgatással felelsz, még azt hiszem, hogy nem is mondtam eleget.

Benina alázatosan ismételte, a mit előbb mondott, hogy későn végzett Don Romualdónál; hogy Don Carlos Trujillo tenger ideig feltartotta; hogy aztán a Cabeza-utezába ment . . .

— Isten tudja, Isten tudja, hogy mit csináltál, te csavargó, hogy milyen helyeken ténferegtél . . . Lássuk, nincs-e borszagod?

Megszagolta száját és az undor meg borzalom felkiáltásában tört ki :

— Eredj, te részeg! Bűdös vagy a pálinkától.

— Még színét sem is láttam, asszonyom, elhiheti nekem.

Donna Paca megmaradt állítása mellett, mert ilyen rohamai-ban gyanúját igaznak vélte és nyakasan ragaszkodott meggyőződéséhez.

— Elhiheti nekem, — ismétlé Benina. — Nem ittam annál a pohár bornál egyebet, a mivel Sennor de Ponte kínált meg.

— Már a gyomromban van az a Sennor de Ponte, az a vén léhűtő számár. De te is megölsz hallgatásoddal . . . Ne hidd, hogy megcsalsz, te szenteskedő . . . A sír szélén ivásra adod magadat és részegen botorkálsz. Uram Istenem, miket lát az ember, milyen bajokat okoz az az átkozott bűn! Te hallgatsz : hát igaz. Nem, még ha tagadnád, akkor se győznél meg, mert ha én mondok valamit, tudom, mit beszélek . . . Van szemem . . .

Anélkül, hogy a vádlottnak időt adna a védekezésre, más hangnemből kezdte :

— Hát mi mondanivalód van, asszony? Hogy' fogadott rokonom, Don Carlos? He? Jól van? Még nem döglött meg? Ne is szólj egy szót se, úgysis tudok mindent, mintha ott lettem volna egy függöny mögé bujva . . . Hogy nem tévedek-e? Hát azt mondta, hogy az én bajaim onnan származnak, mert az az átkozott szokásom van, hogy nem vezetek könyveket. Senki sem tudná őt erről a rögeszméről leszoktatni. Minden bolondnak megvan a maga vesszőparipája ; a rokonom örültsége az, hogy mindent számokkal intéz el. Számokkal gazdagodott meg, azzal csalta meg a kincstárt, meg a vevőit, azzal akarja élete végén lelkét megmenteni és nekünk, szegényeknek, a számokat rendeli orvosságnak, a minem menti meg őt és nem használ semmit se nekünk. Eltaláltam? Ezt mondta?

— Igen, asszonyom. Úgy látszik, hallotta.

— És miután eldarálta a Tartozik és Követel dicséretét, alamizsnát adott a részemre . . . Nem tudja, hogy az én büszkeségem nem engedi meg, hogy elfogadjam. Mintha látnám, a mint akarva, nem akarva kinyitja fiókját, kivesszi a tárczát, melyben a bankjegyeket tartja, titokban, hogy te ne láthasd ; mintha látnám, megtapogatja a tárczát, nagy vigyázva vissza-

teszi, elteszi a kulcsot . . . És a disznó előáll valami semmiséggel. Nem tudom pontosan megmondani az összeget, a mit adhatott részemre, mert nagyon nehéz kiszámítani a fősvénység számvetését ; de arról előre biztosíthatlak, anélkül, hogy tévedéstől kellene félnem, hogy még negyven tallér sem volt.

Az az arcz, a melyet ezt hallva Benina vágott, leírhatatlan. Asszonya, ki figyelmesen vizsgálgatta őt, elsápadt és rövid szünet után megszólalt :

— Igaz, elszóltam magamat. Negyven tallér, annyi nem ; de még annak az embernek a fősvénysége és zsugorisága mellett sem lehet huszonötnél kevesebb. Ennél kevesebbet nem gondolhatok, Nina, nem gondolhatok.

— Asszonyom, félrebeszél — válaszolá a másik, szilárdan ragaszkodva a valósághoz. — Sennor don Carlos nem adott semmit, azt lehet mondani, semmit. Jövő hónapban kezdi el és fog adni havonta két tallért.

— Hazug, csaló ! . . . Azt hiszed, félrevezetsz hazugságaiddal? Na, nem akarom felizgatni magamat . . . Nekem nem lehet mindenféle zöldséget feltálatni . . . Jól van, Nina, jól van. Csak intézd el a lelkiismeretteddel. Én mosom kezemet, Isten majd megadja, a mit érdemelsz.

— Hogy'-hogy', asszonyom?

— Most adod a szentet. De hát nem veszed észre, hogy én beléd látok és kitalálom meséidet? Na, asszony, csak valld be és ne tetézd a gyalázatot még csalással is.

— Hogy'-hogy', asszonyom?

— Hát, hogy kísértésbe estél . . . Valld be, és én megbocsátok . . . Nem akarsz nyilatkozni? Annál rosszabb rád, meg a lelkedre nézve, mert én a szemedbe mondom az igazat. Akarod hallani? Hát azt a huszonöt tallért, a melyet az én számomra adott Don Carlos, te ennek a Frasquito Ponténak ajándékoztad, hogy kifizesse adósságait, vendéglőbe menjen vacsorázni, nyakendőket, kenőcsöket vegyen magának, meg finom, új pálczát . . . Látod, nyomorult, látod, hogy mindent kitaláltam és nem érnálam semmit a titkolódzás. Többet tudok, mint te. Most rád jött, hogy ezt a finom Don Juant pártold és jobban szereted, mint engem, jobban gondját viseled, mint nekem és őt sajnálad, engem pedig, a ki téged annyira szeret, üssön meg a ménkő.

Sírásban tört ki, és Benina, ki már vágyat érzett rá, hogy válaszoljon erre a sok szidalomra és megfenyítse, mint egy szégyes gyereket, a könnyek láttára megsajnálta. Már tudta, hogy a könnyözön befejezése a dührohamnak s mikor ez bekövetkezik, legjobb felkaczagni és a vitát tréfával ütni el.

— Hát bizony, Sennora Donna Francisca — mondá megleelve őt. — Hát ha ilyen bájos és szellemes vőlegényre tettem szert, cserben hagyhatom, anélkül, hogy kiszépítsem?

— Ne hidd, hogy leveszel a lábamról a tréfaiddal, te csaló, te hízelgő . . . — mondá asszonya, lefegyverezve és legyőzve. — Biztosíthatlak, hogy semmi közöm hozzá, mit csináltál, mert Trujillo pénzét úgysem fogadhatnám el . . . Inkább éhen halnék, mintsem beszennyezzem vele a kezemet . . . Add, a kinek akarod, te hálátlan és hagyj engem békében, engedj meghalni, elfeledve tőled és az egész világtól.

— Egyikünk sem fog meghalni egyhamar, még ahhoz sok hiányzik, — mondá a szolgáló, nagy szorgalommal rendezgetve az ennivalót.

— Majd meglátjuk, micsoda szemetet hoztál ma . . . Mutasd a kosarat . . . Hát nem szégyelled, ilyen piszkos szemétre valót hozni az úrnődnek? . . . Hát ez mi? Karfiol, torkig vagyok már a te karfioloddal, csak felfúj s mégis ezt eszem napjában háromszor . . . De hát csak szenvedésre jöttünk a világra! Add csak ide gyorsan az egész czók-mókot . . . Hát tojást nem hoztál? Tudod, hogy nem eszem meg, ha nem egészen frissek.

— Majd megeszi, a mit kap, válogatás nélkül. Annyit bírálgatni az ételt valóságos istenkáromlás.

— Jól van, lányom, a hogy' akarod. Megekszünk, a mi van, és hálát adunk Istennek. De egyél te is, mert megesik rajtad a szívem, látva téged így elhanyagolva. Te is megfelekedzel saját magadról s tested táplálékáról. Úlj le hozzám s meséld el, mit csináltál ma.

Estefelé együtt ülve a konyhaasztalnál eddegéltek. Donna Paca minden falatnál nagyot sóhajtott és így adott kifejezést gondolatainak, melyek fejében kóvályogtak :

— Mondd csak, Nina, a között a sok csodálatos, érthetetlen dolog között, a mi van a földön, nincs egy eszköz, valami mód arra . . . hogy is mondjam csak . . . egy varázsszer, a mi által a

szegénységből egyszerre jómódhoz jutnánk ; a mi által mindaz, a mi annyi zsugorgató kézbe van szétszórva, a mienkbe jutna, kiknek semmink sincs?

— Mit mond asszonyom? Hogy megtörténhetnék, hogy egy szemhunyorítás alatt szegényekből gazdagok legyünk és, tesszem fel, házunk tele lenne pénzzel és más egyébbel, a mit Isten csak teremtett?

— Ezt akartam mondani. Ha igaz, hogy vannak csodák, miért nem történik velünk, a kik bizony nagyon megérdemel-nők?

— És ki mondja, hogy nem történhetnék meg, hogy velünk nem fordulhatna elő? — válaszolá Benina, kinek lelkében hirte-len felmerült rendkívül élesen és tiszta körvonalakban a varázslat, a melyre Almudena tanította s melylyel kérhetni és meg lehet szerezni az összes földi javakat.

XX.

Annyira foglalkoztatta elméjét a gondolat és az afrikai ember szemléltető elbeszélése, hogy kis híján majdnem elmondta asszonyának a csodálatos módszert, hogy' kell a földalatti királyt hívni és elővarázsolni. De attól tartott, hogy a titok annál kevésbé hatásos, minél többen ismerik és határt szabott fecsegésének, csak annyit mondva: könnyen megeshetik ám, hogy estéről reggelre házukba pottyan valami kincs. Mikor Donna Pacával lefeküdt, mert ugyanegy fölkében aludtak, arra gondolt, hogy mindaz, a mit Almudena elbeszél, hazugság, és a legnagyobb butaság azt komolyan venni. Aludni szeretett volna, de nem tudott, lelkében újra a gondolatot dédelgetve és könnyen megvalósíthatónak találva s minél nagyobb erőfeszítést tett, hogy kiverje fejéből, a hunczut terv annál nagyobb makacssággal vésődött be agyába.

— Mit veszít az ember, ha megkísérli? — mondá magában, hánykolódva ágyában. — Lehet, hogy nem igaz... De ha igaz? Hány dolgot tartottak hazugságnak, a míg egyszer kiderült, hogy tiszta igazság!... Hát én, a milyen vagyok, meg fogom kísérteni és rögtön holnap a legelső pénzzel, a mit szerzek, megveszem az agyaglompát, beszéd nélkül. Csak az a

bibi, hogy fogalmam sincs róla, hogy' lehet valamit beszéd nélkül megvenni... Hát süket-némának tettettem magam... Aztán megveszem a botot, azt is beszéd nélkül... Csak az kell, hogy a mór megtanítsa az imádságra és hogy én egy szó hiba nélkül meg tudjam tanulni...

Rövid alvás után felébredt és biztosra vette, hogy a szomszéd szobában nagy, nagy kosarak vannak, tele gyémánttal, rubinttal, gyönggyel és zafírral... A lakás teljesen sötét volt, semmit sem lehetett látni, de hogy a kincsek ott vannak, azon kételkedni sem lehet. Fogta a gyufaskatulyát, hogy világosságot gyújtson és gyönyörködjek a kincsből; de, nehogy felébressze Donna Pacát, kinek igen éber volt az álma, reggelre hagyta a nagy csodának az átvizsgálását... Kis idő múlva nevetni kezdett képzelődésén: «Milyen bolond is vagyok! Más dolguk sincs, mint hogy idehozzák...» Hajnalban két nagy fehér kutya ugatása költötte fel, melyek az ágy alól másztak elő; csengetést hallott az ajtónál; felugrott s ingben futott ki ajtót nyitni, biztos volt benne, hogy a hosszú szakállú zöld ruhás király valamelyik hadsegéde vagy vitéze csengetett... De egyik sem volt, nem volt élőlény az ajtónál.

Induláshoz készülődött, elkészítve a reggelit asszonyának, nagyjából kiséperve a lakást és hét óraker, kosarával karján, már az Imperial-utczán volt. Mivel egy fillérje sem volt, s még csak fogalma sem volt arról, honnan szerezzen, Szent Sebestyén felé indult, útközben Don Romualdóra és családjára gondolva, mert annyit beszélt ezekről az uraságokról, annyszor leírta részletezve őket, hogy a végén ő is hinni kezdett létezésükben: «De számár is vagyok!» mondá magában. «Kitalálok valami Don Romualdót és most úgy rémlik előttem, mintha valódi személy volna és megsegíthetne engem. Nincs más Don Romualdo, mint áldott koldulás és meglátjuk, hogy a kapitány engedelmeivel csurran-e valami?» Jó nap volt, a belépésnél rögtön mondta neki Pulido, hogy első osztályú temetés van, a sekrestyében pedig esküvő. A menyasszony egy «teljes hatalmú» miniszternek a húga, a vőlegény pedig... valami újságíró! Benina elfoglalta helyét és két centesimóval kezdte, melyet egy hölgytől kapott. Társnői iparkodtak kiszedni belőle, hogy miért hívta Don Carlos, de csak ki-

térőleg és félszavakkal válaszolt. Casiana azt sejtette, hogy Sennor de Trujillo azért tárgyalt Benina asszonyssággal, mert az ételmaradékokat akarja neki adni s előzékenyen bánt vele, minden bizonynyal azért, hogy ő is részt kapjon belőle.

Végül is a temetésen résztvevők nem osztottak ki valami sokat és ha a vegyes házasság valamivel többet juttatott is, annyi szegény tódult oda más helyekről is és olyan lárma, zűrzavar keletkezett, hogy egyesek öt helyett kaptak, mások pedig hoppon maradtak. Mikor kijött a kicziczomázott menyasszony és kíséretében a többi hölgyek és urak, úgy lecsaptak rájuk, mint a sáskahad és a násznagynak még a köpenyét is össze-gyúrték, meg a kalapját is szétnyúzták. Nagy fáradságába került a jó embernek kiszabadítani magát a tömegből s nem volt más mód, mint egy marok rézpénzt szórni az udvar közepére. Az ügyesebbek jó fogást csináltak, a pipogyák hiába tülekedtek. A Kapitány és Eliseo törekedtek rendet csinálni, és mikor a fiatal pár, meg kísérete kocsiba ültek, nem maradt más a templom környékén, mint a nyomorúságos, veszekedő és verekedő tömkeleg. Elszéledtek, majd újra összevegyültek haragos vitával. Lázadás volt ez, de legyőzte saját gyengesége. Még hangzottak a legutolsó megjegyzések : «Te többet kaptál . . . tőlem elvették az enyémet . . . itt nincs tisztesség . . . milyen gazember . . .» A Csúfondáros, a ki egyike volt azoknak, kik legjobban izgattak, kigyót-békát kiabált, az egész hadat a Kapitány és Eliseo ellen tüzelve. Végre a rendőrség lépett közbe, megfenyegetve őket, hogy beviszik, ha nem hallgatnak és ez úgy hatott, mint Isten szava. A jövevények elpárologtak, a háziak az átjáróba mentek. Benina az egész csatában, temetést és esküvőt beleértve, 22 centesimót szerzett, Almudena 17-et. Casiana és Eliseoról azt beszélték, hogy mindegyik másfél pesetát dugott zsebre.

Benina és a marokkói vak együtt távoztak el, panaszkodva balszerencséjük miatt. Újból állva maradtak, mint a multkor, a Progreso-téren s leültek a szobor lábához, hogy tanácskozzanak a nap nehézségeiről és szükösségéről. Azt se tudta Benina, hogy melyik szenthez forduljon ; az aznapi alamizsnával semmihez sem foghatott, mert a Ruda-utczei üzletekben ki kellett fizetni néhány csip-csup adósságot, hogy fenn-

tartsa a hitelt és tovább húzza néhány nappal. Almudena kijelentette, hogy ő egyáltalában képtelen segíteni rajta; nem tehet mást, mint legfeljebb odaadja a reggel szerzett garasokat, este pedig azt, a mit napközben tud szerezni, kéregetve rendes helyén, a Duque de Alba-utczában, a rendőrségi laktanya mellett. Az öreg asszony visszautasította ezt a nagylelkűséget, hiszen neki is kell élni és táplálkozni, mire a marocói azt válaszolta, hogy estig jól kihúzza, ha a Rastrón a Kereszt-kávéházban egy kávéét iszik beleaprított kenyérrel. Benina végleg visszautasította az ajánlatot és felvetette a földalatti király varázslatának kérdését, olyan bizalmat és hitet tanusítva, mely könnyen magyarázható a nagy szükség folytán, a melyben volt. Az ismeretlen és a rejtelmes mindég a kétségbeesés birodalmában keresi híveit, oly lelkekben, melyek sehol sem találnak vigaszt.

— Most mindjárt megveszem a hozzá valót — mondá a szegény asszony. — Ma van péntek s holnap, szombaton, megteszszük a kísérletet.

— Te venni hozzá valót, nem beszélni semmit . . .

— Persze, egy árva szót sem . . . Mit veszít az ember, ha megkísérli? És mondj csak valamit : épen éjfélkor kell lennie?

A vak igenlően válaszolt, megismételve a varázslat sikeréhez mulhatatlanul szükséges feltételeket és szabályokat s Benina iparkodott mindazt bevésni emlékezetébe.

— Tudom, hogy egész nap a Duque de Alba-utczában vagy! — mondá neki végül. — Ha valamit elfelejtenék, majd odamegyek, megkérdeni tőled, meg hogy az imádságra is megtaníts. Az bizonyos, hogy sok fáradságomba fog kerülni, míg megtanulom, főleg ha nem fordítod le keresztyén nyelvre, mert a te nyelveden, lelkem, nem tudom, hogyan fogom tévedés nélkül összehozni.

— Ha te tévedni, a király nem jönni.

Elbátortalanítva ezektől a nehézségektől, vált el Benina a barátjától; sietett, mert még össze kellett hoznia néhány garast, hogy elég legyen az aznapi szükségletekre, s mivel nem remélhette, hogy bármit is kapjon hitelbe, kéregetni kezdett a San Millán-utca sarkán, a Café de los Naranjeros kapujában. A járókelőknek szerencsétlensége elmondásával alkalmatlankodott : most jött ki a kórházból, a férje leesett az állványról,

három hete nem evett s más hasonló dolgokkal, mik meglágyítják a szívet. Valamit össze is szedett a boldogtalan és többhöz is jutott volna, ha elő nem bukkan egy átkozott rendőr, a ki megfenyegette, hogy beviszi a Latina-börtön pinczéjébe, ha azonnal kereket nem old. Ekkor a varázslat hozzávalójának bevásárlásához fogott, végtelen nehéz feladat, hiszen mindent jelekkel kellett mutogatni. Gondolatokba merülten tért haza, hogy milyen nehéz lesz megcsinálni az ördögi bűbajt, anélkül, hogy asszonya valamit megtudjon. Nincs más megoldás, mint «tettetni», hogy Don Romualdo nagyon megbetegedett, hozzá kell menni éjszakára virrasztani s ahelyett Almudenát felkeresni . . . De a Pedra jelenléte is akadály lehetett : a veszélyhez, hogy egy hitetlen tanú lehetetlenné teszi az egészet, csatlakozott a kellemetlen lehetőség, hogy kedvező siker esetén a részeges magának követeli a király által adományozott egész kincset vagy annak egy részét. Az bizonyos, hogy sokkal jobb volna, ha drágakövek helyett az egészet készpénzben vagy bankjegycsomóban adná, egészen összekötve, a hogy' azt a pénzváltók kirakataiban látta. Mert . . . nem kis veszélyvel jár az aranyművesekhez menni és annyi gyöngyöt, zaphirt, gyémántot eladásra kínálni . . . De végre is, adják olyan formában, a hogy' a kedvük tartja, nem volt tanácsos sok ellenvetést tenni, vagy sok követelődzéssel okvetetlenkedni.

Donna Pacát nagyon rossz hangulatban találta, mert kora reggel egy kereskedősegéd jelent meg nála és durva, gyalázó szavakkal bántalmazta. A szegény asszony sírt, haját tépte és kérte hű barátnőjét, hogy kaparja ki a föld alól azt a pár tallért, a mire szüksége van, hogy annak a hitvány boltosnak a fejéhez vágassa, Benina pedig elkínózta az agyát, hogy megtalálja a nehéz feladat megoldását.

— Asszony, az irgalmas Istenre, törd a fejed', találj ki valamit — mondá asszonya, könnytengerbe fulva. — Szükségben kell a jó barát. Válságos helyzetekben nincs más hátra, mint félre tenni a szégyenkezést . . . Nem jutott neked is eszedbe, mint nekem, hogy Don Romualdo kihúzhatna a csávából?

A szolgáló nem válaszolt. Úrnője ebédjét készítve, a leg-
ravaszabb eshetőségeket forgatta a fejében. Mikor Donna Paca megismételte ajánlatát, úgy rémlett, mintha Benina észszerű-

nek találná: «Don Romualdo... igen, igen. Megpróbálok... De nem felelek róla, asszonyom, nem felelek róla. Talán bizalmatlankodnak... Más dolog az, jótékonynak lenni és más pénzt kölcsönözni... tíz tallérnál kevesebbel pedig nem jövünk ki... Mit mondott az a hitvány Gabino? Hogy holnap visszajön új botrányt csapni?... Bitang, gazember... minden boltos rablógyilkos!... Hát bizony, tíz tallérról van szó és nem tudom, hogy Don Romualdo... ő rajta nem múlna, de a testvére nagyon zárva tartja a markát... Tíz tallér!... Majd meglátom. De azon ne csodálkozzék, asszonyom, ha kissé késni fogok. Ezeket a dolgokat... nem tudja, hogy' kezdje az ember... Attól függ, milyen képet vágnak hozzá; legkönnyebben azzal intézik el, hogy: «Jőjjön vissza máskor...» Már megyek is, kezdődik a kellemetlenség, késni fogok... de a mi késik, nem múlik...»

— Az a fő, hogy ne jőjj üres kézzel. Menj, leányom, menj Isten hírével és csináld ügyesen. Ha nekem olyan eszem volna, mint neked, hamar kilábolnék ezekből a zavarokból. Én majd itthon imádkozom az ég összes szentjeihez, hogy adjanak neked sugallatot és kirántsanak kettőnket ebből a purgatóriumból. Isten veled, leányom!

Benina egy tervet kovácsolt, az egyetlen, a mi az ő különös ítélete szerint némi kevés kilátást nyújtott a sikerre és a Mediodía Grande-utczába ment, barátnöjének, Donna Bernardának éjjeli szállására.

XXI.

Az intézet tulajdonosnöje távollétével tündökölt. Beninát az üzletvezetőnő fogadta és egy Prieto nevezetű egyén, a ki az asszonynak teljes bizalmát bírta és az ágyak napi bérletéről a könyveket vezette. Nem volt az öreg asszonynak mást mit tennie, mint várakozni, mert az a két «pára» nem lett volna képes megoldani azt a kérdést, a mely őt olyan végtelenül nyugtalanította. Beszélgettek mindenféléről, az ágyüzletéről (rossz volt az év: minden éjjel kevesebb az ember s az adósok szaporodtak) s ekkor eszébe jutott Beninának, hogy Frasquito Pontéről kezdősködjék. Azt válaszolta erre Prieto, hogy az este nem

voltak abban a helyzetben, hogy bebocsássák, mert már két éjtszakáért tartozik és semmit sem fizetett.

— Szegény ember! — mondá Benina — a szabad ég alatt kellett aludnia . . . Nagyon szomorú . . . az ő éveiben . . . Azt hiszem, öregebb Mathusalemnél.

Azt válaszolta erre az üzletvezető, hogy Don Frasquito, nem tudva hová menni, végre a Koma házában talált menedékre a Mediodía Chica-utczában, két lépésnyire innen. Továbbá az a hír járja, hogy beteg. Benina ezt hallva, hirtelen elfelejtette az igazi okot, a mely erre a helyre hozta, és nem gondolt másra, mint hogy kinyomozza, mi történt a gyámoltalan Frasquitóval. Volt annyi ideje, hogy átugorhatott a Koma házához és visszatérhetett akkorra, mikor Donna Bernarda haza jön. A gondolatot tett követte. Egy perczel később belépett a tevékeny vén asszony a rosszhírű kocsmába, mely az említett intézetben az utcára néz, s az első, a mit megpillantott, Luquitasnak, Obdulia férjének, utálatos pofája volt, a ki más züllött alakokkal és két-három berugott asszonynyal kártyázott egy kis piszkos kerek asztal mellett, boros- és pálinkáspoharak között. Abban a pillanatban fejeztek be egy játszmat, mikor Benina belépett, s mielőtt más hozzányúlhatott volna, Donna Paca veje az asztalra dobta a szennyes kártyákat, melyek piszokban vetekeztek a játékosok kezeivel; tántorogva felállott és dadogó nyelvvel, zavaros udvariassággal, a mely a részegeket jellemzi, megkinálta anyósa cselédjét egy pohár borral. «Menjen, úrfi, én már ittam . . . Köszönöm szépen», mondá a vén asszony, visszautasítva a poharat.

De az úrfi annyira erősködött s a többiek is oly állhatatosan megkönyékezték és kérték, hogy igyék az asszonyság, hogy félni kezdett és félig kiitta a ragadós pohár tartalmát. Nem akarta megharagítani a finom társaságot, nehogy vizzályt kezdjenek és ezáltal időt veszítsen; anélkül, hogy szóba állana a bűnös Luquitassal, felesége elhanyagolása miatt, egyenesen czéljára tért: — Nincs itt Pitusa?

— De itt van szolgálatjára, — mondá egy szegletes némbér, kilépve egy keskeny ajtócskán, mely jól el volt rejtve az üvegekkel és korsókkal telt állványok között, melyek a söntés mögött voltak. Mint egy barlang, mely rejteket nyújt a sas-

nak, olyan volt az ajtó, a nő pedig a legsoványabb, összeesettebb, szétmentebb példány volt, mit abban a világban csak találni lehet, melyhez ilyen némberek tartoznak. Arcza olyan sovány volt, hogy profilban nézve bádog figurának lehetett volna gondolni, a milyenek a szélkakasokon vannak. Nyaka varratokkal volt tele, egyik fülén pedig a függőnek való lyuk akkora volt, hogy egy ujját át lehetett volna rajta dugni. Hiányos, fekete fogsor, ritkás szemöldök, bágyadt szemek, ravasz rókatekintet egészítették ki arczát. Testéről nem kell mást mondani, mint hogy bajosan lehetne hasonlóbbat találni egy felöltöttetett, vagy ha úgy tetszik, mosogatórongyokkal teleaggatott seprőnyélhez; karjai és kezei beszédközben úgy mozogtak, mint a motolla, hangja és kiejtése olyan volt, mintha gargarizálna, de bármily különösen hangzik is, azt mondhatnám, hogy megjelenéséről teljes fogalmat adhassak, hogy mind ezen durva külsőségek mellett is volt benne valami barátságos és vonzó, sőt azzal az állítással végezhetem jellemzését, hogy a Pitusa egy cseppet sem volt ellenszenves.

— Miféle szél hozza ide, Benina asszonyság? — kérdé alaposan megveregetve vállát. — Hallottam, hogy nagy, gazdag házban szolgál... Biztosan szépen kereshet... Van szép kosárpénz is!

— Dehogy, leányom... Az ezer évvel ezelőtt volt. Most nagyon fenn vagyok.

— Hogyhogy? Rosszul megy a sora?

— Csak lassacskán. Eszünk, ha van mit, és koplalunk, ha nincs... Hát a Koma? Jól van?

— Miért kérdi, Benina asszonyság?

— Szeretném tudni, leányom, hogy egészséges-e?

— Megvan. Akkor nyílik fel a sebe, mikor legkevésbé gondolná az ember.

— Isten segítse... Mondd csak...

— Parancsoljon.

— Szeretném tudni, hogy felvettetek-e egy urat, a kit Frasquito Ponténak hívnak, és itt van-e még, mert azt mondták, hogy az este nagyon rosszul lett.

Pitusa feleletképen intett Beninának, hogy kövesse s mindketten átbújtak a lyukon, mely a söntés állványai között

az ajtót helyettesítette. A másik oldalon egy igen szűk lépcső meredt fel. Felmentek rajta.

— Nagyon derék személy, a hogy' mondják, személyiség, — tette hozzá Benina, már abban a biztos tudatban, hogy itt találja a szerencsétlen gavallért.

— A nemességből. Innen látni, hogy hová jutnak a nagy urak.

Rossz szagú, piszkos folyosón át a konyhába jutottak, hol nem főztek. A tűzhely és a szekrények csak üres üvegeknek, széthullott ládáknak, törött székeknek és rongyhalmazoknak szolgáltak raktárul. A földön egy nyomorult szalmazsákon feküdt egész hosszában Don Frasquito Ponte, ingujjban; mozdulatlanul, zilált arczczal. Két némbér térdelt mellette két felől, az egyik egy pohár vízzel vegyített bort tartott kezében, a másik dörzsölgette és hangosan beszélgettek. — Magához tér . . . Mi a csuda lehet a baja? . . . Hiszen csak tetteti magát . . . Nem akar inni többet?

Benina mellé térdelve, szintén kiabálni kezdett és megrázta : — Don Frasquito lelkem, micsoda dolog ez? Nyissa ki a szemét és nézzen rám, én vagyok a Nina.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

MOHÁCS ELŐTT.

Az erdéli vajda nagy házat indított,

Czimbora czíra!¹

Jajgat a hegedű, sikoltnak a sípok.

Czimbora czíra!

Sok zene-szerszám, nép is ezerszám,

Nyihogó paripán csillog a szerszám.

Csillog a csótár, fénylik a fegyver,

Közeleg a vajda iszonyú sereggel.

Kuruczok, kuruczok, gyász ez a reggel.

Gyász, de kinek gyász? Annak, a ki gyáva,

Fejét a ki gyáván hajtja igába.

Haj elő, kuruczok, hosszú karóval,

Egyenes kaszával, cséphadaróval!

Porfelleg támad. Rajta kurucz, rajta!

Itt az ellenség! Itt, de nem a vajda,

Nem a vajda, hanem a nádorispán,

A kevély, kegyetlen Báthory István.

Parasztok átka, székelyek hóhérja:

Jön mint a szélvész, lecsap, mint a héja.

Pánczélos lovagok hada robog véle,

Félelmet, halált hoz fegyverök éle.

¹ A két e'ső sort egy gyermekdalból, egyik legrégebb gyermekemlékemből vettem, melyben Ballagi Aladár, tanulótársam és barátom, a Dózsa-féle parasztlázadról szóló régi réplallada törme'elekeit sejtí. Talán fölösleges is említenem, hogy a török ellen Bakócz Tamás érsek által hadrahívott kereszties pórokat nevezték először kuruczoknak.

Oda se fegyvernek, sem a halálnak!
 Mint a kemény fal, kuruczok megállnak.
 De kasza csorbul, piros vér csordul,
 Kaszás kaszás után kidől a sorbul.

Kurucz, ne ijedj meg, nem nagy a csorba.
 Elő ti a cséppel, elő a sorba!
 Horpad a pánczél, sisakok gurulnak,
 Lovagok lovastól porba lehullnak.
 Fut a nádorispán, Báthory István,
 Már kevés strucz-toll nem lebeg a siskán.
 Fut gyalogszerrel, nincs hova bújjon,
 Sánta lábával túltesz a nyúlon,
 Diadal, diadal! Bor özönnel folyjon,
 Bor mellett, tor mellett úri vér omoljon!
 Tombol a bosszú s mint iszonyú máglya,
 Égre lobog fel Temesvár lángja.

Félre a borral, némuljon el a dal!
 Nyakunkon a vajda, az erdeli haddal.
 Errül is, arrul is, mindenfelől támad,
 Nincs, ki megálljon vad rohamának.
 Vad rohamának, sebes paripának,
 Kengyelhez szorított hegyes kopíának;
 Kurucz nem a bortól, önvérétől részeg,
 Tiporják, úzik pánczélos vitézek.

Nagybotu Lőrincz, őrjöngő lázba',
 Szörnyü dorongját hasztalan rázza.
 Hasztalan fénylik Dózsa aczélja,
 Nem a diadal már, halál a czélja.
 Keresi halálát, hősi halálát . . .
 Szegény kurucz király, más halál vár rád.

Dózsa bilincsben, vele annyi társa,
 Készül a vajda nagy példaadásra.
 Széket ül, széket, Báthory Istvánnal,
 A besszutól égő nádorispánnal:

A pór, ha lázzadt, hadd vallja kárát,
 Ördögi dúlásnak adja meg az árát,
 Maradjon örökre röghöz kötött szolgálta,
 Úr jármát vonni legyen a dolga,
 Egyetlen dolga.

Egyetlen dolga, ingyen, nem bérért,
 Most pedig vér, vér folyjon a vérért.
 Bakók, ha tudtok új kint kitalálni,
 Nagy jutalom vár, jutalom, királyi!

Rakjatok máglyát, magasat, ácsok;
 Verjete vas trónt, kormos kovácsok;
 Vaskoronát is! Mindenki lássa,
 Ma lesz a híres kurucz királynak
 Koronázása!

Lángok a vastrónt körülnyaldossák,
 Vörösödik a vas, szórva sziporkát.
 Ültetik a bakók Dózsát beléje,
 Tüzes koronát is nyomnak a fejére.
 Czigányhóhérok fogókkal tépik,
 Félőrvült pórok ott nézik végig,
 S húsábul, óh jaj, csillapítják éhük.

Fekete tüst száll. A máglya füstje,
 Temesvár füstje, kastélyok füstje,
 Kavarog, terjed, összevegyülve.
 S ott az ég alján, míg a füst terjed,
 Támad nagy fekete tarjagos felleg.
 Tompa dörgés közt villámok kelnek.
 Villámok kelnek. Rémekeket látok.
 Jaj, szegény nemzet, megfog az átok.
 Ten bűnöd átka, gyűlölet átka,
 Romlás szakad le édes hazánkra,
 Magyarországra.

A KIS FIAM.

Húsz éve sincs, — és én tegnapnak érzem! —
Pehelylyel bélelt fehér bölcsejében
Gügyögve kaczagott ő boldogan!
És rázva csöpp kis rózsás öklöket
A fénylő csörgő felé repdesett
A kis fiam.

S most végigfürkészték őt vizsga szemmel
És keskeny vállát nagy, kemény kezekkel
Megveregették: «Alkalmas, fiam!»
Majd elfordulva szánón mosolyogtak —
És ma gyerek-kezébe' fegyvert forgat
A kis fiam.

Pár éve csak — oly kristály-tisztán látom! —
Pázsitos réten, fénypazarló nyáron
Röpült a tarka labda magosan!
Zsibongva leste a gyerek-sereg —
Függébb volt mindnél s csengőn nevetett
A kis fiam.

S ma csukaszürke ruha fedi testét,
És azzal tölt el hajnalt, nappalt, estét,
Hogy megtanulja, mint kell biztosan
Lendíteni a halál-hordó bombát, —
Tanúlja, mint pusztítsa embertársát
A kis fiam.

Pár hó előtt — oh áldom, a míg élek! —
 Jön s papirt lenget: «Anyám, fiad érett!»
 És sírtunk boldog-diadalmasan.
 Megfosztottuk rózsáitól a kertet —
 S egy szép kis lánynak vitte a legszebbet
 A kis fiam.

És holnap már a harczmezőre küldik, —
 Hol nyíló szeme borzalomban fürdik,
 S nem békés föld szelid csodáiban —
 S holnap talán a halál rejtelmébe
 Leszédül hófehéren — nem is élve —
 A kis fiam.

TAKÁCS EDITH.

SZEMLE.

1. Az irodalom halottjai.

Somló Sándor.

(1859—1916.)

A művészlélek szomorú csalódása, az élet ridegségén megtört eszményi hevülés bánata kevés szivet tépett marcangolóbban, mint Somló Sándorét. Lelkének egész hevével és tisztaságával epedt a hírnek, a dicsőségnek egy sugara után s rajongó szívvel addig szállt nyomában, mint bohó gyermek a pillangó után, míg ifjúságával együtt elröppent boldog hite is, s az ő szelid lelkétől idegen küzdelemben megtört szívvel volt kénytelen bevallani :

Összetéptem sok szép álmom!...

Mit használ a szánom-bánom?

Napra nap jön, évre év —

S nyitva áll a sír, — a rév.

Ennek a megindító belső tragédiának, mely egyre mélyebben sebezte szívét s egyre vigasztalanabbá sötétítette előtte a világot, legfőbb oka kétségtelenül lelkének érzékenysége és szemérme volt ; de elmélyítéséhez hozzájárultak körülményei is, a melyek, bár nem hagyták jutalom nélkül érdemeit, megbecsülés nélkül tehetségét, folyton vertek föl lelkében valamelyes disharmoniát is. Művészi ábrándjai kiragadták előkelő családi köréből, de a sikerek boldog izgalmát megkeserítette a lelkén ülő vád, hogy vele együtt élszállt a jókedv a szülei házból s csak bú maradt az apai szívben és szegény a miatt, hogy fia országfutó komédiássá lett. Vidéki színészkedéséről mindig szeretettel és boldogan beszélt ; de annál több meghasonlást tartogatott számára pesti élete. Úgy hitte, sokkal maradt adósa a sors s még többel az emberek, kikkel csak jót tett s jóságáért hálátlansággal fizettek. De mindennél fájdalmasabb volt számára, hogy darabjai, melyek egymásután nyertek akadémiai koszorúkat, nem juthattak színpadra. Lelke bölesen számot vetett a viszonyokkal, lemondott és visszahúzódott. De a művész nem tudta benne ily könnyen elintézni számvetését, s epedve szomjazta a sikert. Szeme előtt

ifjúkorának azok az emelkedett hangulatú színházi estéi lebegtek, melyeken verses tragédiáknak s vígjátékoknak tapsolt a közönség. Nem akarta elhinni, hogy e szeszélyes Cæsar ízlése megváltozott, s darabjainak sorsa, melyek a színházak részéről visszaautasításra találtak, egyre betegebbé tette szívét. A kik távolabb álltak tőle, panaszait képzelt mellőztetés miatt oly gyakran fölfakadó elégedetlenség szavainak vélték; de a kik jobban beletekinthettek lelkébe, e panaszok mögött egy jó szív szomorú vergődését, belső elvérzését látták. Különösen utolsó tragédiáját (*A király leánya*) szerette volna előadatni. Nagy ambícióval dolgozott rajta s a szent királyleány szívébe belevitte, ajkán elárasztotta azt a szomorúságot is, mely az ő lelkét eltöltötte. Próbálkozásai sikertelenek maradtak s gyermeki melegségű lelke e miatt egyre jobban elkomorodott, mellőzöttnek, sőt üldözöttnek érezte magát. Tragédiáját rikító színekkel s a társadalom gonoszságát keserűen vádoló satirával írta meg utolsó színművében, a *Lélekvásárban*. Kiöntötte keserűségét s elcsitult szívének a végső megnyugvást is hamarosan meghozta a halál, mely oly váratlanul rohanta meg.

Somló munkásságának legjelentékenyebb ága színmű-költészeté.¹ Az új-romantikus iskola sikereinek hatása alatt indul meg mun-

¹ Színművei: *Raoul szerelme*. Dramolette 1 felv. (Költemények cz. k. 1878.) *Apri és fia*. Népszínmű, előadták Győrött a 70-es évek végén. *Első szerelem*. Vígj. 3 felv. Az Akadémia 1883. évi Teleki-pályázatának nyertese; megjelent könyvalakban Bpest, 1884. Először színre került a Nemzeti Színházban, 1885 márcz. 29. *Ovidius*. Vígj. 3 felv. Az Akad. 1884. évi Teleki-pályázatának nyertese. Egy részlete megj. Bolyongás cz. kötetében. *Gorgó*. Tragédia. Az 1886. évi Teleki-pályázon két szavazatot nyert Csiky Vasemberével szemben. *Nagyravágyó*. Tragédia 5 felv. Az 1888. évi Teleki-pályázat nyertese. Előbb *Sirius* cz. dicséretet nyert s vidéki színpadokon is játszották. Egy részlete megj. Bolyongás cz. kötetében. *Thököly Imre*. Színmű. 1890-ben a Nemzeti Színház Mészáros-díját nyerte, színre került a Nemzeti Színházban 1906 okt. 27. *A gladiator*. Tragédia 1891-ből. *A szerzetes*. Drámai költ. *Lucanus halála*. Részlet egy nagyobb költői műből. Mindkettő Bolyongás cz. kötetében. *Fra Girolamo*. Tragédia 5 felv. Az Akadémiától 1893-ban a Teleki-, a Nemzeti Színházról a Röck Szilárd-pályadíjjal koszorúzva. Először színre került a Nemzeti Színházban 1895 ápr. 19. Könyvalakban megj. Bpest, 1896. *Királyi házaselet*. Vígj. 3 felv. A Vígszínház 1000 frtos díjával jutalmazva. Először színre került a Nemzeti Színházban 1899 jan. 20. *Zsolt vezér ifjúága*. Tört. vígj. 3 felv. Az Akadémiától a Br. Bánffy Dezső, a Nemzeti Színházról a Röck Szilárd-pályadíjjal koszorúzva. Először a Nemzeti Színházban 1896 május 8. Könyvalakban Bpest, 1897. *IV. István*. Tört. trag. 5 felv. Az Akadémia 1896. évi Kóczán-pályázatának nyertese. Megj. a Tör-

kássága s a költőiségre való törekvésében mindvégig hű marad ennek a programjához. Darabjaiban sok mindent kifogásolhatott a kritika, de mindig elismeréssel szolt nyelvének választékosságáról, verselésének gondosságáról s egyes jeleneteinek költőiségéről. Ezek az erényei legmegkapóbban mindjárt első pályanyertes színművében, az *Első szerelem*ben nyilatkoznak. A hellén ősvilágból veszi tárgyát s az egészen a költészet kedves melege áramlik, naiv báj ömlik el. Pásztorainak bohóskodásaiban, idylli részleteiben az alakjai fölött ragyogó görög ég mosolygó vidámsága. Költői szépségei annyira elragadták a pályázat előadóját, Csiky Gergelyt, hogy maga is egy költői képpel igyekszik tolmácsolni az egésznek a hangulatát: «Költészetének erejével illusiót képes gerjeszteni, s az ős pásztorregék kedves világába, Arkádia csendes völgyeibe, erdei tisztásaira, gazdag pázsitjaira, legelő bárányok es pajkosan ugránczó satirok közé, az örökké játszó, mindig vidám, enyelgő és boldog nép körébe varázsolja képzelmiünket, hol a pásztorok fuvolája szól a tölgy alján, s a legelő nyáj kolompolásával egybevegyül a driadok vidám nevetése, a faunok tréfás rikoltozása, hol a frissen vágott fű és erdei virágok illatától terhes a levegő, a természet megnépesül s emberfölötti lények vegyülnek a boldog emberek játékaiba és mulatásaiba, — abba a világba, mely sohasem létezett s melyben mégis örömmel és boldogan elkalandozott a képzelem.»

Tárgykörül későbbi darabjaiban is megmaradt a monda és történet mellett, csak legutolsó színművének tárgyát merítette a társadalmi életből. Élénk vonzalommal fordul a császárok korabeli Rómának sajátos, nagy bűnöket és szenvedélyeket leplezgető világához (*Ovid, Nagyrovagúgyó, Gorgo*), a szenvedélyes olasz lélek mutjába (*Fra Girolamo, Szerelem*), a francia királyság fényes napjaiba (*Királyi házaset, Fortuna szekere*); de legnagyobb és legállandóbb vonzalommal a magyar mondához és történethez. A csodaszarvas regéjét szélesíti egész mese-vígjátékká *Rege* című tündérvígjátéka; Árpád udvarába száll vissza képzelete komikai tárgyért *Zsolt vezér ifjútsága* című történeti vígjátékában. Az Árpád-ház zivataros történetének két kora ihleti: egyikben a magyarság

téneti Színműtárban, 1898. *A szombatosok*. Tört. színmű 3 felv. A Kisfaludy-Társaságtól br. Bornemissza Károly adományából jutalmazva. Könyvalakban megj. Bpest, 1899. *Szerelem*. Tragédia, az Akadémia 1897. évi, *Rege*. Tündérvígjáték 5 felv. az 1906. évi, *A király leánya*, tragédia 5 felv. az 1912. évi Teleki-pályázatának nyertese. Ez utóbbi könyvalakban is megjelent Bpest, 1915. *Fortuna szekere*, vígj. 4 felv. az Akadémia 1913. évi, *Lélekvásár*, színmű 3 felv., az 1915. évi Teleki-pályázatának nyertese.

erényeit megmételtyezik a beszivárgó léha görög erkölcsök (*IV. István*), a másikban teljes virágzásba szökkennek egy testvérpárban ez erények: áhítata a kegyes Margitban, «szűzek virágában, menny gyönyörűségében» s vitézsége, egyenessége és büszkesége a nyers, de férfias, jogtisztelő s jogait védő István királyfiiban (*A király leánya*). Erdély fénykorából veszi *A szombatosok* tárgyát, míg a magyar szabadság nagy hőseiről: Thökölyről, Zrinyi Ilonáról és II. Rákóczi Ferenczről egész trilógiát tervezett, de csak első része készült el (*Thököly Imre*).

A multba mindig komoly tanulmánynyal mélyed s ha nem is tudja mindig éreztetni a kor sajátos szellemét, de legalább nem hamisítja meg a kort. Legnépszerűbb darabja (*Fra Girolamo*) korrajz tekintetében is jeles. Éles vonásokkal emelkednek ki benne annak a forró levegőjű kornak sajátos bűnei és erényei: Isten szolgáinak kicsinyes, irigy féltékenysége, a torzsalkodó, kéjkergető előkelők erkölcsi romlottsága, a nép ingatagsága s föléljük magasztosulva a padre rajongó és szenvedélyes vallásossága. A mi a jellemzést illeti, ennek a finomságáról is bizonyosságot szolgáltat mindegyik darabjában legalább egy-két alak. Szerkezetei általán terjengők, sok a fölösleges epizód darabjaiban; képzeletének játszi csapongása s érzéke a finom komikum iránt sokszor ragadja olyan jelenetek írására, melyek nincsenek szerves kapcsolatban a főcselekvénnyel. Ehhez járul kitűnő technikai készsége eleven, hatásos jeleneteiben, különösen tömegjelenéseiben. Előadásában sohasem hagyja figyelmen kívül, hogy mint költő szól a közönséghez; Vörösmarty s Hugo Victor nyelvének költői szárnyalása s dictiójuknak lyrai heve lebeg előttje mintául. A nyelv gazdagsága valósággal mámoros gyönyörűséggel tölti el; nem tud betelni szépségeinek halmozásával s «jambusokból rakott torlaszokkal zárja el a cselekvényt.» Kétségtelenül ez a színes, költői nyelv a főereje, mely egyaránt képes nemes pathos és erő, hév és játszi kellem tolmácsolására. Ennek a költői nyelvnek szolgálatára nagy verselési könnyedség, gondos és csiszolt technika áll nála. Különös gyönyörűségét találja a játszi, csengő rímek zenéjében, annyira, hogy még jambusos tragédiáiban is gyakran át-átvált a rímes formára.

Sajátságos, hogy ez a könnyen hangolódó, érzékeny költői lélek lyrai közvetlenséggel ritkán nyilatkozik. Pályája elejéről van ugyan egypár vékony költeménykötete¹, de ezeknek is nagyobb részét

¹ *Költemények*. Bpest, 1878. *Éjszakák*. Költemények. Győr, 1880. *Bolyongás*. (1882—1892.) Arad, 1892. *Az apród*. A szerzetes. Falusi történet. Az arany fésű. Yorick. Bpest, 1893.

drámáiból közölt mutatványok töltik meg. Szerelmi dalai, melyeket három kis cyklusba (*Egy syrén dalai, Régi dalok, Ború*) font, Heine modorában egy romantikus szerelem emlékeiből sarjadnak. Jhletőjük a szegény, kopott komédiásfiú és fényre vágyó lány viszonya, a rendes fináléval: a leány a gazdag vén kérőért cserben hagyja szegény kedvesét, szerelmét és álmait. Más költeményeiben életharczának bús társtalanságát, magasra törő lelkének szomorú vívódását énekli. Harmónikusabb hatásúak meleg családi érzésből sarjadtt versei: emlékezései anyjára, kit kis gyermek korában vezett el, s atyjára, kinek halálos ágyához későn érkezett s nem nyerhetett tőle megbocsátó szót; hazavágyó sóvárgásai az élet ádáz harcából a «nagy udvar» ősi palotájába s szeretettel teljes költeményei hitveséhez s kis leányához. Van egypár elbeszélő költeménye is; közülök *Az apródot*, egy Byron modorában írt rövidebb elbeszélést, méltán jutalmazta a Kisfaludy-Társaság koszorúja.

Ha nem is lyrai közvetlenséggel, de mégis sokat bevisz drámáiba is egyéniségéből. Hősei többnyire ideális lelkesedéssel eltelt, álmodozó, magasba törő rajongók, kik nagyon érzékenyek az életnek nemcsak tördőfései, hanem túsúrásai iránt is. Mint magába roskadt s magával viaskodó szerzőjük: ők is legszívesebben a magányba menekülnek s ennek számvető perceiben lelkükbe mélyednek. Aligha van drámaírónk, kinél oty sűrűek volnának a monológok, mint ő nála. A világtól való elzárkozása tárgyválasztásán is meglátszik: csak a multban él, a multba tér tárgyért, a körültre folyó élet hidegen hagyja. Csak így érthető, hogy ez a költői fogékonyságú, jó szemű s jeles technikai készségű író közömbösen fordul el attól a műfajtól, mely talán színpadi sikereket is biztosított volna számára. Ez emlékei melegén sütkerező léleknek drámáiban is azok a legszebb jelenetek, melyekben a végzet szörnyű hálójában vergődő hősök visszaszállnak a boldog mult mosolygó emlékei közé s ezek édes elnyugvásba ringatják zaklatott lelküket. Így pihen el egypár önfelédtt pillanatra Fra Girolamo és Strozzi Ghitta, Tomyris és Gorgo vergődése. Sajátos felfogásra vall egypár tragédiájának az a saját-sága, hogy az életnek két ellentétes sodra vonul el egymás mellett bennük. Egyik a tiszta, nagy lelkett bűnbe sodorja, másik a bűnben fetrengőt tisztára mossa. Savonarola rajongó, csak az égi kegyelemben élő prophetából vétkes szerelmessé súlyed, Ghitta feslett életű élvhajászból tiszta, önfeládozó lélekké nemesedik. Utolsó darabjaiban már közvetlenebbül érvényesül alanyisága is, ezeket már egyenesen az ő lelkéből fakadó halk szomorúság árnyalja.

E bánat nemesak egyéni csalódásai nyomán járt, hanem irodalmi

viszonyaink is nagyon elkedvetlenítették. Sokszor beszélt könnybevesző tekintettel nagy irodalmi tradícióink elhanyaglásáról. Ezeket szolgálta ő nemcsak mint író, hanem mint színész s a Nemzeti Színház, majd később a Színművészeti Akadémia igazgatója is. Mint színész egyike volt legtanultabb s leglelkiismeretesebb művészeinknek, kinél a természet ajándékait: a classikusan szép külsőt s behízelt, gyönyörű hangot komoly, elmélyedő tanulmány támogatta. Mint a Nemzeti Színház igazgatója a magyar színészet becses tradícióit ápolta s meleg szívvel buzgott a magyar drámaírók érvényesülésén; mint a Színművészeti Akadémia vezetője szeretettel és jószággal buzgólkodott az iskola színvonalának emelésén s főként azon, hogy anyagi gondoktól mennél mentesebbé tegye növendékei sorsát.

Művei bizonyára nem a halhatatlanság számára készültek. A magyar dráma történetének írója majd kijelöli helyét, megállapítja érdemét s ítélete alighanem komolyabb és igazságosabb lesz a kortársakénál. Addig is megőrzi emlékét annak a néhány szívnek hálája, kik érezték lelkének melegét. Igaz kegyelettel él ezekben szeretettel, jószággal és finomsággal teljes, vonzó egyénisége, melyet ő maga jellemzett legtalálóbban egyik költeményében:

Rajongó, büszke, hű, igaz
S boldogtalan.

Dalmady Győző.

(1836—1916.)

Kortársainak egyre gyérülő sorából kidőlt a hatvanas évek kedvelt lyrikusa is. Sorsa beszédes példája az irodalmi ízlés szeszélyének, mely kegyelteket «játszva emel s mosolyogva ver le». Toidy Ferencz még ezekkel az örvendező szavakkal mutatta be a Kisfaludy-Társaságban: Imhol a mi költőnk, s a mi nemzedékünk már legfeljebb ha nevét ismerte. Úgy látszik, maga is érezte, hogy egyre messzebb távolodik tőle a közönség ízlése; egy-egy versével meg visszhangot adott a nemzeti élet eseményeire, aztán lassanként panasz nélkül félreállott.

Dalmady könnyen hevülő, fogékony lélek, ki folyton a pillanatot ihlete alatt áll. Igazi dalos természet s valóban csak egyetlen költői műfajt művelt: a dalt.¹ Nagyobb műfajokban még csak

¹ Költeménykötetei: *Költemények*. Pest, 1862. *Szerelem*. Költemények. U. o. 1863. *Dalmady Győző összes költeményei*. (1857—1875.) I—II. k. Bpest, 1876. *Hazafias költemények*. (1856—1894.) Bpest, 1894.

meg sem próbálta erejét. Költészete ihletőül ő maga a szabadságot, barátságot és szerelmet jelöli meg. Legállandóbb sugallója a hazafias érzés, de legnagyobb népszerűsége szerelmi dalai jutottak.

Szerelmi költeményeiben valóságos rajongója a szerelemnek. Előtte ez az érzés kútfeje minden jónak, nagynak, szentnek; mindent feledtet, mindenért kárpótol. Egy szüksége van a szívnek és ez az egy: szerelem, — éneklí egyik versében. Dalai könnyed áradással kísérik szívének regényét s nagy változatossággal tolmácsolják a szerelem tiszta sóvárgását, reményét, ártatlan örömeit, az első felhőkötől kelte kétségbeesést, a félreértés eloszlását s a boldogság extasisát. Az örömeiben és boldogságában túlaradó szív érzelmeinek kifejezésére igen sok hangja van. Az érzelmenek semmi túlzását, semmi felcsigázott képet nem tart soknak szerelme tolmácsolására. A nőt, ez «égből szállott lényt» a középkori lovag rajongó hódolatával övezi s valóságos cultus tárgyává teszi. Kifogyhatatlan a kedveskedő bókolásban s ebben is az érzelmenek valami sajátos felfokozását mutatja. A kedvesnek nemcsak arcát, szemét, termetét, szívét magasztalja, hanem még a nevét is. «Minő név, Istenem! — kiált fel egyik versében. — Mikor elrebegem, megáll bennem a vér. A mi jót, édeset ember felfedezett, e névben benne van.»

Az elragadtatott, de sohasem szenvedélyes, hanem mindig gyöngéd és bókoló, ábrándos és rajongó szerelmi érzéshez jól illik e dalok megindult, álmodozó hangja s képeinek gyöngédsége, az életnek és természetnek idylli színezése. A szerelemnek vidám vagy meghatott háttérül szolgál az egész természet: ábrándos csend a világon, a virágok bókolnak a szerelmesek lába előtt, a rózsákkal rakott bokrokról bódító illat úszik a légben, a szellő édesen susogó ajkán vágy, szerelem reszket. E természetfestések kétségtelesen nemcsak zsúfoltak, hanem édeskések is. Még legszebb versében (*Nyári este az akácok alatt*) is összehalmoz mindent, a mi csak megindíthat szerelmes szívet: esti találkozó, virágzó akácok, lopott csók, ébren álmodozás a hallgatag éjtszakában, a boldog szégyenséget ígérő kis kunyhó s könyhullatás. Mindez nagyon hathatott az ötvenes es hatvanas évek közönségére, melynek szerelmi érzékenységét ötletesen figurázzák ki Lauka Gusztáv érzelmes románca. Arnál inkább hathattak, mert az érzés igazsága mellett sok e költeményekben a valóban költői hatású kép s a sok semmitmondó, üres vers mellett van köztük egypár jeles is, melyeknek egységes, költői hangulata édes ábrándba ringatja még a mi lelünköt is. (*Az első csók, Temetőben, Az ég alatt, a föld színén, Nyári este az akácok alatt, Szerelem csodái.*)

Hazafias költészete — a mint maga megjelöli tárgyát — «közel négy évtized hazafias álmainak és küzdelmeinek terméke, a nemzeti lét veszedelmei és jövőjének aggodalmai közt, a kort mintegy visszatükrözve. A haza szeretete és a magyarság érzése szól belőlük, a sóhaj és a panasz egyszerű hangjával, a bizalom és a hit, a kegyelet és a lelkesedés, a büszkeség és a dacz bátrabb szavával, itt-ott a harag és a gúny kitörésével». E költeményeiben is inkább az érzes tisztasága és heve kapja meg figyelmünket, mint a kivitel. Sok ezek közt is az üres, erőtlen vagy prózai zökkenőkön akadozó vers.

Általán egész szükkörű s formában is igénytelen költészete inkább a benne megszólaló szerény és szeretetreméltó egyéniség s könnyen hangolódó kedély keresetlen és igaz nyilatkozásának köszönhette sikerét, mint művészi értékének. Derűs életfelfogása, szívének édes ellágyulása s rajongó szabadságszeretete, képzetköreinek gyöngédsége s egyszerű, szívhez szóló hangja a maga korában, melyben a Petőfi-utánczók részéről oly sok handabandázó ízléstelenség próbált a költészet czégére alatt érvényesülni, megtalálta az útát olvasói szívéhez. Dalai olyanok voltak, mint kedves madarának, a szerelmi ábrándjait virrasztó fülelilének éneke: a kik hallották, gyönyörködtek bennük, de az énekessel együtt elhaltak. Egy-két sora még szívünkben cseng, de sirjánál búcsúzóúl alig mondhatunk róla többet, mint a mennyit maga kért koporsója vigaszául egyik versében: «Élt, szeretett, igazszívű vala.»

Kékly Lajos.

2. A tudomány halottjai.

Ramsay.

Az a hírnév, a melynek Anglia vegyészeti Priestley, Cavendish, Dalton, Davy, Faraday alapvető kutatásai következtében, a XIX. század első felében örvendettek, már kezdett veszíteni nagyságából, mikor a század vége felé megint egy kimagasló tehetségre terelődött a figyelem. Volt ugyan Angliában a vegytannak több kiváló művelője, de olyan, a kinek neve a szaktudósok szűk körén túl is annyira ismertté és tiszteltté vált volna, mint a Ramsayé, egyetlen egy sem találkozott. Ramsay skót család ivadéka. Családjának több tagja írói, tudományos vagy vegyésziparos pályán tűnt ki. Apai, anyai ágon olyan ősei voltak, hogy a természettudományok és a matematika iránt érdeklődést örökölhetett tőlük. Már zsenge korában kedvvel

végzett vegytani kísérleteket és nem csekély ügyességre vall, hogy a nádezzukrot tudta oxálsavvá oxidálni.

Egyetemi tanulmányait szülővárosában, Glasgowban kezdte meg, Tübingában folytatta és fejezte be. Az 1871/72., 1872/3. tanévekben a szerves vegytannak akkoriban elég jól ismert képviselője, Fittig volt tanítómestere. Doctori értekezésének tárgya az ortho- és metatoluylsav volt. Tanulmányaiból azt lehetett volna következtetni, hogy mint a szerves vegytan művelője fog szert tenni babérokra. Hiszen Glasgowba visszatérve is kutatásainak tárgyát a szerves vegytan körében találta meg. A picolinból pyridinmonocarbonsavat, a lutidynból pyridindicarbonsavat állított elő; Dobbieval a chinin és a cinchonin oxidációs termékeit vizsgálta. Azonban már Glasgowban, 1874-től 1880-ig terjedt tanársegédeskedésének ideje alatt, a physikai vegytan feladatai kezdtek érdekelni és érdeklődése 1880-tól 1887-ig bristoli, majd 1887 után londoni egyetemi tanárságának idejében, csak fokozódott. Kutatási irányt akkor változtatott, a mikor tapasztalta, hogy magas forráspontú folyadékok gőzsűrűségét a Meyer Victor-féle eljárás szerint meghatározni sok nehézséggel jár. Erre a célra új módszert dolgozott ki, a mely a mellett, hogy elég pontos adatokat adott, kenyelmesebb volt. Mikor e módszerrel elkészült, hozzálátott oldatok elektromos vezetőképességének meghatározásához, segítségül véve a telephont. E vizsgálatok végzése közben Kendrich¹ és Coats társaságában új érzéketlenítő szereket keresett. Hatásukat magán is kipróbáltatta. Kísérleteikből kiderült, hogy az æthylidenchlorid használható volna, ha könnyen lehetne tisztán előállítani és olcsó szer volna. Így az ætherrel és a chloroformmal szemben különös előnyei nem lehetnek.

Ramsay a physikai vegytan fellendítésében nemsokára tevékeny szerepet vitt. Összeköttetésben állott korának legkiválóbb vegyészeivel és különösen szorcs kapcsolatot tartott fenn a physikai vegytan elsőrendű szóvivőivel, nevezetesen Van't Hoff-fal, W. Ostwaldal, Arrhenius-szal, Nernst-tel. A nem czéhbeli híresebb francia bűvárok közül különösen Berthelot-val és Moissan-nal kötött ismeretségét ápolta gondosabban. A jó viszony fenntartásában nagy segítségére volt bámulatos nyelvtelhetsége. Egyenlően jól beszélt és írt nemetül és francziául is.

Ramsay nem egyoldalú szakember, hanem széles látókörű, alapos műveltségű tudós és eleven társalgó volt. A vele érintkezésben az angol hideg kimértségét, lenéző büszkeségét nem lehetett

¹ Kendrich az élettan tanára volt.

észrevenni. Gyakran megfordult Párizsban, Berlinben ; nem is olyan régen, 1908-ban járt Bécsben is és örült az osztályrészéül jutott ünneplésnek. A tudományos sokadalmakban kedve telt, örömmel kereste fel azokat, ha mindjárt Amerika volt is színhelyük. Mint kutatónak nagy segítségére volt, hogy az üveggel meglepő ügyesen bánt : akár csak Lengyel Béla, vagy Schuller Alajos nálunk. Ez a megbecsülhetetlen kézi ügyessége hatalmasan segítette őt a levegő alkatrészeinek vizsgálatában. Elmondhatjuk, hogy ha az eszméinek megvalósításához szükséges üveggészülékeket nem bírta volna megcsinálni, kutatásainak gyönyörű eredményeit sokkal hosszabb idő múlva érheti vala el, vagy esetleg visszariadva a nehézségektől, meg sem kezdi azokat.

Ramsay nagyon számos vizsgálatát négy csoportba foglalhatjuk. Főleg 1892 előtt megjelent közleményeinek tárgya a physikai vegytan körébe tartozik ; 1892 után, néhány év alatt végezte a levegő összetételére vonatkozó rendkívül fáradságos és költséges kísérleteit ; 1898 után a radioactiv testek, különösen a radium sajátságainak és az elemi testek átváltozhatásának tanulmányozása foglalja le legtöbb idejét ; végre időt szentelt közgazdasági és technikai kérdések megoldására is.

Az első csoportba tartozó tanulmányai között felemlítem azokat, a melyekben folyadékok gőznyomásával foglalkozik. Ezeket eleinte Sidney Jounggal együtt végezte. Ki kell emelnem az ozmosisnyomásra vonatkozó vizsgálatát, melyben kimutatta, hogy nagyon vékony palladium-lemezből, mint félig átereszthető hártýából készített edénynyel az ozmosis-nyomásról alkotott feltevés kísérletileg igazolható. A palladium-lemezen magas hőmérsékleten a hidrogén átömlik, ellenben a nitrogén nem ömlik át ; ennél fogva, ha felmelegített palladium-edényben ismert mennyiségű nitrogén van, az edényt pedig hidrogén veszi körül : akkor bizonyos idő múlva a palladium-edényben a gáznyomás növekedik és egyensúly beálltakor a nyomástöbbletet közelítőleg akkorának találta, mint a mekkora a palladium-edényt övező hidrogengáz nyomása volt.

Az oldatok gőzfeszültsége és a feloldott vegyület moleculasúlya között uralkodó kapcsolatot alkalmazta fémek moleculasúlyának kipuhatólására és kimutatta, hogy a fémeknek oldata, kenésőben, alkalmas a fémek moleculasúlyának megállapítására. Kísérleteiből kiderült, hogy néhány fém moleculasúlya akkora, mint atomsúlya, tehát az eredmény megegyezett a fémek gőzsűrűségéből számított moleculasúlyal.

Nevezetesek azok a kísérletei, a melyekben folyadékok felü-

leti feszültségét mérte meg egészen a kritikus hőmérsékletig. E méréseket John Shields társaságában hajtotta végre és eredményül közölte 1893-ban, hogy a folyadékok felületi energiája lineáris függvénye a hőmérsékletnek. E törvénynek közlése nálunk megütözközést keltett, mert mellőzte megemlíteni, hogy ezt a törvényt báró Eötvös Loránd már ő előtte több évvel felismerte és 1885-ben közölte is. Megjegyzendő, hogy angol és francia tudósoknál nem szokatlan az ilyen figyelmetlenség idegen országbéli szerzők elsőbbségi joga iránt. Ramsay különben kimutatta, hogy sok folyós halmazállapotú vegyület molecula-súlyának nagysága akkora, mint a folyadék gőzében mozgó molecula nagysága. Ellenben a víz, az alkohol és a szerves savak moleculái folyós állapotban bonyolultabb összetételűek, mint gőzállapotban.

E vizsgálatokat Aston kisasszonynyal kiterjesztette oldatokra is, de nem kielégítő eredménnyel.

Ramsay világhírét azonban nem ezek, vagy hasonló physikai-vegytani tanulmányai, hanem azok állapították meg, a melyekben néhány, a levegőben állandó alkotórész gyanánt található, gáznemű elemi testről számolt be. Lord Rayleigh figyelte meg, hogy a levegőből előállított nitrogén sűrűsége mindig nagyobb, mint a nitrogéntartalmú vegyületekből előállított nitrogéné. Ramsay ajánkozott, hogy a szembeszőkö különbség okának kinyomozásában segítségére lesz Lord Rayleighnek. Minthogy a levegőből előállított nitrogén sűrűsége növekedett, ha alkalmas módon a nitrogént részben elnyelte, Ramsay azt következtette, hogy a nitrogénhez való lamiféle, eddig még ismeretlen gáz van elegyedve, melynek sűrűsége nagyobb, mint a nitrogéné, de nagyobb az oxigénénél is. L. Rayleigh és Ramsay két különböző eljárás szerint igyekeztek megkötni a nitrogént, midőn mindig maradt vissza valami gáz, a melynek színeképét az eddig ismert gáznemű elemek színeképétől különbözőnek találták. Ramsay nagyobb mennyiséget állított elő ebből a gázból, meghatározta sűrűségét, molecula-súlyát, megvizsgálta magaviseletét más elemi testek irányában s minthogy hatását nagyon tunyanak találta, argonnak nevezte el.

Az argon felfedezése után Ramsay kimutatta, hogy a Cleveit nevű ásványból híg kénsavval egy gáz fejlődik, melynek színeképében olyan sárga csík látható, mint a milyent Frankland és Lockyer a Nap színeképében észleltek és a melyet a Földön még ismeretlen elemi testnek, a heliumnak tulajdonítottak. Ramsay tehát bizonyította, hogy a helium a Földön is előfordul.

Nemsokára Ramsay kb. 100 cm³ folyós levegő részleges elpárolgatásakor a maradékban felfedezte a kryptont.

A szerencse még tovább kedvezett Ramsaynak. Travers előállított vagy 15 liter argont, hogy folyósítsa. Ramsay a folyósított argon elpárologatásakor az először elpárolgó gáz színképét megvizsgálta és benne sok piros, narancs és sárga csíkot látott, melyek ismeretes gáznemű elemi testektől nem származhattak. Az új gázt neonnak nevezte el.

Mikor a folyós argonból a kryptont elpárolgatták, maradt vissza valami anyag, melynek színképéből ismét új elemi testre következtethettek. Ezt xenonnak nevezték el. Szóval öt új gáz felfedezése fűződik Ramsay nevéhez, melyek az úgymondott «nemes gázok» csoportját alkotják. E gázok felfedezésének munkájában többen vettek részt; de a munka irányítása, a tervek megállapítása és végrehajtása a Ramsay érdeme.

A színképeket Baly vizsgálta meg maga-szerkesztette spektrométerrel.

E felfedezések megbízhatóságát bizonyítja, hogy Moore, a ki 1907/1908. években dolgozott Ramsay laboratóriumában, 1200 métermázsa folyós levegő maradékát vizsgálta meg és nem talált egyetlen egy olyan gázt sem, a mely nehezebb és kevésbé illanó lett volna mint a xenon. Ezt a nagymennyiségű levegőt Claude bocsátotta a Ramsay laboratóriumának rendelkezésére, a ki az oxigén elkülönítésére a levegőből rendkívül elmés készüléket szerkesztett.

Ramsay lángelméjének új és hálás foglalkozási tért nyitott a radioactiv jelenségeknek és a radiumnak felfedezése. Búvárlatait ezen a téren 1903-ban kezdette, mikor a radioactiv jelenségek vizsgálata körül szerzett érdemei által már előnyösen ismert Soddy-t nevezhette munkatársának.

A radiumbromid emanatio színképének vizsgálata váratlan és csaknem megdöbbentő következményekkel járt. Sikerült megállapítani, hogy a radium-vegyületből keletkező emanatio gáznemű anyag, mely hódol a Boyle-féle törvénynek és jellemző sajátysága, hogy részben heliummá változik.

Mint hogy a rádium elemi test, de elemi test a helium is: nyilvánvaló, hogy ez az észlelet megdönti az elemek állandóságának tételét, hiszen egyik elem a másikká változik át. Igaz, hogy az átváltozás (transmutatio) csak a radiumból a helium felé történik és nem megfordítva is: de a transmutatio mint elv bizonyítható és ebben rejlik e felfedezés nagy jelentősége. A rádium energiát termel. Honnan termel? A semmiből, avagy a környezetből veszi? Ha ez lehetséges: akkor megdől az energetikának első, vagy a thermodynamikának második tétele. Ha az energia-termelés új

anyagi test keletkezésével kapcsolatos, megrendül az elemek állandóságának tétele. Ramsay az utóbbi elvet áldozta fel és serényen kutatott újabb bizonyítékokat az elemek állandósága ellen. Úgy tudjuk, hogy talált is. Tapasztalta ugyanis, hogy az emanatio a vizet bontja; mikor a fejlődött gázban a heliumot akarta kimutatni, észlelte, hogy a helium mellett neon is van. Ha azonban az emanatio rézoldatra hatott, az inactiv gázmaradék színképében csak az argon csíkjai látszottak, ellenben a helium csíkja egészen hiányzott.

Az elemi test átváltozásának még egy esetét írta le Ramsay, melyben az emanatio hatására rézoldatban a réz lithiummá változott volna. Ez az észlelése teljesen tévesnek bizonyult. Az elemi testek átváltozásáról bírálatot mondani csak ellenőrző kísérletek alapján volna lehetséges. Minthogy kevés vegyésznek jutott az a szerencse, hogy radium-vegyülettel kísérletezzék, sajnos, az elemek átváltozásáról szóló tanítás a legtöbb vegyészre nézve ma még csak a hit és nem a tudás dolga.

Ramsay, a ki az alchimistáktól először hangoztatott transmutatiót saját kísérletei alapján megvalósíthatónak látta, a ki a radioactiv jelenségek tanulmányozása közben meggyőződött róla, hogy az elemi testekről eddig elfogadott ismeretek elégtelenek nagyon sok jelenség megmagyarázására, az elektron-elméletet a Helmholtz-tól és Nernst-től megállapított fogalommal elfogadta és kijelentette, hogy ez feltétlenül szükséges egyes chemiai jelenségek megmagyarázásához.

1905/1906-ban Ramsay a birtokában levő radium emanatióját vizes oldatban átengedte a rák gyógyítására irányuló kísérletekhez. Egy esetben tartós gyógyulást, néhány esetben fájdalom-enyhülést észleltek, tíz esetben pedig semmiféle hatás sem mutatkozott. Erre az emanatiós oldat további használatát beszüntették. Ramsay sajnálattal vette tudomásul a kísérletek beszüntetésének hírét, mert erősen bízott az emanatio hatásának sikerében.

Ramsay tevékenysége nem merült ki a tisztán tudományos kutatásokban. Talált időt és alkalmat gyakorlati feladatokkal is foglalkozni. Anglia nagy gyáriparával együtt járt a gyári szennyvizek okozta kár és kellemetlenség is. Az ezek ellen szükséges védekezés ügyének intézése egy bizottságra hárult, melynek Ramsay is tagja lett 1898-ban. A vizsgálatok végzésére alkalmas laboratorium szervezése, a munkások kiválasztása, a munka ellenőrzése őt terhelte. Az ő vezetése mellett dolgozott ki Homfray kisasszony egy módszert a szabad oxigén mennyiségének meghatározására, mely teljesen bevált. A

napilapokból tudjuk, hogy részt vett annak a részvénytársaságnak alapításában is, a mely hivatva lett volna a tenger vizében foglalt aranyat elkülöníteni.

Ramsay keserűséggel eltelve látta, hogy a vegyszerek gyártása dolgában Németország Anglia fölé kerekedett. Tisztánlátása nem homályosult el annyira, hogy Anglia vegyészeti ipara hanyatlásának okát észre ne vette volna. Angliában a vegyészet tanítása fogyatékosabb, mint Németországban, sőt a szerves vegytan tanítását egészen elhanyagolták. Ezert minden kínálkozó alkalmat megragadott, hogy a vegyészet tanításának módját javíttathassa. Nem győzte eléggé hangoztatni, hogy Anglia vegyészeti iparának fellendülését csak tudományos kutatás végzésére jól előkészített nemzedék mozdíthatja elő. Ezt a gondolatot igyekezett megvalósítani akkor is, a mikor 1900-ban, mint a kormány megbízottja, Indiába ment, hogy egy egyetem alapításának előkészítő munkálataiban részt vegyen, mert a tanítás és az ipar állapotáról szerzett tájékozódás alapján adott véleményt arról, hogy milyen intézmény és hol felállítva szolgálhatná legjobban India közművelődési és ipari érdeleit.

Ramsaynek önállóan megjelent művei: *Quantitative Analysis* (1873), *Elementary systematic chemistry* (1881), *Experimental proofs of chemical theory for beginners* (1884 és többször), *Gases of the atmosphere* (1896), *Modern chemistry* (1902), németül is megjelent; *Essays Biographical and Chemical* (1908), németre fordította Wilhelm Ostwald *Vergangenes und Künftiges aus der Chemie* címmel.

Ramsay egyike azoknak a kevés tudósoknak, a kiknek tudományos érdemeit számottevő anyagi siker jutalmazta. 1894-ben a Smithsonian Institution 10,000 dolláros pályadíját, 1904-ben pedig a Nobel-díjat nyerte el. E kitüntetésekhez méltán sorakozik nagy erkölcsi értéknél fogva a Barnard-, a Davy-, a Longstoft-, a Hoffmann-, a Le Blanc- és Matteuci-érem. Az angolhoni, északamerikai és németországi egyetemek siettek, hogy tiszteletbeli doctorrá választssák és bölcsészeti, orvosi, jogtudományi doctori oklevéllel tisztelték meg. Mondhatni, minden tudományos akadémiának tagja volt. 1904 óta kültagja volt a M. T. Akadémiának is.

A Chemical Society, a Society of Chemical Industrie, a British association elnökévé választotta. 1908-ban az alkalmazott chemiai VIII. congressus, Londonban, az ő elnöksége mellett folyt le.

1902-ben kapta meg a Sir czímet, Commandeurje volt a Bathrendnek, a Légion d'Honneurnek, a Corona d' Italianak; tulajdonosa volt a «Pour le mérite» rendjelnek is.

A szerencse, mely mindég mosolygott rá, az utóbbi években elfordult tőle. Mondják, hogy kísérletezés közben nem bánt elég óvatosan a rádiummal és az a bűvös erejű anyag, a melytől ő a rákos betegségek gyógyításában csodás hatást várt, nála orráköt idézett elő. Talán épen ez a betegség kényszerítette, hogy 60 éves korában nyugalomba vonuljon; talán épen kutatási vágya, hogy a rádiummal újabb és újabb kémhatásokat végeztesen, okozta f. é. július 23-án, 64 éves korában, halálát.

Kiveteles szellemi nagyságának ellenére az emberi gyarlóságtól nem volt mentes. A németek ellen izzó gyűlölség szállotta meg lelkét a háború kitörésétől kezdve. És ő, a ki a német műveltségnek nagy bámolója volt, a ki Anglia egyetemeit a német egyetemek színvonalára szerette volna emelni, a ki német barátjainak vállain emelkedett dicsőségének legmagasabb fokára, végre azt óhajtotta: vajha hazája megszabadulhatna a német culturától és a német nemzetől, mely a bizalomra és a tiszteletre méltatlan. Úgy látszik, Angliát jobban szerette, mint az igazságot; de ez a gyöngéje nem érinti halhatatlanságát és bennünk nem ingathatja meg az ő hatalmas tehetsége iránt tartozó tiszteletet.

Ilosvay Lajos.

Metsnikow és Neisser.

Két nagy név viselője költözött el ismét azokba a zajtalan sphaerákba, hol a lét és nem-lét kérdése megszűnik örökké-kínzó problema lenni. És elmulásukról alig vett tudomást ez a felkorbácsolt világ: ki érne most rá arra, hogy a laboratoriumok és foliánsok csöndes birodalmával törődjek? Talán egy-egy odavetett szó: Metsnikow meghalt, — Neisser meghalt, — s azután ismét minden idegünket a küzdő milliók harczi zaja, egy most születő új történelmi korszak apokalyptikus vajudása kötik le. Pedig ők is harcosok voltak mind a ketten: diadalmas harcosok, kiknek küzdelme csak áldást és jót hozott az emberekre és emberiségre egyaránt.

Metsnikow Ilija pályafutása a nemzetközi tudományosság eszményének egyik legszebb megvalósulása volt. Orosz származású (1845-ben született Charkowban), s szülőföldjét akkor hagyja el először, midőn mint egyetemi hallgató Giessen, Göttingen és München természettudományi facultásait látogatja. Itt szerzi meg tudományos képzettségének széles alapjait. 25 éves korában Németországból hívják meg az odesszai egyetemre az állattan tanárának, később ugyanitt a bakteriologiai állomás vezetője lesz. 1886-ig,

tehát több mint 15 éven át, Odesszában csaknem kizárólag német nyelvű működést folytat, — így szerez magának az egész műveit vitágban megbecsült nevet, úgy hogy 1886-ban a párisi Institut Pasteur-be kap meghívást. Előbb osztályvezetője, majd élete végéig igazgatója a francziák legnagyobb bakteriologiai intézetének, s ez időtől fogva irodalmi munkássága is franczia. És épen ez a 30 év az orvosi tudományban korszakot jelent: a bakteriologia, mely a nyolczvanas évekig egészen bölcsőkorát élte, egyszerre hihetetlen gyorsasággal nő óriásira, s egyik diadalát a másik után ünnepli. Metsnikow tudományos egyénisége most bontakozik ki teljes jelentőségében.

Az utókor mindig hálátlan, s talán leghálátlanabb épen a természettudományokban, a hol a legújabb tanok, legújabb igazságok oly hamar elfelejtetik velünk azokat, a kik a megalapozás nehéz munkáját végezték. Sohasem éreztem ezt oly világosan, mint most, mikor Metsnikowról kell írnom. Elméleteit, melyeket annyi gonddal épített ki, már jórészt túlhaladta a lázasan dolgozó legfiatalabb nemzedék, — s oly kevesen gondolnak ma már arra, hogy mivel tartoznak ő neki, a bakteriologia egyik nagymesterének!

Egyidejűleg azzal, hogy a ragályos betegségeknek meglehetősen nagy számánál sikerült a specifikus kórokozó bacteriumot (vagy más egysejtű élőlényt) kimutatni, szükségképen fölmerült egy elvi jelentőségű kérdés, mely minden további vizsgálódásnak irányt látszott szabni: miben áll tulajdonképen a bacteriumok kórokozó hatása? A választ, mely ma már a nagy igazságok természetszerűségével vált a tudomány egyik axiómájává, részben Metsnikow adta meg: a bacteriumok oly módon váltják ki a betegség tünetcsoportját, hogy bizonyos mérgeket, toxinokat termelnek, úgy hogy alapjában véve minden ragályos betegség valamely specifikus mérgezészel egyenértékű. Az élő szervezet fölveszi a küzdelmet a mérgek ellen, s a betegség kimenetele attól függ, hogy melyik marad a győztes: a szervezet-e, vagy a bacteriumok. Az utóbbiak egyre több és több mérget igyekeznek termelni egyszerűen azért, hogy a lehetőségig elszaporodnak, — a szervezetnek viszont három főfegyvere van a védekezésre: a toxinok kiküszöbölése, a toxinok megkötése, ártalmatlanná tétele ellenmérgek segítségével, s végül a bacteriumok elpusztítása.

Első a kiválasztó szerveknek, főképen a veséknek feladata; Metsnikow erre a térre alig terjesztette ki vizsgálódásait. Annál jelentőségteljesebb munkát végzett a másik két mód körülményeinek és törvényeinek elemzésében.

Minden élő szervezetnek többé-kevésbé megvan az a képessége, hogy a beléje jutott bacteriumok toxinjával szemben ellenmérgeket, antitoxinokat termel. Minthogy a toxinok szigorúan specifikusak, szükségszerűen azok lesznek az antitoxinok is: egy typhusbeteg vérében kizárólag typhus-antitoxinok termelődnek, melyek tehát p. o. a diphtheria-méreggel szemben teljesen hatástalanok volnának. A hány ragályos betegség van, annyiféle a specifikus toxinhatás, s ugyanannyi az antitoxin is. A szervezet antitoxicus erejétől függ az illető egyén vagy állatfaj immunitása, a mi annyit jelent, hogy bizonyos bacteriumokkal, illetőleg azok mérgeivel szemben a szervezet már eleve védve van. Az immunitás lehet veleszületett és szerzett, ez utóbbi esetben a szervezet egy már kiállott infectio folytán annyi antitoxint termelt, a mennyi őt esetleges későbbi fertőzésekkel szemben is biztosítja.

Idáig Metsnikow. A mi ezután következik, az már a szérumkezelésnek csaknem álomszerűen szép fejezetét nyitja meg előttünk: Ehrlich, Behring, Roux, Pfeiffer, Kitasato és mások megtanítottak arra, hogy az antitoxinokat (részben legalább) elő lehet megfelelő módon kezelt állatok véréből allítani, s ezen szérumokkal a megbetegedett szervezetet küzdelmében akárhányszor döntő módon segíthetjük. Az orvosi lehetőségeknek egy új birodalma tárult föl, s a legelső, legnagyobb úttörők egyike Metsnikow volt. Igaz, hogy épen az immunitásról szóló tételei nem bizonyultak mindenben helyeseknek, de még így is övé a kezdeményezésnek és sokak számára munkaterv adásának dicsősége.

Említettük, hogy szervezetünknek harmadik főfegyvere, melylyel a fertőző betegségek ellen védekezik, a beléjutott bacteriumok elpusztítása. Milyen módokon és minő feltételek mellett megy ez a folyamat végbe, arra nagyon is hosszadalmas volna kitérnünk. Az, a mit e kérdés vizsgálatában Metsnikow fölismeret és pontosan megállapított, a modern biológiai tudományok egyik legérdekesebb jelensége: a phagocytosis. Az ú. n. fehér véresejteknek azon tulajdonságát értjük ezen, hogy a bacteriumokat a szó legszorosabb értelmében megeszik, így módon téve azokat ártalmatlanokká. Ezek a fehér véresejtek, melyek a vörös vértestecskékhez képest elenyészően kis számban találhatók fel a vérben (köbmilliméterenkint alig 6—7000, 4½—5 millióval szemben!), a védelmi szervezet legcsodásabb phalanxát alkotják: határtalan önfeláldozással sietnek oda, a hol bacterium-invasio történik, gátat igyekezve vetni a kóros folyamat továbbterjedésének. Localis folyamatoknál ez a gát a gyuladás, s a fehér véresejtek feláldozott nagy tömege a genny.

Ma már ez az elmélet is, mint az immunitásról szóló, elvesztette eredeti formáját. Wright fölépítette rá az opsonin-elméletet, s lassanként egy egészen új tudományág alakult ki körülötte. És ebben van Metsnikow életének felemelően szép tragikuma. A 71 éves aggastyán megérte tanainak teljes dicsőségét, s aztán ennél többet is: megérte azt, hogy az utódok által emelt épület bánulói kezdték elfelejteni azt, a ki az alapkövet lerakta. Mintha Wilde Oszkárnak paradox mondása csendülne föl: a tudományban mindig a legutolsó felfedezés jelenti az igazságot.

* * *

Sajátságos játéka a véletlennek, hogy kevéssei Metsnikow halála után követte őt végtelen zarándoklására Neisser, a breszlai egyetem bőrgyógyászati tanszékének tanára. Mintha ismét egyszer elindult volna arra az útra, melyet a párizsi mester mutatott neki, mint 1904-ben, mikor Metsnikow és Roax fölfedezik a syphilis átlathatóságát állatokra, s Neisser e korszakos felfedezés hatása alatt számúzi saját magát Jáva-szigetére, hogy ott a majmok ezrein végezzen kísérleteket. Izzó lelkesedéssel remélte, hogy sikerülni fog megtalálni annak a szörnyű bajnak a lényegét, mely mintha præ-historicus bibliai koroknak sötét átkát elevenítette volna föl: megbüntettem az apák bűneit a fiúkban, hetedéziglen. A véletlen másnak kedvezett. Míg ő a gyilkos tropusi klíma alatt dolgozott, idehaza Schaudinn megtalálja e betegség kórokozóját, a spirochæte pallidát, s Neisser 1905 végen visszatér Európába. Ekkor nyílt alkalmam vele beszélni. Nem igyekezett titkolni, hogy kissé el volt keseredve: ő annyit áldozott és annyit dolgozott, s a babért learatja előle a véletlennek egyik kegyeltje. (Pedig akkor még nem is tudta igazán, hogy mennyit áldozott: felesége halálos baj csiráját hozta magában haza Jávából, s rövid idő múltán Neisser egyedül állott a világban.)

Pályafutását a rémetek diadalmenetnek nevezték. 1855-ben született; 22 éves korában doctor, 2 év múlva már egész Európában ismerik nevét: előbb a gonococcust fedezi fel; s kevéssel ezután a lepra bacillusát. 25 éves korában magántanár, 27 éves korában pedig a breszlai bőrgyógyászati klinika igazgatója. Itt marad élete végéig. Innen juttatja diadalra a bőrgyógyászatot mint önálló tudományágat, s lesz a dermatologia első nyilvános rendes tanára Németországban. Tanszéke több volt, mint iskola: Mekkája volt a világ minden részéből odazarándokló orvosoknak és tudósoknak,

kiket szokatlan bőkezűséggel ajándékozott meg tudományának kincseivel.

Érdeklődésének és munkálkodásának központjában Venus vulgivaga két legátkosabb kísérője állt: a gonorrhoea és a syphilis. Mindkettőnek gyógyítását ő alapozta meg, elsónél az ezüstvegyületek specificus hatását mutatja ki, utóbbinál a periodusos, rendszeres nagy időközökben végzett higanykezelés addig szokásos módszer helyett polgárjogot vív ki annak az eljárásnak, mely ma is érvényben van. Csakhogy Neisser nem maradt meg a klinika és a laboratóriumok határai között. Már mint egészen fiatal tudós felismerte mindkét betegségnek óriási társadalmi jelentőségét, s életének későbbi éveiben szenvedélyes természetének egész heveségével indította meg ellenük a sociális küzdelmet. A «Gesellschaft zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten» az ő műve, s miután kilépett a forumra, egyre jobban és jobban elragadja a szervezés, a társadalom megjavításának láza. Az utolsó években szinte kizárólag a sociális reformoknak szentelte minden idejét, ugyanazzal a féktelen munkabírással és törhetetlen idealizmussal, mint a minővel azelőtt tudományos kutatásait végezte.

* * *

Metsnikow és Neisser! Az apró, myriádnyi bacteriumok elleni küzdelemnek két óriás vezére letünt. A modern Gygantomachiának egy új ærája kezdődött velük és általuk; megérdemlik, hogy a világnak mostani szilaj tombolása egy pillanatra elüljön, hogy minden, minden ember áhítatos, csöndes sóhajtást küldhessen utánuk: exegerunt monumentum, — nyugodjanak békében.

Szöllősy Lajos.

ÉRTESÍTŐ.

Rajzok a török világból.

Rajzok a török világból. Irta : Takáts Sándor. I., II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó vállalata. Budapest, 1915.

E két kötet olvasója néha alig sájtja, hogy mily kiterjedt és nehéz kutatások eredményeit kapja a szerzötől. Nem igen olvashatunk magyar történeti munkát, mely ennyire gazdag új adatokban s ily tisztán csak az első forrásokból merít mindent. Alig van az országnak s Ausztriának nevezetesebb levéltára, a honnan a szerző ki nem bányászta volna a magyar műveltségtörténet emlékeit s még néhány németországi levéltárban is sok szerencsével kutatott. Különös hálával emlékszik meg Bécs nagy levéltáirairól.

Előtte is kutatták azokat magyar történetírók, de inkább a politikai történet emlékeit keresték bennök. Takáts a magyar műveltségtörténetnek szinte kimeríthetetlen forrásait fedezte fel a közös levéltárakban. Isteni kutatásai tanították arra a meggyőződésére, hogy «magyar műveltségünk, nemzeti életünk mozgalmasabb, erősebb s eredetibb ritkán volt, mint a XVI. században» (I. 388. l.). Ez lett az ő kedvelt százada, de innen kiindulva a régibb és újabb korra is kiterjeszthette figyelmét. E fölfedezése miatt érzékenyen emlékszik vissza a Bécsben töltött évtizedekre, ifjúkora nagy öröme s férfikora állhatatos, tudományos sikerekkel jutalmazó munkájára. Ez évtizedeket a levéltári kutatás szüneteiben Károlyi Árpád és Thallóczy Lajos társaságában tölthette. Meleg hálával szól róluk, mert buzdították, támogatták, tapasztalataikkal és ismereteikkel útbaigazították. Ily környezetben a folyton új körülményekre figyelmeztető leletek hatása alatt, szenvedélyévé lett a levéltári kutatás úgy annyira, hogy hajlandó néha mellőzni a kidolgozott munkákat és a nyomtatott forrásokat. Hányszor láthatta az ő adatai világánál a kevésbé tájékozottak tévedését s az egykorúak töredékességét vagy fogyatékos értesültségét. Nem csoda, hogy a maga külön útján előretörve, inkább téved, semhogy a járt ösvényekre lépne. Báthory Gábor szavait Bethlen Gábornak tulajdonítja ; (II. 202. l.), szerinte I. Ferdinánd 1531-ben küldött először

Konstantinápolyba követet (II. 362. l.), pedig Hoberdanaez 1528-iki követjárása eléggé ismeretes. Nem idézi sehol Thury Pál *Idea Christianorum*-át, vagy Salamon monographiáját. Valóban nem hibáztatás, csak jellemzés kedvéért említjük ezeket. A hibátlanság szegényes erény ahhoz a fejedelmi gazdagsághoz képest, melylyel a szerző tárgyának egész körén uralkodik. Senki sem ismerte előtte ennyiféle vonatkozásban a török hódoltság korának magyar életét. Akár a hadi, akár a diplomatiái szokásokat nézzük, akár a kereskedelem, az ipar, a földművelés, az állattenyésztés, a magánélet, a nevelés módját vagy a kertészetet és költészetet tekintjük, mindenütt otthon van, mindenütt totus in illis.

Elébünk vezet a magyar és török íródeákokat. A magyar irodalom őket Takáts előtt alig vette észre. Pedig «a mit ők írtak» — mondja Takáts igen helyesen — «az nyelvünk terén fejlődést és haladást jelent. Tanulhatunk az ő írásaikból még ma is; mert hiszen az idegenszerűségektől ment tiszta magyar írásmódnak, az eredeti fordulatoknak és a magyar sajátosságoknak igazi kincsesbányái azok ma is. A török basák magyar leveleinek írói eszerint a magyar irodalomnak érdemes (habár eddig ismeretlen) alakjai; a kik az irodalmi nyelvnek lelkes fejlesztői és hivatott mesterei voltak, s a kik a magyar levélírás diplomatiái formáját is magasabb színvonalra emelték». A budai basákat Takáts előtt inkább csak névszerint ismertük. Egyéniségük különbségeit alig kutattuk, nem is volt erre elég forrásunk. Takáts próbálja őket egyénenként is külön jellemezni, noha sokat foglalkozik hatáskörük általános rajzával is. A török és magyar raboskodásról sok érdekeset tud beszélni. A törökkori magyar rabok élete már romantikus költészetünket is érdekelte, de Takátsnak megbízható rajzai s elbeszélései megérdemlik a mi realistikusabb korunk költőinek figyelmét is. Egy történeti regény vagy dráma körvonalát kapjuk a következő történetben, melyet Takáts a Károlyi-nemzetség levéltárának s a közös pénzügyi levéltárnak adatai után beszél el: «A vitéz Segnyey János, a ki a törököknek ugyancsak sok kárt tett, hét évig volt a török császár rabja. Itthon már mindenki halottnak tartotta őt s ifjú felesége hét évi megpróbáltatás után egy cseh főtiszttel jegyezte el magát, a ki akkor Kassán szolgált. Segnyey János kiszabadulván a tömlöczből, Rozgony nevű faluban szállott meg. A jobbágyoktól itt megkérde, él-e még Segnyey János felesége? A rozgonyiak azt felelték, hogy János úr már rég elveszett, de a felesége egy cseh úrhoz ment férjhez s ma szolgáltatóják ki a lakodalmat. Ezt hallván János úr, lóhalálában sietett Lápispatak várába. A násznép ott épp a lakodalmi vacsoránál ült. János

úr, mint rab beküldvén leveleit, bebocsáttatott. Szótlanul a felesége elé állott s könnyezni kezdett. Az asszony a rabban volt urára ismervén, a cseh úr mellől felugrott s urának nyakába borulván, ölelte és csókolta vitéz urát. Másnap Segnyey János a lapispataki templom előtt halálra szóló bajt vívott a cseh úrral és fejét vette neki. Ott a lapispataki templomban temették el a cseh urat s talán még ma is ott nyugszik».

Íme Odysseus története a magyar hódoltság korában. Még az Eumaios-féle jobbágyok sem hiányoznak belőle; a magyar Penelope kissé ingatagabb, mint a Homérosé, de ki tudja minő belső és külső okok ingatták meg hűségében. És az achájok is ott vannak a cseh úr s kísérete személyében. Pedig a történet levéltárból van merítve.

A mondák kutatójának tanulságos ez a találkozás. Kalandos, tragikus, részletekben igen gazdag a török-magyar raboskodás története. Egy régi spanyol regénybe illik Egri Ferencz sorsa. Eger várában vitézkedett, azután török rabságba esett s éveken át mint gályarab szenvedett. A hajón a magyar rabokkal összeesküdött, egy éjjel lefegyverezte és megkötözte a törököket. Azután a gályát maga vezette s a hatvankét török rabot átadta a messinai vicze-királynak. Jó ideig ott élt a spanyol udvarban s vén korára hazajött Magyarországra.

A török-magyar raboskodás zord és kalandos világát vonzóvá tehetnék a modern regényíró előtt a humanus érzés virágai, melyek e kopár talajon is termettek. Füzy Szabó Tamás jászberényi kalmár például, ha Pesten és Nándorfejérvárott megfordult, árukkal megpakott kocsijába magyar rabokat is bujtatott s ilyen módon sokszor nagy szolgálatot tett hazájának, mint Ungnad, az egri főkapitány írja 1575-ben. Tury Jánosné, a derék magyar asszony, a ki 1615-ben a budai magyar ecclesia építésére is áldozott, «mind török, mind magyar rabok mellett törekedett az ő szegény állapota szerint.»

A pribékekről is sokat tanulhatunk Takáts könyvéből. Nem is tudtuk eddig, hogy milyen nagy volt nálunk azoknak a száma, a kik önként tértek át a török hitére. A török vitézek közül is sokan lettek jó magyarokká, kivált a török uralom vége felé. Nem utolsó volt köztük az a Mehmet Károly Lipót, a ki a XVII. század második felében Magyarországon az első kávéházat nyitotta. A török-magyar portyákról, a vásárütésről, az orrszedés gonosz szokásáról, a török és magyar lesvetés módjáról Takáts rajzaiban nemcsak minden részében új, de igen eleven és emlékezetünkbe vésődő képet kapunk.

A magyar versszerzés, ének és zene történetére meglepő világot vet *A török-magyar énekesek és muzsikuskok* című rajz. Itt Szondy két énekes apródjának történetéről is kapunk új adatokat.

Halvány képünk volt eddig a régi magyar végvárakról. De Takáts tanulmánya felvilágosít arról, hogy mi volt a magyar mód a várépítésben, kik voltak a vár tisztviselői, miként védelmezték és ostromolták azokat. Hadd említsük fel ez érdekesebbnél érdekesebb szokások közül a magyar virrasztók kötelességeit.

«Kapuzáráskor kezdődött a virrasztók dolga s tartott kapunyitásig. Hogy az álom el ne nyomja őket, énekelve kiáltgatták egymásnak: Szólalj, szólalj virrasztó! Ha az ének nem hangzott, az örök feje, a kit vigyázónak hívtak, hangos szóval kiáltá: Szólalj, virrasztó!... Hajnalsetétekor a virrasztók már örvendtek, hogy nemsokára pihenést találnak. Mikor a pirkadás első jeleit látták, hangos szóval kellett énekelniök: «Hajnal vagyon szép piros; hajnal, hajnal vagyon. Majd megvirrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal.»

Minő sok tanulságos dolgot tud beszélni Takáts a kalauzokról és kémekről a török világban. Nekünk ez a két szó olyan egyszerűnek látszott, pedig Takátstól megtudjuk, hogy a kalauz nem volt mindig az, a mivé később lett. Eleintén a török világban a kalauz több falu népének a vezetője, az előljárója volt. Csak később vált ki az előljárókból az igazi kalauz. Mennyi névtelen hős volt e kalauzok közt. 1576-ban az esztergomi bég egy gutai parasztot fogott s azt kínzással és tüzes vassal való égetéssel akarta rávenni, hogy Gutára vezesse. A derék pór azonban a legveszedelmesebb ingoványba vezette a bég hadát. A törököknek tehát eredmény nélkül kellett nyakig sárosan visszavergődniök. A szegény, félholt parasztot ott hagyták. A gutaiak másnap halálra válva találták megmentőjüket a nádasban. A gutaiak azután ott hagyták régi városukat és a Vágduna túlsó partján, vagyis a Csallóközben alapítottak új várost. Csodálatosan ügyes kémeik voltak a törököknek és keresztyéneknek egyaránt a török világban. Hamsa bég a XVI. század közepe táján így dicsekedett egy magyar úr előtt: «Énnekem, hat esztendeje, hogy Bécsben lakik kémem, kinek felesége, gyermeke vagyon ott, ki ha akarja misét mond, ha akarja német, ha akarja magyar, ha akarja jó kapás, ha akarja katona, ha akarja sántúl (sántít), ha akarja ilyen ép lábón jár, mint te és minden nyelven jól tud. Azért, ha bánja az ti királytok, keresse meg Bécsbe!»

Sokfeléről van szó a *Török-magyar szokások a végeken* című

értekezésben. Leírja a szerző, hogy minő jótékony hatással volt a török a magyar kertészet fejlődésére, hogy a XVI. században a sarczon kibocsátott török rabok még a szultán kertjéből is hoznak a mieinknek tulipán- és dupla narciss-hagymákat, drinápolyi dinnyemagot és egyéb virágmagvat. Még szőlőfajokat is honosítottak meg nálunk a Korán hívei, mert a török világban is «csak az nem ivott bort, a kinek nem volt.» Az úgynevezett magyar díszruha legnagyobb részt török eredetű. Jól össze szokott a török a magyarral. A budai basák konyháján jobbára magyar módon főztek. Ellenben több magyar főúr s még püspök is, török szakácsokat tartott. A történeti néprajznak valóságos remeke a *Régi pásztornépünk élete* című rajz. Kimutatja szerzőnk a régi magyar pásztorélet nyelvkincse alapján, hogy a vándor pásztornépeknek inkább csak a juhászatra volt hatása s hogy a szarvasmarha és a lótenyésztés körébe vágó szavaink nagy része idegen eredetű.

Egyik különös s értékes sajátsága Takáts kutatásainak az, hogy eddig alig ismert szavaknak tartalmát megmagyarázza, vagy közkeletű szavaknak régi értelmét helyreállítja. Hányan hallották ő előtte a sztrongálás szót? Pedig a sztronga, vagy esztrenga, mely juhakolt, vagy fejhelyet jelentett, s a vele kapcsolatos szavak sokféle vonatkozásban elevenítik fel régi pásztornépünk életét. A vlach szónak igazi értelmére is világot vet Takáts. Hogy mi volt a vajdálás, hogy miként vándoroltak a berbécs és birka szavak, abban és sok efféle kérdésben Takáts biztos kalauzunk. A török követjárásról sokat beszélt történetírásunk, de annak külső szokásait Takáts írja le a legbővebben. Ki gondolta azt, hogy magyar sernevelősökről is lehetne szó? Pedig Takáts ezeket is bemutatja. Igaz, hogy a serfőzés idegen mesterség volt, de a magyarság könnyen eltanulta s mikor jóra való sernevelőseink, vagyis serfőzőink lettek, a serfőzés mesterségének minden ága magyar köntöst öltött magára. Ha a molnár szót olvassuk régi emlékeinkben, azt hisszük, hogy jól ismerjük tartalmát, pedig a molnár igazában faragó mester volt régen. Ők faragtak meg mindent az egyszerű malomtól a hatalmas dunai hídig, a mint Takástól tanuljuk. S hányféle malom volt régen! Pokolidő malma, felhőt kiáltó, kálló, valesa, örmény, kötőrő, olajütő, gubakárló, makkárló, sőtörő, portörő, fűrészmalom, papirmalom stb. A malom megkülönböztetett épülete volt a régi világnak, a hol még a bujdosó bűnösök is menedéket találtak! Az igazi magyar malom a gátas malom volt. Ezeknek az elszaporodása a haszon mellett sok kárt is okozott, mert elzátonyosították folyóink medrét.

Így keletkezett a Szamos és Kraszna folyóból az Ecsedi láp, a Berettyóból a Sárret. A Berettyón levő malomgátak olyan mocsarakat teremtettek, hogy állandóan harminczezer sessio állott a víz alatt ott a XVIII. században. A szélmalmok serege a város végén cigánykereket hányó vitorláikkal ugyancsak régi magyar képnek látszik Petőfi olvasója előtt, pedig Takáts-tól azt tanuljuk, hogy a XVII. században még alig volt szélmalom az országban. «A XVIII. században azonban már a nagy Alföldön is akadnak szeles malmok.»

Csak úgy nagyjában válogattunk Takáts két kötetének tartalmából és mennyi érdekességet találtunk benne.

Takáts a XVI. és XVII. századi magyar műveltségtörténet legnagyobb kutatója a magyar irodalomban. «Egyszer bájos, patriarkalis szokásokat» említ. Valóban e régi szokások egészen megbűvöltek, gyönyörködik nemzeti színeikben, igaz szívvel hozza napfényre azokat abból az időből, mikor még az Apor Pétertől gúnyolt «náj módi» nem érezte romboló hatását. Nem csupán szíve vonja e szokások rajzához, hanem művészi hajlama is. Eredeti magyaros fordulatainak zamata üdítően hat. Azonkívül tehetségében van némi rokonság a jó tájkép és genre festők erejével. Minő eleven például a Jedikula életének rajza (I. 188. l.), vagy a magyar éjszakkéleti havasok leírása (II. 319. l.), vagy a régi magyar udvarház ábrázolása (II. 410. l.).

Természetes, hogy az ilyen tehetség többre becsüli a történetben a magánélet emlékeit, mint a politikai és egyházi küzdelmek eszméinek és szenvedélyeinek kutatását.

Mindamellett van e két kötetes gyűjteménynek egy politikai alapeszméje, mely ellenmondást és feltűnést keltett. Tudatos ellentétben egész történetírásunkkal, mely a XVI. század óta a török uralmat nemzeti csapásnak hirdeti, a mi szerzőnk minduntalan kiemeli a törökök jó tulajdonságait, urelmük jótékony hatását. «Csak egy-két minarett s néhány török virág maradt nálunk a hódoltság korából. Elfeleedtünk minden jót s nyakába zúdítottunk minden rosszat, minden bűnt annak, a ki már nem védelmezhetette magát, a kihez a magyar átok már el nem jutott.» (II. 237. l.)

Mi e felfogáson nem ütközünk meg és értjük a szerző gondolatmenetét. A török nem bántotta a nemzeti életet, sőt fejlesztette azt, a török lovagias volt, nem törődött a felekezetek viszályaival, gyarapította kertészetünket, engedte fejlődni a nemzeti kereskedelmet és ipart. A németről, de különösen a német kormány zsoldosairól, mindezt nem lehet elmondani. Ezért szereti és magasztalja olykor

Takáts a török uralmat. Azonban nem fedi el egészen az árnyékot sem. Nem hallgatja el például, hogy egy Tomasko nevű magyar rab, mikor kénytelen volt sarcza nélkül visszatérni török gazdájához, féltében éjjel megölte magát. Idézi Batthyány Ádám levelét 1647-ből, ki azt írja, hogy a pogány nem szűnik meg a magyar rabok sanyargatásától, említi a magyar rabok levelét az esztergomi «estét és meleg tömlőcz fenekéről», említi, hogy a török rabság tönkretette főurainkat az anyagi téren a nagy váltságdíjak miatt, megbélyegzi a tatárokat, a törökök segédcsapatait, a kik a magyar vitézek vérért megitták s iszonyú kegyetlenséggel hurczolták rabságra a magyar foglyok ezreit. Főlemlíti, hogy a törökök néha a várak ostromára is hajtották a magyar népet, s végül így ír: «A mint hazánk a török igája alól felszabadult.» (II. 316. l.) Így tehát a szerző felfogása szerint sem volt csupa boldogság a török uralom. Úgy értjük gondolatát, hogy ha már a magyarnak két igát váltogatva, vagy egyszerre is kellett hordania, még jó szerencse, hogy az egyik igát a török rakta reánk. Mert ez nyomott ugyan, de egyszersmind oltalmazott is. Ily értelemben nagyon figyelemre méltó mind az, a mit Takáts Sándor a török uralom jó hatásáról ír.

Még egy másik politikai gondolatára is fel kell hívnunk a figyelmet. A mikor a török világ szép nemzeti szokásait rajzolja, többször kiemeli, hogy azoknak romlása 1670 után kezdődik, vagyis a Wesseleányi-féle mozgalom vérbefojtása után.

A régi magyar katonai s gazdasági élet ekkor kezd hanyatlani s helyébe idegen élet lép.

Ezek szerint nem csupán a közjogi sérelmek magyarázzák meg II. Rákóczi Ferencz támadását. A nemzet belső életének változását ismernünk kell, ha meg akarjuk érteni annak a küzdelemnek a népszerűségét, mely Rákóczi nevéhez fűződik s melynek végső célja az volt, hogy meg kell menteni az elsüllyedő régi magyar világot.

Így lesz a jó culturtörténet, a szokások alapos vizsgálata, magyarázója a politikai történetnek is.

Érdeklődéssel várjuk a gyűjtemény harmadik kötetének megjelenését és reméljük, hogy Takáts még e harmadik kötetrel sem fejezi be nagybecsű rajzainak összegyűjtött kiadását.

Fabriczy műtörténeti dolgozatai.

Fabriczy Kornél kisebb dolgozatai. Fordította : Rózsaffy Dezső. Átnézte Éber László. Berzeviczy Albert bevezetésével. 16 képes melléklettel és 5 szövegképpel. Buda pest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1915. 8° 440 l.

Fabriczy Kornélnak, az európai híró műtörténetirónak, tiszteleti tagjának és legnagyobb alapítói egyikének állított ezzel a könyvvel Akadémiánk irodalmi emléket magyar nyelven. A kötetet Berzeviczy Albert gyönyörű megemlékezése vezeti be, a melyet 1914 október 8-án az Akadémiában olvasott föl s a melyet a Budapesti Szemle közölt először. Ebben olvassuk, hogy Fabriczy, a kiváló tudós, mint író nem tartozott az elsők közé. Stílusa nehézkes, munkáinak terjedő részletezése gyakran színtelen, száraz, sőt fárasztó is. Az Akadémia könyvkiadó-vállalatában megjelent kötet összeállítóinak ugyancsak nagy nehézségekkel kellett megküzdeniök, hogy Fabriczy széleskörű s az olasz renaissance művészetével egész kiterjedésében foglalkozó működéséről válogatott cikkeinek fordításával a közönség szélesebb rétegeinek érdeklődését is lebilincselő képet nyújtsanak. Hála a nagy szeretetnek és körültekintő gondosságnak, a melylyel munkájukat végezték, ez a lehetőség korlátain belül tökéletesen sikerült.

Fabriczy műtörténet-írói működésének legkiválóbb alkotása a Bruneschiról írott alapvető monographia, a melynek kiadása a munka magyar fordítása ügyében kiküldött akadémiai bizottság körében szintén szóba került. Ez azonban szigorú szakszerűségénél fogva csak tömördek képpel, mint díszmű talált volna nálunk szélesebb körökben kedvező fogadtatásra, s kiadásának a háború okozta anyagi és technikai nehézségek ugyancsak útját állták. Fabriczynak leginkább népszerű s a renaissance-kori olasz érmeket ismertető munkája viszont műtörténet-írói működéséről csak igen egyoldalúan tájékoztatta volna a magyar közönséget. Kisebb-nagyobb cikkeinek igen szerencsésen kiválogatott és magyarra fordított gyűjteménye annál plasztikusabban tárja elénk Fabriczyt, mint a modern műtörténet-írás egyik alapvető és irányt mutató művelőjét, a ki sokoldalú tudásának megfelelően egyazon avatottsággal forgatta a historikus, a kritikus és az æsthetikus fegyvereit s kutatásaiban való fáradhatatlanságával, mélyreható alaposágával és ítéletének mindig gondos és lelkiismeretes mérlegelésével a műtörténet-írásnak mindenkor mintaképpel szolgálhat. A különböző folyóiratokban

és hírlapokban megjelent cikkek, a dolog természeténél fogva mozaik-szerűen, de egész nagyságában tárják elénk hatalmas műtörténet-írói egyéniségét. Az irodalmi és művelődéstörténeti vonatkozások azonfelül, a melyek a könyvünkben kiválókat dolgozatait át-szövik, azok érdeklődését is ébren tartják, a kik műtörténet-tudással eddig nem foglalkoztak. A modern műtörténet-írás módszeréről külföldön is alig találunk helyesebben és közvetlenebbül tájékoztató könyvet, mint a minő Fabriczy válogatott iratainak ez a gyűjteménye. Fejtegetései folyamán az olasz renaissance nagy alakjainak, de köz-katonáinak is egész sora elevenedik meg s festők, szobrászok és építésszek egyaránt. Ezek mellett e classikus kor maecenásaira, költőire és íróira is nem egy fénysugár esik. Fabriczy Kornél életének javát külföldön töltötte el, műtörténet-írói munkásságát is a külföldnek szentelte. Szívvel azonban sohasem szakadt el hazájától, a melynek legelső culturális intézetéről, a Magyar Tudományos Akadémiáról is fejedelmi módon emlékezett meg. Hogy szinte kizárólag az olasz renaissance művészetét felölelő munkássága közben mily nagy szeretettel foglalkozott ennek magyarországi vonatkozásaival, ennek nem egy tanulmánya a bizonyságunk. Giovanni Dalmatának, Mátyás király szobrászmesterének alakját ő támasztotta fel a feledés sírjából. E trauai származású művészről írt értekezését és egyéb magyar vonatkozású dolgozatait szintén közli kötetünk, a mely azonkívül eredeti kutatásokon alapuló egyéb műtörténelmi tanulmányaiból, eredeti értekezésekké szélesedő könyvismertetéseiből és æsthetikai fejtegetéseiből is közli válogatott és szép példákat.

A műtörténelmi kutatás krcrunkbeli gyors fejlődésének megfelelően Fabriczy Kornél egyik-másik megállapítása messze túlhaldott álláspontot képvisel. Bizonyára semmi sem lett volna könnyebb, mint ha munkái fordításának kiadói jegyzetben utalnak erre. Ám a szakemberekre nézve ezeknek alig lett volna jelentőségük, a közönség szempontjából pedig az újabban felszínre került adatok és megállapítások kevésbé fontosak. Ép azért csak jó ízlésre vall, hogy a fordító és segítőtársa Fabriczynak amúgy is sűrű jegyzeteit a maguk commentárjaival nem tarkították. A fordítás nehéz munkájáért méltó elismerés illeti Rózsaffy Dez-öt, a Szépművészeti Múzeum segédőret, a kinek egy-egy kevésbé szerencsés kifejezésén csak itt-ott akadt meg szemünk, mint például a Sixtus-kápolnáról szóló értekezésben az «üdvények», «üdvigazságok» szavakon. Ezek azonban s más kisebb toll- és sajtóhibák semmit sem vonnak le a fordítás értékéből, a melyet Éber László nézett át, a kinek nem egy jó és magyaros

kifejezésével, mint a minő pl. a köpenyeges Maria (Madonna della misericordia), itt is találkozunk. Éber újabbban, mint a Műemlékek Országos Bizottságának előadója, a külföldi művészetnek első sorban a külföldi kutatókat illető részletkérdéseivel nem foglalkozik ugyan, szakavatottságával, nagy olvasottságával és sokoldalúságával mégis bizvást Fabriczy Kornél méltó követői köze sorozhatjuk. S az Akadémia keresve sem találhatott volna a revideálásnak a jelen esetben ugyancsak fáradságos és felelősségteljes munkájára hivatottabb szakembert, mint őt. A kevés, de gondosan megválasztott képpel illusztrált munkát a könyvkiadó-vállalat legjobb kötetei közé sorozhatjuk.

D.

Balzac.

Hanns Zeiss : *Balzac. Sein Leben und seine Werke.* Heidelberg, Carl Winter, 1913, 328 l. — Emile Faguet : *Balzac,* Paris, Hachette, 1913, 201 l.

Balzacról egyidőben két munka jelent meg, az egyik a német Heissé, a másik a francia Fagueté.

Hogy Heiss Balzac életét híven fesse, kiaknázza Balzac leveleinek tanulságait. Kiemeli a gyermek Balzac koraérettiségét s azt, hogy már a zsenge Balzac lelkében is erősen él mohó sóvárgása a pénz után. Részletesen szól Bernyné és Balzac szerelméről. Rávilágít Bernynének Balzacról tett jelentős hatására : a társaságba ő vezeti be, pénzzel is segíti, kéziratait együtt olvassák.

Részletesen tárgyalja az orosz grófnének, Hanszkánének s Balzacnak a viszonyát. Értékes az a megállapítása, hogy Balzacnak Hanszkánéhoz írott levelei nemcsak lelkivilágának és szerelmének, hanem művészi hitvallásának s izlésének is jelentős bizonyosságai. Ezeket a leveleket valóságos naplónak tekintti Heiss.

Szépen megírt fejezetben rajzolja Balzac egyéniségét : Balzacban megragadó a gondtalan derű, jókedv, gyökeres humor s némi naiv gyermekesség. Kemény erővel teljes egyéniség ; ösztönei és vágyai hevességéről maga is többször beszélt ; a szerelmet szegénységben, tékozló fényűzés nélkül el sem tudta képzelni ; nem a salonk embere, valóságos plebejus ; társalgásának s leveleinek legáltalánosabb tárgya a maga énjé ; öblös dicsekvései, szertelen önmagasztalása elriasztóan hatnak ; az irodalom világigázó Napoleonja szeretne lenni ; olykor kedélyén az elcsüggedés felhője borong,

leveleiben ekkor a kesernyés hangulat sivár panaszszavai hangzanak fel; hajlik a babonára, hite olykor furcsává torzul s a delejesség tanulmányozásának ösvényére téved; különben a hangulatok embere, sok benne az ellenmondás; most könnyelmű, állhatatlan s ingatag, majd komoly, szívós és erélyes, munkájában nyilvánul hatalmas akaratereje pedig hódoló tiszteletre készlet. A mily tanulságos Heiss könyvében Balzac életének s jellemének rajza, épen annyi okulást nyújt a nagy regényíró műveinek éles elemzése s találó értékelése is.

Kitűnően jellemzi Balzac conte drolatique-jait. Ezeket a tréfás elbeszéléseket Balzac műveszi becsvágygyal s művészi sikerre való számítással írta. Kiemeli, hogy Balzac a conte drolatique-okkal válik egyenrangúvá hazája nagy íróival. Úgy találja, hogy ezeknek az elbeszéléseknek egy-egy alanyi mozzanata élesekben világítja meg Balzac lelkét, mint hosszú levelei. Megérzi, hogy ezekben az archaikus nyelven írt elbeszélésekben az elmúlt századok szelleme fuvall, a gúnyosra hajló humor derűje csillan felénk, a kéjnek a renaissance felfogására emlékeztető dicsőítése zeng ki belőlük; a hang nem egyszer a gyönyör faun-szerű tobzódásává mámorosul; az ösztönök és a vágyak épen olyan irodalmi csatornát találnak bennök, mint a Comédie humaine regényeiben, de itt a pessimismus sötét színezésével tűnnek fel, amott a mosoly derűjében s a hunczut gúny villanásában. E novellákban a mese nem gazdag fonatú, nem egyszer adoma vagy trágárság a magvuk, mégis sajátosak, újszerűek: a *Persévérance d'amour* tárgya semmiség s Balzac elbűvölő elbeszéléssé tudta alakítani.

Majd a *Comédie humaine* regényeinek elemzésére tér. Balzac munkáinak ebben a körében emelkedést vagy hanyatlást nem lehet észrevennünk.

Szépen elemzi Balzac néhány kiváló regényét. *Eugénie Grandet*-ről megállapítja, hogy két tragédia és egy dráma szövődik össze benne; Grandetné némán tűző, szenvedő feleség; Eugénie szerelme bensőséges, apró tettekben mutatkozik. Végzetében az elhagyott menyasszony mindennapi sorsa tárul fel. Sikertült Harpagon és Grandet összehasonlítása: míg Molière Harpagonja ostoba, kicsinyes, örökösen megcsalt, neveltséges alak, addig Balzac Grandet-ja szokatlan nagyságúnak, félelmesnek tetszik, a legcsekélyebb lépése is komolyan hat vagy borzalmat kelt.

Nem kevésbé mélyen jár *Le père Goriot* bonczolgatása. Ennek a regénynek a cselekvénye több milieu között ide-oda

inog; Rastignac alakjában sok van a Balzacéból, különben Rastignacot találóan nevezi az újabb kor conquistadorjának. Élesen taglalja Goriot sorsát és jellemét is: Goriot órzöngve szereti leányait; közönséges alak, csupán szenvedélye teszi nemessé. Benne Balzac pesszimizmusa nyilvánul.

La cousine Bette regénye Hulot, az «öreg kéjkergető» tragédiája, Bette szempontjából pedig egy elkeseredett, gyűlölködő hajadoné. Hulot-né valóságos mater dolorosa, mint a milyen pater dolorosus Goriot.

Majd összefoglaló fejezetben fejtegeti, milyen világkepet fest Balzac a Comédie humaine regényeiben. Arra az eredményre jut, hogy a Comédie humaine olyan tarka és gazdag képsoportot nyújt, a milyenhez foghatót az egész világirodalomban hiába keresnénk. Heiss élesen látja, hogy Balzac a legaprólékosabb tanulmányok és megfigyelések alapján rajzolja a lakások belsejét is. Találóan mondja, hogy a kor rajzolói és festői, Deveria, Daumier és Gavarni rajzai nem tanulságosabbak, mint Balzac leírásai. Utal arra, hogy több mint kétezer alak népesíti meg Balzac regényeit. Balzac korának csaknem egész társadalmát feltűnik előttünk; legszívesebben azokat szerepelteti, kikkel maga is mindég érintkezett, a közepes polgári köröket, a világnakat, különösen a kereskedők világát minden elképzelhető fajképevel. Utal arra is, hogy, noha a környezet és kor bélyege erősen megtetszik Balzac alakjain, másrészt ezek a jellemelek az egyénítés legfinomabb fokozataiban különböznek egymástól.

Balzac az ösztön- és a szenvedély-hajtotta örök embert rajzolja, alakjai minden erélyükkel ösztönük és szenvedélyük kielégítésén fáradnak, ezeknek a féktelen szenvedélyeknek dülő hatásaik vannak. A pénz először Balzac regényeiben jelenik meg egész jelentőségében.

Balzac embereit a szenvedélyek szörnyetegekké teszik. Taglalja azt is, hogy Balzac gyakran erkölcsi célt tűzött ki maga elé; nemcsak gyönyörködtetni akar, hanem történetíró, bíráló s társadalomjavító is akar lenni.

Mély jelentőségű Heissnak az az eredménye, hogy Balzacnál a megfigyelést az intuitio, az eleven látomás egészíti ki, hogy Balzac képzeletének nagy a látnoki s teremtő ereje.

Szép sorokat szentel Balzac tárgyilagosságának: Balzac mint teremtő művész alakjai mögé húzódik, de mint elbeszélő közbevetelakodik, figyelmeztet, mint a ki olvasóját nem tartja elég érettnek. Hibáztatja, hogy hosszadalmas leírásai s oktatgató fejtegetései

megakasztják elbeszélései menetét, sokszor pedig durva eszközökkel mintegy korbácsolni akarja az érdeklődést. Arra a végső eredményre jut, hogy Balzac mint teremtő művész egyedül áll a francia irodalomban, hatása pedig európai jellemű.

Heiss könyve az életrajz elevenségével s az értékelések mélységével válik ki. Az életrajzban nincsenek új adatai, de az adatok feldolgozásának egyéni módja, következtetéseinek élessége s az előadás közvetlensége ezt az életrajzot nagyon értékes munkává avatják. Balzac munkáinak elemzése a Balzac-irodalom legjava termékei közé tartozik.

*

Nem kevésbé értékes, de több tekintetben más jellegű Faguet Balzac-könyve.

Főleg Balzac eszmeköréről szól. Balzacot fogyatékos műveltségűnek tartja. Hibáztatja, hogy nem sokat olvasott, nem ismerte a történelmet, az idegen népek szellemét és erkölcsét, a régi irodalmakat, az újabbakban való ismeretei is hiányosak voltak, bölcselmi iskolázottsága sem volt. Arra is utal, hogy Balzacnak regényeiből kitetsző életbölcseleti álláspontja vaskos; metsző axiomák, eles paradoxonok játszanak bele; pessimista jellemű a szó közkeletű értelmében: Balzac szemében az ember vak, csak ösztönei és érdekei hajtják, bajait a társadalom okozza. Azt is kiélezi, hogy Balzac a politikában a korlátlan hatalomnak és annak az elvnek a híve, hogy a népet szenvedőlegesen engedelmességre kell szorítani s tudatlanságban senyvedtetni; Balzac ezért nem szerette a nép szavát, a sajtót; látta a modern szellem családromboló hatalmát is.

Balzacnak az emberiségről alkotott világgképében felötlőnek találták, hogy regényeiben a gazok boldogulnak. Faguet élesen bírálja ezt a felfogást: Balzac az embereket egymáshoz való viszonyaikban figyelte meg, ez pedig a legalkalmasabb mód arra, hogy rosszaknak lássuk őket. Elismeri, hogy a gonosz jellemeket Balzac hatalmas művészettel rajzolta, így alakjuk erősebb s kiélezettebb, mint a jóké és a tisztességeseké.

Faguet kiemeli, hogy Balzac a társadalomban az auri sacra famest látja, hogy a modern élet sasszemű megfigyelője, de kifogásolja, hogy alakjai szűk körben mozognak. Balzac csak a közép-polgárságot ismeri jól, az előkelő világot fogyatékosan, a parasztkat pedig alig veszi észre,

Kiváló jellemzést nyújt Balzac alakjairól. Elismeri, hogy mint Homeros, Shakespeare és Molière, Balzac is hatalmas életerővel élő jellemek teremtője. Rávilágít Balzac bámulatós megfigyelő tehetségére.

Úgy találja, hogy Balzac jeleskedik a milieu, különösen a ház rajzával. Elemezhetetlennek itéli Balzac csodás művészetét, melylyel alakjainak életet ad. Sokszor egy-egy lélekfeltáró szó elég Balzac jellemei rajzára (Chabert, Rubempré, Grandet). Azt is kiélezi, hogy Balzacnak a jellemzésben kitűnő eszköze egy-egy taglejtésnek vagy testi tényezőnek lelki vonatkozásokat eláruló, sajátos alkalmazása; ez elevenséget, életerőt ad alakjainak.

Finomán elemzi, hogy Balzac jellemei lelki alkatának szövete általában egyszerű, épen nem bonyolódott s hogy Balzac a hatalmas, mindent elnyelő, zsarnoki erejű szenvedélyek művésze. Faguet épen ezért a világirodalom legnagyobbjai közé sorolja Balzacot. Azt vallja, hogy mint a classikus költők, Balzac sem szerette a bonyolódott jellemeket; alakjaiban nyoma sincs a titokzatosságnak; egyszerű lelki szövetű jellemait egyenes vonalon, visszalépés vagy kanyarodás nélkül vezeti; Balzac úgy tekinti az embert, mint a kit egyetlen hév hajt, olyan szenvedély, mely mint mozgató erő az idővel csak nő. Kifejti, hogy Balzac regényeit a szenvedélyek romlásba döntő végzetszerűsége szörnyű és baljóslatú jelleműekké teszi. Balzac Grandet-je Faguet szerint elevenebb életet él, mint Molière Harpagonja.

Beható fejezetet szentel Balzac izlésének: Balzacnál a selejtes romantikus irány nyomaira épen úgy rátalálunk, mint az alsóbb realismuséira. Arra az eredményre jut, hogy a Balzacban rejlő selejtes romantikus költő tönkreteszi a realista író, pedig — hangoztatja Faguet — sok okunk van arra, hogy ezt a realista író, megcsodáljuk. Kérzi azt is, hogy Balzacban az alsóbb realismus sajátságai is szembezőkők. Szellemesen taglalja, hogy a realismus Balzacnál pessimismussá fanyarul. Sajnálattal állapítja meg, hogy Balzac egy-két regénye nyitja meg az utat a nyers, érzéki regényirodalomnak.

Tömött, de hatalmas sorok számolnak be Balzac hatásáról. Rámutat, hogy a realismus útját Balzac regényei nyitják meg. Utal a Balzac-nyomokra Champfleury és Sand regényeiben. Arra is rámutat, hogy a drámába ifj. Dumas és Augier Balzac serkentésére oltanak erősebb realismust. Úgy látja, hogy Augier Poirier-ja Balzac Cievel-jére emlékeztet, Maître Guérin-jén Hulot báró jellemalakításának hatása érzik, Dumas Question d'argent-ját pedig drámai alakba öntött Balzac-regénynek itéli. Mesterkelt és erőszakos Flaubert és

Balzac között vont párhuzama. Daudet-t és a két Goncourt-t is összeveti a nagy regényíróval. Éles a különbségrajz Zola és Balzac iránya között. Zola nem volt lélekrajzoló, Balzac pedig nagyon gyakran «a legmélyebb lélekbúvár a világon»; a tárgyak arczatának s a tömegmozgalmaknak rajzában mindkettő nagy művész. Maupassant — Fauget így véli — kevéssel tartozik Balzacnak. A mai írók között Balzachoz leginkább Bourget hasonlít: Bourget épen úgy, mint Balzac, inkább typosokat teremt; Balzac eszméket olt regényeibe, Bourget egy-egy thesist tesz alkotásai lekévé; mindkettő szemes léleklátó, de Bourget vérbeli psychologus, míg Balzacnál ez a mozzanat erkölcsi törekvesekkel szövetkezik. Bourget-t tekinti Balzac «legjobb és legtökéletesebb tanítványá»-nak.

Fauget könyvének mások a szempontjai, mint a Heissének. Heiss szélesebben festett életrajzot nyújt, Balzac jelleméről levelei alapján mesteri arcképet fest, műveiről szoltakor pedig a selejtes regényeket, vegyes munkákat s a conte drolatique-okat is behatóan elemzi, míg Fauget ezekre aig vet ügyet, egyet-egyét pedig tökéletesen el is hanyagol. Heissot a tárgya köréből kiintó Ariadne-fonal irányítja, Fauget pedig mintegy a maga-felvetette kérdésekre keres feleletet Balzac regényeiben. Heiss elmélyedőbb, Fauget ötletesebb.

Heiss és Fauget könyvének Balzac-értékelése körében tekintélyes helyük van.

Brunetiére találóan mondta, hogy egész Európa irodalmában nincs nagyobb regényíró, mint Balzac.¹ Ennek a hatalmas erejű szellemnek alig akadt elmélyedőbb kutatója, mint Heiss s élesebb szemű értékelője, mint Fauget.

Elek Oszkár.

¹ Id. mű, 300. old.

ROMÁNIA.

— Első közlemény. —

Tőszomszédunk ; ma nagyon is jól tudjuk, milyen hosszú, egész délkeleti határunkat magában foglaló vonalon. Századokon át érintkeztünk vele békében, harczban, kereskedtünk vele, beutaztuk, erős gyarmatokkal gazdagítottuk. Senki nem tagadhatja, hogy nekünk köszöni politikai létét, megalakulását és hogy műveltségéhez, még nyelvéhez is sokban járultunk. Volt alattvalóink, hűbéresünk, volt végre szövetséges — ellenségünk : ez a két fogalom manapság épen nem zárja ki egymást. Hiába : nem ismertük és most sem ismerjük. E nem ismerésnek kárát vallottuk. De talán nem késő, azt a terra incognita-t valóban fölfedezni. «A múlt csak példa legyen most.»

E rhapsodikus soroknak nem feladata tüzetesen és tudományosan előadni érintkezésünk egyes mozzanatait és eredményeit. Elég, ha a legfőbb kérdéseket illetőleg nyújthatunk tájékoztatást. Talán fejtegetésünk oda vezethet, hogy magunkat és helyzetünket is tisztábban láthassuk és ítélhessük meg.

A balkáni román nyelv eredetének bonyolódott kérdéséi már meglehetősen tisztázták. A római városok és katonai telepek környékének barbár lakossága, thrákok, illyrek, szlávok elsajátították ezt a máris bomló nyelvet. Colonusok, pásztorok nyelve lett belőle. Úgy hiszem, a salonai emlékek V. és VI. századi latinsága legjobban mutatja az átalakulás irányait. Minthogy pedig sokfelé elszórva voltak római civitasok és veterán táborok, oláhság fejlődött Dalmáziában, Isztriában. Macedoniában és a Balkán északi lejtőjén egyaránt. Az utóbbi területen jutott e nép állami alakuláshoz és irodalomhoz, úgy hogy itt fejlődhetett a nyelv is, mely a többi vidéken dialectus maradt.

A nyelv tehát valóban latin eredetű, de a nép, mely beszéli, még kevésbé az, mint az olaszok, spanyolok, francziák legnagyobb része. Az ősrák és illyren kívül minden, az aldunai vidéken megfordult nép is hozzájárult az oláhság megalapításához, besenyő, kún, bolgár csak úgy, mint török, tatár, szláv, magyar és német. Alig van nemzet, mely ethnologiailag oly különböző elemek keveredéséből állott volna össze, mint az oláh.

Ez a sokféle elem pedig valóban egygyé lett: nemzetté. Egygyé lett első sorban nyelve által. Csudálatos, hogy a latin nyelv beolvasztó képességét, melyet először hispanusokon, gallusokon, pannonokon gyakorolt, aztán a területére letelepedett germán népek latinizálása által tökéletesített, ennél a korcs hajtásánál is megtartotta. Korcsnak azért mondom, mert bizony a beolvasztás idejében épen nem volt kulturális értéke, lévén pásztorok, szegény földművelés vagy közkatonák nyelve. Valószínű, hogy épen ez a szegénysége és egyszerűsége vált hasznára, segítette előterjesztését. Közlekedési nyelvül, mintegy Volapük gyanánt szolgált ez a vulgaris szójárás a különböző egymást meg nem értő, egymásra torlódó barbár népesoportok között. Hisz nem valami magas műveltségű népekre hatott. Viszont a szomszéd nyelvek, a török, a magyar, de különösen a szláv, szintén befolyással voltak az oláh nyelv kialakulására.

A másik egyesítő és olvasztó erő a vallás. A dumamelléki és balkáni oláhok, csak úgy, mint a Pindosban lakó «kutzovlachok», a bolgár érsek metropolitasága alatt állottak. Az egyházi nyelv náluk is az ó-bolgár volt és mint nálunk a latin, úgy vált náluk a szláv nyelv egyházi nyelvből hivatalos nyelvvé is. Valami nagy erkölcsi hatása ennek a görög-keleti hitnek egyelőre nem lehetett. Mély hatását a nép lelkére főleg az biztosította, hogy köntöse alatt megmaradhattak az ősi babonák, melyek a nép valóságos, ha nem is hivatalos hitét táplálták.

Ezek a román népelet fejlődésének igaz alapjai. A Traján római vitézeitől való egyenes leszármazást már a komoly román történetírók is elejtették. Ezzel együtt elesett az a vélemény is, mintha a Kárpátok és az oláh alföld vidéke lett volna e nép bölcsője. Ez a vidék a VI–VIII. századokban még túlnyomóan szláv volt, mint azt a helynevek is bizonyítják. De viszont,

mivel semmiből nem eredhet nép, el kellett fogadni a balkáni, több központból való származás teoriáját. Világos, hogy ezzel az Anonymus erdélyi oláh fejedelemsége is a rég megérdemelt semmiségbe süllyedt vissza.

Voltak tehát románul beszélő népcsoportok az Aldunától délre, sőt északra is a népvándorlás korában is, de ezeknek politikai létet csak a költészet kölcsönözhet. Hatalmas, harezos népek árjai csapódtak össze fölöttük; az évkönyvek csak ezekről emlékeznek meg. Abban az időben népekre is szólt a «bene vixit, qui bene latuit». Hatalmas birodalmak omlottak össze, de ez a szegény elfeledett pásztor- és pór-nép megmaradt, szaporodott és az omladékokban új életet kezdett.

A román történetírók szerint népük ezen homályos korszakban, a VI—XII. századokban is nagy történeti munkát végzett. «Ha a román nép nem fejtette volna ki akkor egész erejét és kizorító képességét és ha a pusztai török lovasok nem alapítottak volna mulékony birodalmakat a Duna mellékén, e termékeny vidékeken akkor végbement volna a déli és északi szlávok egyesítése. Ma is, ezer év múlva, ezen elszigetelt válaszfal ellen szegülnek a szlávok, de el nem távolíthatják, sem el nem áraszthatják». Ha ezt meg tették is, ez bizony teljesen öntudatlan munka volt. Bizony a «török lovasok» nélkül nincs Románia. Nincs azon egyszerű okból, mert a szláv épen olyan alkatú és beolvasztó képességű nép, mint a román, csak hogy számosabb és erősebb. A kún, besenyő, bolgár pedig, csakúgy mint a magyar, uralkodó nép volt, mely az alávetetteknek csak javát vette fel a maga körébe, a többivel pedig épen nem törődött.

E népek árnyában megy végbe az oláhság olyan megerősödése, hogy történeti szerepét megkezdheti és politikai szervezethez juthat. Sőt legnagyobb valószínűség szerint mai hazájukat is ezeknek a harcziás és kalandos nemzeteknek köszönik. Mikor a besenyők és kúnok átcsapnak a Dunán, byzanci területre, a többi zsákmány mellett lehető sok rabot is hoznak magukkal, ki aztán a mezei munkát végzi és őket szolgálja. Ez igazi oka az oláhság megtelepülésének a Dunától északra. Mikor a folytonos harezok uraikat elfogyasztották, ők magukra maradtak; szolgálkból szabadok lettek, a nélkül, hogy kény-

telenek lettek volna megvívni szabadságukért. Ezt a harezot mások vívták helyettük, ők csak hasznát élvezték. Először 1160 körül említenek byzancezi történétírók oláhokat a Dunától északra. Politikai jelentőségre azonban először a Dunától délre, Bulgáriában jutnak, a byzancezi birodalom összeomlásakor, egy emberöltővel később. Még nem állnak egyedül, bolgárokkal, kúnokkal együtt alapítanak birodalmat és még ezek a török törzsek adják az új bolgár birodalomnak katonai erejét.

Körülbelül a bolgár birodalom megújításával egy időben jelennek meg oláhok a magyar birodalom területén belül is. Pásztorok, kik a déli Kárpátok havasain legeltetik juhaikat és kecskéiket. Ott azonban csak a nyarat töltik, télen a völgyben, vagy a síkságon tanyáznak és földművelést is űznek. Ez a kettős foglalkozás nomádokká teszi őket, és mivel a baromtenyésztés a fő, oda kell vándorolniok, hol legelőt kaphat nyájuk. Ily módon terjednek szét észak és nyugat felé. Az oláh szó pedig synonym lesz a pásztorral, különösen a juhászszal.

A kún birodalom összeomlása, aztán a tatárjárás-okozta pusztulás idézte elő azt az űrt, melyet az oláh állami alakulás volt hivatva betölteni. Eleinte úgy látszott, hogy az egész kún terület, a régi Etelköz, magyar uralom alá jut. «Cumania», azaz a régi Etelköz akkor bővíti királyaink címét. Hogy a hódításnak állandó következményei legyenek, katolikus püspökséget is állítanak föl kún földön, sőt külön püspökségre gondolnak a kún uralom alatt álló oláhok részére, kiket eddig görög püspökök vezettek. Ennek a szándéknak útját állotta a tatárjárás, mely által Erdély is elpusztult. Ez a pusztulás nyitotta meg útját az oláh terjeszkedésnek és a nép politikai tényezővé válásának. Királyaink már nem közvetlenül kormányozzák a Havaselvét, az Alföldet, hanem oláh vajdák által, kik Fogaras földéről szállottak alá és megalapították Ardzsis várát és amnyi regében dicsőített klastromát. Az Olttól nyugatra eső rész, a szörényi bánóság, még közvetlenül Magyarországához tartozott, a havaselvi (Transalpina) vajda pedig hűbérese volt a magyar királynak.

A román állam tehát e nép előbbi urai elpusztulásának köszöni eredetét. A szomszédok közül csak a magyar volt oly erős, hogy főnhatóságát kiterjessze, de ő már nem lakott köz-

tük, mint a besenyő és a kún. A magyar birodalom gyöngülése a tatárjárás, aztán a XIII. század második felében folyó trónharczok, végre az Árpádház kihalását követő zavarok által ezt a főhatóságot is meggyöngítette. Midőn aztán Róbert Károly, a birodalom helyreállítója, uralmát a havaselvi alföldön is szilárdabb alapra akarta helyezni, nem is annyira az emberek, hanem a hegyek és szorosok állották útját terve végrehajtásának. Méltán tisztelik a románok függetlenségük előkészítőjét Baszaráb Mihály vajdában, ki a magyar királyt a szurdukokba csalta és seregét ott elpusztította (1330). De már Mihály fia, Sándor, hódol Nagy Lajosnak és a szent koronának. Havasalföld a magyar birodalom része maradt; a byzanczi írók Ungrovlachiának nevezték. De azért a vajdák nem mindig vették komolyan hűbéri kötelességüket. Hivatalosan «Isten és a magyar király kegyelméből» uralkodtak ugyan, de a belső ügyeket egészen önállóan igazgatták és hadi segílyt csak akkor nyújtottak, mikor nekik tetszett. Előfordult nyílt ellenállás is. Még legnagyobb diadala az volt a magyar politikának, hogy Ardzsisban 1369-ben katolikus püspökséget állítottak és hogy Vljakó vajda, csel dolgában Mihály méltó utóda, Szent Istvánra, Lászlóra és Imrére esküdött. Nagy Lajos után még az is elveszett. Nemesak Havaselve válik tényleg függetlenné, azzá válik a Lajos idejében máramarosi oláh kivándorlóktól alapított, a szent koronához tartozó Moldva is. Ennek létrejöttét szintén a tatár viasszaszorítása tette lehetővé. Magyarország pedig távol volt és királyát az olasz ügyek jobban érdekelték, mint ezek az elpusztult vidékek. A havaselvi Mirsét és a moldvai Sándort, Zsigmond kortársait, már teljesen függetleneknek mondják a román történetírók. Ezt a viszonylagos függetlenséget azonban nem annyira a magok erejének köszönhették, mint a török előhaladásának és Lengyelország elszakadásának Magyarországtól. Most már három hatalmasság veszi körül a két vajdaságot; a magyarnak erős versenytársai akadtak. A három hatalom között a vajdák mindig hol egyikre hol másikra támaszkodhattak. Megkezdődött tehát az az ingadozás, az a megbízhatatlanság, mely azóta főjellemvonása lett a román politikának és mely a gyöngye államok- és fejedelmeknek megszokott fegyvere és menedéke.

Ez a megbízhatatlanság szinte veszélyesebbé tette az oláht mint szövetségest, semmint nyílt ellenséget. Az 1444-iki nagy hadjáratához csatlakozik Vlád havasalföldi vajda is, kit ördögnek (Dracul) neveztek. A moldvai nem jött, bár szintúgy kötelezve volt reá. Dracul is elhagyta a tábort még a várnai csata előtt, csak háromezer emberét hagyta ott. Az onnan visszatérő Hunyadit pedig, ki mindig pártfogója volt, fogságba vetette. Békét kötött a törökkel, hódolt neki, miért Hunyadi őt legyőzte és megölette. Utóda küldött ugyan sereget a rigómezei csatához, de az ott az ütközetben elpártolt és így vereséggé változtatta a Rigómezőn már kivívott győzelmet. Hosszú volna elmondani a többi vajda hasonló tettét. Helyzetök az üllő és kalapács közt részben menti eljárásukat. De hírók e tekintetben már meg volt állapítva. Zsigmond császár és király a luccai zsinaton nyilvánosan javasolta az egész oláh fajzat gyökeres kiirtását, «azért, mert senkinek sem tartják meg a hitet.»¹

Még egy más tulajdonságuk is nyilvánul ebben a korszakban: a szörnyű kegyetlenség. Ez együtt szokott járni a barbársággal, de annyira a jellemhez tartozóvá, mint itt, legfőlebb a mongoloknál és növendékeiknél, az oroszoknál vált. Az 1456–62-ig országló havaselvi vajdát, az «ördög» fiát, egyszerűen «nyársoló»-nak (Tepes) nevezték, az 1477–82-ig országló Besszarábot pedig «kis nyársoló»-nak. A kegyetlenség mindig a gyávaságnak, a félelemnek szokott kísérője lenni. A vajdáknak pedig nemcsak töröktől-tatártól, magyartól, lengyeltől kellett tartaniok, hanem tulajdon bojárjaiktól is és a számos trónkövetelőtől. Míg uralkodtak, teljes volt a hatalmuk. Az 1591–92-ben országló Süket István vajdáról mondja Szamosközy: «Mindenkor, valamikor kiment az mezőre, soha el nem mulatta, hogy egy boért le nem vágatott volna. Eezer otthon az országban hetvenöt boért vágatott le, így mondják.»

A XV. század vége óta mindinkább felülkerekedik a török. A vajdák gyakori színváltozása is lényegileg hozzájárult az eredményhez. Következése pedig a török uralomnak, a nyugoti kulturától való teljes elszakadás volt. Eddig, ha keleti volt is az egyház, az állami életben inkább a magyar példa után indul-

¹ Bethlen Farkas: *De rebus Transs.* V. 419. l., Mathias Mikoviusra hivatkozva.

tak és volt is némi fejlődés. A boérok, különösen Havaselvén, politikai befolyáshoz, nagy birtokhoz jutnak, Moldvában pedig a székelyekhez hasonló harcos parasztság adja a katonát. A városok dán befolyás alatt, szász mintára szervezkednek. Török fenhatóság alatt, igaz, hogy korlátlan úr, «domn», a vajda, de rabszolgája a szultánnak, a mint a föld népe az igája vonója. De dicsősége csak addig tart, míg a szultán és divánja egyre növekedő követeléseit adóban és ajándékban kielégítheti. Mindig akad, ki többet ígér; a stambuli vajda-börzén — így lehetne nevezni — mindig bőség van prætendensekben. Mihály vajdának 400.000 forintjába került vajdasága. Hitelezőit aztán mind magához hívta, hogy kifizesse őket, aztán sorban leölette.

Ebben az örökké fenyegető állapotban -- a vajdaság alig tartott átlag tovább 2-3 évnél — természetes volt az erélyesebb vajdáknak az a törekvésük, hogy e főuraságtól szabaduljanak. A keresztyén párthoz csatlakozásuknak ez a nyitja, bajos volna egyéb eszmei tartalmat keresni politikájuknak. Legrosszabb esetben is biztosítja a magyar király a magok és családjuk életét és ad nekik birtokot. Így jut Rares Péter moldvai vajda Csicsó várának, így Mihály — kinek előbb sziléziai birtokot ígértek, csak úgy, mint Báthory Zsigmondnak — Fogaras és Omlás birtokába.

Ez az a kor, melyben történetíróink komolyan kezdenek foglalkozni a szomszéd és kulturailag mégis oly távolosó tartományokkal. Belföldi történetírása a vajdaságoknak még nincs, legfőlegb egyes klastromoknak száraz évkönyvei, olyanok, minőket nálunk az Árpádok korában írtak. Forgács Ferencz igen érdekesen szól a vajdák viszonyáról a magyar koronához. A két oláh ország Magyarország tartománya volt, mivel pedig vadak és barbárok, aztán meg távol is esnek, hogy mégis függésben és engedelmisségben tartsák azokat, a vajdák fiait és rokonait a királyi udvarban szokták nevelni és közülök küldöttek utódot az elhalt vagy tisztségétől megfosztott vajda helyébe. E népnek ugyanis az a szokása, hogy a fejedelem szabadon érintkezhetik a nemesek leányaival. Ha ebből fiú származik, azt bizonyos jeggyel megjelölik. Ha aztán új fejedelem jut uralomra, akkor ezeket a megbélyegzetteket nyomban üldözőbe veszik, hogy megöljék, vagy megcsönkítsák őket. Ezért mene-

kültek azok a királyi udvarba, hol nevelték, tartották őket, hogy alkalomadtán elküldjék őket vajdáknak.

Tudjuk, hogy még Hunyadi Jánosnak is ilyen eredetet tulajdonítottak, bár alap nélkül. De még ez a ráfogás is bizonyítja e szokás fennállását. Jorga e szavakkal jellemzi az örökösödési viszonyokat: «A románoknál, úgy mint szláv szomszédjaiknál, minden férfiúnak, ki bebizonyíthatta, hogy fejedelmi származású és a régi dynastia ivadéka, igénye volt családjának fejedelmi trónjára. Ez a jog egyaránt megillette a törvényes és törvénytelen gyermekeket és amazok nem mindig részesültek előnyben. A meghalt vajda utódai közt rendesen volt több szép vitéz népszerű fattyúja és a nép választása igen gyakran esett az uralkodó nemzetség e jobb példányaira».

Hogy mit jelentett ez a szokás a bojár családok erkölcsére nézve, arról nem szól sem Forgács, sem Jorga. De bizonyos, hogy ez a szokás örökös trónharcznak és pártoskodásnak volt forrása és hogy a trónkeresők, mikor magyar, lengyel vagy török segítséghez folyamodtak, hazájuk pusztításán és még mélyebbre sülyesztésén munkálkodtak.

A két ország közt, a XV. század második felében, Moldva volt az erősebb. A «Nagy» István vajda ellen birt állani töröknek, lengyelnek, sőt még Mátyás királynak is, kinek csak névleg ismerte el felsőségét. Verancsics szerint műveltségben is magasabban állott Moldva és lakosai szelidebbek voltak. A XVI. században Havasalföld emelkedik nagyobb jelentőségre. E változásnak kettős az oka. Először: Moldva sokkal inkább nyitva állott a tatár és kozák betörések előtt, melyek szörnyű pusztulással és a nép elszéledésével jártak. Másodszer: Havasalföld sokkal inkább érintkezhetett Erdélylyel. A szász városoknak, különösen Brassónak számadási könyvei bizonyítják, milyen élénk volt a kereskedelem. A Bukurestiban székelő vajda és boérjei jobban beszerezhettek mindent, mi békéhez és háborúhoz szükséges, mint Szucsavában, a mai Bukovinában székelő társaik.

E tartományoknak értéke a törökre nézve nem szorított az onnan szedett adók és ajándékok összegére. A hadisegység úgy is mindig kétséges megbízhatóságú és értékű volt, csak úgy, mint előbb a magyarra nézve. A legfontosabb e tartományok stratégiai helyzete volt; a Duna alsó folyásán és torkolatán

való uralom, a szabad átkelés magyar, lengyel és orosz földre. Mikor 1484-ben II. Bajazid elfoglalja Kiliát és Akkermant, a Duna deltája északi védvárait, ezek jelentőségével ily módon dicsekszik: «Elnyertük kulcsát e moldva földnek, Magyarország s az egész Dunavidéknek», aztán «kulcsát és kapuját Lengyelországnak, Oroszországnak, Tatárországnak és a Fekete-tengernek». Viszont Magyarországnak és Lengyelországnak is nagy érdeke követelte volna ez országok birtokát, hisz ezeken át lehetett volna legkényelmesebben a tengerhez és Konstantinápolyhoz jutni. Nagy Péter idejétől fogva ez válik az oroszok nagy hadi útjává. Ezen jártak 1877-ben is és ezen törekszenek ma is Konstantinápoly felé.

Ezek a folytonos belső harcok és külső támadások előmozdították ugyan a harciasságot, de útját szegték minden műveltségi haladásnak. Még az egyházi élet is eltespedt, csak néha frissítette azt fel valamely erélyesebb patriarcha vagy egy-egy Konstantinápolyból vagy az Athos hegyéről odavetődő görög szerzetes. A gyakori trónváltozás előmozdította a boérok hatalmának, befolyásának és főleg birtokának növekedését. A föld népe teljes szolgaságba sülyedt; még sokkal rosszabb volt a sora, mint Magyarországon vagy Erdélyben, még a nagy parasztháború után is. Jellemző, hogy ezt a röghöz kötött szolgáló «ruminj»-nak nevezték. A nép neve tehát tulajdon hazájában is a legalacsonyabb szolgálai osztályt jelölte, holott a szláv név csak idegen országokban vált egyértelművé a rabsággal. Magok a román írók elismerik, hogy műveltségük, irodalmuk csak Erdélyben fejlődött.

Emnek pedig főképp a reformatio volt az oka. A szászok lutheránusokká, a magyarok kálvinistákká akarták tenni oláhjaikat; hisz a Rákócziak alatt állami vallás lett a helvét hitvallás. Térítés czéljából lefordították és ki is nyomatták a szent könyveket román nyelven. 1582-ben Szászvároson megjelent az Ó-Testamentom fordítása is. Így jutottak a románok az evangéliumhoz, az apostolok cselekedeteihez és a zsoltárokhoz, mert addig szent könyveik és írásaik szláv nyelvűek voltak. Ezek a fordítások állapították meg a mindenkitől érthető, irodalmivá válható általános román nyelvet. Ezeknek köszönhető a szlávság kiküszöbölése az állam és egyház nyelvéből. Ezt tehát egyenesen

magyar befolyásnak, magyar műveltségnek köszönhetik a románok.

Egyáltalában nem lelkesedünk a vallásos térítésért, ha az bárminő elnyomással jár együtt, de szerény véleményünk szerint nagy hiba volt nem erélyesebben folytatni Erdélyben az oláh térítést. Állami református «oláh» püspökök kinevezése csak igen keveset lendített az ügyön. Nem a vallás, nem is a nemzetiség, hanem az emberiség és a műveltség követelte volna, hogy a néppel is törődjenek, azt nyerjék meg. Bethlen Miklós elbeszéli, hogy Máramarosban járt egy német úrral és ott mindketten elképedtek az oláhok és ruthének teljes sötét tudatlanságán. Az egyik nem tudta, ki teremtette a hegyeket, a másik még soha sem hallotta Jézus nevét. A német úr, Pfinzing, erre megjegyezte: milyenek lehetnek fejedelmeitek, papjaitok, uraitok? Igaz, hogy nehéz a hegyi pásztorokkal vagy a szegény bányászokkal érintkezni. De, hol igazi apostoli szellem uralkodott, annak is megtalálták módját. Ez a nemtörődömség talán nagyobb bűn volt, mint a minő az erőszakos térítés lett volna.

Mind a mellett bizonyos, hogy a vajdaságokban még jóval alacsonyabb fokon állott az oláhság, mint magyar földön. Forgács 1570 körül e szavakkal rajzolta állapotát: «E barbárok oly léhák, hogy csekély ok miatt is megölik uraikat és viszont. Ezért senkinek sem tartós ott az uralma és hiányzik a nagy családok dísze, mert ok nélkül is, de gyakran pénzük és jószáguk miatt, mind kiirtják. Mindnyájan buzgó követői a görög hitnek s még eddig nem akadt ott, ki az új hitet (reformatiót) vallani merté volna, noha az világszerte elterjedt. Csakhogy inkább babona, mint vallás uralkodik rajtok, mivel úgy ők magok, mint papjaik is csaknem teljesen durvák és tudatlanok. Alig ismerik az illyr (cyrill) írást, mely náluk dívik és a legnagyobb bűn náluk a bőjt megszegése. Ez okból az év nagyobb felén át tartózkodnak minden zsíros ételtől, ellenben mindennapi dolog feleségük elhagyása és másnak elvétele és kevésbe veszik más hitű embernek megölését. Annýira nyersek és elfajultak, hogy sem példával, sem törvénnyel nem lehet őket civilisálni (ad civilitatem addere). Házaik olyanok, mint nálunk az istállók, s egy fedél alatt, kis helyen, több és népes család szorong együtt.

Főkép baromtenyésztésből élnek, nyáron alig esznek kenyeret, mert ezt az évszakot hegyen, erdőben töltik. Férfiak is, nők is maguk szötte ruhában járnak és le sem vetik, míg az el nem rongyolódott. A ruhát belül fagygyúval (hájjal?) bekenik, hogy az el ne férgesedjék, ugyanez okból kenik, férfiak, nők egyaránt, hajukat is hájjal. Így testük fehér ugyan, de rossz szagú. A munkától szörnyen fáznak. Ha valaki megbetegszik, azt sem tulajdonítják másnak, mint valami végzett munkának és ha meghal, annak is szerintük valami munka az oka, még ha az illető sok év óta nem is dolgozott semmit. Minthogy pedig nem dolgoznak, nagyon hajlanak a rablásra».

Verancsics, ki 1538 körül írt Erdélyről és a két oláh vajdaságról, még megjegyzi, hogy Erdélyben csak kevés oláhnak van birtoka, nemessége, kiváltsága. Egy emberöltővel később Forgács ezt meg sem említi. Mintha ez természetes és magától érthető volna. Vagy mintha érezte volna, hogy az ilyen barbár szomszéd mégsem minden veszély nélkül való.

A központi hatalom gyöngülése, Budának és az Alföldnek török kézre jutása elszakította Erdélyt az anyaországtól és külön állami élet megkezdésére kárhoztatta. Most itt küzdött meg a magyar királyoknak névleg elismert, de valósággal csak ritkán érvényesülő befolyása az állandóan ható török hatalommal. Midőn, a szigeti ostrom után, ez is elgyöngül, hely támad e részen is új alakulásoknak. Mint amyszor történt, eddig is az Alduna vidékén űr keletkezett, már pedig a történet oly kevésbé tűr vacuum-ot, mint a természet. Már Báthory István valósággal független, noha megfizeti a török adót és hűséget esküszik a magyar királynak. Ő Lengyelországgal hozza kapcsolatba országát, de ez a kapcsolat halálával megszűnik. Az Erdélyben felgyülemlett erő más teret keres. Báthory Zsigmond valósítja meg először azt az eszmét, hogy szoros szövetségben a magyar királylyal a császárral, hűbéreseivé, «kapitányaivá» téve a vajdákat, kiknek területén is őt illeti meg a legfőbb intézkedési jog, és megvívja a nagy harczot az iszlám ellen. Szép és nagy eszme, csakhogy a török még hatalmas, Rudolf meg gyenge és Zsigmond csakhamar belefárad vállalata nehézségeibe. Hiába, az erők akkori aránya közepett, a török, mint az Alföld ura, ki a tatárt is mindig rázúdíthatta Erdélyre.

még sokkal inkább éreztethette hatalmát, mint a «bécsi király», ki csak nagy kerülővel, Kassán át, küldhetett oda katonát és pénzt — ha volt neki.

De az eszme megvolt, Erdély és a vajdaságok egyesülése és önálló léte császár és szultán között, keresztülvihetőnek mutatkozott és Zsigmond kidőlte, gyáva visszavonulása után akadt más, ki megvalósítását megkísérelje. Ez az eszme vezeti be Romániát újra a nagy politika körébe és teszi egy ideig fontos történeti tényezővé. Addig, csakis addig, míg Mihály vajda hatalma tartott. Mert, míg Erdélyben egy hatalmas traditio, a Hunyadiaké, valódi anyagi és szellemi erő állhatott az eszme szolgálatában, az oláh fejedelemségekben hiányzott a hagyomány is, az erő is és minden csak egy ember tehetségén és szerencsésén múlt.

Mihály vajdát csakis e szempontokból ítélni lehetjük meg igazságosan. Ő egy volt vajda, a jó Petrascu, fia ki vitézségével és ravaszságával készítette magának az utat a főhatalom felé. Az akkori viszonyok közt nagy bűn volt a kiválóság. A kegyetlen István vajda elől Erdélybe kell menekülnie, hol igen jól fogadták. István utóda, Sándor vajda alatt crajovai bán lett, mi a régi szörényi bánságnak felelt meg, de ekkor is magára vonta a «domu» féltékenységét. Halálra ítélték és már készen állott a cigány, hogy levágja. A hóhér részegsége mentette meg; kegyelmet kapott és mi a fő, túlélte a vajdát. A stambuli fejedelmvásáron, mint láttuk, megszerezte a vajdaságot, de ebben nagy hasznára volt Báthory Zsigmond ajánlása is. Mihály aztán folytatja Zsigmond művét, vitézül, szerencsésen harcol a török ellen, megedzi, magához szoktatja mindenféle nemzetből, főleg magyarból álló katonaságát. Közvetlen hűbérese lesz a magyar királynak; az erdélyi főhatóság megszűnt.

Annak a helyzetnek, hogy 1599-ben Erdély sem a törökkel, sem a császárral, sem a királylyal nem jutott megállapodásra, továbbá, hogy ugyanakkor a székelység kész volt bárkit támogatni, ki szabadsága visszaállítását helyezi kilátásba, minden előnyét ki tudta használni Mihály vajda. Ne említsük útsókat megbízhatatlanságát; e gyöngye országoknak és fejedelmeknek hatalmas szomszédok közt mindig az ingadozás, a kellő pillanat felhasználása volt legfőbb fegyverük. Ezzel

együtt járt a fenyegetett Erdély biztosságba ringatása is, mi valóban mesterműve volt ügyességének. Annál szigorúbban kell ítélnünk kegyetlenségéről, akkor, mikor arra már szükség nem volt. Ez volt az egyetlen nemzeti oláh vonás vállalatában. Egyébként ő is a Báthoryak örökébe lép, ép úgy, mint a hogy' átveszi politikai hagyományukat. Meghódítja Moldvát is, de főországa mindig Erdély marad. Hivatalos nyelve is a magyar; a mint hogy az Havaselföldön, Moldván gyakran vitte a diplomatiái nyelv szerepét. Ha uralma tovább tart, egészen világos, hogy őt hódítja meg Erdély.

Még abban is örököse Báthory Zsigmondnak, hogy mikor meggyőződik Rudolf gyöngeségéről, tanácsosai gyarlóságáról, ereje fogyatékoságáról, ő is a törökhöz készül pártolni. Hiába, még az volt a hatalmasabb, a megbízhatóbb. Ebben a lebegésben a két nagyhatalom közt bukik el, mint elbukott előtte Martinnuzzi, mint elbukott utána Wallenstein. Lényében leg-hasonlóbb a nagy cseh condottierihez. Mint az, csak katonaságára támaszkodik, melyet annyi alkotó részből gyúrt egygyé és melynek mindent elnéz, csak hű legyen hozzá. Nemzetiségi előítélet alig bántja; vallási is csak igen kevésbé. Csak tulajdon hatalmának megalapítása, aztán dynastiájának biztosítása lebegett előtte czél gyanánt. A többi mind csak eszköz volt.

«Erdélyben az oláh parasztság volt többségben, sőt túlnyomó többségben. Mai világosabb fogalmaink szerint Mihály testvérei voltak; de ő csak igen határozatlanul érezte ezt a viszonyt. Mikor ezek a szegény jobbágyok hallották, hogy fajukból voló «domn» véres csatában diadalmasan leterítette a magyar uralom zászlaját, mindenhol fellázadtak és vadul, kétségbeesetten igazságért kiabáltak, fel az éghez és domn-ukhoz, kit a jó isten küldött. Leégették az igazságtalanság várait és elkergették tegnapi elnyomó uraikat. De a hódító, még ha korát meg előzte volna is a politikai fogalmak merészsége dolgában, erre a fájdalmas, vád kiáltásra, mely egy meg nem érdemelt szerencsétlenség mélyéből harsogott elő, nem hallgathatott».¹

A román történetíró tehát maga is megtagad nemzetehősétől minden nemzetiségi és felszabadító szándékot. Kifejti

¹ N. Jorga: *Geschichte des rumänischen Volkes*, II. k. 100—101. l.

aztán, hogy politikailag az oláhság nem számított, azért kellett fenntartania a régi állapotot. Ennyiben tehát egyetértünk vele. De elfelejti hozzátenni, hogy a havasalji oláhság sem igen számított az erdélyi magyarral szemben, különben mégis csak megtörtént volna a felforgatás. Arra tehát nem gondolt és nem is gondolhatott, hogy Erdélyt oláhvá tegye. Az oly könnyen meghunyászkodó erdélyi rendek ebben a pontban még sem engedhetnek. Az 1600 júliusban, Mihály hatalmat öltetőpontján tartott fejevári országgyűlés 20. articulusa így szól: «Végeztük azért, hogy afféle leveleket az nemességnek vagy magyarul vagy deákul írjanak, a ki afféle oláh vagy rácz nyelven írt levéllel az nemesség között járna, afféle emberek megfogassanak».

Már a mi a népszámot illeti, épen nem áll meg Jorga merész állítása. Verancsics 1538-ben az erdélyi oláhság számát annyira teszi, mint a többi három nemzet bármelyikét. E szerint tehát Erdély lakosságának alig több mint egy harmada lett volna oláh.¹ Ez az arány azóta nem igen változhatott és csak Mihály és Básta hadainak pusztításai adtak alkalmat az oláhok újabb térfoglalására, különösen a Mezőségeen.² A mi pedig a többi phrasist illeti, világos, hogy itt Szamosközy a forrása. De mit a nyomorról és kiabálásról szól, abban ő maga a forrás. Láthatta és hallhatta azt otthon, Moldvában vagy Havasalföldön, hol ma is rosszabb a paraszt helyzete, mint a minő az erdélyié volt a XVI. században.

Mindezekből kitűnik tehát, hogy az egész hódítás egy nagytehetségű, kíméletet, emberi tekintetet nem ismerő kalandornak volt szerencsés vállalata, minden nemzeti alap és cél nélkül. Az erők akkori aránya közepett Mihály urasága csak pünkösdi lehetett; ha nem Básta, elsepri a török. De még Erdélyben sem változtatott lényegesen az erők arányán. Ezt pedig két módon is bebizonyíthatjuk. Először azzal a ténynyel, hogy Mihály után nem akadt senki, ki vállalatát, hogy Erdélyt Havasalföldből ki indulva meghódítsa, megismételje. Pedig, ha lett volna ott ehhez való erő, nem hiányzott volna az alka-

¹ Verancsics, De situ Transsylvaniæ. I. E. 132.

² Bethlen Farkas, De Rebus Transsylvanicis. V. 95. l.

lom sem. Többet mondok. 1603-ban újra bejő a havasalföldi vajda, Radul, — nemzeti szokás szerint szintén hadüzenet nélkül — le is veri Székely Mózes Brassónál, de hódításra nem is gondol. Hazamegy s ő és utódai iparkodnak jó viszonyba jutni az ismét magához térő Erdély fejedelmeivel: Bocskayval, Rákóczi Zsigmonddal, Bethlen Gáborral.

A Rákócziak alatt pedig ismét érvényesül a túlnyomó erő természetes hatása. Rákóczi György ép úgy hűbéres ura lesz a moldvai és havasalji vajdáknak, mint a hogy Báthory Zsigmond volt. Mégis azzal a nagy és jelentős különbséggel, hogy neki még a császárral és magyar királylyal való szövetségre sem volt szüksége, hogy ezt az eredményt elérje. Az erő természetes vonzásának volt következménye, hogy a vajdaságok mint bolygók kerengtek Erdély napja körül. Hívei maradtak II. Rákóczi Györgynek még bukásában is és a vajdaságokban csak akkor lett igazán úr ismét a török, mikor az Apafi Erdélye is behódolt.

Ebben az aránylag nyugodt korban, melyben Erdély közvetítésével a Nyugat is szabadon érintkezhetett az oláh tartományokkal, kezdődött voltaképp ezek belső fejlődése. A bojárság nagyobb szabadságot, biztonságot élvezett és ezzel megkezdődött nevelése, művelése is, igaz, hogy főképp görögök által. Az egész ország lefegyverkezett, a bojárok is, a nyomorult paraszt pedig képtelen volt hadiszolgálatra; idegen katonák, szerb, bolgár, arnót zsoldosok tarották fenn az uralmat, szépen brassói posztóba öltözött darobánczok (az erdélyi darabontok utánzata) őrizték a vajda személyét. A havasalji bennszülött csapatokat 1655-ben könnyűszerrel ugrasztotta szét az erdélyi lovasság. Megkezdődik a világi irodalom is: középkori módon egy ethnographiával, azaz világkrónikával, melyet szlávból fordítottak románra. Urechíával megkezdődik a nemzeti történetírás. A románok római eredete csak e mű által jutott az olvasók tudomására. Emelkedtek a városok is, különösen Bukarest és Jassy, a templomok és klostromok dísze nőtt. De ipar dolgában még mindig az erdélyi szászokra volt szorúlva az ország, a kereskedés pedig örmények és görögök kezében volt.

Mikor a török uralom teljesen helyreáll, Erdély bukásával gyökeres változás megy végbe a vajdaság dolgában. Eddig,

bárminő függésben is, legalább nemzeti származásu fejedelmek uralkodtak a porta oltalma alatt. 1658 óta Moldovában — olyan szorosán követi az újítás II. Rákóczi György lengyel kudarczát — egy évvel később Havasalföldön is, görög vajda nyeri a beiktatást zászlóval és díszruhával. Ghika György volt köztük az első. A változás lényege abban állott, hogy az eddigi közvetítő bankárok most magoknak szerezték meg ezt az állást, pénz és protectio útján. Gyakran azon a pénzen, melyet épen a vajdaságokban szereztek. A fanarióták többnyire békés, művelt emberek voltak és folytatták a megszokott ingadozó politikát a császár és a szultán, majd e kettő és a czár közt, de alapjában már önérdekből is hívei voltak a töröknek. Velök az eddig dúló belső harezok, trónviszályok megszűntek. Többnyire meggyökeresedtek az országban, utódaik ha nem lettek vajdák, a bojárok közt foglaltak helyet. De ők magok is románok lettek; e nép beolvastó ereje még élete ezen igen gyenge korában sem szűnt meg. Kantakuzeno komolyan foglalkozott a hazai történettel, Maurokordatos pedig nem is akart görög lenni, csak román. Az utolsó tatár betörésben Magyarországra s Erdélybe részt vett Mihály moldvai vajda is csapataival. Magyar bujdosók is voltak vele Rákóczi hívei közül. Ez a betörés teljes kudarczczal végződött. Borsánál, Máramaros megyében. A vajda azonban megírta e hadjárat történetét görög nyelven. Konstantinápolyban megtaláltam kéziratát, a szent sír görög apátsága könyvtárában. Ebben a háborúban a császári hadak bevonultak Bukarestbe is. A paszaroviczi békében a császáré lett az Olt folyótól nyugatra eső rész; a régi szörényi bánóság. Ezt azonban nem egyesítették Magyarországgal, hanem külön katonai igazgatás alatt állott, mint osztrák Oláhország. 1739-ben, a belgrádi békében ismét elveszett és Havasalföld területi épsége helyreállott.

Szegény, igen szegény eddig a román történet. Még haditettekben is szegényebb tán Európa bármely más népéénél. Barbár ott még minden, néha a vajdát és esetleg néhány főemberét vagy atyafiát kivéve. A török uralom itt is megesontósított mindent. Még jó, ha csak conservált, de sok tekintetben még itt is visszafejlődés állott be a XV. század viszonyaihoz képest.

Eljutottunk azon korhoz, melyben a román nép folytonos fejlődése, belépése Európa népei közé kezdetét veszi. Köz-állapotait igen röviden jellemezhetjük. Egy akkori igen részletes földleírást idézünk szóról-szóra.¹

«Moldva földje igen termékeny, sík mezője zsíros. Ez országban különös jó lovakat találunk, de kítűnő bort is. Nagy a bősége gabonában, hüvelyesekben, mézben és viaszban.»

«Lakosai csaknem olyanok, mint a szomszéd tatárok, vad természetűek. Részben görög, részben katolikus vallásuak ugyan, de igen rossz keresztyének lehetnek és találó lehet reájuk az a közmondás, hogy az erdélyi Brassón túl már nincs Miatyánk».

«É tartományoknak azért oly szerencsétlen a helyzetök, mert a nagyhatalmak túlsúlya mindig törvényt szabdal nekik.»

«Moldva fővárosa Jassy, a Pruth folyó mellett, ez a fejedelem (Hoszpodár) székhelye, erős fellegréval. Ebben sok a görög templom, harangokkal, mi különben a görögöknek Törökországban nincs megengedve. Bora igen híres; görög könyvnyomda is van itt, mely előbb jelentősebb volt. A vár, melyben a hoszpodár székel, nagy, magas, kényelmes és még meglehetősen sértetlen épület. A város völgyben fekszik és mindenfelől kedves szőlőhegyek környezik.

«Oláhországnak olyan a vallása, mint Moldvának. Külön fejedelme van, a vajda vagy hoszpodár, de az is mint a moldvai, rabszolgája a török császárnak, kinek annyi zacskó pénzzel kell adóznia, mennyit a porta és annak főállamférfiai tőle követelnek.»²

«Targovest gyakran volt a hoszpodár székhelye, nagy város a Jalomicza folyó mellett. Bukarest széles elterülő hely az ország közepén a Telez folyó mellett, a hoszpodár rendes székhelye. Házai igen silányak, kivéve néhányat, melyet előkelő urak építettek.»

Ennyi az egész. De benne van az az igazi történet, mely a krónikákban nem található.

MARCZALI HENRIK.

¹ Häkkel; Erdbeschreibung. 1740. II, k. 4070 l.

² Egy zacskó = 500 oroszlantallér.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR KORMÁNY TERÜLETI AJÁNLATAI OLASZORSZÁGNAK.

I.

Nyolcz hónap telt el azóta, hogy az olasz kormány, a semlegesség fenntartása fejében, compensatióra való igényeivel legelőször előállott ; harmadfél hónap azóta, hogy ezen igény ki-elégítésére osztrák terület átengedését követelte ; három hét azóta, hogy az osztrák-magyar kormány ezen követelés teljesítésére késznek nyilatkozott : mikor végre 1915 márczius 27-én Burián báró concrét ajánlatot terjesztett az olasz kormány elé. Ez a következőképen szól :

«Olaszország kötelezné magát, hogy Ausztria-Magyarországgal és szövetségeseivel szemben a jelenlegi háború befejeztéig politikai, katonai és gazdasági tekintetben jóindulatú semlegeséget tanusít.

Ennek megfelelően kötelezné továbbá magát a jelenlegi háború egész tartamára, hogy Ausztria-Magyarországnak a Balkán-félszigeten teljes és tökéletes cselekvési szabadságot enged és előre lemond minden új compensatióról azon területi vagy egyéb előnyök fejében, a melyek e cselekvési szabadságból Ausztria-Magyarország javára esetleg származhatnának. Nem terjedne ki azonban ez a megállapodás Albániára, a melyre vonatkozólag az Ausztria-Magyarország és Olaszország közt fennálló egység, valamint a londoni nagykövetek reuniójának határozatai is hatályban maradnának.

Ausztria-Magyarország viszont kész volna területet engedni át Dél-Tirolban, beleértve Trient városát is. A határvonal részletes megállapítása, az új határ következtében keletkező stratégiai igényeinknek és a lakosság gazdasági szükségleteinek szem előtt tartásával volna eszközözlendő.

E terület átengedése Ausztria-Magyarország részéről viszont

Olaszország abbeli kötelezettségét foglalná magában, hogy az osztrák államadósságból és az állami garantiát élvező tartományi, municipiális és egyéb adósságokból e területre eső arányszzerű hányadot magára vállalja. Olaszország kötelezné magát továbbá, hogy Ausztria-Magyarországnak az átengedendő területen eszközölt mindennemű állami beruházásokért kárpótlás fejében s függetlenül az ott levő vasutvonalak megvételeétől, valamint collectiv és egyénekenkénti kártalanításoktól (egyházi vagyon, hitbizományok, volt köztisztviselők nyugdíjai stb.) bizonyos kikerekített összeget fizet.

Mihelyt az egység a fenti alapon elvben létrejött, Ausztria-Magyarország és Olaszország nyomban tárgyalásokba bocsátkoznának a részletek iránt. A tárgyalások eredménye Ausztria-Magyarország és Olaszország közt megkötendő titkos szerződésbe foglaltatnék.»¹

Noha az ajánlat a tárgyalásoknak csak kiinduló pontjával volt hivatva szolgálni, feltűnő, hogy a felajánlott terület kiterjedését és határait pontosan megjelölni és térképben világosan fölmutatni elmulasztotta, a mely hiány pótlását csak az ajánlat «elvben» való elfogadása után helyezte kilátásba ; pedig előre kellett látni, hogy ilyen határozatlan formában a tárgyalás alapjául nem fog elfogadtatni.

Azon kényes kérdés elől, vajon a felajánlott terület átadása azonnal a szerződés megkötése után, mint Rómában kívánták, vagy csak a háború befejezése után, mint Bécsben javasolták, foganatosíttassék : Burián látszólag ki akart térni ; azonban valósággal eldöntötte azt azzal, hogy titkos szerződés kötéséről szólott, a mi egyes cikkeinek azonnali végrehajtását kizárta ; pedig előre kellett látnia, hogy Sonnino ebbe, a célzatos felismerve, belenyugodni nem fog.

Nagy jelentőségű volt Burián viszontkövetelése, a mely szerint Olaszország nemcsak neutralitást, hanem tökéletes cselekvési szabadságot biztosítson a Balkánon és az abból esetleg származó területi vagy egyéb előnyök fejében új compensatiót ne követelhesen. A megkülönböztetés a neutralitás és a cselekvési szabadság között — mint látni fogjuk — vesze-

¹ Vöröskönyv 131. sz.

delmessé vált és egyúttal felesleges volt. A neutralitás lényege éppen abban áll, hogy a semleges hatalom a háborút viselő hatalmak eselekvési szabadságát egyenlően tiszteletben tartja, a győzött a győzelem értékesítésében nem akadályozza, a legyőzöttet oltalomban nem részesíti. Ha Olaszországnak joga van feltételektől tenni függővé azt, hogy Ausztria-Magyarország a legyőzött Szerbország rovására magának területi vagy egyéb előnyöket biztosítson, akkor joga van ezt egyáltalán meg is akadályozni s akkor megszűnt semleges lenni.

A eselekvési szabadság követelésének formulázásában Burián nyíltan jelezte azt, hogy Ausztria-Magyarország a Balkánon területi előnyök szerzésére gondol. Mivel pedig egyúttal nyíltan megállapította, hogy ezeket Albániában nem fogja keresni, csakis Szerbia és Montenegró területei jöhetnek tekintetbe. Ily módon ellentétbe került azon nyilatkozatokkal, a melyeket 1914 nyarán az ultimátum elküldése idején mind a német, mind az osztrák-magyar kormány Szent-Pétervárt tett arra nézve, hogy a monarchia területi gyarapodásra nem törekszik, a mit a német kormány azzal is indokolt, hogy a monarchiát saját jól felfogott érdeke eltiltja attól, hogy szerb terület annexiójára vágyódjék.¹

A eselekvési szabadságnak a jelzett formában fenntartása arra utal, hogy Bécsben most már szerb terület megszerzése nemcsak kívánatosnak tűnt fel, hanem olyan értékesnek, hogy érte a monarchia magát saját területe feláldozására elszánhatta.

Bizonyos ügyességre vall az Albániára vonatkozó pontnak a javaslatba felvétele. Úgy van az formulázva, mintha abban Ausztria-Magyarország a saját eselekvési szabadságát a Balkánon akarta volna, Olaszország megnyugtató végett, korlátozni. Pedig voltaképen az volt a rendeltetése, hogy Albániát az olasz compensatio-igények köréből kizárja. Azonban szintén előre volt látható, hogy ehhez az olasz kormány hozzájárulni nem fog.

Sonnino csakugyan azt válaszolta Burián ajánlatára, hogy

¹ A szentpétervári német nagykövet 1914 július 26-iki jelentése. Német fehérvönyv 4. sz.

általánosságban nem tekintheti a tárgyalásokra alkalmas alapnak. Lenézéssel szólott az ígért területi ajánlat határozatlan volta és csekély értéke felől, a nélkül, hogy a saját igényeit formulázná. Ellenben készséggel rálépett azon alapra, a mely a neutralitás és a cselekvés-szabadság megkülönböztetésével előállott. Míg január 6-án a neutralitással kapcsolatos cselekvési szabadságért olaszoktól lakott osztrák terület átengedését követelte és a Berchtold által felajánlott Albániát határozottan elutasította,¹ most már külön a neutralitásért osztrák terület átengedését követelte és külön a cselekvési szabadság biztosításának feltételeül azt tűzte ki, hogy a monarchia «Albánia jövő sorsa iránt szűnjék meg érdeklődni»,² a mely kifejezés azt a gondolatot burkolta, hogy az Albánia jövő sorsáról való rendelkezést egészen Olaszországnak engedje át.³

Burián, mikor április 1-én vele az olasz nagykövet közlé ministere válaszát, ingerülten fakadt ki azon eljárás ellen, hogy most váratlanul az Albániára vonatkozó új követelés vettetik a tárgyalásokba. Azonban az érdemleges megbeszélést mellőzve, Avarna hercegnek rövid emlékiratot kézbesített, mely így hangzott: «A terület, melyet Ausztria-Magyarország, a megjelölt feltételek alatt, Olaszországnak átengedni hajlandó, magában foglalja a trienti, roveretoi, rivai, borgói politikai kerületeket, úgy szintén Madonna di Campiglio vidékének kizárásával a tieneit; a határvonal az Etsch völgyében Lavisig érne és ez a hely is Olaszországnak jutna.» Azon reményét fejezte ki, hogy ezen terület értékéről Sonnino most már nézetét meg fogja változtatni.⁴

Tekintettel arra, hogy ezen területet a monarchia nyolcz-százezerre menő olasz lakosságának csak mintegy negyedrésze

¹ Zöldkönyv 10. sz.

² «Che l'Austria-Ungheria si disinteressi completamente dell' Albania» írja Sonnino. Burián pedig francia nyelven folytatott társalgásaiban az olasz kívánság megjelölésére a «desinteressement» kifejezést használja, a mely a német jegyzékekben és a Vöröskönyv hivatalos magyar fordításában is meg van tartva.

³ Sonnino márczius 31-éken Avarnához intézett jegyzéke. Zöldkönyv 58. sz.

⁴ Burián április 1-én kelt jegyzéke a római nagykövethoz és Avarna ugyanazon napon kelt jelentése. Vöröskönyv, 133. sz. Zöldkönyv, 60. sz.

lakta, Burián remélte, hogy ajánlata az olasz kormányt ki fogja elégíteni; de azt várta, hogy ezen az alapon megindulhat a tárgyalás, a melynek kedvező kimenetelét őszintén kívánta. Mivel pedig éppen ezen időtájt történtek a galicziai offenzívára az előkészületek, türelmetlenül várta Rómából a választ, a melyet, miután öt napig késett, mind Avarna, mind a római nagykövet útján megsürgetett.¹

Macchio báró nem fukarkodott szólamokkal, hogy a ministert kedvezően hangolja. Mint Bécsbe jelenti, «a legerősebb hangsúlyozással» beszélt Burián báró jóakaró szándékai és törekvései felől. Szavai természetesen hatástalanok maradtak. Sonnino arra sem méltatta őt, hogy eszmecserébe bocsátkozzék vele a bécsi ajánlat felől; csak annyit mondott, hogy válaszát a legközelebbi napokban útnak indítja.²

Ebben a válaszban most már elszánta magát arra, hogy előadja azon «mellőzhetlenül szükséges feltételeket, a melyek nélkül «a két állam között a kölcsönös szívélyesség viszonya» nem jöhet létre. Követeli, hogy Ausztria-Magyarország engedje át Olaszországnak

a) Trentino területét, abban a kiterjedésben, a melyben azt a Napoleon által 1811. felállított olasz királyság elnyerte volt;

b) Olaszország keleti határainak kiigazítására azt a területet, a mely az Isonzo partjain elterülve Görz és Gradisca városokat foglalja magában;

c) a Curzolari nevezetű szigetesoportot.

Mindezen területeket az egyezés megkötése után azonnal adja át az olasz kormánynak.

Továbbá ismerje el Olaszország souverainitását Valona és öble fölött; kötelezze magát, hogy Albánia jövő sorsa iránt nem fog érdeklődni; mondjon le compensatio-igényeiről, melyeket az Olaszország által megszállott ægæi szigetek fejében emelt; azonnal bocsássa szabadon az átengedett területek mindazon lakóit, kik katonai vagy politikai bűntények miatt fogságba kerültek.

¹ Április 6-án a római nagykövethoz intézett jegyzéke. Vöröskönyv, 138. sz.

² Macchio április 7-iki jelentése. Ugyanott, 139. sz.

Végre járuljon hozzá, hogy Triest, a capodistria-i és piranoi kerületekkel, független állammá alakíttassék, úgy hogy kikötője a szabad kikötő (porto franco) jellegével bírjon.

Ezen követelések olyanok voltak, a melyeneket csak diadalmas győző szabhat a megsemmisített ellenségnek.

Mintegy tizenegyezer négyszög kilométernyi területtől, közel egymillió lakostól szándékoztak az osztrák-magyar monarchiát megfosztani. Ezen számok jelentőségét fokozta a követelt területek stratégiai fontossága, mert azoknak elvesztése olasz támadás esetén a monarchiát megfosztotta volna a védekezés lehetőségétől; a Curzolari-szigetek pedig olasz kézben Dalmáciát, Boszniát és Herzegovinát fenyegették.

Triesztnek független állammá alakítása a monarchia közgazdasági helyzetére és jövőjére súlyos csapást mért volna. Sommino azzal kérkedett, hogy mivel Triesztet nem kívánta Olaszországba bekebelezni, ezzel Ausztria-Magyarország érdekeit «teljes mértékben megóvta». Azonban előre volt látható, hogy a terv megvalósulása rövid átmeneti helyzetet teremtett volna és az új állam arra használta volna fel függetlenségét, hogy arról, Olaszországhoz csatlakozva, önként lemondjon.

A hivatkozás arra, hogy a követelt területek egy része egykor az olasz királysághoz tartozott volt, jogalapot a követelésnek nem nyújthatott; mert a napoleoni zsarnokság tényéről van szó, a mely az alkotó bukásával már négy év múlva hatálytalanná vált. A jogosságnak legalább látszatát szerezheti meg Olaszország, ha mint a velencei köztársaság örököse, az egykor ahhoz tartozó területekre emel igényt; azonban ettől tartózkodott, mert sem a déli Tirol, sem a görzi és gradiskai grófságok területei Velenczét nem uralták volt.

A nemzetiségi elv szintén nem teremtett Olaszország követelése számára kellő szilárdságú jogalapot, mivel azok nem szorítkoztak olyan területekre, a melyeknek lakossága tisztán olasz volt. Triesztet leszámítva, a maga számára követelt területek 700,000 lakosságában 100,000 szlovén, 75,000 német és 47,000 szerb-horvát találtatott. Bozennek 1910-ben 21,000 német mellett csak 1300 olasz, a Curzolari-szigeteknek 46,000 szerb-horvát mellett alig 1000 olasz lakosa volt. A malborgheti

területet Karinthiában tisztán német és szlovén, Flitschet, Tolmeint és Koment tisztán szlovén elem népesíti be.¹ E szerint az olasz nemzeti aspirációk kielégítése több mint kétszázezer szláv és német lakos nemzetiségi jogainak feláldozásával járt volna.

Követeléseinek formulázásában Sonnino eldobta az álarcot, melylyel Albániára vonatkozó céljait az olasz kormány fődte volt. Ekkorig Valona megszállását mindig ideiglenesnek minősítette és a londoni határozatok respectálásának szándékát hirdette. Most Valona városa és tengeröble felett «a teljes souverainitás elismerését» követelve, nyíltan vallja, hogy ennek a souverainitásnak már is birtokában van; elárulja azt is, hogy a souverainitásnak egész Albánia felett való megszerzése végett van arra szüksége, hogy ezen ország iránt Ausztria-Magyarország «megszünjék érdeklődni».

Azon merészség, melylyel Sonnino az osztrák-magyar ajánlattal szemközt Olaszország követeléseit felfokozta, párját leli abban, melylyel Buriánnak szerény követeléseit leszállította.

A jóakarató semlegesség helyett csak a «tökéletes», vagyis pártatlan semlegességet ajánlotta fel, a mivel azt jelezte, hogy szövetségese irányában, még ha ez minden tőle követelt áldozatot meghoz is, csak úgy fog eljárni, mint szövetségese ellenségeivel.

Arról, hogy szövetségésének a hozott áldozatok fejében a Balkánon a cselekvés szabadságát biztosítja és így a kárpótlás megszerzését lehetővé teszi, egyáltalán hallgatott. Ajánlatába beiktatott ugyan egy pontot, a melyben Olaszország lemond a hármasszövetségi szerződés VII. cikkében biztosított compensatio-igények további érvényesítéséről; de ennek kétértelmű fogalmazásával hálóba akarta csalni szövetségését. Azt mondja ugyanis, hogy a lemondás «a jelen háború egész tartamára» (per tutta la durata della presente guerra) szól; a miből az következik, hogy a lemondás érvényessége a háború befejezése után megszűnik, vagyis Olaszország fenntartja magának a jogot, hogy ha Ausztria-Magyarország a háború folyamán

¹ M. Witte: *Italiens Landforderungen an Österreich.* (A Vergangenheit und Gegenwart című lipcei folyóirat 1915. évfolyamának VI. füzetében.)

területi vagy másféle előnyöket szereznie, ezek fejében a béketárgyalásoknál compensatiót követelhessen.

II.

Burián április 11-én volt kénytelen végig hallgatni Sommino izenetét, a melyet írásban is megkapott az olasz nagykövettől. Annak kijelentésére szorítkozott, hogy a közlés «kínos benyomást» gyakorol rá és hogy arra a legrövidebb idő alatt válaszolni fog.¹

Előbb a német kormány tanácsát kérte ki, noha eleve kijelentette, hogy az olasz követelések teljesítése lehetetlen. Ezen felfogását helyesnek ismerték fel Berlinben, a honnan megbízás ment Bülow herczeghez, hogy ezen közös álláspontjukról az olasz kormányt felvilágosítsa. A nagykövet a nyomatékos okok egész sorozatával igyekezett meggyőzni Somminót, hogy a monarchia Triesztről és a dalmát szigetekről nem mondhat le.

Sommino cynikus őszinteséggel vallotta, hogy a mostani kedvező alkalmat, mert «ilyen többé soha sem fog találkozni», kellően ki kell használnia. Mindazáltal megjegyzi, hogy csak javaslatról van szó, a melyről még beszélni lehet és a tárgyalásba «nagyon ildomosan» (*très raisonnable*) fog viselkedni.²

Ezen kedélyes társalgási formával azt a reményt akarta felkelteni, hogy a tárgyalás folyamán követeléseiből engedni fog. El volt ugyan tökélye — mint a következő fejlemények bizonyítják, — hogy azokhoz ragaszkodni fog, de mivel nem várhatta, hogy az osztrák-magyar kormány egyszerre elfogadja a követeléseket, kísérletet kellett tennie, hogy azt az engedékenység útján lassankint vezesse a kitűzött célhoz.

Burián készséggel lépett erre az útra. Április 16-án közölte válaszát az olasz nagykövettel. Nagy sajnálatára — mondá — meg kell állapítania, hogy az olasz javaslatok nagy részben politikai, néprajzi, katonai és közigazdasági okok miatt elfogadhatatlanok : mert ha elfogadtatnának, a monarchia életbe-

¹ Burián távirata a római nagykövethez és Avarna jelentése. Vöröskönyv, 141. sz. Zöldkönyv, 65. sz.

² Bülow jelentését nem bírjuk, csak Macchióét, kivel német kartársa a társalgás részleteit közölte. Sajnos, Macchio április 14-iki jelentése feltűnően rövid, hézagos és felületes.

vágó érdekeivel ellentétben álló helyzetet teremtenének, így tehát a két állam között a szívélyes viszony létesülésének biztosítására sem volnának alkalmasak. Mindazáltal az osztrák-magyar kormány kész a lehetőség legszélsőbb határáig elmienni. Ezért a márczius 27-iki ajánlatban foglalt öt kerületen túl Dél-Tirolban további területeket ajánl fel. Egy iratot nyújtott át, a mely a felajánlott egész déltiroli terület határait pontosan megjelöli. Azonban azonnali átadását lehetetlennek nyilvánította, mivel az azzal járó intézkedések végrehajtása háború idején kivihetetlen; utalt arra, hogy mikor Nizzát és Savoyát (1860) Olaszország átengedte Franciaországnak, az egyezség megkötése után a tényleges átadásig több hónap múlt el.

Polytatólag kijelenté, hogy a katonai vagy politikai bűntények miatt fogságba került olaszok javára amnestia engedélyezése nem ütközik nehézségekbe.

Valonára és Albániára vonatkozólag a londoni conferentia határozataira utalt, a melyeknek megváltoztatása csakis az abban résztvevő hatalmak közös megállapodása alapján volna megengedhető; azonban az osztrák-magyar kormány nem vonakodik már most Olaszországgal megvitatni azon kérdéseket, a melyek a két állam érdekeit Albániában érintik.

Abban, hogy az olasz kormány a semlegességet csak pártatlan formájában ajánlotta fel, Burián megnyugodott, csak kiterjeszteni kívánta Törökországra is. Ellenben ragaszkodott ahhoz, hogy mindazon területi vagy másféle előnyökért, a melyeket Ausztria-Magyarország a jelen háborút befejező békekötésben szerezni fog, Olaszország újabb compensatio-igényekről világosan mondjon le.

A minister azzal végezte előterjesztését, hogy noha el kellett zárkóznia némely követelések elől, mert teljesítésük a monarchia legfontosabb érdekeinek feláldozásával járna, mégis az, a mit ajánl, annyira értékes és az olasz nemzeti kívánások teljesítésében olyan messzire megy, hogy abban az osztrák-magyar kormány részéről a benső viszony létesítésére irányuló őszinte törekvésnek bizonyítékát kell látni.¹

¹ Ezen előterjesztést Burián írásban is átnyújtotta Avarnának. Amaz a római nagykövetnek, ez Sonnínónak küldi meg. Vöröskönyv, 144. Zöldkönyv 71. sz.

Azon hatást, melyet Burián ajánlatával elérhetni vélt, az osztrák-magyar nagykövet hivatva volt támogatni. Somminóval folytatott eszmecsereiben kifejtette, hogy az osztrák-magyar kormány engedményeivel szemközt olasz részről viszont mellőzni kell oly követeléseket, melyeknek teljesítését a monarchia életfeltételei tiltják; különösen behatóan tárgyalta azon politikai, katonai és közgazdasági érdekeket, a melyeknek feláldozásával járna a lemondás Triesztről és a dalmát szigetekről.

Sommino nem bocsátkozott czáfolatba; sőt Triesztre vonatkozólag megjegyezve, hogy szemei előtt egy szabad kikötő létesítése lebeg, azt látszott jelezni, hogy a városnak és területének független állammá kialakításához nem ragaszkodik feltétlenül. Ellenben hangoztatta, hogy Olaszországnak az Adria keleti partján új támpontok szerzéséről, az Isonzo partjain pedig «határ kiigazításról» nem mondhat le. Viszont késznek nyilatkozott a szerződés szövegébe felvenni a kötelező ígéretet, a mely szerint az előnyökért, melyeket a monarchia a háború folyamán szerezne, Olaszország újabb compensatiókat nem követelhet. Egyébiránt megjegyzé, hogy mielőtt Burián újabb ajánlatára a végleges választ megadhatja, a miniszerelnökkel kell értekeznie és a király döntését kikérnie.¹

Macchio ennek következtében czélszerűnek látta a miniszerelnököt is felkeresni. Tőle azonban arról kellett értesülnie, hogy az olasz kormány Triesztre vonatkozó tervéhez állhatatosan ragaszkodik. A felkorbácsolt nemzeti érzés -- úgymond -- parancsoló módon követeli, hogy Trieszt lakosságának olasz többsége részére a nemzeti lét feltételei biztosíttassanak, a mi osztrák uralom alatt lehetetlen. Előadta, hogy az olasz kormány azzal, hogy Triesztet nem követeli Olaszország számára, a monarchia iránt figyelmet kívánt tanusítani, de ha Triesztet Ausztria-Magyarország birtokában hagyná, az egyezés megkötésével nemcsak a saját bukását idézné elő, hanem komoly zavarokat támasztana, a melyek közepett a király népszerűsége, sőt esetleg «az ingatag alapon álló dynastia is» veszélyeztetve lenne.²

¹ Macchio április 18-iki jelentése. Vöröskönyv.

² Macchio április 20-iki jelentése. Ugyanott. 150. sz.

III.

A tárgyalások ezen stadiumában a német kormány azon nézetben volt, hogy az olasz követelések és a bécsi ajánlatok között az eltérés sokkal nagyobb, semhogy az utóbbiak elfogadását lehetne remélni. Ezért azon volt, hogy Rómában a reményt jelentékenyebb engedmények elérésére ébren tartsa. Kilátást nyitott arra, hogy az osztrák-magyar kormány nem fog vonakodni az Isonzo partjain bizonyos területet, Dalmáciában valamelyik szigetet vagy kikötőhelyet átengedni, továbbá Trieszt helyhatósági jogkörét kiszélesíteni és Albániáról lemondani.

Mindazáltal Sommino, okulva a csalódáson, a melyet három hónappal előbb a német közbenjárás sikertelensége következtében szenvedett, szükségesnek látta haladék nélkül tisztába jönni az iránt, hogy Bécsben az engedékenység határai meddig érnek. E végből furfangos tervet eszelt ki.

Április 19-én Avarna herczeg a «degbizalmasabb formában» a következőket közölte Buriánnal: «Jó forrásból értesült mind ő maga, mind ministere is Burián azon szándékáról, hogy a tárgyalások további folyamán a három nappal ezelőtt átadott emlékiratától eltérő álláspontra fog helyezkedni és előzékenységet tanúsítani azon követelések irányában is, a melyeket eddig teljesíthetetleneknek nyilvánított. Ezért félreértések elhárítása végett kérdést tesz: vajon ezen értesítés igaz-e vagy nem?»

Buriánt, noha a «jó forrás» eredete és a kérdés jelentősége iránt tisztában volt, habozás nélkül azt válaszolta, hogy az értesítés a valóságnak nem felel meg és a legudvariasabb formában ismételte azon okokat, a melyek miatt a monarchia létérdekeit fenyegető követelések felett tárgyalásba nem bocsátkozhatik.¹

¹ Ezen társalgásról Burián július 19-én értesíti a római nagykövetet. (Vöröskönyv, 149. sz.) A jegyzék nem mondja, hogy az értesítés a német kormánytól vagy Bülowtól származik; de lehetetlen más forrásra gondolni. A feltevést megerősíti Burián jegyzéke is, a melyben azt írja: «Je ne trouvais pas opportun de fouiller en commun avec le duc Avarna le sens de cette singulière manoeuvre, dont la facture ne trahissait que trop clairement les auteurs». Figyelemre méltó, hogy ezen mondat utolsó fele a Vöröskönyv

Ezen felvilágosítás után Sonnino ridegen visszautasította Burián ajánlatát; megállapítva, hogy ez az olasz követelések sorából csak egyetlen egynek teljesítésére mutat hajlandóságot, a déltiroli terület felajánlásával, és még ezen engedmény is értéktelenné válik az által, hogy megvalósítása a háború befejezése után időre halasztatik.¹

Avarna herceg, a mikor kormányának ezen felfogása felől Buriánnak jelentést tett, figyelmeztette őt azon súlyos következményekre, melyeket az olasz követelések elutasítása maga után fog vonni; a mivel könnyen érthető módon jelezte, hogy Olaszország az Entente-hatalmakhoz csatlakozva fegyver hatalmával fogja kiküzdeni azt, a mit neki önként átengedni vonakodnak.

Azonban Burián ragaszkodott azon felfogásához, hogy üres fenyegetéssel gyakorolnak rá nyomást és hogy Olaszország a hitszegés tényét végrehajtani vagy nem képes, vagy nem hajlandó. Avarna azzal a sajtóságos panaszszal fordul Rómába, hogy Burián nem engedi magát meggyőzni (non puo capacatarsi) ezen eset (a hitszegés) bekövetkezésének lehetősége felől.²

Ezen rendíthetetlen optimismus magyarázatát a közzétett diplomáciai iratokban hiába keressük. Annak a megnyugtató tudatnak talajában verhetett az gyökeret: hogy Ausztria-Magyarország a nemzetközi jog szempontjából elfogadható okot támadó fellépésre Olaszországnak nem szolgáltatott. E mellett — egy későbbi nyilatkozatának tanúsága szerint — bízott a hármasszövetségi szerződés azon rendelkezésében, a mely a szerződés felmondását, tehát a szövetségből való kilépés

negyedréti kiadásában, a mely a hivatalos körök számára készült, törölve van, ellenben (bizonyosan hanyagságból) a nyolczadréti kiadásban megmaradt. A törlés kétségkívül azért történt, mert a törölt phrasis a német kormányt kellemetlenül érintette volna. Hogy Rómában arra számítottak, hogy a német kormány nyomást fog gyakorolni Bécsben, Avarna április 25-iki, alább tárgyalandó jelentéséből tudjuk meg.

¹ Sonnino április 21-iki jegyzéke Avarnához és Burián följegyzései az április 22-ikén vele folytatott társalgásról. Zöldkönyv, 72. Vöröskönyv 153.

² Avarna április 25-iki jelentése. Zöldkönyv, 74. sz.

bejelentését az 1920 július 20-án lejáró szerződésnek csak utolsó esztendejében, tehát 1919 nyarán engedi meg.¹

Kínos csalódás várakozott rá.

IV.

Az Entente-hatalmak mindjárt a világháború kitörése után kísérleteket tettek, hogy Olaszországot csatlakozásra bírják. Sonnino elődjének bizalmas közléseiből tudomásuk volt Bécsben a felől, hogy már 1914 augusztus havában «csábító ajánlatokkal» fordultak hozzá, október folyamán pedig «erőfeszítéseiket megkétszerezve folytatták».² Ezek sikertelenek maradtak.

Kedvezőbb fogadtatásra találtak Sonninónál, ki nem késett párhuzamosan indítani meg velük és az osztrák-magyar kormánylyal a tárgyalásokat.³

Az Entente-hatalmak természetesen bőkezűek lehettek ígéreteikben, melyeket Ausztria-Magyarország rovására tettek. Ezekhez képest elenyésző csekélység volt még az is, a mit Sonnino április 8-án maga követelt. Csakhogy még ezen időben az eszélyes olasz kormányférfiakra a biztosan és áldozatok nélkül elérhető csekélyebb előny nagyobb vonzerőt gyakorolt, mint a bizonytalan és súlyos áldozatokat követelő ábránd. Ezért a döntést halogatták, míg azt az Entente-hatalmak a galicziai offensiva küszöbén türelmetlenül sürgették. Április második felében azzal fenyegetődztek, hogy Olaszországnak gabonával és kőszénnel való ellátását megakadályozzák.

Az olasz kormány kényszerítve látta magát arra, hogy véglegesen állást foglaljon. Ezért bécsi nagykövetétől határozott választ kért arra a kérdésre, vajon várható-e, hogy Ausztria-Magyarország, ha a német kormány nyomást gyakorolna rá, az olasz követeléseket teljesíteni fogja? A válasz így hangzott :

¹ Erre figyelmezteti május 21-én az olasz kormányt. Vöröskönyv, 200. sz.

² Mérey jelentései. Ugyanott, 40., 63. sz.

³ A német birodalmi cancellár 1915 május 28-án tartott beszédében említi : «Schon im Dezember (1914) waren Anzeichen für die Schwenkung des römischen Kabinetts vorhanden».

«Talán elérhető, hogy azon esetre, ha a német kormány újabb és erőteljesebb nyomást gyakorol Bécsben, Burián báró a Dél-Tirolban felajánlott területet még kiterjeszse és némi területi engedményeket tegyen Olaszország keleti határszélein. Azonban megengedve, hogy Burián báró elmegy azon határvonalig, a melyet maga az olasz kormány jelölt meg, egyéb fontos kérdések, Triesztnek független állammá alakítása, a Curzolari szigetek átengedése és Albánia feladása várnának még megoldásra, a melyekre nézve; báró Burián nyilatkozatai után, kétséges: vajon az osztrák-magyar kormány engedhet-e. Ha pedig mégis előre nem látható körülmények hatása alatt, utolsó perczben az osztrák-magyar kormány engedne, a mi kevésbé valószínű, még mindig fennmaradna a felajánlott területek azonnali átadása, a mely az egység létrejöttének mellőzhetetlen feltétele. Burián báró határozott ellenkezése után, mindenekfelett nehéz feltenni, hogy a két kormány között e tekintetben fennforgó ellentét kiegyenlíthető volna. Ennélfogva a jelen körülmények között az olasz követelések alapján a megegyezés Ausztria-Magyarországgal mintegy megvalósíthatatlannak látszik. (Sembra quasi irrealizzabile).¹

Ezen értesítés hatása alatt Sonnino lemondott a reményről, hogy Ausztria-Magyarországgal az április 8-iki feltételek alatt az egyezséget megkötetheti és haladék nélkül, még az nap aláírta az angol nagykövettel formulázott szerződést, a melyben az Entente-hatalmakhoz való csatlakozás feltételei és módzatai megállapítván, az olasz kormány kötelezettséget vállal, hogy egy hónap letelte előtt véglegesen határozni fog arra nézve, vajon a korona és a parlament hozzájárulásával a csatlakozást fogantatosítja-e.² Ilyen módon az olasz kor-

¹ Avarna április 25-iki távirata (Zöldkönyv, 74. sz.) a mely (mint megjegyeztetik) még az nap érkezett meg Rómába.

² Az április 25-iki feltételes megegyezésről és előzményeiről Severus *Zehn Monate italienischer Neutralität* című könyvében jelentek meg legelsőben közlések. (64–68.) Noha az álnév tekintélyes publicistát fed, kötelességemnek tartottam tájékoztatást szerezni az iránt, hogy milyen forrásból merít. A szerző egy meg nem nevezhető olasz képviselőre hivatkozott, a ki Sonnino legközelebbi köréhez tartozott, és kijelenté, hogy közlései hitelessége iránt kezességet vállal. Azonos közlések

mány magának és az országnak a döntés szabadságát és a neutralitás mellett való további megmaradás lehetőségét fenntartotta. Azonban ez csak elméletben volt így. Tényleg ki volt zárva az, hogy egy hónap letelte után az Entente ajánlatait elutasítsák, mert ezen fordulat bekövetkezésének megakadályozására erős fegyvert kaptak az Entente-hatalmak, a melyek ebben az esetben a velük kötött szerződést közvéteszik és Olaszországgal nyíltan szakítanak. Ennek pedig az lett volna a következménye, hogy Olaszország nemcsak becsületét, hanem értékét is elveszíti, minélfogva az osztrák-magyar kormány a tett ajánlatok megvalósításának kötelezettségétől feloldottnak tekinthette volna magát és azok megvalósítása többé nem állott volna érdekében.

Ennek az eshetőségnek a Salandra-kormány nem tehetette ki magát; de nem tehetette ki az országot a Giolitti-párt sem, a mely ugyanis Salandra bukása után kormányalakításra nem vállalkozhatott, mert a nemzeti aspirációk megvalósításának lehetősége megszűnt volna. Tehetett már most az osztrák-magyar kormány bármilyen előnyös ajánlatokat, még ha az április 8-iki olasz követeléseket egész terjedelmükben elfogadja is, Sonnino kénytelen lett volna azokat elutasítani.

E szerint a Salandra-kormány a feltételes szerződés megkötésével magát és az országot az Entente-hatalmaknak feltétlenül kiszolgáltatta.

V.

Az április 25-iki szerződés megkötése a titok leplébe volt burkolva. Bécsben sejtelmük sem volt róla. Burián április végén is rendületlenül meg volt győződve a felől, hogy tárgyalásait nyugodtan tovább folytathatja. Ezeket új mederben készült vezetni. Azt hitte, hogy egy tekintélyes állású politikai egyéniségnek Rómába küldésével nagyobb eredményt érhet el, mint a melyet Bülow és Macchio felmutathattak. Egyik elődjét, Golnechowski grófot szemelte ki.

jelentek meg Doerkes-Boppard és mások munkáiban, úgy szintén a hirlapokban is, a nélkül, hogy illetékes helyről megezőfoltattak volna.

Megbízásából április 27-én Macchio azon kérdést intézte Sonnínóhoz, vajjon ezt a küldetést kívánatosnak tekinti-e? Válasza udvariasan úgy hangzott, hogy a grófot ha Rómába jó, természetesen szívesen fogja fogadni, de nem hallgatta el, hogy az ilyen külön küldetés hasznát nem tudja átlátni. Macchio úgy vélekedett, hogy az olasz minister a tárgyalások megakadásától tart és megnyugtatta őt az iránt, hogy a küldött haladék nélkül útra kelne; egyúttal magyarázgatta, milyen előnnyel jár olyan férfiúval tárgyalni, a ki korábban maga is külügyminister volt és személyes érintkezés útján a bécsi kormány szándékaiba teljesen be van avatva. Nagy önelégültséggel jelentette Bécsbe, hogy ezen felfogás helyességét Sonnino lassankint belátta.

Csalódott. Sonnino, ellenkezőleg, Avarna útján tudatta Buriánnal, hogy nem bírja átlátni, mi haszonnal járna egy harmadik személynek a tárgyalásokba bevonása. Noha lehetetlen volt világosabban megmondani, hogy a küldetést feleslegesnek véli, Burián még egyszer felkérte őt, nyilatkozzék egész őszintén a felől, vajon a küldetés kellemes-e neki vagy kellemetlen? Macchio, mikor ezt a kérdést felvetette, azt is hangoztatta, hogy a minister a küldetéssel barátságos előzékenységének újabb jelét akarta adni. Sonnino azonban nyíltan azt válaszolta, hogy a küldetés nem időszerű és nem is hasznos, mert Goluchowski megjelenése Rómában nem kívánatos feltűnést keltene és kellemetlen magyarázatokra szolgáltatna alkalmat.

Erre Burián szükségesnek látta tudatni vele, hogy a küldetés tervét most elejti ugyan, de fenntartja magának, hogy arra alkalmas időben visszatérjen.¹

Időközben alkalmat keresett arra, hogy Avarna herczeggel a függőben levő kérdéseket újból megbeszélje. Április 29-én fogadta őt, nyugodtan, mintha valamely tudományos társulat asztala mellett foglalna helyet, magyarázta neki, hogy Triesztnak az osztrák alkotmány széleskörű önkormányzatot, képviselő testületének a tartományi gyűlések jogait biztosítja; továbbá hogy a városban az olasz elem számánál, műveltségé-

¹ Az április 27. és május 2-ika között folyt ezen tárgyalásokra vonatkozó jegyzékek és jelentések a Vöröskönyvben, 152., 157., 158., 161., 163., 169. sz.

nél és vagyoni helyzeténél fogva olyan állást foglal el, a melylyel meg lehet elégedve; hogy Olaszországba bekebeleztetése a város jövő fejlődésére hátrányos befolyást gyakorolna. Azután szólt arról, hogy Trieszt jóléte az osztrák kormány gondoskodásának mindenkor kiváló tárgya volt és nemzeti jellege soha sem szenvedett sérelmet.

Azonban előadását Avarna herczeg félbeszakította azon kijelentéssel, hogy a minister állításait nem hallgathatja végig némán; emlékeztette őt a végtelenül húzódo tárgyalásokra, melyek az olasznyelvű egyetem felállítása ügyében folytak és a kormányintézkedésekre, melyek a szlovén iskoláknak az olaszok rovására kedveznek.

Burián nem engedte magát fejtegetéseiben megzavartatni és folytatólag a többi olasz követeléseket is akademikus tárgylagossággal fejtegette. Új javaslattal csak Albánia tekintetében lépett fel. Megemlíti, hogy ha erre nézve tárgyalások indulnának meg, nem volna kizárva annak lehetősége, hogy Ausztria-Magyarország megszűnik Albánia iránt érdeklődni, azon feltétel alatt, ha példáját Olaszország követi és Valona birtokával megelégedvén, Albánia egyéb részeire hatalma kiterjesztéséről lemond.

Ez bizonyára meglepő és elmés gondolat volt; de Buriának tudnia kellett, hogy az olasz kormány éppen azért kívánja Albániát Ausztria-Magyarország érdekköréből kivonni, hogy azt egészen a saját érdek- és hatalmi körébe vonja.

Egyébiránt Burián azzal fejezte be előadását, hogy ő a létesítendő egyezés alapelveit csak hozzávetőleg vázolta, a tárgyalások további folyamán tehát olyan változtatások jöhetnek szóba, a melyeket mindkét fél elfogadhatóknak fog találni. Ezzel újabb engedményekre való készségét jelezte. Azonban Avarna herczeg ennek most már nem tulajdonított jelentőséget és megállapította, hogy a minister a leglényegesebb olasz követeléseket elutasítja.¹

¹ Burián április 28-án közli a római nagykövettel a választ, a mit másnap Avarna herczegnek fog adni. (Vöröskönyv, 158. sz.) Ezzel meg- egyezik Avarna április 29-iki jelentésében a válasz tartalmának ismertetése; csak hogy az utóbbiban hiányzik Burián utalása a további módosítások lehetőségére. (Zöldkönyv, 75. sz.)

Sonnino szintén úgy nyilatkozott május elsején Macchio báró előtt, hogy Burián közlései újat nem tartalmaznak ; az albániai ajánlattal pedig foglalkozni nem tartotta érdemesnek. A nagykövet ellenben arra utalt, hogy Albánia tekintetében a két «kormány álláspontja között mégis «nagy közeledés» mutatkozik. E mellett hangoztatta, hogy Burián minden szavából az őszinte jóakarát és az állandó egyetértés létrehozására való készség világlik ki ; egyuttal azon reményét fejezte ki, hogy az olasz kormány azon okok alaposságát, a melyek az olasz követelések teljesítését lehetetlenné teszik, be fogja látni és az eszmecsere folytatására kielégítő alapot fog találni.

Sonnino kitérőleg azt válaszolta, hogy a fennforgó kérdéseket a miniszerelnökkel és a ministertanácsban kimerítően meg kell beszélnie. Azután homályos szavakkal a kényszerhelyzetre utalt, a melybe az olasz kormányt a világháború és a belső helyzet nehézségei hozták, minélfogva sajnálatosnak találja, hogy a két kormányt a tárgyalásokban nagy távolság választja el egymástól.

Macchio erre figyelmeztette a ministert, hogy míg alkudozásokban mindkét félnek engedékenységgel kell egymáshoz közeledni, eddig olasz részről ez irányban akárcsak egy lépés sem történt. Mire Sonnino azt felelte, hogy az olasz követelések minimalisok» a melyekből valamit leengedni «nagyon nehéz volna».

Macchio nem hallgatta el, hogy ezen nyilatkozat a helyzetet úgy tünteti fel, mintha nem is alkudozás folyna, hanem Olaszország dictálni akarna, a mi a helyzet természetének még sem felel meg.

A miniszer ezen felfogás helyességét tagadta ; de további magyarázatba nem bocsátkozott. A nagykövet jelentése szerint «szokott szófukarságába vonult vissza.»¹ Sonnino a már hasztalanná vált kellemetlen eszmecserenek mielőbb véget akart vetni.

Burián ennek ellenére az eszmecsere folytatásától még sikert várt. A római nagykövetet utasította, hogy mivel az olasz kormánynyal a conversatiónak élénk folytatására nagy

¹ Macchio május 1-iki jelentése. 164. sz.

súlyt kell fektetni, nemcsak az egyes olasz követeléseket, hanem az azokkal kapcsolatos jövődő kilátásokat is (les perspectives politiques — Ausblicke in die Zukunft) behatóan tárgyalja a miniszterrel; ha pedig ez ismét «sovány nyilatkozatokra» (maigres propos) szorítkoznék, hívja fel őt, hogy a méltányosság követelésének megfelelően vegyen magának fáradságot az olasz követelések bővebb kifejtésére és indokolására.

Egyébiránt Macchio bárónak nem kellett üres kézzel a conversatióba belemenni. Megbízást nyert, hogy azon esetre, ha az Isonzo partján követelt határigazítás, vagyis területi átengedés a többi nehézségek elhárítását és az egység létrejöttét megkönnyítené, tegyen ajánlatot, hogy Bécsben kérdést fog tenni, vajon nem volnának e hajlandók ezen a téren engedményt tenni?

E mellett az albániai kérdés tekintetében javaslatát, hogy mindkét kormány mondjon le Albániára vonatkozó igényeiről, elejtette; sőt kész volt az olasz souverainitást Valona fölött elismerni, és Albánia egy részét olasz érdekkör gyanánt (sphère d'intérèt) engedni át.²

A mely engedmény a londoni conferentia végzéseivel homlokegyenest ellenkezett és a monarchia kívánságára létesített albániai állam területének, a monarchia által kijelölt albániai fejedelem souverainitásának megcsönkítését tervezte.

VI.

Április végső napjaiban sűrűn érkeztek Macchio bárótól. aggasztó tudósítások Bécsbe. Ezek szerint az olasz király titkon fogadta Garibaldit; a francziák Savojában és Afrika partjain, az angolok Kisázsziában ajánlottak Olaszországnak területeket; az olasz vezérkar főnökének környezetében hirdetik, hogy a támadó fellépésre a legalkalmasabb időpont megérkezett; a bécsi udvarnál alkalmazott olasz katonai attaché azt állítja, hogy az Ausztria-Magyarország ellen indítandó hadjárat «katonai séta» jellegével birna; leplezett mozgósítás van folyamatban és az ezáltal felidézett izgatottság miatt a döntés már nem

² Burián április 2-iki jegyzéke. Ugyanott 166. sz.

késhetik soká; az Entente-hatalmakkal folyamatban levő alkudozások már majdnem a befejezéshez jutottak; a parlament, mely május 12-ikére van összehíva, bizalmat fog szavazni a kormánynak, mert Giolitti nem szándékozik ellene fellépni.¹

A felületes hírszolgálat ezen kétes értékű szerzeményei a nagykövetet nem képesítik arra, hogy a tényleges helyzet és a jövődő fejlemények felől biztos ítéletet alkosson magának és világos képet nyújtson főnökének. Még május 2-án is lehetségesnek véli, hogy az olasz kormány az Entente-hatalmak ajánlatait visszautasítja és Ausztria-Magyarországgal az egyezséget megköti. Ezen czél elérésére elégségesnek tartja azt, hogy az osztrák-magyar kormány hiteles alakban tegye közzé ajánlatait, mert így a közvéleményben, melyet az olasz kormány tévutra vezet, kedvező fordulat állana be. Azonban már másnap azon nézetet vallja, hogy az olasz közvéleményt az eddigi ajánlatok nem elégíthetik ki, és «lépésről-lépésre haladó apró engedményekkel» sem lehet czélt érni; nagy áldozatokat kell azonnal hozni.²

Ezektől Burián nem idegenkedett. Felhatalmazta a nagykövetet, hogy az Isonzo-partjain fekvő területet ajánljon fel; Trieszt számára egyetem alapítását és az olasz lakossága nemzeti és kultúrai érdekeinek megóvását ígérje; késznek nyilatkozott, hogy végső szükség esetén az Albániára vonatkozó olasz követelést egész kiterjedésében teljesíti.

Macchio, mielőtt ezen felhatalmazást megkapta volna, május 4-én látogatást tett Sonninónál. A társalgást azon nézetének kifejezésével nyitotta meg, hogy a sok tekintetben egymásra utalt két ország között a kormányok által egyaránt óhajtott egyezés létrehozását szükségkép lehetségesnek kell tekinteni. Mielőtt azonban előadását tovább folytatná, félbeszakította őt Sonnino meglepő nyilatkozattal. «Igenis — mondá — ő őszintén óhajtotta az egyezséget létrehozni; de az osztrák-magyar kormány halogató taktikája miatt, óhajtása megvalósulásának reményességéről le kellett mondanania, minélfogva a bécsi nagykövet útján kijelentette, hogy a javaslatokat, a melyeket eddig tett, visszavonja és újakat többé tenni nem fog.

¹ Vöröskönyv, 186., 160., 163., 168. sz.

² Macchio május 2. és 3-iki jelentései. Ugyanott, 167., 168. sz.

Macchio ekkor figyelmeztette a ministert a súlyos felelőségre, melylyel őt a tárgyalások megszakításának ténye terhelné, és sikerült őt rábírnia, hogy az olasz követeléseket újból megvitassák. A másfél óráig tartó eszmecsereből azt a benyomást nyerte, hogy némely pontra nézve a megegyezés nem lehetetlen; de az olasz kormány ragaszkodása a dalmát szigetcsoport átengedésének és a felajánlott területek azonnali átadásának követeléséhez leküzdhetetlen nehézséget okoz. Egvébiránt Sonnino hajlandónak nyilatkozott, hogy a mennyiben az osztrák-kormány szabatosan formulázott új javaslatokat terjesztene elő, azokat a ministertanács elé viszi.

Macchio Bécsbe küldött jelentésében arról értesítette Buriánt, hogy Sonnino az egyezséget az Entente-hatalmakkal még nem írta alá, de bármely pillanatban aláírhatja; minélfogva az egyezésnek Olaszország és Ausztria-Magyarország között létrehozására, «kielégítő» ajánlatok gyors formulázásával még egy utolsó kísérletet lehetne tenni.¹

Sonnino célzatosan tévedésbe ejtette az osztrák-magyar diplomatát, a mikor vele közölte, hogy az olasz kormány az egyezés létrehozására célzó javaslatát visszavonta, ellenben elhallgatta előtte, hogy ennél Bécsben tett lépésével sokkal messzibbre ment.

VII.

Az olasz külügyminister május 3-án az osztrák-magyar kormánynak tudomására adta, hogy Olaszország a fennálló szövetséget, mely most már csak a bizalmatlanságnak és ellentéteknek álarcul szolgál, tovább fenntartani haszталannak tartja, minélfogva a szövetségi szerződést semmisnek és érvénytelennek nyilvánítja.

Ezen elhatározásának indokolására felhossa, hogy Ausztria-Magyarország, a mikor az olasz kormány mérsékletre intő tanácsait meg nem hallgatva és a nélkül, hogy szándékát bejelentené, Szerbországhoz ultimátumot intézett, ezzel a status-quotó a Balkánon megzavarta, Olaszország legfontosabb érdekeire

¹ Vöröskönyv, 170. sz.

káros helyzetet teremtett, a fennálló szerződést, melynek betűjét és szellemét megsértette, lényeges tartalmától és létjogától megfosztotta. Azután előadja, hogy mindezek ellenére az olasz kormány a barátságos viszony helyreállítása érdekében, Olaszország jogosult nemzeti aspirációinak mérsékelt mértékben való kielégítésével, a két állam között tartós egység létrehozásán buzgón fáradozott; de igyekezeteit meghiusította az osztrák-magyar kormány, mert több hónap eltelte után csak arra szánta el magát, hogy Olaszország souverainitását Valona felett elismerje és Dél-Tirolban csekély kiterjedésű területet ajánljon fel, mely a háború befejezése után jutna Olaszország birtokába; minélfogva az egyezés létrehozásának reménye eltűnt.¹

Ezen indoklás a valótlan állítások és álokoskodások sorozatából áll. Olaszország a Szerbország ellen megindított háborúban sem a szerződés megsértésének, sem a saját érdekeire káros actiónak tényét nem láthatta; mert a hadüzenet után az olasz király kijelentette volt, hogy szövetségese irányában a szerződéssel összhangzó barátságos magatartást fog követni; az olasz ministertanács pedig azon reményét fejezte ki, hogy a neutralitás álláspontjának elfoglalása mellett barátságos érzelmeinek bebizonyítására alkalmat fog találni. Hogy pedig a Szerbország ellen indított háború a szerződést lényeges tartalmától nem fosztotta meg, maga Sonnino elismerte azzal, hogy egyik cikkének érvényesítése körül forogtak öt hónapon át folytatott tárgyalásai.

Ezen tárgyalások eredménytelensége a szerződés felbontására jogalapot nem szolgálhatott. Annak ellenére, hogy a VII. cikk absurd értelmezése, a mely szerint Ausztria-Magyarország a szerbországi hadjárat megkezdése előtt compensatiót nyújtani köteles lett volna, elfogadtatott: lehetetlen elismerni, hogy az olasz kormány fel volt jogosítva ezen compensatió természetét és mértékét tetszése szerint meghatározni, a mennyiben pedig követelései ki nem elégítettnek, a szerződést felbontani.

Sonnino eljárása formai tekintetben is a nemzetközi jog

¹ Macchio május 4-iki jelentése. Ugyanott, 171. sz.

elveivel ellentétben állott. Olaszországnak csak Ausztria-Magyarországgal fennálló szerződését nyilvánította érvénytelenek ; ilyen szerződés azonban nem létezett. 1887 óta hármasszövetség állott fenn, a mely a VII. cikk kivételével a többi cikkeiben a három szövetségesre nézve egyenlő jogokat és köteleességeket szabott meg ; e szerint lehetetlen volt Olaszországnak magát kötelességeitől Ausztria-Magyarország irányában oly módon feloldania, hogy viszonya Németország irányában érintetlen maradjon. A furfangos gondolat gyakorlatilag is megvalósíthatatlan volt ; mert Ausztria-Magyarország ellenségei, kikhez Olaszország csatlakozott, Németországnak szintén ellenségei voltak, minélfogva az ő támogatásuk szükségképen Németország ellen irányuló actio természetével birt.

Az olasz kormány, május 3-iki jegyzékével a huszonhét év óta fennálló és 1920-ig érvényben levő hármasszövetséget bontotta fel ; mindkét szövetségése irányában a hitszegés tényét hajtotta végre.

FRAKNÓI VILMOS.

JALAVA ANTAL EMLÉKEZETE.

(Akadémiai emlékezés.)

Rendkívül munkás és eredményekben gazdag élet fonala szakadt meg Jalava Antalnak, Akadémiánk külső tagjának elhúnytával 1909 július 3-án. A sírjánál elmondott beszédek mindegyikéből az a fájdalmas érzés csendült ki, hogy Finnország ő benne legderekabb fiainak egyikét veszttette el.

Jalava Antal 1846 július 18-án született. Eredeti családi neve Almberg volt, s a Jalava nevet, a melyet írói álnévül használt, hivatalosan csak 1906-ban vette föl, a mikor egyszerre százezernél több idegen nevű finn ember változtatta finnre a nevét. Lehetséges, sőt valószínű is, hogy az ősei svédek voltak, azon bevándorlók közül valók, a kik századokkal ezelőtt az «ezer tó országának» partvidékeit népesítették be. Temperamentuma is arra vallott, hogy ereiben svéd vér foly, de pusztán eredeti családi nevéből korántsem volna szabad ezt következtetni. Finnországban ugyanis sok ezer tősgyökeres finn embernek van vagy volt idegen neve. A XVI. század vége felé ott is lábra kapott a vezetéknevek latinosításának és görögösítésének divatja; így lett Kalajoki-ból (halas folyó) Calammius, Joutsenből (hattyú) Cygnaeus, Mola-ból Molander stb. A XVIII. század elejétől fogva svéd módra elhagyogatták az -inus, -enus végű nevek -us végzetét; így lett pl. a hajdani finn Tammela, Salmela névből először Tammelinius, Salmelinus, azután Tammelin, Salmelin. Sokan egészen svéd nevet vettek föl, s ekkép szaporodtak el a -berg, -dal, -ström, -qvist stb. utótagú nevek, a milyeneket még most is nagyon sokan viselnek. Ezek részint elferdítései, részint fordításai a finn neveknek, részint pedig egészen önkényesen fölvev vagy adott nevek.

Jalava Antal lutheránus papnak a fia volt; művelt otthonból került ki és jó módban nevelkedett. Középkolai tanul-

mányai végeztével 1863-ban beiratkozott a helsingforsi egyetem bölcsészeti karára. 1868-ban elnyerte a magisteri fokot s ezzel a középiskolai tanári képesítést. Tíz éven át mint a finn nyelv tanára működött Helsingforsban finn és svéd lyceumokban és a svéd leányiskolában, valamint a rövid életű nőnevelő akadémiában. Kiváló, lelkes tanár volt ; svéd anyanyelvű tanítványaival meg tudta kedveltetni a finn nyelvet, úgyhogy nem egyből lelkes apostola lett a finnség ügyének.

A finn nép nyelve évszázadokon át el volt nyomva ; mint a költő mondja : «vadon erdőkben kellett meghúzódnia, távol a hatalmasok teremtől és a tanult emberek dolgozó-szobájától». A svéd uralom első századaiban az egyház és az iskola nyelve a latin, a törvénykezés nyelve a svéd volt. A reformatio, a mely igen gyorsan elterjedt az országban, bevitte a nép nyelvét az egyházba, s már a XVI. század negyvenes éveiben megjelentek az első finn-nyelvű könyvek, köztük az újtestamentom fordítása. A papság gondoskodása folytán lassanként az olvasni-tudás is mindinkább terjedt a nép körében, és 1649-ben megnyílt az első finn népiskola is. A középiskolákban azonban a latin nyelv helyébe legnagyobbbrészt a svéd lépett mint a tanítás nyelve, s a finn nyelvnek csak kisegítő szerep jutott addig, míg a deákok a svédet megtanulták. Mire az egyetem küszöbét átlépték, akár teljesen elfelejthették az anyanyelvüket, ha csak hivatásuknál fogva nem volt rá szükségük, mint a papoknak. Így alakult ki tősgyökeres finnekből egy kis svéd úri osztály, a mely a finn nyelvet legfőllebb törve beszélte, és a következő nemzedék már úgy sem. S ezt a fejlődési folyamatot az úrhatnáság a városokban az alsóbb rétegekbe is átterjesztette.

A finnség ébredésének első jelei a XVIII. század utolsó évtizedeiben mutatkoztak, még pedig a tudomány terén, latinul és svédül írt munkákban, a melyeknek szerzője a nagytudományú Porthan egyetemi tanár volt. Az ő munkássága a tisztán nemzeti tudományok : a hazai történelem, a finn nyelv és a rokon nyelvek tanulmánya s az egész finn folklore terén mozogott. Porthant a finn történelem atyjának nevezte el az utókor, mert ő volt az első, a ki Finnország történetét az egész svéd birodalom történetétől elkülönítve búvárolta. Munkálkodása tisztán tudományos volt, nem volt benne semmi politikai célzat. Termé-

szetes, hogy a hatása is csak szűk körre terjedhetett ; de abban a kis körben fölkeltette és ébren tartotta annak a tudatát, hogy Svédország keleti felének lakossága külön nép ; s ha fiai a harminczéves háborúban svéd zászlók alatt harczoltak is Németország esataterlein, a svédek harci dicsőségét gyarapítva, s ha egy kis társadalmi osztály az idők folyamán nemcsak névleg, hanem valósággal svéd lett is nyelvében és lelkében : azért a nép zöme mégis külön nép maradt, a melynek megvan a maga külön fajisága, a maga nyelve, megvannak a maga hagyományai és természetes jogai.

Élénkebbé vált a nemzeti érzés a XIX. század elején. S hogy élénkebbé vált, azt Porthan hatásán kívül két egymástól nagyon távol álló tényezőnek véletlen találkozása és együtt-hatása okozta ; e két tényező a romanticismus és a politika volt. Az előbbi hatás még Svédországból jött, mert természetes, hogy Finnországnak Svédországtól való elszakadásával a műveltségbeli közösség nem szűnt meg. Az ú. n. phosphoros iskola, a hogy a svéd romantikusokat nevezték, legszivesebben népies tárgyakat dolgozott föl ; érdeklődés tárgyává lett a nép és a népköltészet. A romanticismus hullámai csakhamar átesaptak Finnországba is. Néhányan elkezdtek finnül verselni, mások a nép ajkáról gyűjtöttek dalokat. Porthan tanítványai a finn történelem egyes korszakainak földerítésén fáradoztak vagy a finn nyelv rendszerét vizsgálták és szókészletét gyűjtötték. Többen követelték, hogy a finn nyelvet tegyék a közoktatás és a törvénykezés nyelvévé. Kiadtak a nép számára egy hetilapot, a mely rövid idő alatt jelentékeny olvasóközönséget gyűjtött maga köré. Kísérlet történt arra is, hogy az úri esztálylyal újra befogadtassák a finn nyelvet.

A nemzeti fölbuzdulás szemet szűrt Svédországban, és föllhangzott a panasz, hogy Porthan és mások az egyetemi ifjúság tanulmányainak és törekvéseinek oly irányt adtak, a melyet nem lehet egyébnek nevezni, mint egyre jobban elharapódzó fennomániának.

A finnség apostolai között legnagyobb föltűnést Arwidsson, egy svédnyelvű politikai lap szerkesztője keltett, a ki akkor magántanár volt az egyetemen. Ő az 1809-iki nagy állami változásra utalva — mikor t. i. Finnország elvált Svédországtól

és mint «Finn nagyfejedelemség» széleskörű autonómiával fölruházva Oroszországhoz csatlakozott — 1821-ben lelkes szózatot intézett honfitársaihoz és kifejtette, hogy nemzetiségük megóvása létüknek főföltétele; azért azt sürgette, hogy az ország jövődjét önálló alapra kell helyezni, a nemzeti nyelvre és a nemzeti történelemre támaszkodva. És ő volt az, a ki fennen hangoztatta: «Svédek már nem vagyunk, oroszokká nem lehetünk, tehát finnakké kell lennünk». Hanem az a rettenthetetlenség, a melyvel az akkori állapotok ferdeségeit ostorozta, nagyon bántotta a kormányt; a lapját betiltották, őt magát pedig elűzték az egyetemről.

Ki volt mondva a jelszó, hogy «finnakké kell lennünk», de az igének testté válása még késett. A lelkes szózatok, a melyeket a hazafiak a művelt osztályhoz intéztek, legnagyobbbrészt süket fülekre találtak. A kik hallották és megértették e szózatokat, azok a helyett, hogy föllekesültek volna, csak elbámultak, hogy akadnak emberek, a kik ily merész eszméket nyilvánosan el mernek mondani. Az akkori állapotok nem kedveztek a nemzeti törekvéseknek; az ország a háború után ki volt merülve, a nép nem bízott az új viszonyokban és félt minden változástól. Mint egy későbbi kiváló publicista, Meurman Agathon írja: «A legbátrabbak is elvesztették az ország önállóságába vetett minden bizalmukat, szótlantul rejtették szívéükbe sötét sejtelmeket, csupán — hogy úgy mondjuk — passív ellenállással igyekezvén megakadályozni minden változtatást, bármennyire szükséges is. Lassanként ellankadt a szellemi és az irodalmi élénkség is. A többség nemsokára nem talált semmi óhajtani, semmi remélni valót. A hivatalnokok, a műveltség igazi képviselői egyhangú rendszerességgel haladtak előre az előléptetés szabályos fokain, megkapták a fizetésüket a meghatározott napon s takarékosan élvén, valamit félre is tettek belőle a jövő időkre, ennél fogva még csak fizetés-emelésért sem folyamodtak. Lehet-e tehát csodálni, ha ők a legteljesebb meggyőződéssel hitték, hogy minden olyan jól van, a mennyire csak lehet. Ha a szívük mégis kívánt — a mint hogy az emberi szív olykor-olykor kívánni szokott — valami tárgyat a lelkesedésre, azt megtalálták Oroszország hatalmasságában, Szentpétervár fényében, Szentpétervár tudományosságában és művészetében. Arról

a Svédország iránti háláról, a melyet most oly szorgalmasan prédikálnak, akkor csodaképpen sem lehetett hallani semmit. Ha Svédország nevét említették, azt némi szánakozással tették. szegénysége miatt. Hogy finn nemzet is van, az senkinek sem jutott eszébe. Nagyon természetes, hogy ilyen körülmények között semmiféle élénkség sem lehetett semmi téren. A földművelés pangott, ipar nem volt, irodalom még kevésbé. Hogy' is lehetett volna valakinek valami mondanivalója? Az egyetemen előadásokat tartottak, bűvárkodtak és csodálták a maguk rendkívüli tudományosságát. Az a kevés is, a mi doctori értekezésékp megjelent, latinul volt írva, és az ország ezekről nem tudott semmit, de azt hitte, hogy nem is szükséges tudnia. Hiszen ott hivatalnokokat neveltek a fiúkból; nem elég az? A hivatalnok-korszak fagyasztó légkörében minden élettelen volt, minden meg volt halva».

A nemzeti törekvések roppant anyagi nehézségekbe ütköztek, s ezeken kívül akadályukra volt még a hatalom birto­kosainak közömbössége, sokszor ellenséges indulata is. Már azt is nagy vívmánynak kellett tekinteni, hogy 1826-ban lectorságot alapítottak az egyetemen a finn nyelv tanítására. A középiskolákban semmi helye sem volt a finn nyelvnek, még csak a tantárgyak között sem. Finnország történetét sem tanították; Svédországét kihagyták ugyan a tantervből, de semmit sem tettek a helyébe.

Igen nagy jelentőségű mozzanat volt a finn nemzeti törek­vések történetében a Finn Irodalmi Társaság megalakulása. A mult század huszas éveinek vége felé a helsingforsi egyetemen összeverődött egy csomó nagytehetségű és nagy reményekre jogosító fiatal ember, a kik később nagynevű emberek lettek hazájukban, s egyiknek-másiknak a híre hazája határán túl is messzire elszáryalt. Köztük volt Lönnrot, a ki nemsokára a Kalevalával lepte meg nemzetét és az egész művelt világot; Runeberg, a finnek későbbi nagy svéd költője; Castrén, a nyelv­bűvár és ethnographus; Snellman, Finnország legnagyobb államféria. E nagyramenendő — legnagyobbbrészt svéd anya­nyelvű, de finn érzelmű — ifjak körében gyakran szóba került az, hogy a finn irodalmat mi módon, minő eszközökkel lehetne föllendíteni. Ez eszmecserék eredménye az lett, hogy 1831-ben

megalapították a Finn Irodalmi Társaságot. Lömmrot, a ki már deák korában gyűjtögetett népdalokat, a társaság megalakulása után újra gyűjtő útra indult Finnország keleti részeibe és Orosz-Karjalába. 1834-ben azzal a meglepő jelentéssel lépett az Irodalmi Társaság elé, hogy a gyűjteményében levő népköltési termékek legnagyobbbrészt töredékei egy egykori nagy egésznek, és már a következő évben megjelent a finnek nemzeti éposa, a Kalevala.

Ez esemény volt a világirodalom történetében, de még nagyobb esemény a finn nemzeti mozgalmak történetében. A finnség apostolai most már büszkén és megrendíthetetlen bizalommal hangoztathatták, hogy annak a népnek, a mely olyan épost tudott megteremteni, mint a Kalevala, van annyi szellemi ereje, hogy helyet követelhessen magának a nemzetek sorában ; ilyen nép nem pusztulhat el, nem veszítheti el a nyelvét, a nemzetiségét ; annak élnie kell és föl kell virulnia.

Végre megjött az is, a ki nélkül semmiféle mozgalom nem lehet diadalmassá : a hatalmas vezető ember. 1844-ben föllépett Snellman, a kiben a genialitással rendkívüli merészség és megtörhetetlen erélyesség társult, s e tulajdonságait folyton táplálta hazájának és népének lángoló szeretete. Snellman mindjárt fölléptekor megragadta vaskezeivel a nemzeti mozgalom gyeplőjét és holta napjáig kezében tartotta. Az első és legszükségesebb teendő volt kiemelni a finn nyelvet elnyomott állapotából s a közoktatás, a műveltség és az irodalom nyelvévé tenni. A finn nyelv abban az időben annyira el volt nyomva, hogy ennek csak a lehetőségére gondolni is nagy merészség volt. De a vasakaratú Snellman semmit sem tartott lehetetlennek, a minek a követelése jogos. Lapot alapított (svéd nyelvűt) ; kérlelhetetlenül ostromolta benne az akkori állapotokat és vaskövetkezetességgel hangoztatta, hogy ezeknek meg kell változniuk, mert a kor szelleme követeli, s ez a jogos követelés nem ismer akadályokat, nem retten vissza az ellenállástól. Nekünk van — azt mondta — saját hazánk, saját határunk, saját kormányunk, saját pénzügyünk ; hazánk népének saját nyelve, saját nemzetisége van ; ezt meg kell óvni és föl kell virágoztatni. S ennek a szolgálatában a legesekélyebb erők is hasznavehetők ; mindenki találhat valami hasznos, erejének megfelelő teendőt, ha csak szereti azt

a népet, a melyhez tartozik, a melynek költségén nevelkedik és élvezi az élet előnyeit. Tegyük a nép nyelvét a műveltség nyelvévé, mozgassuk meg ezzel a nép szellemi erejét, s akkor semmiféle külső erőszak nem tehet bennünket tönkre.

A fiatalság örömmel hallotta, hogy nincs oly csekély erő, a mely a haza szolgálatában hasznossá ne válhatnék. De visszhangra találtak Snellman szavai az idősebb nemzedékben is, és már néhány hónap mulva tömör sorokban állotta körül a vezért a finn párt.

A burokratitát ennek láttára félelem fogta el, mert minden gépszerűsége mellett is volt annyi belátása, hogy lelke legmélyén a finnpártiak követelését észszerűnek és jogosnak s így magára nézve veszedelmesnek ismerje el. Még egy év sem telt el, és a finn párt leküzdésére megalakult a svéd párt. Úton-útfélen panaszkodták, hogy az őrző fennománok (finnpártiak) egy csapásra meg akarják Finnországban szüntetni a svéd nyelvhasználatát; bizonyították, mily határtalan igazságtalanság volna ez a svéd anyanyelvű lakosság irányában; hogyan menne tönkre az ország egész műveltsége, ha arra kényszerítenék a tudósokat és a hivatalnokokat, hogy finnül is tudjanak, stb. Ehhez később még egy «nyomós» érv járult, t. i. az, hogy Finnország nagy hálával tartozik Svédországnak azért a sok jóért, a melyben tőle részesült, s ennél fogva halálos véték volna a svéd nyelv uralmát megszüntetni. Természetes, hogy Snellman az ő szemükben fölülte veszedelmes forradalmár volt, a kinek minden áron szárnyát kell szegni. Meg is tettek mindent, a mi csak tőlük telt, hogy elhallgattassák. Hatalmas fegyver volt a kezükben a censura, s azt egyre szigorúbban alkalmazták Snellmannak félelmes lapja ellenében. Csakhogy Snellman nem az az ember volt, a kit az akadályok visszariasztanak. Fenyegették mindennel, még azzal is, hogy Szibériába számkivetik, de ő azt felelte, hogy neki mindegy, akár Szibériában, akár Finnországban porladoznak majdan a esontjai. Végre a svédpártiak látván, hogy sem szép szóval, sem fenyegetéssel nem tudják elhallgattatni, 1846 végén rendeletet eszközöltek ki lapjának betiltására. A lap megszűnt, de az eszmék, a melyeket terjesztett, a törekvések, a melyeknek szószólója volt, tovább éltek a finnpártiak lelkében, és attól lehetett tartani, hogy megint

csak fölütik a fejüket az irodalomban. Ez meg is történt, mert Snellman csakhamar engedélyt kapott egy svéd irodalmi folyóirat kiadására s abban ugyanazzal a bátorsággal és erélylyel folytatta a küzdelmet, mint előbb. Ez is elég veszedelem volt, de még nagyobb veszedelem lett volna a svédpártiaknak, hogyha finn nyelven szólalt volna meg valaki, s így a nemzeti törekvések híre a nép közé is eljuthatott volna. Ezt minden áron meg kellett akadályozni. 1850-ben kibocsátottak egy rendeletet, a mely megtiltotta, hogy finn nyelven nem szabad kiadni mást, mint vallásos és gazdasági munkákat.

II. Sándor czár és nagyfejedelem alatt, a ki 1855-ben lépett trónra, sok minden megváltozott Finnországban. Az 1850-iki rendelet lassanként feledségbe ment. 1858-ban megalapították az első finn lyceumot, 1863-ban pedig megnyílt az első finn tanító- és tanítónő-képző-intézet. De a finn párt küzdelmeinek legfőbb eredményei az 1863-iki és 1865-iki rendeletek voltak, a melyek azt biztosították, hogy 1884 elejétől kezdve a finn nyelv minden téren teljesen egyenlőjogú lesz a svédvel. Ezeket Snellman eszközölte ki, a ki akkor már senátor volt.¹

A fiatal Jalava természetesen szintén a finn párthoz tartozott. Kiváló tehetségét és nagy munkabírást hamar észrevették és alkalmat adtak neki arra, hogy a finnség ügyét az iskolán kívül is szolgálja. Mikor egyetemi tanulmányait befejezte és a tanári pályára lépett, Helsingforsban nem jelent meg más finn-nyelvű ujság, mint a hivatalos lap. A párt nem lehetett el finn sajtó-organum nélkül, azért a megszűnt *Suometar* helyébe megalapították a máig is megjelenő *Új Suometar (Uusi Suometar)*-t, s ennek a szerkesztését ideiglenesen Jalavának kellett elvállalnia. Másfél évig állott a lap élén és becsülettel megállta a helyét. Napilap szerkesztése sok gonddal és munkával jár most is, de még sokkal több gonddal és munkával járt az akkori kezdetleges viszonyok között. Kevés volt a rendes dolgozótárs, s a szerkesztőségnek — a mely még tizenkét évvel később is

¹ E. G. Palmén : *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran viisikymmenvuotinen toimii ynnä suomalaisuuden edistys* 1831—1881. Helsingissä, 1881. — *J. V. Snellman'in kirjoituksia aikakauskirjallisuuden alalla*. Suomentanut A. Meurmann. I. Helsingissä, 1879. (Suomentajan esipuhe).

csak három belső tagból állott — kemény munkát kellett végeznie. A szerkesztő és társai nemcsak hogy maguk írták a lap javarészét s átdolgozták a vidéki tudósításokat, hanem még a svédnyelvű hirdetések finnre fordítását is maguk végezték. Nyelvi nehézségekkel is kellett küzdeniük. A szépirodalmi próza akkor már elég fejlett volt ugyan, de az ujságíróknak nagyon sok olyan szóra van szüksége, a mely nélkül a szépirodalmi művek szerzője vagy fordítója ellehet. S azoknak a szavaknak jó része nem volt meg, azokról gondoskodni kellett. A finn ujság olvasóinak tetemes része a nép embereiből kerül ki; azok nagy figyelemmel elolvassák az egész lapot elejétől végig, jórészt meg is tanulják. Ennek az olvasóközönségnek nem lehetett és most sem lehet idegen szavakkal tarkított nyelven írni, mert az alsóbbrendű finn olvasó tudnivágyását nem lehet kielégíteni azzal, hogy a teljesen ismeretlen idegen szavakat finn helyesírással írva adják eléje. Ő egészen meg akarja érteni azt, a mit olvas; azért a finn hírlapíró (s általában minden finn író, a kinek olvasóközönsége nem csupán a művelt osztályból kerül ki) csak közkeletű idegen szavakat használhat, s ha valamely nem-közkeletű idegen szót semmiképp sem kerülhet el, azt rekeszjelben meg kell magyaráznia. A finn ujságíró nem «intervjúol», hanem «beszéltet», s az obstructiót igen találóan «kerékkötés»-nek nevezi. A finn nyelvújítás sikerült alkotásainak tetemes része ujságírók tolla alól került ki. Hogy Jalavának mint hírlapírónak mekkora része volt e nyelvújításban, azt talán majd a finn irodalmi nyelv nagyszótárából lehet megtudni, a melynek előmunkálatai már megkezdődtek; de hogy része volt benne, az egészen kétségtelen. Erre vall későbbi hivatalában kifejtett munkássága is. 1876-tól kezdve u. i. mint a senátus finn fordítója a svéd nyelven megfogalmazott szabályrendeletek és az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatok fordításával volt megbízva. E fordításaival nagy mértékben fejlesztette, sőt jórészt maga alkotta meg a törvények nyelvét és a hivatalos nyelvet.

Hivatalos állásánál fogva a régi, nehézkes mozgású rendi országgyűléseken mint a parasztrend tolmácsa működött. A parasztképviselők legnagyobb része finn volt, de voltak közöttük svédek is. A finnek beszédjeit svédül, a svédekéit

finnül kellett tolmácsolnia. Ezt a fásasztó munkát kitünően végezte és a szónokok beszédjét sokszor folyékonyabban és világosabban tolmácsolta, mint a hogy ők elmondták.

Az *Új Suometarnak* azután is, hogy a szerkesztésétől megvált, igen szorgalmas külső dolgozótársa maradt egész élete végéig, tehát majdnem négy teljes évtizeden át. Nagy népszerűséget szereztek a lapnak és előfizetői számát rohamosan megnövelték az ő álnév alatt írt *Helsingforsi levelei* (17 év alatt jóval több mint 400). Ezekben mindig a finn nyelv és a finn művelődés ügyeivel foglalkozott; éber szemét nem kerülte el a legcsekélyebb mozzanat sem; buzdított és tanácsolt, dicsérte a haladást és korholta a maradiságot. A svéd pártnak, a mely görcsösen ragaszkodott a maga veszélyeztetett hatalmi állásához, nagy szállka volt a szemében az elmés, ürge tollú álnevű író, s a svédpárti lapok fölszisszenései és heves kifakadásai arról tanúskodtak, hogy a *Helsingforsi levelek* írója elevenére tapintott az ellenfélnek.

Tevékeny tagja volt Jalava a Finn Irodalmi Társaságnak is. Ennek a célja előmozdítani a finn haza ismeretét és a finn nyelv művelését; e végből gyűjt könyveket és kéziratokat, a melyek Finnország multjával, hagyományával, földrajzával, statisztikájával, nyelvével és minden egyébbel foglalkoznak, a mi Finnországot érdekl; gyűjt továbbá finn népdalokat, népmeséket, népnyelvi adatokat, régiségeket, néprajzi tárgyakat és finn irodalmi termékeket; kiad könyveket és folyóiratokat, fordíttat közérdekű munkákat, anyagi támogatást ad adatgyűjtőknek s pályadíjakat tűz ki finn történelmi, nyelvészeti és irodalmi kérdések megoldására. Kiadványai már egész kis könyvtárt tesznek ki. E társaságban, a mely Finnország művelődési intézményeinek leghatékonyabbjai közé tartozik, Jalava 1871-től kezdve igen buzgó működést fejtett ki; tagja volt különféle állandó bizottságainak, több éven át előadója a nyelvtudományi bizottságnak és 1901-től kezdve a társaságnak egyik alelnöke. Szava sokszor döntő súlylyal esett latba.

Tagja volt a Népművelő Társaság igazgatóságának 1878-tól kezdve s utóbb másfél évtizeden át alelnöke. Ez a társaság népszerűen írt ismeretterjesztő füzeteket és könyveket ad ki s kiadványait — a melyek rendkívül olcsók — megbizottjai

útján sok ezer példányban juttatja el a nép közé, az ország legtávolabbi zugaiba is. Ezekkel a ponyvairodalom silány termékeit akarja kiszorítani s a népnek jó olvasnivalót adni a kezébe.

Az 1872-ben megalapított finn színház igazgatóságának 27 évig volt tagja Jalava s csüggedetlenül küzdött és áldozott társaival együtt a színház fönmaradásáért abban az időben, mikor súlyos anyagi gondok nehezettek az igazgatóság vállaira.

Sok volna fölsorolni mindazokat a társulatokat és más közművelődési intézményeket, a melyeknek a működésében vagy már megalapításában tevékenyen részt vett. Hiszen ő ott volt mindenütt, a hol népének nyelvéért és művelődéséért küzdeni, munkálkodni és áldozni kellett.

Egészen különleges működési tere volt Jalavának mint a magyar nyelv, a magyar irodalom s a magyar viszonyok ismerőjének és ismertetőjének.

A magyar nyelv iránt már a XVIII. században érdeklődtek egyes finn tudósok, a kik tudtak a finn-magyar nyelvrokonságról.¹ Welin János egyetemi tanár 1736-ban Szenczi Molnár Albert szótárának segítségével finn-magyar összehasonlító szójegyzéket állított össze, a mely terjedelmesebb volt minden korábinál, mert 566 egyeztetést tartalmazott. A rendkívül sokoldalú Porthan részletesen ismertette lapjában Sajnovics Jánosnak a magyar-lapp nyelvrokonságról szóló munkáját; 1779-ben Göttingában tartózkodván, megismerkedett az ott tanuló magyarokkal és tanulgatta a nyelvünket. Személyes ismerősei közé tartozott Perlaky Dávid (későbbi kemenesaljai esperes), a ki megírta Porthan számára a magyar nyelv rendszerének rövid, vázlatos ismertetését. Utóbb Porthan ismét érintkezésbe jutott magyarokkal, de csak levelezés útján. Iratai között van Verseggy Ferencznek és Gyarmathi Sámuelnek egy-egy levele; az előbbi a magyar nyelv néhány sajtáságát ismerteti (és megtudjuk belőle, hogy Verseggy magyar etymologiai szótárt készült írni); az utóbbihoz pedig mellékelve van Gyarmathi magyar nyelvtanának rövid latin ismertetése.

¹ E. N. Setälä : *Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan.* Helsingissä, 1892

Porthan nemcsak finn-magyar szóegyeztetéseket állított össze, hanem egy tisztán magyar tárgyú dolgozatot is írt, a melyben Farkasnak németek számára kiadott magyar nyelvtanára talpraesett megjegyzéseket tett. Strahlmann János valkjärvi pap 1816-ban német nyelven kiadott finn nyelvtanához *Comparatio etymologiae linguae Fennicae cum Hungarica* című függelékot csatolt. (Az, a ki ennek megírására buzdította és munkájában segédkezett neki, egy Oroszországba kivándorolt beregmegyei születésű magyar ember, Orlay János dr., I. Pál czárnak udvari orvosa volt.)¹ A mult század második felében, mikor a finnugor nyelvtudomány nyal mi nálunk is, Finnországban is behatóbban kezdtek foglalkozni, a magyar nyelv iránti érdeklődés is nagyobb lett a finn nyelvészek körében. Többé-kevésbé megtanulta a magyar nyelvet Ahlqvist, Blomstedt és Donner; mind a három hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott hazánkban; Ahlqvist 1863-ban tanulmányt írt a finn-magyar nyelvrokonságról; Blomstedt 1869-ben finn nyelven a Halotti Beszédről szóló könyvet bocsátott közre s azután rövid ideig a magyar nyelv magántanára volt a helsingforsi egyetemen; Donner később a finnugor nyelvek összehasonlító szótárában használta föl magyar nyelvtudását.

Mindez azonban tisztán tudományos érdeklődés volt, a mely néhány tudós szűk körére szorítkozott. Magyarországról a finnországi nagy közönség jóformán semmit sem tudott.

Jalava 1874-ben egyetemi ösztöndíjjal külföldre utazott, hogy az anyanyelv és más hazai nyelvek tanítását tanulmányozza. Járt Németországban, Ausztriában, azután 1875 elején hazánkba jött és tanulmány-évének felét itt töltötte. Legelső magyarországi levelében azt írja, hogy már évek óta erősen vágyakozott az után, hogy eljuthasson valamikor délre, népének távollakó rokonaihoz, a magyarokhoz. Róla írt megemlékezésében azt mondja Setälä: «A magyarság iránti érdeklődést Jalava Antalban eredetileg, úgy látszik, valami törzs-ösztönféle, valami phylogenetikus rokonsági érzés keltette föl. Az a tény, hogy egy «turáni» nép — hiszen ennek a törzsnek magasabb műveltségre való képességét és különösen «államalkotó» tehetségét kétségbe vonták — tanújelét adta magasabb műveltségre és továbbfejlődésre való képességének s különösen nagy politikai

¹ *Nyelvtud. Közlemények.* XXIV. 94; id. Szinyei József: *Magyar Irók.*

és uralkodó tehetségének, Jalava Antalra varázsszerűen hatott. De ez az érdeklődés nem csupán a törzs-ösztönön alapult; ő e mellett sohasem tévesztette szem elől a műveltség dolgát és az egyetemes emberit. A mi őt leginkább lebilincselte, az a magyarok szellemi energiája és rugalmassága volt, s a műveltség, a melyet ez a nép elért; és neki úgy tetszett, hogy a finnek mindebből sokat tanulhatnak.»¹

Jalava volt az, a ki a finnekben fölébresztette a magyar nép iránti érdeklődést. *Magyarországi levelek* cím alatt hosszú cikksorozatot írt az *Uusi Suometar* című lapba, a melynek igen nagy volt az olvasóközönsége. Ezeket a leveleket azután tetemesen meggyarapítva 1876-ban könyv-alakban is kiadta *Magyarország és népe (Unkarin maa ja kansa)* cím alatt. Részletesen és behatóan ismertette az akkori viszonyokat s rövid áttekintését adta nemzetünk és irodalmunk történetének is. Jalava a magyarországi állapotokat nem azoknak a szemüvegén át nézte, a kikkel itt-tartózkodása alatt érintkezésbe került, hanem a maga szemével nézett mindent. Nem fölszínes szemlélő, hanem igen jó megfigyelő volt. Könyvéből meleg rokonérzés árad ki, de a magyarság iránti szeretete nem tette elfogulttá; a fény mellett meglátta az árnyékot is. Rendkívül vonzóan van megírva ez a könyv s az olvasóközönségre igen nagy hatást tett. Minden magyar embert, a ki a legutóbbi négy évtized alatt megfordult Finnországban, meglephetett az, hogy hazánk viszonyait mennyire ismerik és mennyire érdeklődnek irántuk, még pedig nemcsak a művelt osztálybeliek, hanem alsóbbrendűek is.

Ezt az érdeklődést Jalava nemcsak fölkelte, hanem ébren is tartotta. Magyarországba még öt ízben ellátogatott és mindig talált a finn olvasóközönség számára érdekes elemendivalót. Otthon is folytonosan figyelemmel kísérte politikai életünket és művelődésünk haladását s a nevezetesebb mozzanatokat lapokban és folyóiratokban ismertette.

Már első magyarországi tartózkodása alatt megtanulta a nyelvünket és azután finre fordítva kiadott néhány magyar szépirodalmi művet, nevezetesen *A falu rosszát* (1877), a melyet számtalanszor játszottak finn színpadokon, továbbá az *Új földesurat* (1878), a páratlan humorú *Kedves atyafiakat* (1879),

¹ *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen*. IX. 223.

Tóth Kálmán vígjátékát: *Nők az alkotmányban* (l. alább) és Berczik Árpádnak *Víg órák* című novella-kötetét (1902). Hogy fordításai mily lelkiismeretes gondnal készültek, arról Budenzhez írt levelei tanúskodnak, a melyekben sokszor kért tőle fölvilágosításokat, különösen tárgyi magyarázatokat.

1881-ben kiadott egy *Magyar Albumot (Unkarin Albumi)*. Ebben magyar költők műveinek több műfordítótól származó átültetésén és fönnebb említett vígjáték-fordításán kívül *Széchenyi István grófról és Magyarország nemzeti újjászületéséről* szóló terjedelmes tanulmányát tette közzé. Ez később átdolgozva külön kötetben is megjelent a Népművelő Társaság kiadta életrajz-sorozatban (1901). Ugyanebben a gyűjteményben adta ki Jalava *Deák Ferencz* életrajzát is (1902), és ugyancsak a Népművelő Társaságnak egy másik gyűjteményében két *Magyarországról* szóló népszerű ismertető füzete jelent meg (1882—83). Egyetemi szünidei tanfolyamokon két ízben tartott előadásokat Magyarország történetéről. Szándéka volt megírni az 1848/49-iki szabadságharcz történetét is, és e czélból már tetemes anyagot gyűjtött össze, de betegeskedése miatt a munka megírásáról le kellett mondania.

Jalavának arra is volt gondja, hogy az ő magyar-ismertető munkássága ne maradjon folytatók nélkül. Módot akart nyújtani az érdeklődőknek, különösen az egyetemi ifjúságnak a magyar nyelv megtanulására. E czélból mindenek előtt alkalmas kézikönyvről kellett gondoskodni. A véletlen úgy hozta magával, hogy 1879/80-ban Finnországban folytatta tanulmányait egy kezdő magyar nyelvész, a kinek Jalava csakhamar testi-lelki barátja lett és az maradt holtig. Jalavának az a gondolata támadt, hogy együtt írhatnának magyar nyelvkönyvet; ez meg is történt, és így jött létre *A magyar nyelv tankönyve (Unkarin kielen oppikirja)*, a mely a Finn Irodalmi Társaság kiadásában 1880-ban jelent meg. Ez a kézikönyv szolgált Jalava magyar-nyelvi tanfolyamainak alapjául. Ő ugyanis már az 1880/81-iki tanévben megkezdte a magyar nyelv tanítását az egyetemen; 1881 tavaszán pedig kinevezték a magyar nyelv rendkívüli (azaz fizetéstelen) lectorává, s ebben a minőségben haláláig, tehát majdnem három évtizeden át nagy buzgalommal működött. Tőle tanulták a magyar nyelvet nemcsak azok, a kik a finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal készültek foglal-

kozni, hanem mások is, és tanítványai között találkoztak többen, a kik később magyar szépirodalmi műveket fordítottak finnre. (Ezek sorában találjuk az ő Ilona leányát is.)

Jalavának magyar tárgyú munkássága szervesen kapcsolódott bele az ő élete főmunkásságába, a melynek célja a finn nyelv jogainak kiküzdése és a finn nép műveltségének gyarapítása volt. *Magyar Albuma* előszavában azt mondta: «Mi finnek... sokat tanulhatunk magyar testvéreink példájából; nemcsak azt, hogy mit kell tennünk, hanem azt is, hogy mit kell elhagynunk.» Azért nagy gonddal domborította ki munkáiban azokat a szívós küzdelmeket, a melyeket a magyarság a maga nemzeti jogaiért és nyelvéért folytatott, és azért fordított és fordíttatott le olyan magyar regényeket, a melyekből honfitársai nemzeti küzdelmeikben erőt meríthettek.

Hazánk iránti érdeklődéséért és ebből eredt munkásságáért már 1877-ben tiszteletbeli tagjává választotta a Magyar Történelmi Társulat; 1880-ban levelező tagjává a Kisfaludy-Társaság, és 1902-ben külső tagjává a M. T. Akadémia. A Kisfaludy-Társaságban széket is foglalt 1886-ban a Kalevalának egy epizódjáról szóló tanulmányával. Az Akadémia kitüntetésére szerénységében teljességgel érdemetlennek tartotta magát. Midőn értésére esett, hogy megválasztották, valósággal megdöbrent és azt írta egy itteni barátjának, hogy neki semmi jogcíme sincs arra, hogy ilyen tudós testületben helyet foglaljon. Csak nagy nehezen sikerült megnyugtadni és rábírní, hogy a kitüntetést hálásan megköszönve el ne hárítsa magától.

Jalava Antal nemeslelkű, jószívű, őszinte, barátjaihoz rendületlen hűséggel ragaszkodó ember volt. E tulajdonságai sok jóbarátot szereztek neki nemcsak saját hazájában, hanem mi nálunk is.

És most visszatérek oda, a honnan kiindultam. Mialatt a nyílt sír mellett a koporsóját virágokkal hintették be, az énekar rázendítette az «*Integer vitæ*»-t, és mikor a búcsúbeszéd elhangzott, a hantok dübörgését a nemzeti himnus hangjai fojtották el. Ez a két ének jellemzés volt, a legjobb jellemzés. Mert Jalava Antal *integer vitæ* volt és teljes életében nemzete javáért munkálkodott.

SZINNYEI JÓZSEF.

ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA.

(Lobkovitz Poppel Éva.)

Negyedik és utolsó közlemény.¹

V.

Poppel Éva asszony megfogadta, hogy egész életén át boldogult férje nevét és hírét viseli. S fogadását megtartotta. Haldokló férjének megígérte, hogy hitéhez és egyházához hű marad. És ígérését soha meg nem szegte. Férje kérte őt, hogy Ádám fiát a pápai prédikátorral neveltesse. És Éva asszony gondolkodás nélkül teljesítette e kérelmet. A kiket férje az ő jóindulatába ajánlott, azokhoz holtig szeretettel ragaszkodott. Boldogult ura hív szolgáit még saját fia ellenében is védelmezte. Aztán mindent akkép rendezett el, a hogy férje kívánta s csakis azoknak a tanácsával akart élni, a kik boldogult urának szándékait ismerték. A hűség és a szeretet férjéhez még annak halála után is eleven tűzként égett benne, tehát akarva sem cselekedhetett volna másképen.

Legelőször is Eszterházy Miklós tanácsát kérte ki. A nádorispán két hű emberét : Horváth Jánost és Pongrácz Mihályt küldé hozzá, hogy a teendők felől tanácskozzanak. Majd meg férje hív barátjához : Tothi Lengyel Boldizsár kapitányhoz fordult s kérte őt, ajánlana neki olyan embert, a ki üdvözölt férjének szándékait jól ismeri.

A kérésre Lengyel Boldizsár inígyen felelt : «Oly böcsületes főembert köllene kommandálnom, az ki az boldog emlékezetű üdvözült úrnak mind természetit s mind erkölcsit és elméjének némely részit tudná s ahhoz képest tudna nagyságodnak s az úrfinak önagyságának minden dolgaiban tanácsot adni és szolgálni, főképen az mostani időben ugyan szüksége is volna

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 476., 477. és 478. számában.

nagyságodnak egy böcsületes főemberre. Horváth Bálint uramat, Petheő Pál uramat az több jóakaró szolgálai közt hátra ne hagyja nagyságod. Ezek régi ismerősök s tudnak is nagyságodnak szolgálni.»¹

Megkérdi Gyulaffy Kristófot is ilyenféle ügyben, a ki aztán a többi közt ezt feleli neki : «Nagyságodnak sok jóakarói vannak, azokon kívül is peniglen böcsületes és okos főember szolgálai, az kiktől nagyságod megértheti, mint kellessék eféle dologban procedalni.»²

Mivel boldogult urának Nádasdy Imre volt a legkedvesebb familiarisa, Éva asszony sokszor élt a tanácsával. S hű szolgálatai fejében birtokot is ad neki.³

Jól megválasztott s boldogult ura szándékait ismerő embereivel igazgattatta aztán a jószágait s egyéb ügyeit. Mint Batthyányné, az ura jó nevének megfelelő udvart tartott Szalonokon, Dobrán és Szentgothárdon. Az itt nevedő ifjak és lányok számára jó mestereket is tartott. Sajnos, udvartartásáról csak egyetlen összeírás maradt ránk. Szól pedig ez a dobrai udvaráról, a hol 1635-ben öt «Freyle», két «Jungfrau», kilencz nemes asszony és tíz nemes magyar ifjú élt Éva asszony czipóján. Pál mester volt ezeknek a praepceptoruk és Blasik Henrik a német iskolamesterük. A szolganép közt volt 10 mesterember, 6 kocsis és fellajtár, 5 rudasmester, 3 lovász és 3 szakács.⁴ Állandó katonaságáról külön kimutatás szól.

Özvegsége első éveiben Poppel Évát gyakran fölkeresték női rokonai és ismerősei: Három nénje is élt még ekkor, a kik nem egyszer segítségére voltak. Poppel Éva asszony igen szerette ezen kor egyik legkiválóbb asszonyát : Csákyné Vesselényi Annát. Többször kéri őt levélben, látogatná meg házában.

¹ Pápa, 1626. január 25. Lengyel Boldizsár Poppel Évához.

² Csobáncz, 1625. decz. 19. «Nagyságod tartson jóakaró szolgálójának engemet».

³ 1628. «Mi Poppel Éva Lobkovitzi etc. Jámbor szolgálóknak, nemzetes és vitélő Nádasdy Imrénék hűség-szolgálatját megtekintvén» házhelyet ad neki szántóföldekkel, rétekkel, kertekkel és majorokkal. (Körm. ltr.)

⁴ Antó 1635. 29 April : Verzeichnuss auf ihr Gnaden d. h. Frauen Eva von Batthyany gebor. Herrin Poplin von Lobkovitz Hofhaltung zu Neuhaus» (azaz Dobrán). Körm. ltr.

Vesselényi Anna hajlott a hívó szóra s 1626 június 15-én megírja Éva asszonynak: «Szeretettel való hívására elmenek az kegyelmed böcsületes házához.»¹ És aztán a legbuzgóbb katolikus asszony hosszabb ideig együtt volt a protestáns Éva asszonynyal.

Úgy látszik, hogy Vesselényi Anna a fiát, Csáky Lászlót is magával vitte Poppel Évához. Csáky László ugyanis ez időben kezdett udvarolni Poppel Éva legidősebb lányának: Magdolnának. Éva asszony nagyon megkedvelte a mindig vidám, szellemes és ragaszkodó Csáky Lászlót. Két év múlva már oda is ígérte neki a lányát, mire a gyűrűváltás is megesett.² Csákyban igen sokat nyert Éva asszony. Bánatában vigasztalja, bajaiban védője s ügyes-bajos dolgaiban támogatója lett ő, a ki soha meg nem idegenedett tőle. Egész sereg szebbnél szebb szellemes levele maradt ránk, miket Éva asszonyhoz intézett volt. Egyik-másik levele valósággal megkapja az olvasót mélységével és magyaros hangjával. Nem csoda hát, ha — mint Csáky írja — az anyósának még a husvétii bárány sem izlett, ha ő nem ült az asztalánál. A kölcsönös szeretet hozta magával, hogy Csáky szívesen bocsátotta anyósához apró gyermekeit. Bizony ezek az apróságok nagyon gyakran szaladgáltak Poppel Éva körül. Csáky ugyanis csak akkor ment nyugodtan a hadba vagy egyéb hivatalos dolgára, ha tudta, hogy gyermekeit Poppel Éva gondozza. Ilyenkor persze Éva asszonynak napról-napra írnia kellett, mint vannak a gyermekek, s mint van ő maga. Egyik ilyen alkalommal írta volt Csáky anyósának: «Annyival bátorságosabban megyek, hogy tudom nagyságod anyai gondviselését az én embereimre, ki legfőbb ok volt, hogy oda küldtem őket... Irja meg nagyságod, mint telepedtek le s mint vannak.» Aztán szép szóval kéri anyósát, hogy sokszor írjon. «Mehagytam, — úgymond, — hogy az leveleket siet-séggel hozzák utánam.»³

Ha az unokái nem voltak nála, akkor ő kereste fel őket.

¹ U. o. «Árva Vesselényi Anna» levele.

² Csáky László 1628. nov. 20-án Adorján várából küldi szét a menyegzőre hívó leveleket. A menyegző 1629. febr. 5-én Rohonczon volt.

³ Az én szerelmes asszonyom anyámnak, az nemzetes, nagyságos Poppel Éva asszonynak. (Bajcs, 1638.)

Ez különösen akkor történt meg, ha egyiket vagy másikat betegség érte. Ilyenkor a veszedelem nem tartotta vissza Poppel Évát. A fiának írja egyik ilyen alkalommal: «Csáky kis fiacskája beteg. Sietve megyek hozzá. Lovasokat adj fiam Szentgothárdra, mert félelmes az út.»

Rokonának, Széchy Dienesnek gyermekeit is nagyon szerette Poppel Éva. Gyakran megfordul a Széchyeknél és sohasem megy oda üres kézzel. Sok jóságát alig győzi köszönni Széchy uram.¹ S ha alkalma kínálkozik a kedveskedésre, a világért el nem mulasztja. Az 1634-ben például megírja Poppel Évának, hogy Regedében járt. «Nem akartam oly paraszt sem feledékeny nagyságodról lenni, hogy nagyságodnak az vásárfiát meg nem vettem volna; mivelhogy nagyságod maga is emlékezett ittletében arról, hogy meglátja, micsoda vásárfiát veszek nagyságodnak.»

Fügét, narancsot és citromot küld tehát, mert — úgy mond — Poppel Évának való ajándék nem találkozott Regedében.²

Tudjuk, hogy Batthyány Ferencznek igen kedves barátja volt Illésházy István. Ezt a barátságot örökösével: Illésházy Gáspárral is fentartotta. Hiszen közel való atyafia volt s hit dolgában is megegyeztek.³ Férje halála után Poppel Éva még bizalmasabbá tette ezt a régi viszonyt. Többször felkeresi Illésházyékot és szívélyes hangon levelezget velük. Olykor fiát, Ádámot is magával viszi, a ki aztán az anyja nélkül is gyakran megfordult ott, mert Illésházy eladó lánya ugyancsak lebilincselte őt. A szülők nagy örömmel látták a gyermekeik közt fejlődő viszonyt. Poppel Évának egyéb kívánsága sem volt, mint hogy fia Illésházy leányát vegye nőül. Az eljegyzés meg is történt. Ekkor azonban közbelépett Pázmány Péter s megakadályozta a házasságot. A protestáns Illésházy ugyanis hallani sem akart holmi vallási engedményekről és áttérésről. Pázmány pedig e nélkül nem volt hajlandó a dispensatio megszerzésére. Ily módon a házasságból semmi sem lett. Sokat

¹ «Ha Isten éltet — írja Széchy — meg igyekszem nagyságodnak szolgálni hozzám megmutatott jóakarátját». (1638. szept. 1. Szombathely.)

² Muraszombat, 1634. febr. 16.

³ Illésházy Gáspár felesége Thurzó Ilona volt.

bánakodott ezen Poppel Éva, sokkal többet, mint a fia, de hát az elszakadt fonalat ő sem tudta tovább gombolyítani. Pedig nagyon szerette a szép Illésházy Katalint s lelkéből örvendett, mikor e lányka Bethlen Péterben hozzá méltó férjet kapott. Poppel Éva még a szokásos meghívást sem várta meg, hanem maga jelenté Illésházynek, hogy a lakodalmon jelen kíván lenni. Illésházy rendkívül megleghangú levélben köszöni meg Poppel Évának «igaz és keresztyéni, tökélyetes atyafiúi szeretetéből származott böcsületes levelét.» Igéri, hogy ő is örökké jó atyafi marad. «Az kegyelmed keresztyéni buzgó indulatját — írja — nyilvánosságossá teszi az is, hogy ajánlja magát azzal kötelesen, hogy kedves fiúnk és szerelmes lányunk derekasan keresztyénül egybenszerköztetésekor kíván jelen lenni.»¹

Említők már, hogy Nádasdy Ferencz (a hős fekete bég) halálos betegségében Batthyány Ferenczet tevő családjá gyámjává és védelmezőjévé. Poppel Éva asszony a férje halála után fentartá a jó viszonyt a Nádasdyakkal is. Egy szomszédságban laktak, tehát számtalanszor voltak együtt örömben és bánatban. A fiatal Nádasdy Ferencz nagyon ragaszkodott Poppel Évához és sok dolgában az ő tanácsával élt. Bármire volt szüksége az udvarnál vagy egyebütt, Poppel Éva közvetítését kérte ki. Ilyenkor ugyancsak szeretetreméltó hangon írt neki. Az 1639. évben is Éva asszony támogatását kérvén, a többi között imígyen írt volt neki: «Ez levelem megadó főember-szolgámat, Török István uramat néminemű nagy szükséges dolgaimban, nagy bizodalommal küldöttem kegyelmedhez, szóval izenvén kegyelmednek úkegyelme által. Minekokáért kegyelmedet, mint jóakaró asszonyomat nagy szeretettel kérem, hogy az mit énnevemben úkegyelme mondand, hitelt adván szavainak, ebbéli nagy szükségemben mutassa igaz jóakarátját hozzám.»²

Efféle levél seregével akad Poppel Éva asszony leveles tárában. S e levelek nemcsak az ő nagy ismeretségét hirdetik,

¹ Bán, 1632. január 20. Poppel Évához. A lakodalom Trencsénben, 1633. február 6-án ment végb. Batthyány Ádám lakodalma 1632. február 3-án volt Bécsben. Eleinte Illésházy Kata lakodalma is előbbre volt kitzúve, de aztán elhalasztották a következő évre. Illésházy nem hívta meg a lakodalma Batthyány Ádámot, de az öreg Bethlen küldött neki meghívót.

² Sárvár, 1639. márcz. 26.

hanem azt is bizonyítják, hogy mindenkivel jó viszonyban volt s mindenkinek szolgálatára állott. Annál meglepőbb, hogy egyetlen fia, Ádám, a kit boldogult férje szellemében igyekezett nevelni, sehogy sem fért meg az édes anyjával. S ha nagyobb ellentét nem támadt köztük, az nem Batthyány Ádámon, hanem Éva asszony szelidségén mult.¹

A míg Batthyány Ádám János prédikátor vezetésével édes anyja szárnyai alatt nevededett, semmi baj nem volt vele. De mikor kikerült a szülői házból s a bécsi udvarban vállalt szolgálatot, hamarosan megváltozott. Ki térítette őt a katolikus vallásra, nem tudjuk. Lehet, hogy ő is Pázmány hatalmas szavára hagyta ott szülői vallását. Annyi bizonyos, hogy Pázmány Péter a túlzó hitbuzgóság útjára terelte őt.² S a míg a fiút minden dolgában támogatta, addig protestáns anyja iránt nem sok jóindulatot mutatott. A fiú áttérése rendkívül türelmes édes anyjának ragaszkodását és szeretetét sem csökkentette. Egyszerű szemrehányó hangot sem hallott tőle ezért a fia sohasem. Igen ám, de a papok, a kik Batthyány Ádámot körülfojták, nem elégedtek meg az áttéréssel, hanem a protestánsok ellen való gyűlöletet is beléoltották. Nekik ugyanis nem türelmes hívőre, hanem erőszakos, kardos harczosra volt szükségük. És ezek az emberek konkolvt hintettek az anya és fiú közé. Az anya hív protestáns volt, a fiú pedig erőszakkal foglalgatta a protestáns templomokat és elűzte a protestáns papokat.³ Elűzte volt még a Körnenden lakó ősz dunántúli püspököt, Joannes Paulides Caniseust is, nem törőd-vén azzal, hogy ez az agg és tudós férfiú édes apjának és édes anyjának igen kedves embere volí s hogy őt magát is tanítgatta. Caniseus Batthyány kiméletlen rendeletére szeliden felelte:

¹ Batthyány Ferencznek és Poppel Éva asszonynak hét gyermekük született. De csak négy maradt életben: Ádám, Magdolna, Erzsébet és Borbála. Az 1638. május hó 8-án Éva asszony írja Dobráról a fiának, hogy «az ifjú asszony ott fekédjék gyermekágyat Rohonczon. (Szalonok szerencsétlen hely!) Csak atyád menekült meg. Két fiú és két lány meghalt ott.»

² Világosan mutatják ezt Pázmánynak a fiatal Batthyány Ádámmal intézett levelei.

³ Tudjuk, hogy Batthyány Ádám e nemű foglalásai országgyűlési sérelemképpen szerepeltek.

«Erőtlen, nyomorult prédikátor vagyok ; ujjvonyásra sem akartom, sem tehetségem nincsen. Nagyságod fölgörjedött és fenyeget is, hogy távol járjak (Körmentdtől), ha egészség köll! Az előtt mennyi jó indulattal volt hozzám nagyságod, ki hitte volna, hogy ilyen indulattal leszen! Édes atyja patronusom volt s ő hívott volt engem ide. Most hát el kell bujdosnom. Csak szegény holmimat szedem össze, aztán megyek!»¹

Volt Batthyány Ádámnak egy udvari papja, — nevét nem tudjuk, — a ki folyton édes anyja ellen uszította volt őt. S ez a gonosz konkolyhintegetés annyira sikerült, hogy Batthyány nem egyszer haraggal fordult édes anyja ellen. Megbotránkozott ezen mindenki. A kornak két legbuzgóbb katolikus hívője, Eszterházy Miklós és Vesselényi Anna nyiltan Poppel Éva pártjára állott. Eszterházy nádor kemény igazságokat írt Batthyánynak s az anyát ő védelmezte a fiú ellen. A vakbuzgó Vesselényi Anna meg az anyai szeretetet fejtegette neki s megírta, hogy «édes anyánknak átok alatt tartozunk tisztelettel».

Mindez keveset használt. Az volt a szerencse, hogy az áldott lelkű és szelid Poppel Éva hamar megbocsátott s hamar megbékült még a legnagyobb bántás után is. Így aztán ha a fiával való viszonyát sötét felhők boríták is, anyai szíve hamar elűzte a felhőket.

Bizonyos, hogy Batthyány Ádám sem fősvény, sem kapzsi nem volt. Magyarorszáiban ő tartotta a legnagyobb udvart, s azt vitézségünk és emberségünk iskolájának mondták. Rendkívül sokat áldozott a honvédelemre s vitézül harczolt a haza ellenségei ellen. Még Zrinyi Miklósunk is a haza egyik oszlopának mondtotta őt. Annál érthetlenebb, hogy az édes anyját és a hugait mindenükből kész volt kiforgatni. Ezt az eljárását protestáns anyjával szemben még kimagyarázhatjuk valahogy a papjainak izgatásából, de a nővéreivel szemben még a vallás kérdése sem jöhetett szóba, mert hiszen ezek is a katolikus vallásra tértek. Az azonban igaz, hogy azért az anyjuk mellett maradtak s a legodaadóbb szere-

Körment, 1634. ápril 15. Cairniseusnak Battyhány Ádám édes apja adta a házat és a hozzátartozó jószágocskát. Most ezt is elvette tőle. (Körm. ltr. Missiles)

tettel ragaszkodtak hozzá mind halálig. S az is igaz, hogy a lányok érdekeit is az anya védelmezte a fiával szemben.

A vakbuzgó, de ideális lelkű Vesselényi Anna, a ki nagyon szerette s nagyra becsülte Batthyány Ádámot, szebbnél szebb leveleket bocsát hozzá s kérve kéri őt, ne adjon okot az emberek ítéletére. Kifejti az anyai szeretet mindenható erejét s lelkére köti, mivel tartozik az anyjának.

Mindez csak pillanatra használt. Ha Batthyány meg békült is egy időre az édes anyjával, akadtak körülötte papok, a kik megint ellene izgatták. Poppel Éva végre is megunta a sok hajszát. Restelte az ismerősei előtt, hogy egyetlen fia miatt kell a világ nyelvére esnie. Tehát elköltözött a lányaival együtt anyai birtokaira. Ez sem használt. A fiú ezentúl is előállott szokott kellemetlenkedéseivel.

Poppel Éva nagy kínban volt emiatt. Szerette a fiát s végtelenül bántotta őt, hogy az nem az ő szavára hallgat, hanem heves indulatától s a konkolyt hintegető emberektől vezeteti magát. Aztán a hozzá nagyon ragaszkodó lányai érdekét is féltette a fiától. Ezért már 1629-ben megjelent lányaival együtt Eszterházy Miklós előtt. A nádor-ispán kérésére Batthyány is odajött, s egyezséget kötöttek.¹

Egy ideig aztán csöndesség volt. Batthyány Bécsbe költözött s ott élt az udvarban, míg meg nem házasodott. A mint említők, a menyasszonya egész kelengyéjét Poppel Éva készítette itthon. Fiának minden óhaját teljesítette s bár házassága nem volt kedvére, résztvett a bécsi Burgban tartott menyegzőn is.

A mint a fia hazaköltözött, a viszálykodást édes anyjával és nővéreivel újra megkezdte. A nádor-ispán figyelmeztette Poppel Évát, hogy igazát ne hagyja. «Abból — írja — a mint egyéb minden dolgokból is jól alkudjék kegyelmed. Kérem legyen azon, hogy ne búsuljunk se mi, se ki többször amiatt.»²

Ugyanekkor Batthyánynak is írt a nádor s kérte őt, «me vegyen ítéletet magára az emberektől... Édes anyjával való

¹ 1629. július 28. Az egyezés szerint Szalonok továbbra is Éva asszonyé marad. Grebent visszaadja fiának, de ez köteles az inscriptionalis összeget letenni. (Körm. ltr.)

² U. o. 1633. május 25. Poppel Évához.

veszekedéseknek hagyjon békét s főképen kicsiny dolgokban ne bántsa, mert a mint mondám, bizony az Isten is haragra gerjesztetik eféle dologgal s félek rajta, hogy büntetését meg fogja érezni kegyelmed! Holott akár mint legyen is a dolog, ugyan édes anyja szülte ez világra kegyelmedet, a kiért köteles tisztelettel lenni, megbántani pedig semmiben sem volna szabad». ¹

A nádor jóakarató intése Batthyánynál siket fültre talált. Tovább is folytatta indulatoskodásait édes anyja ellen. De bár mit tett, édes anyjának fiához való mély szeretetét még sem tudta megingatni. Poppel Éva jóságos szívét nem fagyasztá meg a sok bántalom. Nem egyszer még ő védelmezi a fiát s mások rossz indulatú izgatásának és konkolyhintegetésének tulajdonítja fia támadását. Az 1633-ik évben például elvette anyjától a szalonoki tizedet. Majd meg a rohonzit foglalta le. Ez utóbbit Dallos püspök 1000 forintban Poppel Évának engedte. ² Imígyen nem csak az édes anyját, de a hugait is megrövidítette. Elkeseredetten írta volt Éva asszony a fiának ez igazságtalanságra: «Szüntelenül búsítasz és kinezol engemet mind hugaiddal együtt. Hiszen már elég messze vagyok tőled!... Tekintsd meg az Istent! elégedjed meg inmár az én rajtam tett kint s nyomorúságot. Gondolkodjál felőle, hogy az Isten mennyben vagyon s ki mindeneket lát s büntetés nélkül semmit sem hagy. . . Ne ölj meg búval, hadd éljek, még az Isten akarja, az te szegény árva hugaid szerencséjére. Eléggé meghalattál engemet ez világ szerint! Holtelevenné tettél. Ha az szegény anyám jószága nem volna, egy bécsi polgár-asszony jobban él az úra halála után énnálamnál. Nem hiszem, hogy világ kezdetitől fogva valaki olvasott volna egy krónikában, hogy fiú anyjával úgy bánt volna, mint te bántál én velem apád halála után.» ³

Alig hogy a jó asszony ezt elfeledé, nehéz kedvvel kellett hallania, hogy fia ismét oly dolgot mívelt, a mi miatt a világ előtt röstelkednie kellett.

Az 1633. év telén Batthyány Ádám a katonáival megszállott

¹ U. o. 1633. júni 6.

² Éva asszony írja: A szegény Dallos mind énnékem s mind szegény apádnak igen jóakarója volt. Szegény úr halála után 1000 frt.-ra engedte nékem (a rohonzói dézsmát).

³ Dobra, 1633. május 29. (Az te édes anyád Poppel Éva).

édes anyjának szalonoki várában. Bár Éva asszony parancsára jól tartották őket, Batthyány szolgálai rútol megverték Éva asszony új keresztyén kulcsárját s feltörvén a pinczét, torkig itták magukat és kedvükre duhajkodtak. A katonák azt vallották, hogy Batthyány parancsára mívelték mindezt. Az anya, a ki szerette fiát, nem akarta a dolgot elhinni s védelmébe vette fiát. «Tudom — írja a jó asszony a fiának — nem a te akaratodból lett... Azért édes fiam ezt az magad ítéletire hagyom, ha méltó-e megengedni azoknak az embertelen embereknek az édes anyádon tett gyalázatot!... Azzal mossák immár szájokat s mentik magokat, hogy te parancsolatodból cselekedték. Az melyet én bizony nem hiszek, mert az Isten sem áldana meg, ha édes anyádnak gyalázatajára igyekeznél. Lássad édes fiam, én nem fegyverkedhettem, hogy megbüntetném őket. De hogy az emberek még ennél is több idegenséget ne ítéljenek köztünk, az mint ez ideig is ítélték: azt mutatja böcsületed, hogy megbüntessed őket.»¹

A következő évben Poppel Éva majdnem állandóan betegeskedett. Ő maga írja, hogy az ágyban sem találja helyét.² Aggasztotta őt az is, hogy Betuska (Erzsébet) leánya is betegen feküdt. S ezt az amúgy is nehéz helyzetet még nehezebbé tette fiának sok alkalmatlankodása. Batthyány az év tavaszán azzal vádolta anyját, hogy az egyik réjtétől eltiltotta az inczédi jobbágyokat. Valami gonosz ember mondhatta e hamis hírt Batthyáynak. Poppel Éva megírta a fiának, hogy az eltiltás ugyan nem igaz, de «kinek mi ellene benne? Hiszen szabad vagyok én az enyimekkel... Elhitem én, hogy nem az inczédiek mondották tenéked azt, hanem az te papod!... Kérlek az Istennek vére hullásáért, hogy engemet ne búsíts afélével, mert azonkívül is rakva vagyok keserúséggel és bánattal.»³

¹ Dobra, 1633. decz. 21. Poppel Éva a leveleit mindig így czímezi: «Az én szerelmes fiamnak az tekintetes és nagyságos gróf Batthyány Ádám-nak adassék hamarsággal. Anyai szeretetem ajánlása után Istentől kívánságid szerént való jókat kívánok megadatni».

² 1634. febr. 20-án Dobrára kéreti Purgolt orvost. «Eret akarok magamon vágatni — írja — és más orvosságot is akarok bévenni».

³ Szentgotthard, 1634. május 1. Egy másik réjtét a fia kérte, mire a jó asszony imigyen felelt: «A réttel nem igen gondolnék, de az szolgáládnak

Batthyány édes anyjának egyik rétjét Zrinyovác nevű szolgájának adta. «Nem szabad tenéked — írja erre Poppel Éva — az én jószágomat osztogatnod, valakinek akarod. Abba az kevés jószágba köll énnékem az te Istenben elnyugodott atyádnak hírét-nevét viselnem. Kérlek azért jó fiam, eféle dolgokkal ne búsíts és ne háborgass engem. Egy olyan rossz emberért ne vesszünk össze, mint Zrinyovác. Elégedjél meg immár egyszer azzal, az mennyi sok injuriakat cselekedtél rajtam. Ne bánts többet.»¹

Október havában Éva asszony ismét betegen feküdt. Ekkor írta volt a fiának: «Csodálkozom rajtad jó fiam, hogy meg nem elégszel immár egyszer rajtam tett sok búsodalmakkal, melyért bizonyosan nem egyéb, hanem Isten büntetése fog reád szállani.»

Alighogy Éva asszony e levelét útra bocsátá, már jött a fia levele s ebben a rég meghalt Horváth Bálintra való hivatkozással azzal vádolta édes anyját, hogy az egyik adománylevelét magával vitte. Poppel Évának még arca is megpirult e vádra. Méltatlankodva feleli fiának: «Horváth Bálint immár megholt; szabad az embernek azt mondani felőle, az mit akar. Míg élt, miért nem mondattad szemembe véle, hogy magamhoz vettem az donatit? Horváth Bálint pedig ha azt mondotta tenéked az régi donatio felől, az mit írsz, tehát minden kétség nélkül elkárhozott csak azért az mondásáért is, ha szintén több vétke nem lett volna is. Engemet Isten ő szent fölsége bátor azon kárhozatra juttasson, hogy soha azt az donatit az én keblemben tettem, sőt ha csak láttam is különben.»²

és lovászoknak az szegénységen való számtalan sok csintalanság-cselekedete-
ket semmiképpen nem szenvedhetem. Tudom, ennekelőtte mint cselekedtek
az szegénységgel s most sem lenne különben». (május 9.)

¹ Dobra, 1634 júli 13. Batthyány ez év nyarán anyjának jobbágyait ingyen munkára rendelte a körmenői várához. Anyja erre megírta, hogy csakis Szalonok van Körmenőhöz rendelve. «Az melyet — írja — azt gondoltam, minthogy örököd neked és az anyádnak adatott maga és leányi eltartására, hogy attól megkiméled, de immár sem az magad örökére, sem az anyádra nincsen arnyi tekinteted, hogy attól megkimélhetnéd ezt az tartományt». (Ezután tudtul adja fiának, hogy aratás után felküldi a jobbágyait az ingyen munkára).

² Dobra, 1634 okt. 19. Batthyány erre azt felelte anyjának, hogyha a

És az efféle boszúságtételnek se hossza se vége nem volt. Batthyány még a sógorával, Csáky Lászlóval szemben is ilyenformán viselkedett. Csakhogy Csáky könnyen vette a dolgot s még megrövidítések is kedves vidámsággal tréfálkozott. Mikor Poppel Éva legidősebb lányát elvette, a többi között egy szép szőlőt is kapott Éva asszonytól. Az 1632. évben ezt Batthyány egyszerűen elfoglalta tőle. Csáky ekkor e jellemző sorokat írta Batthyáynak: «Az atyafiságbontó, idegenségszerző világi életben semmit szebbet nem tartok az atyafiságos szeretetnél s correspondentiánál. A szeretetnek szánkban marad az izi mind ezen, mind egy másvilágon! Nem tudom kik lehetnek árvábbak az kegyelmed hugainál?»

Az erővel elvett szőlőre pedig ezt a tréfás megjegyzést írta: «Adja Isten, sokat teremjen és sok esztendeig bírhasa kegyelmed. Fogadást teszek, valamikor kegyelmedhez megyek, mindenkor csak annak a szőlőnek a borából iszom! A sas-keselyű kis madarakon nem kapdos! A nagy emberek is kicsiny kárban vagy haszonban nem szokták magokat megjegyzeztetni.»¹

Poppel Éva nagyon jól tudta, hogy a szél fúatlan nem indul. Tudta, kik izgatják ellene a fiát. Azért, a mint a fia indulatossága kissé megcsillapodott, szeretettel, nyájas szóval igyekezett a jó viszonyt helyreállítani. A fia kérését örömmel teljesíti. Varrogat, prémet csinál neki, szívélyes hangon hívogatja magához s ha alkalom kínálkozik, ő is elmegy fiához gyermeklátni.²

nádor nem ad neki igazat, az országgyűlés elé viszi a dolgot. A nádornál csakugyan bevádolta édes anyját. Pedig — a mint később kiséült — a donatio a helyén volt, Batthyány írásai közt.

¹ Pápa, 1632 ápril 9. Csáky — a mint a levele is mutatja — nem igen neheztelt. Többször ajándékot is küld sógorának. Az 1630. évben (okt. 29.) például ezt írja Batthyáynak: «Egy kis kölyök-agarat küldöttem kegyelmednek. Bizony énnékem kedves marhám volt; de az kegyelmed kívánságát magam kedvénél feljebb becsülöm. Jó leszen sátorörzeni, ha nem egyébnek. Az pápai kuvaszok nem bánják elmentét innen».

² Az 1634 febr. 16-án írja a fiának, hogy a csáprágot és az aranyprémet megcsinálja neki. Egy másik levelében írja: «A nyolcz matring török ezüstöt megküldtem. Bizony nem volt magamnak annyi, hanem Mancsát kellett megdézsmálnom; őtűle vettem négy matringiát. Ha többre leszen szükséged s vagon csévén való ezüstöd, amiből az gombkötők szoktak gombot szőni, küldd el, úgy megcsinálom, hogy szintén úgy varrhatni véle, mint a török ezüsttel.» (Szalónok, 1636 juni 4.)

Érdemes megemlítenünk, hogy nem egyszer arra kéri a fiát, lássa szívesen ezt vagy amazt a főembert. Külön levélben kéri például, hogy fogadja szívesen Zrinyi Miklóst. Mikor 1634-ben a nádor-ispán Szentgotthárdra indult, Pusztaszentmihály faluban akart meghálni. Meghallván ezt Poppel Éva, imígyen írt a fiának: «Énnekem úgy tetszik, szemérem volna, hogy oly közel az várad alatt egy faluban hálna meg, hanem jó volna hozzá küldened valamely főember-szolgádat és hivatnád Újvárra hálni. Én a mi illeti, mondottam palatinus uramnak itt, hogy Újvárra menjen estvére s ott háljon, hogy sem faluba maradjon, de arra azt mondotta, hogy hivatlan nem megyen.»¹

Másnemű kéréssel is fordult a fiához. Az 1634. évben például egy szegény asszony érdekében ír, a kinek a házát elvették. «Az Isten is jót ad érte — írja — ha lehetséges, kéresemet ne hagyjad heában.»² Majd meg azt írja fiának: «Azonnal tudasd, kérlek, mikor kezdődik az országgyűlés Pozsonyban? Erre fölötte kérlek, mert úgy hallom, őfelsége bemenetele előbb léssen.»

Másnemű levelei is mutatják, minő hamar készen volt nála a bocsánat. Az 1634. évben, mikor fia részéről a legtöbb bántást kellett elviselnie, nyájashangú levélben írja neki, még nem tudja, mikor mehet Dobrára. «Előbb — úgymond — még Rohoncra akarok hozzátok menni gyermeklátni.»³ Mikor Batthyáynak gyermeke született, Éva asszony legelőször gratulált neki. «Vér a vérhez vonz — írja — s anyai áldásomat is szeretném adni az új vendégre.»

Ha Éva asszonynak előkelő vendégei jöttek, sohasem mulasztotta el a fia meghívását. Az 1636. év nyarán például nála mulatott Eszterházy nádor-ispán a feleségével, Nyáry

¹ Tarcsa, 1634 júni 25. Az én szerelmes fiának — az te édes anyád. — Úgy látszik a vendéget nem egykönnyen bocsátották be Batthyány váraiba. Sógora, Csáky László írja neki egyik levelében: «Az kegyelmed várának oly természeti vagyon, hogy mikor kapuját beteszik, szárnyas állatoknál egyebet magában nem bocsát, kitől oltalmazzon Isten minden férfit és kegyelmednek adjon boldog éjszakát.»

² Az 1635. évben írja a fiának, hogy az őrsegi szolgáló polgár-ifjú legények mentenek fársángot jární az ő falujába Szombatfalvára. Ott aztán egyik jobbágyát kifosztották és agyonverték! (Szép farsangolás!)

³ Tarcsa, 1634 júli 9.

Krisztinával. Ott volt Csáky László is. A jó asszony menten megírta fiának a kellemetes hírt. «Legyünk mind együtt — írja — az szép atyafiságos kompániában. Hat órára ide várunk édes jó fiam.»¹ Valamivel később Szalonokon voltak vendégei, kiket Csáky László hozott oda. Ekkor is rögtön írt Batthyánynak: «Kérlek édes jó fiam az jó szándékot ne hagyj hátra, hanem jójj által hozzánk holnap ebédre. Szeretettel várunk.»²

Leveleiben nem egyszer elismeri fiának nagy szolgálatait a haza érdekében s nógatja is őt eleget, hogy érdemeinek a jutalmát is keresse. «Szunnyadozol-e? — írja egyik alkalommal. — Te sem vagy őfelségének mindennél alábbvaló szolgálója és sok pénzt költöttél már őfelsége mellett való szolgálattal. Talán nem ártana valamely böcsületes főember-szolgádat felküldenéd őfelségéhez!»

Olykor birtokszerezésre ösztökéli őt, máskor meg jó gazdasági tanácsokat ír neki. «Jó volna — írja más alkalommal — az bánásgot sollicitálnod. Zrinyi György sem volt jobb ember náladnál, mikor megadták volt neki az bánásgot.»

Úgy látszott, hogy az anya és a fiú között a jó viszony teljesen helyreállott. Batthyány is szívélyes hangon írogat édes anyjának, sőt halat is küld neki. Éva asszony menten megköszöni az ajándékokat. «Az halakat — írja — meghozták. Fölötte jó néven vettem tüled édes fiam, de még jobb néven vettem volna, hogyha frissen, elevenen küldted volna őket, mert az mely halat halva hoznak nekem, abba aztán nem ehetem.»³

Bár Éva asszony ebben az időben is betegeskedett, hiszen maga írja, hogy állapota «bizony bännék szabású», azért bizonyos rosszlelkű emberek a fiát megint ellene úszíttgatták, hogy a helyreállt jó viszonyt megbonthassák. Nem átalították a fiának azt jelteni, hogy Éva asszony a szalonoki vár ablakait leszedette és elvitette. Batthyány a helyett, hogy az igazságról

¹ 1636 juni 29.

² 1636 okt. 20.

³ 1636 nov. 28. Jelenti a fiának, hogy Csákyiné beteg, tehát sietve megy hozzá Szentgotthárdra. A levelében örömének ad kifejezést azon, hogy az inczédi tóban oly szép ivás vagyon. «A csatári halastórról se feledkezzél meg — írja — azt is jó volna most meghalásitanod».

meggyőződött volna, édes anyját szemrehányással illette. A szegény asszony röstelkedve tiltakozott a hamis vád ellen. Megpirul érette az orczája — írja a fiának. A rossz emberek megint konkolyt hintenek közénk! «Magad szemével győződj meg édes fiam, hogy hazudtak!»¹

Az 1636. évben Poppel Éva asszony 6000 tallért vevén kölcsön Darabos Erzsébettől, birtokot vásárolt. Ezenkívül a dobrai birtokát el akarta cserélni a grebeni jószággal. A nádorispán azonban lebeszélte erről. «Ne hagyja még Dobrát el kegyelmed Gerebenért, — írja a nádor, — mert mi úgy hisszük, hogy semmi nincsen Gerebent, a kit Dobrán nem találunk, hanemha scorpio volna az, a ki Dobrán nem terem s úgy mondják, hogy Gerebent terem.»²

Poppel Éva megfogadta a nádor tanácsát s nem cserélte el Dobrát.

A következő 1637. évben családi ünnep volt Poppel Éva házában. Erdődy György gróf gyűrűt váltott Éva asszony második lányával, Erzsébettel, a kit a család csak Betuskának hívott. Ez alkalommal írta a vitéz Erdődy Zsigmond gróf Éva asszonynak: «Az egész familia örvend az új atyafiságnak.» A menyegző a szokott módon esett meg.

Az örökké vidám Csáky László nagyon örvendett az új sógorságnak. Gyakran megemlékezik leveleiben az új párról. Ő volt az első, a ki Éva asszonynak megírta, hogy Betuska teherbe esett. «Boldog ország az, — írja Csáky, — a hol ily hamar érik az szilva. Minálunk csak nem is virágozik.» Mikor a gyermek megszületett, megint Csáky tudatja az öröndetes

¹ 1636 nov. 29.

² Pozsony, 1636 nov. 22. Bár még Miklós napja nem volt közel, Éva asszony már is megküldte a mikulást Eszterháznak. A nádorispán e levele elején köszöni meg, írván: «Megszolgáljuk kegyelmednek böcsületes ajánlédékját, a kit jóakaróinkkal együtt az kegyelmed jó emlékezetivel el is költünk. Kegyelmed szintén úgy cselekszik, mint a ki kötve hiszi komját. Még szent Miklós napját el nem értük s érhetjük-e nem tudjuk s immár pedig kegyelmed megköttet. Kedvesen vesszük ezt a megelőzését is kegyelmednek, igyekezőn mi is szolgálunk az kegyelmed jóakarataért.» (Körm. Itr. Miss.) Valamivel később (1637 ápril 24-én) a nádorispánné. Nyáry Krisztina köszöni Éva asszony levélét és az újkeresztény asszonyt, kit nagy szeretettel vett. «Mely jóakarataért — írja — a miből tudok, szeretettel szolgálok kegyelmednek.»

hírt Éva asszonynyal. «Vitéz-e — írja — avagy ájtatos, azt nem tudjuk. Akármilyen legyen, Isten éltesse.»

Az 1638. év nyarat Poppel Éva asszony szokása szerint a tarcsai fürdőben töltötte. Nagyon beteg volt s kedélyhangulatát még nyomottabbá tette leányának a betegsége. Augusztus hó 8-án már szinte a halállal vívódott. Sietve írta a fiának: «Siess hozzám jönni, hogy az én árváimat tudjam kinek ajánlani, mert napról-napra nehezebben vagyok.» E levéllel egyidőben Saller Ferencz (Éva asszony familiárisa) is írt Batthyánynak: «Az Istenért kérem nagyságodat, mint kegyelmes uramat, siessen jönni, mert szerencse ha életbe éri nagyságod asszonyomat ónagyságát.»

Batthyány azonban nem sietett édes anyja betegágyához. Maga helyett czitromot és narancsot küldött oda. Unokái, lányai, a Zrinyi fiúk s rokonai közül is többen azonban ott aggódtak körülötte.¹

Augusztus hóban egészsége kissé jobbra fordult. Ekkor írta volt fiának: «Én immár könnyebben vagyok úgyannyira, reményelem, hogy ebből a betegségből talán föllábadok még egyszer. De bizonyos dolog az, hogy oly fölötte nehezen voltam akkor, a mikor írtam volt neked, hogy siess hozzám jönni, nem reménlette senki csak fél nap való életemet is.»²

Fenballagó egészsége lévén, gazdasági ügyeivel is foglalkozni kezdett. Telepítgeti pusztá helyeit³ s panaszkodik a fiának, hogy a ráczok szüntelenül rabolnak és pusztítanak. Kéri a fiát, írjon ez ügyben a budai basának és szabadítsa ki fogságba esett jobbágyait.⁴

¹ Sokan levéllel keresték őt fel. A jólelkű Thurzó Borbála Klenovnik várából írja neki: El nem mulaszthatom, hogy szerelmes, kedves asszonyomat írásom által meg ne látogassam, kérvén szeretettel, énnékem ne nehezteljen írnia az kegyelmed és szerelmes gyermeki jó egészsége felől. Az én szerelmes, kedves menyemasszony, kegyelmed szerelmes leánya felől írhatom, hogy könnyebben vagyok».

² Tarzsa, 1638 aug. 19.

³ 1638 szept. 4-én írja a fiának: «Greben tartomány egy darabjára szálléttam száz oláhot, Karlócz tájékaról valókat. Nyolcz évi szabadságot adtam nekik; most erdőre szállottak s abból csinálnak falut. Fegyverrel tartoznak szolgálni s adózni, mint az többi jobbágyok».

⁴ Fia teljesíté kérését. Október 28-án Poppel Éva köszöni a közbenjárást és jobbágyai kiszabadítását.

A tél közeledtével Poppel Éva asszony egészsége megint rosszabbra fordult. Fájó szívvel panaszolja a fiának, hogy még csak nem is tudakozódik az egészsége felől.

A jó asszony ekkor is kimutatta szíve állását, nemes gondolkozását és nagy lelkierejét. Bár nagyon is rászorult volna az orvosra, nem engedte őt magához hivatni, mert tudta, hogy fiának a gyermekei is betegek. «Nem kívánom az orvost tőletek, — írja a fiának, — nektek is kell. Fáj a szívem, hogy betegeskedtek.»

És a szegény asszony egy hanggal sem árulja el, minő nagy kínokat kell szenvednie! Erzsébet lánya azonban, a ki mellette virrasztott, megírta azt Batthyáynak, kérvén őt, hogy siessen a feleségével együtt anyjukhoz. «Asszonyunk anyánk őnagysága — írja — szüntelen való, fölötte nehéz fájdalmakat szenved éjjel-nappal.»¹

Azok között, a kik Poppel Évát e nehéz napokban személyesen vagy levéllel fölkeresték, volt a nádorispán is. Ha valaki, Eszterházy Miklós nagyon jól ismerte Batthyány Ádámot és környezetét. Ezért arra kérte Poppel Évát, tenne végső rendelést a vagyonáról. «Ne vélje ezt másnak, — írja a nádor, — hanem az kegyelmedhez való igasságunknak és szeretetünknek, s az szerint annak is, hogy akarnánk örömet eltávoztatni azt, hogy ne lenne valaki oly, a ki egyenetlenséget csinálhatna maradéki közt kegyelmednek, mert egyébiránt félelmes az egyenetlenség, káros és veszedelmes is.»²

A következmények megmutatták, hogy a nádornak e jóakarató figyelmeztetése nagyon is helyénvaló volt.

A következő évben Poppel Éva asszony szerencsésen meggyógyult. Ekkor a fia is rászánta magát, hogy házanépével együtt meglátogatja édes anyját. Éva asszony örömmel vette

¹ 1638 decz. 26. Ugyanezen napon az anya is írt a fiának, de nem a maga szenvedéséről, hanem a leánya betegségéről: «Nem írhatom meg — úgy mond — mily nehezen vagyon hugod». — Úgy látszik Batthyány ekkor is neheztelt édes anyjára. Ez időben történt ugyanis, hogy Batthyány Váraljay Mátyás feleségétől és gyermekaitól elvette az eddig birt jóságukat. Poppel Éva kérte a fiát, ne tegye ezt. «Mely — írja a jó asszony — fölötte igen nagy bűn volna. Váraljay Mátyás atyádnak hív szolgája volt, rabságot is szenvedett több hat évnél. Atyád adta néki azt az jóságot. Hűséges szolgálatait nagy bűn volna így viszonznod». (Dobra, 1638 decz. 12.)

² Kismarton, 1638 szept. 28. (Körm. ltr. Missiles.)

a hírt s menten megírta fiának: «Hozzon Isten jó egészségben hozzám mindnyájatokat. Szeretettel látlak benneteket.»¹

Ez a látogatás nem sokat változtatott Batthyáynyn. Édes anyja kéréseit ezentúl is ridegen visszautasította.² Április havában bizonyos vámjövedelem átengedését követelte anyjától. Poppel Éva asszony erre imígyen felelt neki: «Olyan kicsiny dologért senkivel sem veszekedem; intézd el kedved szerint.»³

Ugyanekkor Éva asszony meszet kért a fiától. «Lám — írja — a míg én szalonoki asszony voltam, valamit kívántál, mindennek meg köllött lenni s ha immár Isten tégedet tett szalonoki úrrá, te se szegd kedvemet, a miből megtalállak.»

Batthyány e szerény kérés teljesítését is megtagadta. Mire Éva asszony szemrehányás helyett csak ezt írta a fiának: «Olyan vagyok, mint amaz erős fa, az ki egy vágástól le nem dől.»⁴ S mintha mi sem történt volna, tovább is nyájas hangon ír, s anyai szeretetét ajánlja a fiának. Buzdítja a fiát a bánság megszerzésére. Majd meg arra figyelmezteti őt, hogy a közjó érdekében is tennie kell egyet-mást. Egyik levelében e nem érdektelen dolgot írja a fiának: «Az közönséges jóból nem is illenék magadat kivonni. Szabad legényeket kell telepíteni Muraiszombatba és Rakicsánba. Máskülönbén az török miatt meg nem maradhatnak.»⁵

Ime! egy Lobkovitz-lány a szabad hajduk telepítését ajánlgatja! Úgy látszik, Éva asszony ekkor Monyorókeréken volt s onnét készült Muraiszombatba vagy Szécsi szigetére. Széchy Miklós ugyanis erősen várta őt. Szept. 7-én kelt levelében is erről tesz említést, írván Éva asszonynak: «Örömem érteném nagyságod alá való indulását. Mikorra lehessen nagyságod indulása, hogy magamat annyival inkább tudhatnám

¹ Dobra, 1639 jan. 10.

² Éva asszony egy Horkovics nevű ember érdekében írván a fiának, ettől ilyen választ kapott: «Nem cslekedhetem, hogy az magam jószágát szaggassam és kevesbbítsem és nagyságodét szaporítsam, jöllehet enyém az örök. Nagyságod adjon neki!» (1639 ápril 21.)

³ 1639 ápril 28. E levél végén írja, hogy előbbeni betegsége újra elővette. A fia orvosát akarta kérni, de mivel az orvos Batthyány gyermekinek kellett, nem kérte.

⁴ Dobra, 1639 juli 8.

⁵ 1639 nov. 16²

az nagyságod szolgálatjára alkalmaztatnom. Kérem alázatosan nagyságodat, tudósítson engemet és ha nagyságod késik-e Monyorókereken avagy sem? én, míg élek, nagyságod szolgája maradok.»¹

A következő év elején Poppel Éva asszony egészsége még mindig tűrhető volt. Sűrűn levelezget tisztjeivel és ismerőseivel. Maga kezével varrogat fehérruhát Zrinyi Miklósnak és Péternek. Örvend az unokáinak, e vidám gyermekesapatnak, mely jobbra az ő szárnyai alatt érezte magát legjobban. Azonban az év tavaszán nagy csapás érte őt. Csáky László egyik fiacskája, a kit ő mondhatatlanul szeretett, hirtelen meghalt. Megtörve írja a fiának: «Csáky kis fiának az boltoskát nagyobbítja, hogy ott feküdhessék az többi közt.»

Poppel Éva annyira szerette e kis fiúcskát, hogy még halva is lefesttette őt és kikötötte magának, hogy a temetését ő rendezze.²

E gyászos eset után Éva asszony szokása szerint a savanyú vízre készült. Közben azonban a fia értesítette őt, hogy a királyi commissariusokkal együtt Dobrára érkezik. Azonnal válaszolt a fiának. «Ma akartam — írja — savanyúvízre menni, de böcsületes urak jönnek, nem illik előlük elmenni . . . Noha elégtelen vagyok — szegény asszony lévén — oly nagy uraknak kedvek szerint való gazdálkodásra, mindazonáltal szeretettel várom veled egyetembe őkegyelmeket. Vegyétek jó néven az jóakaratot, ha az cselekedet nem lehet is úgy, azmint köllene.»³

Másnap újra megírta a fiának, hogy szívesen látja őt a commissariusokkal együtt. «Kérlek fölötte igen édes fiam — írja — az szakácsokat küldd előre idején, mert igen hideg konyhám vagon nékem.»⁴

¹ 1639 szept. 7. Szerelmes anyjának írja Poppel Évat, épp úgy, mint Széchy Tamás többi gyermeke.

² Petheő György írja Poppel Évának Csáky László megbízásából: «Ōnagysága azt parancsolta, hogy mindenben nagyságod jóakarattjától és dispositiójától függünk az temetés dolgában. Méltóztassék általjönni és disponálni az temetés felől. A képfő még el nem érkezett. Csak jönne hamar; mert'igen megváltozik az szegény kis ur ábrázatja». (Szentgotthárd, 1640 ápril 26.)

³ Dobra, 1640 july 4.

⁴ July 5.

A vendégek távozása után Éva asszony a savanyúvízre indult, a hol az övéi többször meglátogatták. Az ősz beálltaig használgatta a savanyú vizet és sűrűn levelezgetett jó embereivel. Csáky László egyik nap a másik után írt Éva asszonynak. Betuska leánya (Erdődyné) személyesen is fölkereste őt a fürdőben.¹ A Zrinyi-fiúk is szolgálatukat írták neki azzal az ígérettel, hogy meglátogatják. Bizonyára meg is tették. Széchy Dénes szívélyes hangú levélben köszönti őt s egy szép vizslát küld neki ajándékba.² Úgy látszik, hogy a fürdőzés idején Éva asszony menyegzőt is szolgáltattott. Legalább a leánya (Erdődyné) juliusban ezt írja neki: «Kérem nagyságodat, a menyegző-szolgáltatással legalább addig várjanak, míg odaérünk.»

Éva asszonynak még augusztus havában sem lehetett komolyabb baja, mert Csáky László szeretettel hívja őt unokái közé: «Akkor volna — írja — díszes az én szolgálatom, mikor szűk az ember. Mennél hamarább jőjjön nagyságod közénk.»

Úgy látszik, Csáky ekkor családjával együtt Éva asszonytól jött, mert a levelében a többi között e tréfás sorokat olvassuk: «Az nagyságod lovai az holdvilágnál is jobban tudnak járni, hogy sem az enyimek nappal. Az igen rossz és gödrös úton fogatkozás nélkül hoztak haza bennünket.»³

Poppel Éva az ősszel visszamenvén Dobrára, október hóban súlyosan megbetegedett.⁴ Ugyanekkor vejét, Csákyt is ágyra vetette a betegség. Eszterházy nádor is oly beteg volt, hogy még a tollat sem vehette kezébe.

Poppel Éva érezvén, hogy napról-napra jobban elnehezedik, leányait s Csákyt magához kérte.

¹ «Az én szerelmes asszonyom-anyámnak, az tekint, és nagys. gróf Poppel Éva asszonynak adassék». (Leánya a levélben így menti a késedelmét: «Én mindeddig is azon voltam, hogy mennél hamarább oda kirándulhattam volna az savanyúvízhez az nagyságod szolgálatára; de bizonyos akadályoknak miatta azon igyekezetemnek végben vitelére semmi uttal eddiglen nem érkezhettem». Igéri, hogy sietve jön. (1640 júli 22. Zágráb.)

² 1640. aug. 15. Raptim ad Acidulos. Éva asszony arra kérte Széchy, hogy a vizslát «ne mutogassák hol ide, hol amoda».

³ Szentgotthárd, 1640 aug. 11.

⁴ Október hó 19-én még levelet írt Temlin Balázs nevű tisztjének, de már ekkor beteg volt. Temlin okt. 24-én felel úrnőjének.

Szomorú levelére a hozzá nagyon ragaszkodó Csáky László betegágyából aggódva írja neki: «És noha jó az Istenben bízni s az természetben is, de az szentírás-ként okos ember a szükségben az orvosságot meg nem veti. Magyar példabeszéd is: Isten is a magasegítőt segíti. Kérem asszonyom nagyságodat, ne gyűlölje magát; se főlebb életénél szája ízit ne eressze; egy kis orvosságnak keserűségétől úgy ne irtózzék, hogy magának is, nekünk is annál sokkal nagyobb keserűséget ne szerezzen. Én naponkint hála Istennek föllábadok s jobbulok is... Nagyságodnak megszolgáljuk, hogy szeretettel hí föl bennünket. Nem vagyunk félelem nélkül.»¹

Erdődy néhány nappal később írja Éva asszonynak, hogy Csáky igen nehezen vagyjon. A nádor-ispán igen kéri — úgymond — nagyságodat, ne vegye rossz néven, a miért nem válaszolhatott, de igen rosszul van. Én «mennél hamarabb megyek nagyságodhoz.»

Ezek az utolsó adatok, a melyeket az élő Poppel Éváról találnunk sikerült. Aztán ő is elköltözött boldogult férjéhez, a ki nek jó nevét és hírét hordozta mindig, a míg élt. Hova temették őt, nem tudjuk. A Batthyányak temetőhelyén (Németújvárott) ugyanis hiába kerestük. Talán kedves dobrai jószágán helyezték őt örök nyugalomra. A «temetőre hívó leveleket» nem a fia, hanem Csáky László irogatta 1640 decz. 23-án.²

Mivel Poppel Éva temetése télvíz idején történt, a hadakozás senkit sem tartott vissza attól, hogy a temetésén megjelenjen. A kor szokása szerint bizonyára ott voltak a rokonai és ismerősei. Mind buzgó katolikusok voltak ezek, csak a kit sirattak és temettek, volt a protestáns köztük.

Nem ismerjük Poppel Éva testamentumát. Ki tudja, hol rejtőzhetik ez? Pedig jó lenne ismernünk, mert bizonyos, hogy lelki jószágának a bizonyítékait olvashatnók ebben is.

A fia természetesen nem nyugodott meg édes anyja utolsó intézkedésében. Előre látta ezt a nádor-ispán. A mikor aztán Batthyány pörrel fenyegette a hugait, Eszterházy kérve-kérte

¹ Szentgotthard, 1640 okt. 14.

² Csáky Batthyány Ádámnak írja ez ügyben: «Mihozzánk az prédikátori stílus nem illik. Röviden igen megmondani az dolgot, nagy embereknek természetek». (Szentgotthárd, 1640 decz. 23.)

őt, egyezzék meg rokonaival. «Azon kérem kegyelmedet — írja a nádor — legyen azon minden úton és módon, hogy alkalmaztassa magát s egyezzen meg őkegyelmekkel. Csáky László uram itt vala nálam s mondám őkegyelmének is, hogy nagy kincsnel is jobb az jó egyesség az atyafiak között, s úgy látom, hogy nem idegen őkegyelme azon egyességtől.»¹

Úgy látszik, hogy a nádor intőszava siket fülre talált Batthyánynál. Egy hét mulva tehát erősebb hangon írta neki: «Isten eleget adott kegyelmednek, azoknak is juttasson, a kikkel egy testvér. A törvény is nekik ítelné!...»²

Elmondottuk, a mit Lobkovitz Poppel Éváról gyűjtenünk sikerült. Csak töredékes apróságok ezek, de azért értenünk engedik, hogy Zrinyi Miklósunk nevelő anyjában a legtermészetesebb érzelmek a legszebb harmoniában egyesültek. Gyöngé asszony ő, de az érzéseiben mégis hatalmas. Lelki nagysága egyszerűségében is mindig megcsillan. A szeretetben hív, a hitben erős, a szelidségben és a nyájasságában kifogyhatatlan. Nem bánt senkit, de a bántóinak mindig megbocsát. Többre bec süli a szerető embertársaktól vett sebeket, mint a gyűlölőknek csókját.

Poppel Évának sok-sok írása lappang még. Ha ezek, s főleg a Zrinyi Miklósunkkal váltott levelei mind napfényre kerülnek, tisztas alakja bizonyára a nagy magyar asszonyok közé kerül. S a kik majdan Zrinyi Miklósunkkal foglalkoznak, talán Poppel Éva jeltelen sírjára is röppentenek egy-egy hálás tekintetet.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Héflain, 1641 júni 19.

² 1641 júni 26. A békülékeny Csáky maga is sürgette az egyezséget, bár igazában ő rövidült meg az egyezséggel. Az 1641 márcz. 4-én írja Batthyánynak: «Jobb egyszerű eligazodni, hogysem kétszer veszedetni».

MISERICORDIA.

— Tizedik közlemény.¹ —

A két néember, a kik, közbevetőleg legyen mondva, fölül-núlhatatlanul csúnyák és visszataszítók voltak, sietett felvilágosítani az öreg asszonyt az esetről. Mikor Pontét nem engedték be a Bernarda hálófülkéibe, az írországiak kápolnájának kapujába húzódtok, hogy ott töltsék az éjszakát. Ők itt találták és tréfálkozni kezdtek vele, mondtak neki egyet-mást, csak hogy beszéljenek, de eszükbe sem jutott megbántani. Száz szónak is egy a vége: a szegény rosszul pingált öreg megsértődött és mikor felemelt bottal utánok futott, hogy megverje őket, püff, egyszerre csak az utcza közepére bukott. Ők nagyot kaczagtak, mert azt hitték, hogy megbotlott, de mikor látták, hogy meg se mozdul, odafutottak. Oda ment az éjjeli őr is, az arcába világított, s ekkor látták, hogy megütötte a guta. Forgatták ide, forgatták oda, a szegény ember pedig feküdt, mint a hulla. Hívták a Komát s ez avval biztatta őket, hogy csak ájulás az egész és mert ő jószívú és jó keresztyén és mert egy évig tanult állatorvosságot, megparancsolta, hogy vigyék ő hozzá, ő majd gyógyítja és magához téríti dörgöléssel és mustártapaszszal.

Így tettek, felvették ők ketten és még egy társnőjük, mert olyan nehéz volt, mint az ólom. A házban magához tért a dörzsölésre és dögönyözésre s nagyon szívélyesen köszönte meg nekik. Pitusa csinált neki levest, azt jó étvágygyal megette, és minden perczen a legőszintebben köszönetgette... olyan finoman. Így maradt reggelig, jól betakarva a szalmazsákjában. Nem helyezhették el a szobába, mert az éjjel alig maradt üres ágy, de itt a régi konyhában nagyon jó helyen van, hiszen szellős helyiség.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472., 473., 474., 475., 476., 477. és 478. számában.

· Az volt a legrosszabb, hogy reggel, mikor felkelt, hogy elmenjen, ismétlődött a roham, és bár egész áldott nap olyan rettenetes darab mustártapaszokat raktak rá óránként, hogy leszedte a bőrét, alig tudták magához téríteni. Ingujjban hagyták, hőségéről panaszkodott; de itt van a ruhája, senki sem nyúlt hozzá és a világon semmi sem hiányzik a zsebeiből. Azt mondta a Koma, hogy ha estére sem szedi össze magát, értesíti a mentőket és kórházba viteti.

Benina kijelentette Pitusának, hogy nagy kár volna kórházba küldeni ilyen kiváló uraságot és ő hajlandó volna haza vinni magával, ha... Az öreg asszony agyában merész gondolat fogamzott meg és azzal a határozottsággal, a mely jelleménél legerősebb oldala volt, sietett azonnal megvalósítani azt. «Gyere csak egy szóra», mondá Pitusának, karonfogva őt és kihúzza a konyhából. A folyosó legvégén beléptek a ház egyetlen lakószobájába: kis fülke vaságygyal, csipkés ágytakaró, kerek tükrök, metszetek, egy ferde szekrény, Szent Antalszobor csinált virágok között és olajméceses. A párbeszéd gyors és izgatott volt:

— Mit akar?

— Nem sokat. Adj kölcsön tíz tallért.

— Benina asszonyság, talán nincs eszén?

— De nagyon is, Teresa Conejo, ép úgy eszemen vagyok, mint mikor kölcsön adtam neked 250 pesetát és ezzel a börtöntől mentettelek meg... Nem emlékezel? A nagy szélvész évében és napján volt, a mely a fűvészkert fáit is kiszaggatta. Te a Gobernador-utczában laktál, én meg a Szent Ágoston-utczában szolgáltam.

— Dehogy nem emlékszem. Együtt vásároltunk mindég, onnan ismertem magát.

— Nagy bajban voltál.

— Akkor kerültem a nagy világba...

— És addig forgolódtál, a míg kisértésbe estél...

— Mivel maga nagyúri háznál szolgált, gondolkozni kezdem és azt mondtam magamban: Hát ez ki tudna húzni a csávából, ha akarna.

— Nagy-félénken közeledtél hozzám... az megesik... nem igen akartál színt vallani és én benn hagyhattalak volna a csávában.

- De kirántott... Milyen hálás is voltam, Benina.
- Még pedig kamat nélkül... Azután mikor rendbe hoztad a dolgot a bőrkereskedővel, megfizettél nekem...
- Tallért tallér után.
- Na hát: most én vagyok a bajban, kell ötven peseta s te ide fogod adni.
- Mikor?
- Azonnal.
- A fenét... Szent Isten! Azt hiszi, csak úgy dül hozzám a pénz?
- Nincs pénzed? És a te Komádnak sincs?
- Szegények vagyunk, mint a templom egere... És mire kell az a tíz tallér?
- Arra, a mihez semmi közöd. Mondd meg, hogy adsz-e vagy sem. Hamar visszaadom és ha akarsz egy reált talléronkint, semmi kifogásom ellene.
- Nem az a baj, hanem egy fillérem sincs. Ez a nyomorult kereset szegényesen jövedelmez.
- Isten segíts! És...?
- Nem, ékszereim sincsenek. Ha volnának...
- Keress fiam, keress csak.
- Hát jó. Akad két gyűrű. Nem az enyém, Rumaldo egy barátnőjéé, neki adta megőrzésre, Rumaldo pedig nekem.
- Tehát...
- Ha szavát adja, hogy nyolcz napon belül kiváltja és visszahozza, de becsületszavára, hát Isten neki, oda adom... Vigan kap rá tizedet, mert az egyikben olyan briliáns van, hogy csakúgy szikrázik.

Nem sokat beszéltek tovább. Jól becsukták az ajtót, hogy senki se leleselkedhessék a folyosón. Ha mégis hallgatózott volna, nem hallott volna mást, mint szekrényfiók nyitogatását, vagy becsukását, Benina suttogását s a másik rekedt torokhangját.

XXII.

Nemsokára azután, hogy a két nő visszatért az ájult Frasquito mellé, megérkezett Koma, egy vidám legény, jó alakú, karcú termetű, kissé cigányos arcszínű és vonású, széles kari-

májú kalappal s a legelső, a mit mondott, az volt, hogy a beteget azonnal elviszik a kórházba. Benina tiltakozott ez ellen, azt állítva, hogy Ponte betegsége házi és családi ápolást igényel; a kórházban menthetetlenül meghalna és így jobb lesz, ha ő asszonyának, Donna Francisca Juáreznek lakására viszi, a ki, ha rossz viszonyok közé került is, még mindég van abban a helyzetben, hogy jótékonyt gyakoroljon és elszállásolja földijét, Sennor de Pontét, a ki, ha nem téved, távoli rokona. Ebben a pillanatban tért magához ájulásából a szegény gavallér és felismerve jóltevőjét, megcsókolta kezeit, angyalnak megmit tudom én minek szólította s nagyon boldog volt, hogy maga mellett láthatta. Pitusa parancsoló mozdulattal, melyet egy rugás is követett, dolgukra küldte a két rongyos nőt a ház kapujába, a Koma bement kiszolgálni, Benina és barátnője pedig, egyedül maradván a szegény Pontéval, feladták kabátját és köpenyét, hogy levihessék.

— Most magunk között vagyunk, Don Frasquito, — mondá Benina — mondja csak, miért nem tett úgy, a mint mondtam.

— Hogy', asszonyom?

— Miért nem adta Bernardának a pesetát törlesztésképen a tartozásra? . . . Vagy valami másra költötte, a mire szüksége volt, teszem fel, bajuszfestékre? Akkor egy szót sem szólok.

— Arcápolásra nem . . . esküszöm, — felelé Frasquito gyenge hangon, mintha harapófogóval húzná ki szájából a szavakat. — Elköltöttem . . . de nem erre . . . kellett ven . . . ven . . . hát megmondom . . . vennem egy fényképet.

Keresgélt köpenye zsebében és kihúzott az összegyűrt levelek meg papirdarabok közül egy levelezőlap nagyságú fényképet.

— Ki ez a nagysága? — kérdé Pitusa, ki gyorsan elvette a képet és nézegette. — Milyen szép, milyen . . .

— Be akartam bizonyítani Obdulának, — folytató Frasquito, minden szónál lélekzetet véve, — hogy teljesen hasonlít . . .

— Ez a kép hát nem a gyereké, — mondá Benina, vizsgálgatva azt. — Kissé hasonlít arcban, de mégsem ugyanaz.

— Mondjanak, a mit akarnak, hogy hasonlít-e vagy sem.

Nekem egy és ugyanaz... Az egyik olyan, mint a másik, ez olyan, mint amaz.

— De hát ki ez?

— Eugenia császárné... Hát nem látják? Csak Laurentnél volt meg s nem adták egy pesetán alól... Meg kellett vennem, hogy bebizonyítsam Obduliának a hasonlatosságot...

— Don Frasquito, Szűz Máriára mondom, azt kell hinnem, hogy meghü... kidobni egy pesetát egy fényképre!

A szegény gavallért nem lehetett meggyőzni, óvatosan eltette a fényképet, begombolta felöltőjét és iparkodott felállani. Nehéz művelet; nem is tudta megoldani lábainak végtelen gyöngesége folytán, melyek olyan vékonyak voltak, mint egy fogpiszkáló. Benina az ilyen esetekben megszokott gyorsaságával elment kocsit hozni, de előbb egy még fontosabb műveletet kellett megoldania. A milyen serény volt, hamar elintézte ezt s tíz tallérjával a zsebében bérkocsin tért vissza a Mediodía Grandéra. A kapuban összeütközött a részeges Pedrával és társnőjével, Félfonttal, a kik lármásan jöttek ki a koresmából.

— Már tudjuk, hogy magával viszi... — mondták neki hahotázva. — Így viselkednek az asszonyok, a kik tisztelnek egy férfit... Na, ez aztán fut utána... Hát hiszen teheti...

— Lám, lám! És mi közöd hozzá? Mi?

— Hát semmi... Végre is, legyen boldog.

— Nem elég, hogy ott volt magának a vak Almudena!

— Mi lelte?

— Várta az asszonytságot egész délután... De hát, hogy mehetett volna hozzá, mikor a beteg gavallért kellett megkeresni!...

— Egy üzenetet küldött velünk, ha megtalálnók.

— Micsodát?

— Mit is csak?... Ja, igen: hogy ne vegye meg a fazekat...

— A hét lyukú fazekat... mert van neki egy, még hazulról hozta.

— Jó.

— Hát mi az? Talán szűrőket akarnak gyártani? Mire az a sok lyuk?

— Hallgassanak, maguk szájasak. Isten velők!

— És kocsival vagyunk! Micsoda fényűzés! Meglátszik, hogy gavallérja van.

— Fogják be a szájukat... Jobb volna, ha segítenének lehozni és a kocsiba tenni.

— Hogyne. Szívesen.

Nagy szórakozás volt a házbelieknek meg a járókelőknek is. Lärmás művelet volt, mikor lehozták Frasquitót, gúnydalokat énekeltek gyászos dallamokra és ezernyi tréfát csináltak rája meg Beninára, a ki érzéketlen maradt a gaz csöcselék gúnyolódása iránt, beült egy kocsiba, magával húzva az andalúz gavallért, mintha csak egy ruhacsomó volna és meghagyta a kocsisnak, hogy az Imperial-utczába hajtson és jól megcsapkodja a lovat.

Könnyen kitalálható, hogy Donna Francisca meg volt lepve, mikor lakásán egy látszólag haldokló embert tett le Benina meg egy kocsis. A szegény asszony a délutánt és az éjtszaka egy részét halálos aggodalomban töltötte s mikor ilyen szokatlan dolgot látott, azt hitte, álmodik vagy megzavarodott az elméje. De merész szolgálója sietett megnyugtadni s megmondta, hogy nem hulla az, a mint szájalmas külsejéről gondolni lehetett volna, csak nagybeteg és nem más, mint az algecirasi születésű Don Frasquito Ponte Delgado, a kit az utczán talált. A nélkül, hogy további magyarázatokba bocsátkozott volna a hallatlan esetről, gyorsan közölte a zavart kedélyű Donna Pacával a boldogító hírt, hogy több mint kilencz tallér van a zsebében, elegendő összeg arra, hogy a legsürgősebb kötelezettségeknek eleget tegyenek és néhány npra lélekezethez jussanak.

— Ah, milyen terhet vettél le a szívemről! — kiáltott fel asszonya égre emelt kezekkel. — Az Isten áldjon meg! Akkor már képesek vagyunk rá, hogy jót cselekedjünk és felfogadjuk ezt a szerencsétlent. Látod? Isten egyszerre megsegít és módot ad rá, hogy mi is segíthessünk. Az isteni kegy és a kötelesség együtt járnak.

— Úgy kell venni mindent, a hogy' ő rendeli, a ki a villámokon is uralkodik.

— És hová tesszük ezt a szegény jámbort? — kérde Donna Paca, Frasquitóra mutatva, a ki, bár eszméletén volt, alig mozdult, vagy beszélt, úgy feküdt a kopasz földön, a falhoz támaszkodva.

Mivel Obdulia és Antonmito házassága után azok ágyai eladattak, zavar támadt a berendezkedés körül, a mit Nina úgy oldott meg, hogy az ő ágját az ebédlőszobácskába állítsák fel és ott helyezték el a szegény beteget. Ő majd szalmazsákon fog aludni a földön és majd meglátjuk, hogy ki lehet-e ragadni a szerencsétlen öregot a halál karmaiból.

— De Nina lelkem, meggondoltad-e jól, hogy milyen terhet vettünk magunkra? ... Azt hiszed, hogy mi arra valók vagyunk, hogy mást pártfogoljunk? ... De hát mondd csak: az áldott Don Romualdo volt az, a ki ...

— Igen, asszonyom, Rumaldo ... — felelé az öreg asszony, a ki nagy sietségében nem volt elkészülve a hazugságra.

— Áldott, ezerszer áldott uraság!

— Ó ... Teresa Conejo.

— Te asszony, mit beszélsz?

— Azt mondom, hogy ... Hát nem érti, hogy mit beszélek?

— Azt mondtad, hogy ... Talán vadászni szokott Don Romualdo.

— Vadászni?

— Hiszen beszéltél valamit, azt sem tudom, mit, valami nyulról.¹

— Ő nem vadászik, de ajándékoznak neki ... mit tudom én ... mindenfélét ... foglyot, nyulat ... Hát ma délután ...

— Azt mondta neked: Benina, majd meglátjuk, hogy⁷ készíted el holnap ezt a nyulat, a mit hoztak ...

— A felett vitatkoztak, hogy meg kell-e páczolni vagy rizskásával elkészíteni s mivel én egy szót sem szoltam és könnyeim potyogtak, rám támadtak: — Mi bajod, Benina? Mi lelt, Benina? Végre is bátorságot merítettem a nyulból és elmondtam, hogy milyen bajban vagyok ...

Miután Donna Paca megnyugodott, nem gondolt másra, mint Frasquito elhelyezésére, a ki, úgy látszott, nem tudott magának a történekről számot adni. Végre, mikor lefektették, felismerte Juárez özvegyét és háláját kézzszorítással meg egy érzéstelt sóhajjal fejezve ki, megszólalt:

¹ Lefordíthatatlan szójáték. Conejó = nyul. Ford. jegyz.

— A milyen a lánya, olyan az anyja . . . Eleven hasonmása a Montijónak.

— Mit beszél ez az ember?

— Azt kotyogja, hogy mindnyájan, mit tudom én kikhez hasonlítunk . . . a francia császári családhoz . . . Csak hagyja.

— Az Angyal-téri palotában vagyok? — kérde Ponte, a nyomorúságos háló-fülkét révedező szemekkel vizsgálgatva.

— Igen, uram . . . Csak vetközzék le, maradjon csendesen, hogy elaludjék. Később majd kap jó leveskét . . . és rendbe jön szépen.

Egyedül hagyták és Benina újból lefutott az utcára, hogy betömje a goromba hitelezők száját, kik tolakodó és szemtelen zaklatással szorongatták a két nőt. Öröme telt benne, lerakni szemeik elé az adósságot, majd bevásárlásokat tett a Ruda-utcában, aztán élelmiszerekkel alaposan megrakott kosárral és reménnyel telt szívvel, hogy legalább néhány napra megmenekült a szegénytől, hogy kéregeessen, hazatért. Rendszeres buzgalommal fogott munkához a konyhában úrnőjével együtt, ki szintén vidám és boldog volt.

— Tudod, mi történt velem, a míg oda voltál? — kérde Beninát. — A karszékben elszundítottam és azt álmodtam, hogy belépett hozzám két feketébe öltözött, tekintélyes külsejű úr. Don Francisco Morquecho és Don José María Porcell volt, földieim, a kik azért jöttek, hogy Don Pedro José García de los Antrinesnek, férjem édes nagybátyjának, halálát tudassák velem.

— Szegény nagyságos úr, meghalt! — kiáltá Nina tiszta szívből.

— És ez a Don Pedro José, a ki Serranía egyik leggazdagabb embere . . .

— De hát mondja csak : igaz ez, vagy csak álmodta?

— Várj egy kicsit. Bejött az a két úr, Don Francisco és Don José María, az egyik orvos, a másik városi tanácsos . . . hát azért jöttek, hogy közöljék velem, hogy García de los Antrines, az én Antonióm édes nagybátyja, őket nevezte ki végrendeleti végrehajtókká . . .

— És?

— És . . . a dolog világos . . . mivel nem volt egyenes lezármazottja . . . örököseiül . . .

— Kit, kit nevezett ki?

— Csak szedd össze magad, leányom . . . Hát félvagyonat gyermekeimnek, Obduliának és Antonnitónak hagyta, másik felét pedig Frasquito Ponténak. Mit szólsz hozzá?

— Azt, hogy megérdemelné az a jószágos uraság, hogy szentté avassák.

— Elmondták Don Francisco és Don José María, hogy már napok óta kérdezősködtek, míg végre ráakadtak erre a házra . . . mit képzelsz, hogyan? . . . nos, Don Romualdo által, a ki már püspök lett s a ki azt is megmondta nekik, hogy én Sennor de Pontét magamhoz fogadtam . . . «Így hát — mondták nekik nevetve, — mikor tiszteletünket tesszük önnél, asszonyom, két legyet ütünk egy csapásra.»

— De hagyjuk a tréfákat : mindaz, a mit beszél, csak álom volt?

— Persze, hát nem mondtam, elaludtam a karszékben? . . . Hiszen az a két úr, a ki meglátogatott, már harmincz éve meghalt, mikor én még csak menyasszonya voltam Antoniónak . . . Képzeld csak . . . és García de los Antrines már akkor nagyon öreg volt. Azóta sem hallottam róla. Hát persze, hogy minden csak álom volt, de olyan élénk, mintha még most is látnám őket . . . Azért mondtam el, hogy ne vess egyet . . . de mégsem, nem nevetni való, mert az álmok . . .

— Az álmok, bárki mit mond, szintén Istentől jönnek — jelenté ki Nina — és ki tudja, mi a való, mi a hazug?

— Úgy van . . . ki tudja, hogy az alatt a föld alatt, a hol élünk, vagy mögötte, nincs-e egy másik világ, a hol azok laknak, kik már meghaltak? . . . És ki tudja, hogy a halál vajon nem csak más formája és módja-e az életnek?

— A föld alatt, a föld alatt rejlik minden — erősítgeté a másik elgondolkozva. — Én sokat adok az álmokra, hiszen könnyen megtörténhetik például, hogy az ottaniak ide jöjjenek és orvosolják a mi bajainkat. A föld alatt egy más világ van és csak azt kellene tudnunk, hogy hogyan és mikor beszélhetünk a földalatti lényekkel. Ő nekik tudniok kell a bajunkat, a melyben élünk és mi meglátjuk, hogy ott mi történik, mikor álmodunk . . . Nem tudom jól kifejezni magamat . . . de azt akarom mondani, hogy nincs igazság a földön és hogy legyen,

mindent megálmodunk, a mire vágyunk és álmodozva lehozzuk az igazságot a földre.

Donna Paca csak keble legmélyéről jövő szakadozott sóhajok lánczolatával válaszolt, Benina pedig újból a csodálatos varázsra kezdett gondolni egy rögeszme makacsságával és állhatatosságával. Nyugtalanul sűrögve-forogva a konyhán, lelki szemeivel folyton a hét lyukú fazekat, a felöltöztetett babérfabotot látta és az imádságra gondolt . . . Az istenfáját annak az imádságnak! Csak ne volna olyan nehéz! . . .

XXIII.

Másnap reggel minden jól ment. Don Frasquito állapota óráról-órára javult és öntudata is kezdett visszatérni, Donna Paca elégedett volt, a ház tele élelmiszerekkel; aznap és a következő biztosítva volt, minek folytán szegény Benina félbenhagyhatta kínos kéregetését a Szent-Sebestyén templomnál. De mivel fenn kellett tartania a komédiázást, hogy bejárónő a lelkészi háznál, ma is elment, mint minden nap, kosárral karján és elhatározta, hogy nem vesztegeti el hiába a délelőttjét, hanem valami hasznos munkához fog. Mikor el akart indulni, azt mondta neki úrnője:

— Úgy vélem, valami ajándékot kellene vinni a mi Don Romualdónknak . . . Illik megmutatni, hogy hálásak és illedelmesek vagyunk. Vigyél nevemben két üveg jóféle pezsgőt, hadd igya meg a finom nyúlpecsenyéhez, a melyet sütni fogsz.

— Hát megbolondult, asszonyom? Tudja, mibe kerül két üveg pezsgő? Eladósodnánk három hónapra. Maga csak mindig egyforma marad. Azért olyan szegény most, mert annyira szeretted a jó éleést. Majd viszünk ajándékot, ha megnyerjük a főnyereményt, mert még ma lesz a napja, hogy keresek valakit, a ki átenged egy pesetát a három pesetas tizedsorsjegyből.

— Jól van, jól van, menj Isten hírével.

Ezzel az asszony eltávozott Frasquitóval csevegni, a ki élénk és beszédes lett. Mindketten emlékeket elevenítettek fel andaluz szülőföldükről, felemlítve családokat, személyeket és eseményeket. Csacsogás közben Donna Francisca előhozakodott álmával, bár óvakodott tőle, hogy elmesélje földijének.

— Mondja csak, Ponte, mi lett Don Pedro José García de los Antrinesből?

Homályos emlékei között való kínos kutatás után azt válaszolta Frasquito, hogy Don Pedro meghalt a forradalom évében.

— Ej, ej s én azt hittem, hogy még él. Nem tudja, ki örökölte a vagyonát?

— Hát a fia, Rafael, a ki sohasem házasodott meg. Már öreg lehet. Könnyen megeshetik, hogy megemlékeznek rólunk, az ön gyermekeiről és rólam, mert nincsenek közelebbi rokonai.

— Ne is kételkedjék benne, meg fog emlékezni — jelentette ki Donna Paca felindult hangon és villogó szemekkel. — Ha meg nem emlékeznek, hitványság volna . . . Nekem mondták Don Francisco Morquecho és Don José María Porcell.

— Mikor?

— Hát . . . már azt sem tudom, mennyi ideje . . . Persze azóta meg is haltak. De úgy tetszik, mintha most is látnám őket . . . Végrendeleti végrehajtói voltak García de los Antrinesnek, nem igaz?

— Igen, asszonyom. Én is jól ismertem őket. Házam barátai voltak . . . Nekem is úgy tetszik, hogy látom őket régies szabású fekete kabátjukban . . .

— Igen, igen.

— Posztó nyakkendőjükkal és ezilinderükkel, a mely Szűz Mária tornyához hasonlított.

A csevegés így folydogált tovább, merész ugrálással a való és a képzelt között s ez alatt Benina, mendégelve egyik utcán fel, másikon le, vidám kedélyvel és nyugodt hangulattal, a nem kevesebb, mint három és fél tallér birtokában arra gondolt, hogy az Almudena egész varázslata nem egyéb világszalásnál. Sokkal valószínűbbnek látta az eredményt a sorsjátékon, a mi, akármit mondjanak is, nem vakszerencse dolga, mert hát ki tudja, nem lebeg-e a levegőben egy angyal vagy más láthatatlan szellem, a ki irányítja a főnyeremény golyóját, előre tudva, hogy kié az a szám? Ezért lehet olyan rendkívüli dolgokat tapasztalni: például, hogy a nyeremény megoszlik egy csomó szerencsétlen között, a kik összeálltak, egyik egy reállal, másik egy pesetával. Gondolkozni kezdett, vajon ki venné be őt szerény részesedéssel, mert hogy ő maga vegyen egy tizedet,

az túlságos koczkáztatás volna. Pedrával és társnőjével, Félfontal, a kik majd minden húzásnál szerencsét próbáltak, nem akart összeállani; ebben az üzletben jobban meg lehetne egyezni Pulidóval, templomi koldustársával, kiről azt beszéltek, hogy Obdulia szamaras szomszédjával eszel ki mindenféle lutri-combinatiót. Meggyorsított léptekkel a Cabeza-utcza felé indult, hogy otthon találja, mielőtt kéregetni menne és belépett a szamar-tehenészetbe. Ezen békés állatok tanyáján adtak lakást Pulidónak a jámbor tejesek, derék és szegény népek. A szamarasné egyik nővére sorsjegyet árult az utcán, a szamaras nagybátyja pedig, ki ugyanabban az utcában, ugyanabban a házban ugyanazt az üzletet folytatta évekkal ezelőtt, megnyerte a főnyereményt, falura költözött és földeket vásárolt. Azóta az a szokás állandósult a tehenészetben, sőt szenvedélylyé fajult és történetünk idejében a szamarasok megháromszorozhatták volna szamaras keresetüket azzal, a mit tizenöt év alatt eljátszottak.

Beninának szerencséje volt, egybegyűlve találta az egész családot, a szamarak is visszatértek reggeli sétájukból. A míg ezek zab-reggelijüket ropogtatták, az értelmesek avval foglalkoztak, hogy valószínűségi számításokat tegyenek és meghányják vessék azokat az okokat, melyeknek alapján biztosra vehető, hogy másnap az 5005-ös számot húzzák ki, melyből egy tizedsorsjegyük volt. Pulido megvizsgálta az ügyet éles lelki szemével, melyek a testi szemek vaksága folytán csodálatosan kifejlődtek, megerősítette a szamarasok meggyőződését és prófétai hangon kijelentette nekik, hogy olyan biztos az 5.005-nek a nyereménye, mint a hogy' Isten van az égben és ördög a pokolban. Szükségtelen mondani, hogy Benina kívánsága úgy hatott az elvakult családra, mint egy bomba és mindnyájuknak első gondolata az volt, hogy teljesen megtagadják a kívánt részese-dést, hiszen az egyértelmű volna azzal, mintha elajándékoznának egy halom pénzt.

A koldusasszony is kinyitotta a száját és odamondta nekik, hogy volna neki három pesetája, hogy kidobja egy tizedsorsjegyre, egészen magának. A merészségnek ez a foka megtette hatását. Végül megegyeztek abban, hogy ha ő megveszi a tizedet, ők megveszik felét, őt pedig részeltetik két reállal a varázslatos 5005-ben, a biztos számban, mert olyan biztos, mintha

már látnák. Így történt ; Benina elment és nemsokára visszatért a 4844-nek egy tizedével, a melyik, mikor a többiek megláták, a vak pedig meghallotta, a legnagyobb zavart és megdöbbenést idézte elő az egész sorsjáték-táborban, mintha valamely varázslatos úton a szerencse átszállott volna egyik számról a másikra. Végre megcsinálták a szerződést közmegegyezésre s a szamaras kiállította a részesedési papirokat. Az öreg asszony hat reállal maradt a saját sorsjegyében és kettővel a másikban. Pulido dohogva indult el s igen rossz kedvvel ment a templomba, mondogatva, hogy az a szemforgató asszony csak azért ment oda, hogy elvegye szerencséjüket, a szamarasok Obdulia ellen beszéltek, hogy nem fizeti meg a kenyeret, de virágcserepeket vásárol s a háziúr ki fogja tenni az utcára, Benina pedig felment megnézni a gyereket. A fészülönő kezei között találta, ki iparkodott haját szépen rendbe hozni. Anyósa aznap küldött némi ennivalót, Luquitas hatkor reggel jött haza s még aludt, mint a bunda. A gyerek sétálni akart menni, mert vágyott kerteket, fákat, hintókat, előkelő embereket látni s fészülönője azt tanácsolta, hogy menjen Retiróba, a hol megtalálja mindezt, aztán a világ összes vadállatát, sőt még hattyukat is, a melyek, képletesen szólva, hosszúnyakú libák. Mikor megtudta, hogy Frasquito Donna Paca házában van betegen, a gyerek szintén részvétet érzett és meg akarta látogatni, de Benina ezt kiverte a fejéből. Jobban teszi, ha pár napig pihenni hagyja, kerülve mindenféle izgalmas társalgást, a melyek megzavarták a fejét. Obdulia elfogadta ezeket a helyes érveket, elbúcsúzott a szolgától és sétára indult, a másik pedig gyorsan a Ruda-utca felé irányította lépteit, a hol kis adósságokat akart fizetni. Útközben arra gondolt, hogy jó volna részeltetni valakit abban a magas összegben, melyet a sorsjegyre fektetett s e célból elhatározta, hogy felkeresi a vak marocóit és részleteti egy pesetával. Ez biztosabb volt, mint a földalatti szellemek varázslata . . .

Ezeket gondolta, mikor épen kapóra szemben találta magát Pedrával és Diegával, kik árulni mentek, maguk között kosarat czipelve, tele közönséges vásári portékával. Örömmel állottak meg, hogy valami meglepő és őt kétségtelenül érdeklőt mondjanak :

— Hát nem tudja? Almudena mindenfelé keresi.

— Engemet? Hiszen én is beszélni akarok veled, hogy hajlandó leszel-e

— Hajlandó leszel ránczba szedni. Azt mondja . . .

— Micsoda?

— Roppant dühös . . . Veszett bolond. Engem is majd megölt, úgy utál. Dehát költözködik.

— Költözik Santa-Casildából . . . A Cambronerásba megy.

— Megveszett és féllábon ugrál.

Rikácsoló nevetésben tört ki a két néember és Benina azt se tudta, mit mondjon nekik. Úgy értette, hogy az afrikai beteg, s kijelentette, hogy elmegy a Sebestyén templomba érette, mire azt válaszolták azok, hogy else ment kéregetni, s ha az asszonyosság meg akarja találni, menjen az Arganzuela vagy a Pennón-utca felé, mert kevéssel elébb arra látták őt. Benina, hamarosan elvégezve tennivalóját a Ruda-utczában, a jelzett irányban indult s miután végigment a Fuentecillán s többször fel le ment a Pennón-utczán, végre meglátta a maroccióit, ki egy kovácstól jött ki. Utolérte, karonfogta és . . .

— Hagyni engemet, hagyni engemet, te . . . — mondá a vak tetőtől-talpig remegve, mintha villanyütés érte volna. — Rossz te, csaló te, én megölni tégedet.

Megijedt a szegény asszony. Nagyfokú zavarodást vett észre a barátja arcán, ajkai idegesen rángatóztak, eltorzítva rendes arczkifejezését, keze-lába reszketett, hangja rekedt volt.

— Mi bajod, Almudenilla? Ki bántott?

— Te bántani, te rossz . . . Jönni velem . . . Akarni beszélni neked . . . Rossz asszony lenni te.

— Menjünk, a hová akarsz, ember. Tisztára bolondnak látszol!

Lementek a Rondán és a marocciói, a ki jól ismerte a vidéket, a gázgyár felé indult, karjánál fogva vezettetni engedve magát barátnőjétől. Szűk utczába mentek az Akácza-sétányon keresztül, anélkül, hogy a jó asszony világos magyarázatot nyert volna ennek az érthetetlen haragnak okairól.

— Ülünk le itt, — mondá Benina, mikor a kátrány-gyárhoz értek — fáradt vagyok.

— Itt nem . . . lejjebb . . .

Egy meredek ösvényen siettek át, mely a domb oldalába

volt vágva. Mindketten legurultak volna a meredélyen, ha Benina nem mérsékelte volna lépteit s nem vigyázott volna, hová lép. Végre alacsonyabban fekvő térre jutottak, mint a sétány, a talaj hepe-hupás volt, tele salakkal, mely egy tűzhányó lávájához hasonlított; hátuk mögött házak, melyeknek alapzata magasabb volt, mint ők, előttük szegényes kunyhók, melyeknek teteje lábukig sem ért. A völgykanyarulatban nyomorult viskók látszottak és messziről, beszorítva a Szent-Krisztina-menhely és a gőzfűrészgár közé, előtünt az Injurias-negyed, a hol a szegény emberek hada nyüzsgött.

Leültek. Almudena lihegve törölgette a homlokáról csurgó verejtéket. Benina nem vette le róla szemét, figyelve minden mozdulatára, mert nem volt egészen nyugodt, egyedül találva magát a dühös marocóival ilyen elhagyatott helyen.

— Lássuk csak, barátocskám, hát miért vagyok olyan rossz és csaló, mi?

— Mert te megcsalni engemet. Én szeretni tégedet, te szeretni mást... Igen, igen... Szép uraság, finom gavallér... ő is szeretni tégedet... ő beteg lenni a Koma házában... te vinni őt házádba tiedbe... szeretőd lenni... szeretőd... ő gazdag, ő uraság...

— Ki mesélte neked ezeket a zöldségeket? — kérde a jó asszony szívből nevetve.

— Ne tagadni... Te felharagítani engemet... te kinevetni engemet...

E szavaknál hirtelen elfogta a düh, felállott s mielőtt Benina számot adhatott volna magának az őt fenyegető veszélyről, botjával teljes erejéből ütlegelni kezdte. A fejét szerencsésen meg tudta védeni, gyorsan félre ugorva, de a hátát nem. Meg akarta ragadni a botot, de mielőtt ezt csak meg is kísérelhette volna, újabb ütés érte a vállát meg a csípőjét... A legjobb védelem a futás volt. Egy szempillantás alatt már tíz lépésnyire volt az öreg asszony a vaktól. Ez követni próbálta, de ő jobbra-balra fordult, biztonságba helyezte magát s a vak tehetetlen dühében a földet verte s a levegőbe csapkodott. Egyszerre csak arczczala a földre zuhant s úgy feküdt ott, a földet harapdálva, mintha ő lenne az áldozat, míg szíve hölgye szolongatta:

— Almudena, Almudenilla, fogjalak meg csak, majd meglátod . . . te csacsi, te bolond! . . .

XXIV.

Ott fetrengett a földön, karjait és lábait úgy rángatva, mint egy nyavalyatörős, a fejét verte s a haját tépte, miközben torokhangon kiabált valamit arab nyelven, miből Benina semmit sem értett, majd sírni kezdett, mint egy gyerek, felült arab módra, fejét tovább ütlegelve és körmeit arczába mélyesztve. Keserű kétségbeeséssel sírt és könnyei, úgy látszik, lecsillapították nagy haragját. Benina közeledett hozzá kissé és látta, hogy arczát könnyözön borítja, mely még szakállát is átmedvesítette. Szemei források voltak, melyeken kiáradt lelkének végtelen bánata.

Hosszú szünet. Almudena a megfenyített gyerek panaszos hangján, kedveskedve hívta barátnőjét.

— Nina . . . amri . . . Te itt lenni?

— Igen, fiam, itt vagyok és látom, hogy sírsz, mint Szent Péter, mikor azt a hitványságot követte el és megtagadta Jézust. Megbántad, a mit tettél?

— Igen, igen . . . amri . . . Én megverni tégedet! . . . Nagyon fájni?

— Meghiszem azt, csak úgy ég a testem!

— Én rossz . . . én sírni sok, sok napokat, mert megverni tégedet . . . Amri, te megbocsájtani nekem . . .

— Igen . . . meg van bocsájtva . . . De nem bízom benned.

— Te elvenni botot, — mondá a vak, odanyujtva azt neki. — Te idejönni . . . elvenni. Te fogni botot és ütni engem erősen, a míg megölni engemet.

— Nem, nem, bízom benned.

— Te elvenni ezt a kést is, — tette hozzá az afrikai, kivéve kabátja belső zsebéből egy éles szerszámot. — Én vásárolni, hogy megszúrni tégedet vele . . . Te megölni engemet, elvenni életemet, Mordehay nem szeretni az életet . . . csak a halált . . .

Benina gyorsan átvette a két fegyvert, a botot és a kést, aztán minden félelem nélkül odament a szerencsétlen vakhoz

s vállára tette kezét: — Eltörted valamelyik csontomat, mert nagyon fáj — mondá neki. — Most már hogyan gyógyulok meg?.. Nem, a csontom nem tört el, de egy pár olyan daganat támadt rajtam, mint a fejem; majd fizetheted a kenőcsöket, a miket ma délután felkenegetek.

— Odaadni én neked az életemet is... Megbocsátani nekem... én sírni sok heteken keresztül, ha te meg nem bocsátani nekem... Én bolond lenni... és szeretni tégedet... Ha te nem szeretni engemet, Almudena megölni maga-magát.

— Jól adod. Úgy látom, meg vagy babonázva. Micsoda bolond beszéd, hogy te szerelmes vagy belém! Hát nem tudod, hogy én öreg asszony vagyok, s ha meglátnál, hanyatt esnél ijedtedben tőlem?

— Te nem öreg lenni... Én szeretni tégedet.

— Te Petrát szereted.

— Nem, ő részeges... csunya, rossz... Te lenni az egyedüli asszony... nekem nincs más.

A nélkül, hogy mély elkeseredése szünetet voltna, a mély sóhajoktól s az állandó zokogástól meg-megszakítva Almudena elbeszélte végtelenül hibás beszédjével, hogy mit érez és ha Benina megértette ezt a különös nyelvet, azt nem a mondatok tartalma és értelme tette, hanem az igazság ereje, mely a marocói furcsa szavaiban nyilvánult, üvöltésében, kétségbeesett kiáltásaiban és elfúló mormogásában. Elmondta, hogy a mióta Samdai király megmutatta neki az egyetlen asszonyt, hogy azt kövesse és magáévá tegye, azóta mindenfelé bolyong a világban. Minél többet kóborolt, annál messzebb van tőle a nő, a nélkül, hogy valaha elérhetné. Idők folyamán már azt hitte, hogy Nicolasa a menekülő s vele folytatta három évig a bolygó életet. De nem ő volt, hamar belátta, hogy nem ő volt. Az övé ott volt előtte, mindég előtte, úgy beburkolva, hogy az arcát nem lehetett látni... Világos, hogy ő csak lelki szemeivel látta az alakot... Egyszer: mikor megismerkedett Beninával, aznap reggel, mikor Beninát első ízben vezette a Szent Sebestyén-templomhoz Eliseo, a szíve megszólalt, majd kiugorva a melléből: «Ez az, ez egyedül és senki más». Minél többet beszélt vele, annál jobban meggyőződött róla, hogy ő volt az, de azt akarta, hadd muljék kissé az idő és jobban kipróbálhassa.

Végre bizonyos lett dolgában és várt, várt az alkalomra, hogy azt neki megmondhassa . . . Mikor elmondták neki, hogy Benina a szép gavallért szereti és hogy a lakására vitte, még pedig kocsiiban, olyan vigasztalan, majd oly végtelenül dühös lett, hogy azt se tudta, őt ölje-e meg vagy saját magát . . . A legjobb volna egyszerre ölni meg mindkettőjüket, miután a másvilágra küldték az emberiség felét, halált osztogatva jobbra és balra.

Benina érdeklődéssel és részvétellel hallgatta ezt az elbeszélést, a mi, hogy fárasztó ne legyen, itt a legszűkebb dióhéjba van szorítva, s mert jóérezsű nő volt, sem abba a könnyelműségbe nem esett, hogy büszke legyen erre az afrikai szenvedélyre, sem csúfot nem űzött belőle, a mi természetes lett volna, tekintve saját korát s a szerencsétlen vaknak testi állapotát. A tapintatnak arany középútján maradva, csak azt a közvetlen ézelt tartotta szemei előtt, hogy barátja lecsillapodjék s kiverje fejből a halál és öldöklés gondolatát. Megmagyarázott neki mindent a finom gavallérról, iparkodva meggyőzni, hogy hogy csak a részvét érzése vitte reá, hogy asszonya házába vigye, a nélkül, hogy bármi köze volna ennek a szerelemhez, vagy más, a férfi és nő viszonyát érintő dologhoz. Mordehay nem volt meggyőzve és végül oly szavakban, melyek vonzalmának állandóságáról és igaz voltáról tanuskodtak, azt a kérdést vetette fel, hogy ahhoz, hogy elhigye mindazt, a mit Benina beszélt, szükséges tényekkel bizonyítani, nem pedig szavakkal, melyek elröpülnek a szellő szárnyán. És hogyan bizonyíthatná be tetteivel, oly módon, hogy ő, Almudena, teljesen meg legyen győzve és elégedve? Hát igen egyszerűen : hagyjon ott mindent, az asszonyát, lakását, finom gavallért, és jöjjön Almudénához lakni, egyesülve az egész életre.

Az öreg asszony nem válaszolt kerek tagadással, hogy ne izgassa fel jobban, és arra szorítkozott, hogy kifejtse a kellemtelenségeket, melyek abbólszármaznának, ha asszonyát azonnal elhagyná, a ki meghalna, ha tőle el kellene válnia. De minden ezen érvekre újabb ellenérveket hozott fel a marokkói, a szerelem törvényét, mely mindenekfelett való.

— Ha te szeretni engemet, amri, megházasodni velem.

Mikor óriási szájával, mely füléig húzódott vagy összecsuorítva rettentő mélyedést alkotott, felajánlotta fehér kezét

gyöngéd sóhaj és kényes szégyenkezés kíséretében, Benina nem tudott egy gúnyos kacaját elnyomni. De azonnal elhallgatott és sietett ezzel a tapintatos érvvel válaszolni :

— Fiam... így hívlak, mert az lehetnél... köszönöm gyöngédségedet, de gondold meg, hogy hatvan éves multam.

— Betölteni, be nem tölteni hatvanat, ezret, én szeretni tégedet.

— Öreg asszony vagyok, a ki semmire sem való.

— Való, amri, én szeretni tégedet... tégedet jobban, mint a nap világosságát, te leány.

— Micsoda bolondság!

— Megházasodni tégedet velem és menni együtt hazámba, Sus tartományba. Apám, Saul, gazdag, rokonaim gazdagok, anyám, Rimma, nagyon szép... szeretni tégedet, mondani neked: leányom... Meglátni hazámat: sok olaj, sok narancsok... sok juhok apámnak... sok fák a folyó mellett, nagy ház... kút... vízzel... nagyon szép; sem hideg, sem meleg.

Ámbár emnyi gyönyörűség kissé elszedítette lelkét, Benina mégsem hagyta magát elcsábítani és mint életrevaló teremtés belátta a hátrányait egy hirtelen elköltözésnek ilyen messzi országokba, a hol csupa idegen ember között találná magát, kik az ördögök nyelvét beszélik s a kik biztosan különböznének tőle szokásaikban, vallásukban, sőt még ruházatukban is, hiszen ott biztosan csak egy kötényt viselnek... Milyen volna ő abban a kötényben! Szép dolgok jutnak a jó Mordehaynak eszébe! Bár hajlandónak és hálásnak mutatta magát, az elhamarkodás hátrányaival érvelt olyan komoly dolgokban, mint a házasság, aztán mint az elköltözés, sem messzebb, sem közelebb, mint Afrikába, a mely, azt mondják, ott van, a hol a Piræneusok kezdődnek. Nem, ezt alaposan meg kell gondolni és időt engedni, nehogy bolondot tegyen az ember. Sokkal okosabb volna, szerinte, későbbre hagyni ezt az egész ügyet a házassággal és a nászutazással, egyelőre pedig azzal törődni, hogy megvalósítsák Samdai király varázslatát az egész felszereléssel, a mi biztosítja a sikert. Ha a dolog sikerül, a mint Almudena erősítette, s birtokába jutnak a drága kövek egész halmazának, melyet olyan könnyen bankjegyekre lehet váltani, akkor minden kérdés meg van oldva s minden hamar elintéződik.

A pénz csallhatatlan megoldása minden nehézségnek, a mi csak van a földön. Egyszóval: ő eligérkezik, a mikorra Almudena akarja, és már most leköti magát, hogy hozzá megy és követi a világ végére, persze az alatt a feltétel alatt, ha Samdai király megadja mindazt, a mit tőle minden szabály, szertartás és szent imádság közepett kérnek.

Ezt hallva, nagyon elgondolkozott az afrikai s aztán homlokára ütött, mint olyan ember, a ki nagy zavarban és tanácstalanságban van: — Megbocsájtani nekem... Én elfelejteni mondani neked valamit.

— Micsoda? Most kifogásokkal akarsz előállani? Talán nem sikerül a varázslat, mert hiányzik valami hozzávaló?

— Én elfelejteni hozzávaló... Nem jó, mert te lenni asszony.

— Ördögöt is! — kiáltá Benina, nem tudván türtöztetni haragját. — Miért nem kezdted ezzel? Ha az első feltétel az, hogy férfinak kell lenni...

— Megbocsájtani nekem... Én elfelejteni...

— Na, ugyan jó fejed van! Micsoda badarság! De magam vagyok a hibás, hogy elhittem azt a sok bolondságot, a mit a te átkozott földeden s a te vallásodban kitalálnak a koronás ördögökkel. De nem, nem hittem el... Elvakított a szegénység... És nem is hiszek benne. Isten bocsássa meg a bűnös gondolatot, felidézni az ördögöt mindenféle hókusz-pókusszal; bocsássa meg a Szent Szűz is.

— Ha ez nem lenni érvényes, mert te lenni asszony — válaszolá Almudena szégyenkezve, — én tudni más dolgot... ha te megtenni, megkapni minden pénzt, a mit csak akarni.

— Nem, nem csalsz meg újból. Jó madár vagy!... Már nem hiszek neked semmit, akármit beszélsz.

— Istenre mondani, igazság lenni... Megölni engem a mennykő, ha megեսalni tégedet... Elvenni pénzt, sok pénzt!

— Mikor?

— Mikor te akarni.

— Lássuk csak... Nem hiszem ugyan, de mondd meg, gyorsan.

— Én adni neked czédulát...

— Egy czédulát?

- Igen... Te tenni azt nyelved hegyére...
- A nyelvem hegyére?
- Igen; bemenni vele a bankba, czédula nyelveden és senki sem látni tégedet. Elvihetni minden pénzt. Nem látni tégedet senki.
- De hát ez lopás, Almudena.
- Senki nem látni, senki nem szólni semmit.
- Hagyd el, hagyd el... Ilyeneket nem csinállok. Lopni, azt nem. Hogy nem látnak? Lát az Isten.

XXV.

A szenvedélyes marocói nem szünt meg ostromolni a hölgyet (így kell ebben az esetben neveznünk, mert hiszen annak látta lelki szemeivel) és tudva, hogy a reális eszközök a leghathatósabbak és hogy saját kapzsisága és gazdagodási vágya jobban megfogják, mint az érvek, melyeket fel tudna hozni, újabb varázslattal állott elő, zsidó vérenek és élénk képzelőtehetségének újabb termékével. Elmondta, hogy az összes titkok között, melyeket Isten kegyelméből ismer, van egy, melyet nem akart senkivel sem közölni, csak érzelmének úrnőjével, ez pedig ő, Benina. Ő a megálmódott nő, a Samdai király által ígért asszony, csak ő neki fogja felfedni a csalhatatlan módszert, hogyan lehet megtalálni a földalatti kincseket. Ámbár Benina tette magát, mintha nem adna hitelt ilyen történeteknek, azért egy hangot sem vesztett el Almudena elbeszéléséből. A dolog az ő előadása szerint nagyon egyszerű volt, bár szembeszökőek voltak a gyakorlati nehézségek, hogy bekövetkezzék a varázslat hatása. Annak a személynek, ki egészen biztosan meg akarta tudni, hol van rejtett kincs, nem kellett egyebet tennie, csak egy lyukat fúrni a földbe és benne maradni alsó ruhában negyven napig, nem enni mást, mint sótalan zablisztet és nem csinálni mást, mint egy szent könyvet olvasni és gondolkozni, elmélkedni azokról a mély igazságokról, melyek abban foglaltatnak...

— És ezt nekem kellene csinálnom? — kérdé türelmetlenül Benina. — Bolond vagy! Aztán az a könyv a te nyelveden van írva? Te csacsi, hogy tudnám én elolvasni azokat a bolond-

gombákat, mikor még tiszta spanyol nyelven is megbicsaklik a nyelvem, ha a betűket látom.

— Én elolvasni neked, . . . te olvasni.

— De hát abban a földalatti gödörben, a mi biztosan vakondokok fészke lesz, mind a ketten benne lehetünk?

— Persze.

— Helyes. Aztán, hogy jól láthasd a betűket, — mondá a «hölgy» erős hangsúlylyal, — vak pápaszemet fogsz viselni?

— Én kívülről tudni, — válaszolá rettenthetetlenül az afrikai.

A «művelet» a negyven napi vezeklés leteltével azzal végződnék, hogy egy akkora darab papirosra, mint a cigarettapapír, bizonyos varázsszavakat kellene írni, melyeket csak ő ismer, egyedül ő; azután a papír elrepül a levegőben s a míg azt a szél ide-oda dobálja, ők ketten alázatosan fognak sok-sok imát elmondani, a nélkül, hogy szemüket levették a röpködő papirosról. A hova le fog esni, ott fogják találni átogatás után a földalatti kincset, esetleg egy nagy fazekat tele aranypénzzel.

Benina nevetésre fakadt és ezzel fejezte ki hitetlenségét, de némi nyomot mégis hagyott lelkében az új kincskeresési módszer, mert egész illendőséggel így szólt: — Nem hinném, hogy volna elásott pénz a mezőkön. Lehet, hogy a te hazádban előfordul ilyesmi, de itten . . . itt az udvarokban, baromfiudvarokban, fáskamrákban, raktárakban, borpinczékben van befalazva, s ha előkerül . . .

— Én épen úgy tudni felfedezni ott . . . Én megmondani neked, ha te szeretni engemet, ha te hozzám jönni feleségnek.

— Erről majd később beszélünk, — mondá Benina ki-rántva és ismét visszadugva zsebkendőjét, türelmetlensége jeléül, mint a ki menni szeretne.

— Nem menni te, amri, nem, — mormogá panaszosan a vak, megfogva szoknyájánál.

— Késő van, fiam, és szükség van rám otthon.

— Velem maradni örökké.

— Most nem lehet. Légy türelemmel, fiam.

A vakot, észrevevén, hogy felkel, újra előntötte a méreg, rávetette magát, körmeit karjába mélyesztette és inkább

nyögésekkel, mint szavakban, fejezte ki égő vágyát, hogy megtarthassa társaságában. — Én szeretni tégedet... Megölni engemet, folyóba fúlasztani magamat, ha te nem velem jönni...

— Az Istenért, engedj, Almudena, — mondá a «hölgy» panaszos hangon, azt remélve, hogy jobban le tudja fegyverezni érzéstartalékkal. — Szeretlek, de kötelességem szólít.

— Én megölni szép gavallért, — kiáltá a vak ökleit rázogattva és néhány lépést téve az öregasszony felé, a ki félénken távolodott el tőle.

— Legyen eszed, különben nem szeretlek... Nézd csak. Ha megígéred, hogy jó leszel és nem ütsz meg, együtt mehetünk.

— Én megütni tégedet, nem, nem... jobban szeretni tégedet, mint a mennybéli világosságot.

— Ha nem versz meg, gyerünk, — mondá Benina, gyöngéden közeledve és karonfogva őt.

A jó Mordehay megnyugodott, újból neki indultak felé és útközben elbeszélte a vak a «hölgyének», hogy elköltözött a Santa Casildából, miután Petrával szakított és mivel az idők rosszak s nem kerülnek hatosok, épen aznap délután akart a Cambronerásba átköltözni, a toledói híd mögé, mert abban a negyedben lehetett tíz centimosért éjszakánként éjjeli szállást találni. Benina nem helyeselte ezt a lakásváltoztatást, mert a mint hallotta, ott nagy szükségben és kényelmetlenségben élnek a szegények, egymás hátán és meg nem felelő lakásokban, zsúfolva, de ő megmaradt szándéka mellett, szomorúan és fájdalmasan bizonygatva, hogy ő nyomorban akar lenni, vezetkenni akar, a napokat sírásban tölteni, a míg Adonáj meg nem látja a szeretett nő szívét. Mindketten felsóhajtottak és hallgatagon mentek végig a Toledo-utcán.

Mikor Benina egy tallért ajánlott fel a költözésre, Almudena óriási érdektelenséget mutatott: — Nem akarni én pénzt... Pénz komisz dolog... utálni a pénzt... Én szeretni amri... én asszonyom enyim.

— Jó, jó, légy türelemmel, — mondá Benina, félve, hogy elrontja napjának hátralevő részét. — Igérem, hogy holnap beszélünk erről.

— Te jönni Cambronerásba?

— Igen, igérem.

— Én nem térni vissza templomba... Nem kell büszke népség: Casiana, Eliseo... utálok népség. Kéregetni Toledói-hídnál.

— Várj meg holnap és ígérd meg, hogy eszednél leszel.

— Én sirni, mindég sirni.

— De mirevaló ez a siránkozás, Almudeniela? Hiszen szeretlek...! Nézd csak, ne haragíts meg.

— Te most menni házadba, látni szép gavallér, szerelmeskedni vele.

— Én? Meghibbantál! Hát mit gondolsz? Sokat törődöm én azzal a kóbor lélekkel. Idősebb Matusalemnél, az asszonyom rokona és az ő rendeletére vittem haza.

— Vén számár ő.

— És milyen vén számár! Nem is lehet veled összehasonlítani... Egy szóval, fiacskám, nagyon sietek haza. Holnap látjuk egymást.

Felhasználva a pillanatot, mikor a marocói nem figyelt oda, futni kezdett, a falhoz támaszkodva hagyta őt. Ez volt az elválásnak egyetlen lehető módja, tekintetbe véve a szegény vak ragaszkodását. A távolból visszánézett rá Benina, ott állt mozdulatlanul, lehajtott fejjel. Kis idő múlva a földre ereszkedett s ott láthatták egész délután a járókelők, némán, fekete kezét előre nyujtva.

Otthon nem talált Nina különösebb ujságot, ha csak ennek nem vesszük Donna Paca elégedettségét, ki nem győzte dicsérni vendégének finomságát és kellemét, melylyel szóba hozta az algecirasi és rondai emlékeket. Visszaképzelte magát a jó asszony fiatal éveibe, majdnem elfelejtette szegénységét és a nagylelkűség ösztönétől indítatva, a mi akkoriban gondatlan természetének és szerencsétlenségének is alapja volt, azt ajánlotta Ninának, hogy hozzon Frasquitónak két üveg Jerezt, pulykagalantint, omlettet és vaddisznófejet.

— Hogyne, asszonyom, — válaszolá a cseléd — megveszünk mindent s aztán börtönbe megyünk, és megkiméljük a boltosokat attól a munkától, hogy ők vitessenek be. Hát elment az esze? Majd csinállok egy kis fokhagyma levest tojással, utána meg éhkoppot savanyu lével. Hígye meg, hogy ennek az úrnak pompásan fog ízleni, hiszen mindenféle kotyvalékhoz van szokva.

— Jól van már no. Úgy lesz, a hogy' akarod.

— Vaddisznófej helyett kap egy fej fokhagymát.

— Azt hiszem, kegyes engedelmeddel, hogy még ha áldozattal jár is, minden körülmények között mindenkinek a szerint kell viselkednie, hogy kicsoda, micsoda. Tehát mennyi pénzünk van?

— Ehhez igazán semmi köze. Bizza rám, majd én elintézek mindent. Ha elfogy, nem maga fog mást keresni.

— Persze, persze, tudom, hogy te majd szerzel. Én nem vagyok már semmire való.

— Dehogy nem, de most jöjjön krumplit hámozni segíteni.

— A hogy' akarod. Jaj!... majd elfelejtettem. Frasquito teát iszik... s mivel most olyan gyöngéledő: finomat kell neki hozni.

— A legfinomabból. Majd Chinába megyek érte.

— Ne tréfálg. Menj le a boltba és kérj abból, a minék a neve: mandarin. Együttal hozhatsz egy kis sajtot is csemegének...

— Úgy, úgy... csak folytassa.

— De nézd csak, hiszen hozzá van szokva, hogy úri házaknál egyék.

— Hogyne: a Boto kocsmájában, az Ave Mária-utczában... egy real az ebéd, borral, kenyérral harminczöt centimos.

— Te ma olyan... olyan kiállhatatlan vagy. De én megnyugszom mindenben, Nina. Te parancsolsz.

— Szépen néznék ki, ha nem én parancsolnék. Már rég San Bernardinóba, vagy pláne a Pardóba¹ jutottunk volna.

Így tréfálkozva töltötték az estét, szerény vacsorát ettek, vidámak voltak mind a hárman és beletörődtek a szegénységbe, eltűrhető és elviselhető baj, ha van egy falat kenyér az éhség csillapítására. A történetírónak azonban azt is fel kell jegyezni, hogy Donna Paca jó hangulata kissé megváltozott, mikor ketten visszavonultak hálófülkéjükbe s lefeküdtek, az asszony az ágyába, Benina a földre, mert ágyát Frasquitónak engedte át. Az özvegy olyan szeszélyes volt, hogy kedélye egy pillanat alatt átváltozott, egészen tudtán kívül, az engedékeny jóságából vad haraggá, gyermekes hiszékenységből rossz indulatú

¹ Madridi börtönök.

bizalmatlankodássá, okos beszédből képtelen számárságokká. Jól ismerte a cseléd asszonya gondolkodásának és akaratának gyors átváltozásait, kit szélkakashoz hasonlított s a nélkül, hogy lelkére venné a harag fékezhetetlen kitöréseit, nyugodtan várta, míg megfordul a szél. És tényleg meg is fordult váratlanul s hamar kisütött a nap. Ha egyik pillanatban beborult, a másikban már megint verőfény ragyogott.

Aznap éjszaka, melyről beszélek, Donna Paca rossz kedvét hihetetlennek lehetett tulajdonítani, hogy Frasquito a délutáni társalgásnál, a vacsoránál és asztalbontás után Benina iránt olyan előzékenységet tanusított, a mely mélyen sértette a szerencsétlen özvegy hiúságát. A jó ember majd kizárólag Beninával szemben mutatkozott hálásnak, az asszonynyal szemben csak udvarias alázatra szorítkozott. Beninának szóltak mosolyai, legszemlelesebb mondásai, gyenge szeméinek gyöngédsége, melyek haldokló birkára emlékeztettek. Ezt a sok tapintatlanságot még tetézte Ponte azzal, hogy a szerény vacsora folyamán legalább százszor nevezte angyalnak.

Ezek után hallgassuk meg Donna Pacát paplana alól, a míg a másik lefeküdt a földön: — Hát senki sem veri ki a fejemből, leányom, hogy te megittattad valamivel ezt a szegény embert. Hogy' szeret téged! Ha nem volnál egy csúnya és minden kellem nélküli öreg asszony, azt hinném, beléd bolondult... Az bizonyos, hogy jó vagy, jó szíved van, hogy meg tudod nyerni bárkinek a rokonszenvét a jóságoddal, a hogy mindenkivel bánsz és édeskés meg gyöngéd modoroddal... a mivel meg tudod tévesztetni azokat, a kik nem ismernek... De mindezek ellenére is lehetetlen, hogy egy olyan világlátott ember beléd akadjon... Ha azt hiszed és ezért felfujod magad a büszkeségtől, az a véleményem, hogy ne áltasd magad, szegény Nina. Mindig csak az maradsz, a ki vagy... és ne félj, hogy kiábrándítom Don Frasquitót és elmondom rossz szokásaidat, meg azt, hogy milyen tolvaj voltál, meg más hasonló dolgokat, a miket te is tudsz és én is...

Benina hallgatott, betakarva száját a paplannal s ez az alázat és mérséklet még jobban feltüzeltte özvegy Zapatáné haragját, úgy hogy tovább zaklatta társnőjét: — Senki sem ismeri olyan jól a jó tulajdonságaidat, mint én. mert nem tagadom,

hogy vannak ilyenek, de távol kell téged tartani, nem engedni felemelkedni alacsony helyzetedből, nehogy elbízod magad, nehogy a feletted állóknak nyakukra nőjj. Emlékezzél csak vissza arra a két alkalomra, mikor lopás miatt ki kellett téged házamból dobni... Akkora fokra rugott a szemérmelenséged, — mit mondok szemérmelenséged? szemtelenséged — ebben a bűnben, hogy... én, a ki soha sem számoltam és nem is mesterségem, mégis láttam a pénzemet zsebemből a tiedbe folyni... mint zuhogó patakot!... De mi ez? Semmit sem szólsz?... Nem válaszolsz? Megnémultál?

— Igen asszonyom, megnémultam, — volt a jó asszony egyetlen válasza. — Lehet, hogy majd ha asszonyom belefárad és becsukja a száját, akkor én nyitom ki, hogy elmondjam... na, nem szólok semmit.

XXVI.

— Haha... Mondj, a mit akarsz... — válaszolja Donna Paca. Merészelsz rólam valami rosszat mondani? Hogy nem tudtam számadást vezetni. Na és? Ki mondja, hogy a hölgyeknek jó könyvvezetőknek kell lenniök? Az, hogy nem vezettem könyveket, sem fel nem jegyeztem semmit, az csak az én határtalan nagylelkűségem természetes folyománya volt. Meg hagytam lopni magamat mindenkitől, láttam, mikor a tolvaj belenyúlt a zsebembe és számárnak tetettem magamat... Én mindig ilyen voltam. Bűn ez? Az Úr majd meg fogja bocsájtani. Az álszenteskedés az, a mit az Isten meg nem bocsájt, a titkos cselekedetek, meg az a szenteskedés, melylyel némelyek elpalástolják tetteiket, hogy jobbnak látszassanak, mint a milyenek. Én mindig nyíltszívű voltam, olyannak mutatkoztam a világ szemében, a milyen vagyok, a milyen voltam, összes hibáimmal és erényeimmel, a hogy' Isten megteremtett... De hát neked nincs semmi válaszod?... Vagy nem jut eszedbe semmi védekezés?

— Hallgatok asszonyom, mert már alszom.

— Hazudsz, nem alszol, nem enged aludni a lelkiismeret. Belátod, hogy igazam van és azok közül való vagy, a kik komédiáznak, hogy elrejtsek és elpalástolják rosszaságukat...

Nem mondom, hogy épen rosszaság nálad, mert nem az. Ebben ép olyan jószívű vagyok, mint mindenben, hát mondjuk: csak könnyelműség, de mekkora könnyelműség! Mindnyájan gyarlók vagyunk, de te igazán elmondhatod: «Nem is Benina a nevem, hanem gyarlóság . . .» De ne félj, hiszen tudod, hogy nem fogok semmit sem mesélni Ponte úrnak, hogy lealacsonyítsalak előtte és széttépjem illuziójának virágait . . . Nevetséges! . . . Miután nem lát benned, hiszen nem is láthat sem elegáns hölgyet, sem piros, rózsás arcot, sem finom modort, sem úri nevelést, semmit, semmit, a miért beleszeretnek valakibe a férfiak, mit talál benned? He? Istenemre, nem tudom. Ha olyan őszinte volnál, a milyen nem vagy és nem is leszel soha . . . Hallod, mit beszélek?

— Hogyne, asszonyom, hallom.

— Ha őszinte volnál, azt mondanád, hogy Ponte úr azért nevez téged angyalnak, mert olyan jól készíted a hagymalevest meg a főzeléket . . . És te azt hiszed, ez elég ok, hogy egy nőt örökké angyalnak nevezzenek?

— De mit törődik vele? Hagyja Ponte Delgado urat, adjon nekem olyan nevet, a melyet csak akar.

— Igazad van, persze, persze . . . Lehet, hogy csak gúnyból mondja, mert ezek a kitanult, társaságbeli urak sokszor csúfolódnak s mikor színleg dicsérnek, akkor tulajdonképpen a sárga földig lerántanak, a hogy' mondani szokás . . . Mert ha az az ember őszinte és tényleg komolyan beléd habarodott . . . hisz ez is lehetséges, Benina . . . sok furcsát lát az ember . . . akkor neked becsületesebben kell viselkedned és bevallanod hibáidat, nehogy azt higye Frasquito, hogy az égbeli angyalok tisztasága semmi a te ártatlanságod mellett. Ha nem így cselekszel, akkor rossz asszony vagy . . . Ilyen dolgokban, Nina, mindég igaznak kell lenni, mindig igaznak. Az az ember azt hiszi, hogy az önmegtartóztatás maga vagy . . . hahaha . . . hogy csodát műveltél, mert valóságos csoda volna egész Madridban s pláne a cselédnépség között egy hatvan éves szűzecske . . . Vagy mondjuk, ötvenöt, ha jobban tetszik . . . De ha megcsalod korodra nézve, a mi gyakori eset az asszonyoknál, ne akard elhítni, hogy az erkölcsös dolog, Nina. Nézd, fiam, én nagyon szeretlek és úgy is, mint asszonyod, úgy is, mint barát-

nőd azt tanácsolom, hogy beszélj vele egyenesen, mondd el hibáidat és vétkeidet! Akkor majd nem mondhatja a jó ember, hogy megesaltad, ha idővel rájön arra, a mit most előtte eltitkolsz. Nézd, Nina fiam, mondj el neki mindent, még ha pirulnod kellene is miatta és ha lesülne is arczodról a bőr. Meséld el a régi idők bűnét, mikor még csak harminczöt éves voltál... és legyen bátorságod kimondani: «Don Frasquitó, én szerettem egy rendőrt, Romerónak hívták, két évnél tovább bolondított s végre sem akart feleségül venni...» Nézd fiam, azért nem kell olyan pirosnak lenned, mint a pipacs. Végre is mi volt az egész? Szeretted egy férfit. Hiszen azért születnek asszonyok, hogy szeressék a férfiakat. Az volt a szerencsétlenséged, hogy olyanra bukkantál, a ki rossz volt hozzád. Szerencse kérdése az egész, fiam. Egészen bele voltál bolondulva... Jól emlékszem. Túrhetetlen voltál, semmit jól nem csináltál. Loptál szépecskén s a míg neked nem volt valamire való ruhád, ő duskált a jó szivarokban... Nekem, a ki láttam kínlódásodat és vakságodat, hiszen agyonkínózva és egy percz nyugalom nélkül még vesztedbe rohantál, a helyett, hogy kerültéd volna, nekem, a ki mindent láttam, semmi mondani valód nincs Nina. Ismerem a történetet, ha nem is egészen, mert valamit mindég eltitkoltál... Olyan dolgok jutottak a fülembe, melyekről nem tudom, hogy igazak-e vagy sem... Azt beszélték, hogy szerelmeskedésedből volt neked...

— Az nem igaz.

— És hogy a lelenczházba dugtad.

— Az nem igaz — ismétlé Benina határozott, komoly hangon, összekuporodva ágyában. Ezt hallva Donna Paca hirtelen elhallgatott, mint a hogy az egér azonnal felhagy a rágicsálással, ha lépteket vagy emberi hangot hall. Hosszú ideig semmi más nem hallatszott, mint az asszonyság egy-két mély sóhaja, majd halk nyögése és panaszkodása. A másik meg se mukkant. Nagy vihar dult a szerencsétlen asszony lelkében s teljesen megfordult a szél. A harag és rossz-indulat helyet adott az elágyulásnak és gyöngédségnek. Felébredt lelkiismerete, erős szemrehányást tett magának mindazért, a mit mondott és szégyenkezett, ha rá gondolt, mert nyögései s a képzelt fájdalomról való panaszkodás nem volt egyéb, mint lelki furdalás. Mikor

Benina erre sem válaszolt, éjjél felé elszánta magát Donna Paca s megszólította: — Nina, Nina, ha tudnád, milyen rosszul vagyok! Szép éjszakám van megint. Úgy érzem, mintha tüzes vassal égetnék az oldalamat és fogóval húznák ki lábamból a csontjaimat. Olyan a fejem, mintha kiszedték volna belőle a velőt s burjánnal tömték volna tele... Nem akartalak zavarni, hogy készíts egy csésze hársfa-teát, hogy dörgöld meg a hátamat, hogy adj egy kis salicilt, bromot.

... Ez rettenetes. Úgy aludtál, mint a bunda, jól van, fiam, aludj, pihenj... Nem akarok zavarni...

Nina otthagytá fekhelyét s a nélkül, hogy száját felnyitotta volna, szoknyát húzott, egy csésze teát főzött a gyorsfőzőn, orvosságot adott a betegnek, megkenegette, végre mellé feküdt, hogy álomba ringassa, mint egy gyereket. Az asszonyosság elakarta felejteni előbbi bolond beszédét s úgy vélte, legjobban gyöngéd szavakkal lehet elsimítani az előbbi gonosz szavakat. Miközben társnője dédelgette, megszólalt: Ha te nem volnál, azt sem tudom, mi lenne belőlem. S én még szidom az Istent, panaszkodom s megbántom, mintha semmit sem tenne érettem. Igaz, hogy sok minden jótól megfosztott, de nekem adta a te társaságodat, barátságodat, a mi többet ér, mint az arany, az ezüst, a gyémánt... Most jut eszembe: mit tanácsolsz, mit tegyek, ha visszajönnek Don Francisco Morquecho és Don José María Porcell az örökség ügyében?

— De asszonyom, hiszen csak álmodta az egészet... azok az urak már ezer esztendeje a föld alatt porlanak.

— Igazad van, álmodtam... De ha ők nem, jöhetnek mások ugyanazzal az ujsággal.

— Miért ne? Talán üres fiókkal álmodott? Mert az biztos örökséget jelent.

— Hát te mit álmodtál?

— Én? Egy fekete bikával találkoztunk.

— Ez annyit jelent, hogy elrejtett kincset találunk... Nézd csak, ki tudja, nincs-e ebben a régi házban, a hol valaha gazdag kereskedők laktak, kincses fazék befalazva?

— Beszélték nekem, hogy a múlt században dúsgazdag posztókereskedők laktak itten s mikor meghaltak... egy

fillért sem találtak. Nagyon meglehet, hogy befalazták. Sok ilyen dolog történt már.

— Biztosra veszem, hogy kincs van itt elrejtve . . . De hogy a csudába lehetne megtudni, hová rejtették ezek a betyárok? Nincs erre valami mód?

— Nem tudom . . . nem tudom! — mormolá Benina, kinek agyán azonnal átsuhant az Almudena által ajánlott keleti varázslat.

— Ha nincs a falban, lehet a konyha vagy kamra pallója alatt elrejtve, azt hitték talán azok az urak, hogy majd a más-világon élvezhetik a kincseiket.

— Lehet . . . De sokkal valószínűbb, hogy a falban van, vagy teszem fel, a padlásán a gerendák között . . .

— Azt hiszem, igazad van. Ép úgy lehet lent, mint fent. Mikor a folyosón vagy az ebédlőben nagyobbat lépek, megremeg az egész ház, mintha össze akarna dűlni s komolyan mondom, úgy rémlik nekem, mintha csörgést hallanék . . . mint a hogy az arany peng és csörömpöl . . . Te nem vetted észre?

— De igen, asszonyom.

— Ha még nem tapasztaltad volna, próbáld meg most rögtön. Tégy egy pár lépést a szobában, erőseket dobhantva s majd meghalljuk . . .

Benina úgy tett, a mint asszonya rendelte, nem kisebb hittel és meggyőződéssel és tényleg . . . valami érczes csengést hallottak, a mely nem származhatott máshonnan, mint attól a töméntelen ezüstartól és aranytól (bizonyára több volt az arany, mint az ezüst), a mely a roskatag házban volt befalazva. Ezzel a reménnyel aludtak el mindketten s álmukban tovább hallották az aranycsengést . . .

Olyan volt az egész ház, mint egy végtelen nagy izzadó emberi test s töméntelen pórusaiból színarany csöpögött.

XXVII.

Másnap kora reggel Benina a Cambronerás-útra indult kosarával karján s nem kis aggodalommal gondolt a jó Almudena felindulására, a mi hamar megbolonduláshoz fog vezetni, ha jó módjával észre nem tudja téríteni. A Toledói-kapun túl

Csufondárossal s még egy szegény asszonynyal találkozott, a ki egy nagyfejű fiúval kéregetett. Templombeli társnője elbeszélte, hogy a hídhöz költözött, mert a központban nem tudott megélni a drága házbérek s a kis alamizsnák mellett. A folyó mellett egy kis kunyhóban majdnem ingyen kapott lakást s ehhez az előnyhöz járult még, hogy jót sétálhatott reggel és este a folyótól a templomig s a templomtól a folyóig. Benina kérdésére a marocói vakra s lakására vonatkozólag azt válaszolta, hogy látta őt kéregetni a patak mellett a hídon túl, de nem tudja, hol lakik.

— Isten áldja, asszonyság, — mondá a Csúfondáros elbúcsúzva.

— Ma nem megy a templomba? Én igen... ha keveset keres is az ember, mégis jó az is. Most minden este kapok egy nagy tál ennivalót a bankár úr házánál, a ki éppen szemben lakik a Huertas-utczai kapuval s úgy élek, mint egy püspök. Gyönyörűséges nézni, hogy pukkad a Kapitány, mikor a bankár úr cselédje hozza nekem a nagy tál ételt... Egyszóval: ebből, meg a mi csurran-cseppen, csak eléldegélünk, Donna Benina. Isten áldja, járjon egészséggel s találja meg a maroccióját... Isten áldja meg.

Mindegyik tovább folytatta útját s a hídon túl jutva Benina a lefelé vezető úton indult meg, a melyik jobb kézről a Cambroneras külvárosba visz, a Manzanares baloldalán, lenn a völgyben. Valami térfélére jutott, melyet nyugatról egy szürke épület határolt, délről a híd töltése, a másik két oldalról pedig bokrok és kavicsos dombok, hol tüskés burján, csalán és csenevész növények tenyésztek. A terecske levegős, festői s majdnem azt lehetne mondani, hogy vidám, mert innen kezdve a folyó zöld partjai uralkodtak, mosónőikkel és azok ezerszínű rongyaival. Nyugat felé a fűrészmalom látszik, a folyó másik oldalán pedig Szent Izidor és Szent György temetője nyújtanak felséges látványt síremlékeikkel és a cyprusok sötétzöld lombjaival...

A mint a koldusasszony lassacskán a völgy felé lépegetett, két szamarat pillantott meg... mit beszélek kettőt? nyolcz, tíz vagy még több szamarat tűzvörös nyakörvekkal s mellettük egy cigánycsapatot heverészve a napon, mely elárasztotta

már az egész környéket ragyogó sugaraival s mosolygós fényt adott állatnak, embernek. Az élénk csapat csupa tréfa, nevetés, ide-oda szaladgálás volt. A lányok futkároztak, a legények üldözték őket, a rongyokba burkolt gyerekek bukfenczeket vetettek; csak a szamarak maradtak komolyak és elmélázók annyi élénkség és bohóság között. A vén cigányasszonyok, némelyik fekete, viharvert arczczal, külön csoportban trónoltak, egy nagy épülethez, egy rendes kinézésű tornáczos házhoz támaszkodva. Két-három leány ruhát mosott a pocsolyában, mely a völgy közepe táján képződött a szomszéd patak kifolyásából és szétszivárgásából. Némelyik közülök nagyon sötét, majdnem feketebőrű volt csillogó fülbevalókkal, mások olyanok, mint az agyag, de mindnyájan élénkek, bájosak, karcsú termetűek és pergő nyelvűek. Az öregasszony ide-oda nézegetett s ismerős arczokat keresett közöttük. Végre is úgy vélte, hogy felismeri az egyik cigányt, kit valamikor a kórházban látott, mikor egy barátnőjét kísérte oda. Nem akart a csoport-hoz közeledni, a hol az illető másokkal veszekedett egy szamar felett, melynek kimulása élénk vita tárgya volt, s kedvező alkalomra várákozott. Ez nem is váratott sokáig magára, mert két kis betyár parázs verekedésbe elegyedett, egyikük egészen felhasított nadrággal, úgy, hogy fekete czombjai kilátszottak, a másik turbánfélével a fején s mindössze egyetlen férfimellénybe burkolózva; a cigány odasietett, hogy szétválassza őket. Benina segített neki s az ügy elintézése után imígyen szólította meg:

— Mondja, barátom, látott itt tegnap vagy ma egy vak mórt, Almudena nevűt?

— Igen, asszonyság, láttam... beszéltem vele, — válaszol a cigány, két sor tökéletes szépségű, hófehér, egyforma fogát kimutatva óriási, húsos, lilába játszó ajkai közül. — Láttam a hídon... mondta, hogy tegnap óta Ulpiano egyik házában lakik... és... mit tudom én, még mit... Térjen ki, jó asszony, nagyon komisz ez a bestia és megrugja...

Benina félreugrott, nagyon közel érezve magához egy óriási szamar patáit, melyet két naplopó kergetett, hogy kiismerjék természetét s kiegyesítsék cigányi meg szamári nevelésüket. Azok felé a házak felé indult, melyek felé a tökéletes fogsorú mutatott.

A völgyből egy út, jobban mondva görbe sikátor nyílt a híd felé. A mint befordul, balról van a tornáczos ház, szegényes szobákból álló kaszárnya, szobája hat peseta havonta. Aztán tűzfalak hosszú sora, majd egy kertnek, jobban mondva tanyának az ú. n. Valdemoro-nak kerítése. Jobbról régi, omladozó házak, melyek hosszú folyosóikkal, mohlepte rácsaikkal és piszkos falaikkal a lehető legnyomorúságosabb vegyülékét mutatják a városi és falusi építkezésnek, a mi csak képzelhető. Némelyik kapu felett Szent Izidor csinos kőszobra s az építés éve látható, a girbe-görbe hiányos fedeleken pedig vasból kovácsolt szelkakas. Benina erre felé tartva észrevett valakit az alacsony kerítéshez támaszkodva s éppen meg akarta szólítani: egy fehér szamár volt otromba fülekkel, melyeket kifordított, mikor a hangot meghallotta. Az öregasszony befordult az első kikövezett udvarra, melyről kisebb-nagyobb szobák, lakófülkék, vagy lomtárak nyíltak, ajtaik rozsdás pléhlapokkal kirakva. Az egyetlen fehér, jobban mondva kevésbé piszkos falon egy gyerekes modorban olajjal festett hajó látszott, három árboczos fregatt, kéményéből sűrű füst gomolygott. Egy szurtos néember mosta itt teknőben rongyait, nem cigány, hanem paraszt asszony. Magyarázata szerint baloldalon a cigányok laknak baromfiakkal együtt, békésen megosztva a lakást, mindnyájan az áldott anyaföldön alva. Jobb oldalon, nem kevésbé szurtos és istállószerű szobákban, sok Madridban kóborgó koldus szokott éjjeli szállást keresni, 10 centimosért lefekhetik a pallóra, aztán kész. A hogy' Benina Almudenát leírta, az asszony bizonykodott, hogy csakugyan ott aludt, de igen korán elment a többi cigánynyal együtt, mert ezek a hálótermek nem nagyon csábították a lustálkodásra. Ha az asszonyság hátra akar valami üzenetet hagyni a vak mór részére, ő szívesen átadja, persze feltéve, hogy ma éjjel is ide jön aludni.

Szépen megköszönte Benina a szurtos előzékenységét s tovább ment az utcán, jobbra-balra tekintgetve. Azt remélte, hogy valamelyik kopár domboldalon majd csak meglátja a marocói alakját a napon heverészve vagy búslakodva. A hogy' az ember az Ulpiano házait elhagyja, nem látható jobb kézről más, mint száraz, elfonnyadt bokrok, teli szemetes ládák, és homok. Mintegy száz lépésvire a völgytől egy forduló, vagy inkább kanyargó

ösvény vezet Pulgas állomáshoz, melyet a szénporról lehet felismerni, a mely előtte szét van szórva, a fakerítésről, mely elzárja s a felette kavargó füsttről. Az állomás nyugati oldalán egy piszkos fekete színű patak vág magának útát a bokrok között s egy csatornán tova folyva felüdüti a veteményeket, mielőtt a folyóba zuhan. Itt megállott a koldus-asszony, vizsla szemével végigfürkészve a szakadékat, melyen végigrohan a patak piszkos hullámaival, meg a veteményes földeket, melyek balkézzől terülnek el egész a folyóig, káposztával és salátával tele. Majd még tovább ment, mert tudta, hogy az afrikai szereti a mező magányát, az erős napsütést. Gyönyörű nap volt, a saláta élénk zöldje csillogott az erős napfényben s az egész tájnak vidámságot kölcsönzött. Meg-megindult, majd meg-megállt az öreg asszony, a kopasz halmokat meg a veteményt nézegetve, mely felvidította szemét és lelkét, de semmit sem látott, a mi egy, napon heverésző marocói vakhoz hasonlítana. Visszatért a völgybe, lement a folyó partjára, végigjárta a kutakat, meg a házacskákat, melyek a töltésre támaszkodnak, a nélkül, hogy Mordehaynak csak árnyékát is látta volna. Kifüladva érkezett vissza a felső Madridba, azzal a szándékkal, hogy másnap folytatja nyomozását.

Otthonn nem talált semmi ujságot, akarom mondani, mégis talált egyet, a mit inkább csudának lehetne nevezni, a földalatti szellemkirály, Samdai, művének. Alighogy belépett, örömmel kiált rá Donna Paca: — De asszony, hát nem tudod? Már úgy vártalak, hogy elbeszéljem...

— Micsodát, asszonyom?

— Hogy itt volt Don Romualdo.

— Don Romualdo!... Álmodik, asszonyom.

— Ugyan miért?... Hát olyan hihetetlen, hogy az az úr meglátogasson?

— Nem, de...

— Az igaz, hogy sokat gondolkoztam fölöle... Hát mi történt?

— Semmi a világon.

— Azt hittem, hogy történt valami a papéknál, veled valami kellemetlen história és téged bepanaszolni jött.

— Szó sincs róla.

— Nem láttad elmenni hazulról? Nem mondta, hogy idejön?
 — Mi jut eszébe? Talán azt hiszi, hogy bejelenti nekem a gazdám, hová megy?

— Mégis nagyon különös . . .

— De hát végre is, ha idejött, biztosan megmondta . . .

— Mit mondhatott volna neked, mikor nem is láttam? . . .

Hagyd kimagyaráznom magamat. Tízkor bejött hozzám, szokás szerint, a kötélverő egyik leánya, hogy kissé mulattasson, tudod, a legnagyobb, a Celedonia, a melyik olyan élénk, mint egy csikó. Na hát háromnegyed tizenkettőkor cseppetnek az ajtónál. Azt mondom a kis leánynak: «Nyisd ki, leányom, és akárki keres, mondd, hogy nem vagyok itthon.» Azóta a botrány óta, a mit az a csibész kereskedőségéd csapott, nem szeretek senkit se beengedni, ha te nem vagy itthon . . . Celedonia kinyitja az ajtót . . . Behallottam egy méltóságteljes, parancsoláshoz szokot hangot, de nem tudtam semmit sem megérteni . . . Aztán mesélte a gyerek, hogy egy pap volt . . .

— Milyen volt?

— Magas, derék ember . . . Sem öreg, sem fiatal.

— Úgy van, — erősíti meg Benina, megdöbbenve a véletlen összejátszásán. — De hát nem hagyott itt névjegyet?

— Nem, mert otthon felejtette a tárczáját.

— Utánam kérdezősködött?

— Nem. Csak annyit mondott, hogy igen fontos ügyben akar velem találkozni.

— Akkor hát vissza fog jönni.

— Egyhamar nem. Azt mondta, ma délután Guadalajarába kell utaznia. Biztosan hallottál erről az utazásról.

— Úgy rémlik, hogy igen . . . Valamit beszéltek kiszállásról, pakkokról meg mi-egymásról.

— Nahát látod . . . Behívhatod Celedoniát, ő jobban elmagyarázza neked. Azt mondta, nagyon sajnálja, hogy nem talált itthon . . . majd megint felkeres, ha Guadalajarából visszajön . . . De mégis furcsa, hogy nem beszélt neked arról a fontos ügyről, a melyért engem keresett. Vagy talán tudod, csak meg akarsz lepni?

— Dehogy. Semmiféle ügyről nem tudok . . . És Celedonia jól hallotta a nevét?

— Kérdezd meg magát . . . kétszer-háromszor ismételte :
«Mondd meg asszonyodnak, hogy Don Romualdo volt itt.»

A kis leány megismételte mindazt Benina kérdésére, a mit Donna Paca elmondott. Okos gyermek volt, egy szót sem felejtett el, a mit a főtisztelendő úrral beszélt s leírta egész híven arczát, ruháját és kiejtését . . . Beninát egy pillanatra megzavarta a különös eset, de csakhamar megfeledezett az egészről, mert gondolatait fontosabb dolgok foglalták le. Frasquitót annyira jobban találta, hogy elhatározták, hogy felkelhet ; de az első lépések után, melyeket a szobában és a folyosón megkísérelt, felfedezte a gavallér, hogy jobb lába kissé merev maradt . . . Mindamellettt remélte, hogy a jó táplálkozás és testmozgás mellett visszanyeri lába erejét és mozgékonyágát. Rögtön a fellegekben járt. Hálája a két asszony, főleg Benina iránt a sírig fog tartani . . . Új bátorságot és új reményt merített, fellegvárákat épített, hogy hamarosan jó állást kerít, a mely majd gondtalan megélhetést nyújt, saját háztartást rendez be, ha szerényet is és . . . Egyszóval megint a régi élénk ember volt és optimismusának kifogyhatatlan gyógyszere leginkább gyógyította.

Mivel Nina mindenre gondolt s a gondjaira bízott lények sémmitféle ügyét-baját el nem felejtette, szükségesnek vélte a Costanilla de San Andrés-utczai asszonyságokat értesíteni, a kik biztosan csodálkoznak alkalmazottjuk kimaradásán.

— Igen, igen, legyen olyan szíves és vigyen tőlem valami izenetet, — mondá a gavallér, bámulva a gondosság az újabb tanujelén. — Mondjon nekik, a mit akar, az biztosan helyes lesz.

Benina este felé meg is cselekedte ezt s másnap kora reggel újból neki indult zarándoklásának a toledói híd felé.

XXVIII.

Egy rongyos vén emberrel találkozott, a ki egy kis leánynyal karján Olivar kápolnája előtt szokott kéregetni. Ez sírva beszélte el neki szerencsétlenségét, a mi elég lett volna egy kőszív meglágyítására is. Az ő leánya, e kisleánynak, meg egy másiknak, ki betegen fekszik a szomszéd házánál, anyja, két nappal ezelőtt halt meg, «a nyomortól, asszonyság, a kimerültségtől s hiábavaló

járkálástól száraz kenyér után». S mihez fogjon most ő a két gyerekekkel, miből tartsa el őket, mikor saját magának sincs miből megélnie? Elhagyta őt az Úr. Nem törődik vele az ég valamennyi szentje sem. Nincs más vágya, csak meghalni, csak kerüljön minél hamarabb a föld alá, hogy ne lássa többet ezt a világot. Egyetlen földi vágya még az, hogy elhelyezhesse a két gyereket valamelyik intézetben a sok közül, melyek «mindkét nembeli árvák» részére fennállanak. De neki nincs szerencséje!... Talált egy résztvevő lelket, egy főtisztelendő urat, a ki felajánlotta, hogy elhelyezi a gyerekeket a menhelyen, de mikor azt remélte, hogy nyélbe ütheti a dolgot, az ördög elrontotta az egészet... — Nézze, asszonyság, nem ismer véletlenül egy nagyon tekintélyes tisztelendő urat, Don Romualdo nevezetűt?

— Úgy hiszem, igen, — válaszolá a koldus asszony, újból igen megzavarodva.

— Magas, derék ember, finom ruhában, sem öreg, sem fiatal...

— És azt mondja, hogy Don Romualdónak hívják?

— Igen, asszonyom, Don Romualdo a neve.

— Az lesz... véletlenül, a kinek van egy Donna Patros nevű húga?

— Nem tudom, hogy' hívják, de huga van... még pedig szép. Na, de nézze, milyen az én szerencsém. Abban maradtunk, hogy délután, már mint tegnap délután, megadja a választ. Elmegeyek hozzá... hát azt mondják, hogy Gualajarába utazott.

— Úgy van, — mondá Benina, még nagyobb zavarban, érezve, hogy a való és képzelt világ már összekeveredik agyában. — De nemsokára visszajön.

— Ha tudnám, hogy visszajön!

Ezután elbeszélte a szegény öreg, hogy az éhenhalás szélén áll, három nap óta nem volt egyéb a szájában, mint egy kis darab nyers hal, a mit egy üzletben ajándékoztak neki, megegy pár darab száraz kenyér, melyet a patakba áztatott, hogy kissé megpuhuljon, mert már nem volt foga. József-napja óta, mikor beszüntették a Szent-Szívnél a leves-osztást, nincs számára mentés, sehol sem talál segítséget, nem kell sem az Égnek, sem a földnek. Február harmadikán töltötte be nyolczvankettedik esztendejét,

Szent-Balázs napján, egy nappal gyertyaszentelő után, minek élne tovább, mi veszteni valója van még e földön? Egy embernek, a ki tizenkét évet szolgált a királynak, a ki negyvenöt évig törte a követ ezer meg ezer mázsa-számra az országúton, a ki mindig gondos és pontos volt, nem marad más hátra, mint hogy arra kérje a sírásót, hogy sok, sok göröngyöt hányjon rá és jól tapossa le. Ha el tudná a két kis teremtetést helyezni valahol, lefeküdne, hogy fel se keljen ítélet-napig... akkor is csak utolsónak kelne fel! Mikor Benina végig szenvedte ennyi sorscsapásnak a felsorolását, melynek őszinteségében nem lehetett kételkedni, megkérte az öreget, hogy vezesse el a beteg gyermekhez. Hamarosan egy sötét szobába jutott a nagy tornáczos ház földszintjén, a melyben féltuczat koldus lakott összes porontyaival együtt, három peseta havi bérért. A legtöbben közülök jelenleg Madridban voltak, alamizsna után. Nem talált Benina mást otthon, mint egy összefonnyadt, aluszékony vénasszonyt, a ki részegnek látszott, meg egy kövér felpuffadt asszonyt, borvirágos orral, ránczos képpel, vörhenyes arczzal, mindenféle színű rongyokba burkolva. A földön egy vékonyka szalmazsákon feküdt a beteg leányka sárga flanel darabkákkal és barna paplannal betakarva. Mintegy hat éves lehetett, ólomszürke arczzal, öklei a szájában. — Ennek a teremtésnek nincs más baja, mint hogy éhes — mondá Benina, megtapogatva homlokát és kezeit, melyek hidegek voltak mint a jég.

— Nem lehetetlen, mert tegnap óta nem láttunk meleg ételt.

Több sem kellett a jószívű öregasszonynak, hogy elfogja a részvét, melylyel lelke úgy tele volt s szándékát az őt jellemző gyorsasággal megvalósítva, azonnal a sarki fűszeres boltba ment s mindent beszerzett, a mi egy jó leveshez szükséges, továbbá csontokat, szenet, halat... mert hiszen ő semmit sem csinált félig. Nemsokára helyre voltak állítva a szerencsétlenek, sőt mások is, kik beállítottak az illattól csalogatva, mely az egész udvarban azonnal elterjedt. De az Úr megjutalmazta jószívűségét, mert a koldusok közt, kik a lakomára összegyűlekeztek, akadt egy láb nélküli nyomorék, ki a kezein járt s a ki végre tényleges felvilágosítást tudott adni az eltűnt Almu-denáról.

A marocói az Ulpiano házak egyikében aludt, a napot pedig állandó imádkozással töltötte, közben egy két húrú gitárt pengetve, melyet Madridból hozott magával s meg nem mozcizant egy félreeső szemétdombról, a Pulgas-állomás mögött, azon a részen, a mely a segoviai hídhoz vezet. Ide ballagott lassacsckán Benina, mert az őt vezető személy lassú menésű volt, kezein járva, azokat meg két fadarabra támasztva. Útközben a féltettű ember néhány bíráló megjegyzést koczkrátatott meg a mórról és annak különös viselkedéséről. Az ő véleménye szerint Almudena pap volt hazájában, jobban mondva plébános és most végzi a mohammedán bűjtöt, a mi abból áll, hogy a levegőbe kell kiabálni, csak kenyeret és vizet enni s tenyerét saját köpésével benedvesíteni. A mit azon a törött gitáron játszik, az valami gyászos dal lehet, mert igen szomorúan hangzik s a ki hallgatja, annak kedve támad sírni. Na, de asszony-ság, itt van már, ott fekszik a szőnyegen, olyan mozdulatlanul, mintha kőből volna faragva.

Benina tényleg megpillantotta a vaknak mozdulatlan alakját egy homokból, kavicsból és szemétből összehordott dombocsckán, a vasút és a Cambronerás-út között, teljes kopárság közepett, mert sem fa, sem bokor, sem más növényzet nem termett itt meg. A lábatlan még mindig előre ment és Benina, kosarával a karján, nem minden fáradtság nélkül kapaszkodott fel a szemétdombra, mert a homokos talaj, a mely a halmot alkotta, minduntalan kicsúszott lábai alól. Még mielőtt a tetejére ért volna, a hol az afrikai tanyázott, már kiabálással jelezte jöttét. — Na fiam, szép kis helyet választottál ki, a napon sütkérezni! Talán bizony ki akarod szárítani magadat s eladni a száraz bőrödöt?... Almudena, én vagyok, én jövök hozzád ezen a szőnyeggel borított lépcsőn!... Fiam, hát mi ez?... Bolond vagy, vagy alszol?

A marocói meg sem mozdult, arczát a nap felé fordítva, mint egy darab húst, a melyet ki akarnak szárítani. Az öreg asszony megdobálta egyszer-kétszer-háromszor apró kavicsokkal, míg végre eltalálta. Almudena összerázkódott és felébredve elkiáltotta magát: — Benina, te vagy, Benina?

— Igen, fiam, itt van az a szegény öreg asszony, a ki meglátogat ebben a sivatagban, a hol tanyázol. Micsoda bolond-

ság bújt beléd! Mondhatom, nem kis munkába került rád találni.

— Benina! — ismételte a vak gyerekes megindultsággal, a mi könnyzáporban s a kezek, lábak reszketésében nyilvánult. — Az égből jössz.

— Nem, fiam, nem, — válaszolá a jó asszony, végre feljutva hozzá s vállát megveregetve. — Nem az égből, hanem nagyon is a földről jövök ezen az átkozott sivatagon keresztül. Jó gondolataid vannak, szegény mórocskám! Mondd csak, a te hazád is ilyen, mint ez a hely itt?

Mordehay nem válaszolt erre a kérdésre, hallgattak mind a ketten. A vak végig tapogatta reszkető kezeivel, mintha a tapintás által akarná látni.

— Eljöttem, — mondá végül a koldus-asszony — mert azt hittem, hogy, teszem fel, éhenhaltál.

— Én, nem enni...

— Bőjtölsz? Jobb helyre telepedhettél volna...

— Ez legjobb... szép hegy...

— Szép kis hegy! És hogy' nevezted el?

— Sinai hegye... Nekem lenni Sinai...

— Bolond vagy.

— Angyalok küldeni tégedet, Benina... tüzes szekeren jönni.

— Dehogy, fiam, nem hoztam én semmiféle tüzet, de nem is kell, eléggé megpörkölődtél már itt. Szárazabb lettél, mint egy hering.

— Annál jobb... szeretek száraznak lenni... égni, mint a szalma.

— Száraz kóro is lenne belőled, ha itt hagynalak. De nem hagylak, hanem azonnal enni fogsz abból, a mit a kosaramban hoztam.

— Én nem enni... én csontváz lenni.

Almudena minden további szó nélkül kitérta karjait s körültapogatta a földet. A gitárját kereste, de ezt Benina kapta fel s két elhangolt húrját pengette.

— Add ide! — mondá a vak türelmetlenül.

S megragadva a hangszert a húrokba kapott. Szomorú durva hangokat csalt ki belőlük, minden harmonia nélkül.

Majd különös dalt kezdett énekelni arabúl, töredezett, tompa hangokat hozva ki a két húrból kíséretképpen. Benina bizonyos megindultsággal hallgatta ezt az éneket, mert bár semmit sem értett a durva torokhangból s a melódia sem hasonlított egy cseppet sem az ismerős dalokhoz, a muzsika mégis végtelenül melabús volt. A vak szüntelenül ingatta fejét, mintha mind a négy világrész felé akarná szétszórni énekét s néha annyi szenvedélyt és tüzet tett énekébe, mely elárulta elragadtatását.

— Jól van, fiam, jól van, — szólítá meg az öregasszony az ének végeztével. — Nagyon tetszik az éneked... De nem mondja neked a gyomrod, hogy őt nem elégíted ki ezekkel a dalokkal s hogy ő jobb szereti a jó falatot?

— Te, amri... én énekelni... Elég evés nekem, ha te itt lenni.

— Te azzal lakol jól, ha én itt vagyok? Szép kis táplálkozás!

— Nagyon szeretni tégedet.

— Jól van, fiam; csak szeress, de gondold meg, hogy az anyád vagyok s jövök gondozni téged.

— Te szép lenni.

— Ejha, még hogy szép vagyok... idősebb, mint Mathusalem, aztán ezzel a pófával s ebben a nyomorúságban!

Nem volt Almudena rajongása kisebb, mint ének közben, mikor azt mondá neki: — Te olyan lenni, mint fehér lilium... termeted, mint pálmafa sivatagban... szájad rózsza és jázmin... szemecskéd, mint hajnali csillag.

— Jézus Mária! Eddig nem is tudtam, hogy milyen szép vagyok.

— Minden nő, mind írgyelni tégedet... Isten jókedvében teremteni tégedet. Dicsőíteni tégedet angyalok cziterával.

— Istenkém!... Ha azt akarod, hogy ezt mind elhígyem, tégy nekem egy szívességet: edd meg, a mit hoztam neked. Majd beszélgetünk, ha tele lesz a hasad, mert most nem vagy eszednél.

Ezzel felnyitotta kosarát, tésztát, hideg húst meg egy üveg bort vett ki belőle. Felsorolta az ételeket, azt hívén, hogy így jobban étvágyat kelt, majd mint végső érvet azt mondá neki: — Ha megkötöd magad és nem eszel, megharagszom és nem jövök többet hozzád! Búcsúzz el rózsás számtól és csillag

szemeimtől... Azután pedig azt kell tenned, a mit mondok : vissza térsz Madridba s tovább élsz lakásodban, mint eddig.

— Ha te feleségem lenni, igen... Ha nem hozzám jönni, nem.

— Eszel, vagy nem eszel? Nem azért jöttem, hogy vitakozással vesztegessem az időmet — jelenté ki Benina minden erélyét hangjába helyezve. — Ha te ragaszkodol a bőjtödhöz, én már megyek is.

— Te, amri...

— Mind a ketten. Azért jöttem, hogy lássalak és együtt elbeszélgessünk.

— Hozzám jönni feleségül?

— Micsoda egy ember! Olyan vagy, mint egy gyerek. Kénytelen leszek egy párszor pofonverni téged... Na, mórocška, egyél, lakjál jól, majd aztán beszélünk a házasságról. Azt hiszed, hogy kell nekem egy napon szárított férj, a ki olyan, mint a pergament?¹

Ezzel és hasonló érvekkel sikerült meggyőznie s végre a szerencsétlen hozzáfogott az evéshez. Először kelletlenül, majd falánkan habzsolt. De nem hagyta el eszméjét s falatozás közben megszólalt: — Én elvenni tégedet... menni együtt hazámba... Elvenni tégedet a te vallásodon... ha te ezt akarni... Te hozzám jönni az én vallásomon, ha te akarni... Én Izrael fia lenni... megkeresztelni engemet kisasszonykák... Adni nekem Almudena József Mária nevet...»

— Almudena József Mária. Ha tehát keresztyén vagy, ne beszélj nekem semmiféle rossz vallásról.

— Nem lenni több Isten, csak egy, egyetlenegy, csak, Ő, — kiáltá a vak, vallásos rajongástól megkapva. — Ő bátorrá tenni a gyenge szívűeket... Ő megszámlálni a csillagokat és mindent ismerni név szerint. Adonait imádják állatok, négylábúak s szárnyas madarak... Halleluja!

— Jól van, ember, hallelujázzunk, hogy meg ne ártson az ebéd.

— Adonai szava vizek felett, sok vizek felett. Adonai szava erős, Adonai szava gyönyörű, Adonai szava letöri Libanon és Sion szikláit... Adonai egy szava tüzet olt, a sivatagot megrázza... Adonai szava megszelídíteni szarvasok... Palotájá-

ban minden őt dicsőíteni. Adonai csinálni özönvíz... Adonai békét adni népének...

Így folytatta még egy darabig zsidó imádságokat mondva a IV. század spanyol nyelvén, mely emlékébe ragadt gyermekkorából s Benina tisztelettel hallgatta, várakozásteljesen, mikor hagyja abba, hogy visszahozhassa őt a valóságba s a köznapi életbe. Kissé vitatkoztak a felett, hogy visszatérjen-e a Santa-Casilda-i lakásba, de ő nem volt hajlandó ilyen fontos dologban engedni, a míg csak formális ígéretet nem kap, hogy elfogadja fekete kezét. Iparkodott megmagyarázni a varázst, melyet rá gyakorolt mostani lelki állapotában a kopár homokdomb és a szemétrakás. A valóság az, hogy sem ő nem tudta megmagyarázni, sem Benina megérteni, de egy figyelmes szemlélő ebben a különös hajlandóságban az atavismus esetét láthatta volna, vagy ösztönszerű vonzódást a régiesség felé, keresve a földrajzi hasonlóságot azzal a sziklás pusztával, a hol a faj élete kezdődött... Vagy ez csak találgatás? Aligha.

XXIX.

Minden esze és találékonysága mellett sem tudta az öreg asszony meggyőzni a maroccióit annak helyességéről, hogy visszatérjen Felső-Madridba. Nem is tudom, — mondá neki, felhagyva az érveléssel, — nem is tudom, hogy' fogsz megélni ezen a te vezeklő hegyeden. Hiszen nem kéregetsz, ide nem hordja senki az ennivalót, hacsak én nem; pedig én, ha most van is valamicske pénzem, nemsokára egy fabatka nélkül maradok, akkor aztán szégyenszemre újból kéregetnem kell. Azt várod talán, hogy a szádba száll a mennyei manna?

— Igen, igen, fog szállani manna, — válaszolá Almudena mély meggyőződéssel.

— Csak bízzál te ebben... De mondj csak valami mást, fiacskám: van erre felé talán elásott kincs?

— Lenni sok, sok.

— Akkor láss hozzá, fiam, hogy kiásd, ne vesztegesd az időt. Ah! de nem hiszem én el ezt a sok bolondgombát, a mit te beszélsz, sem a varázslatot, a mit a te pogány földedről hoztál magaddal... Nem, nem, ezen a földön nincs mentség

a szegény számára ; az pedig, hogy kincset lehet lelmi vagy hogy halomszámra hoznak drágaköveket, az csak afféle mesebeszéd.

— Ha te hozzám jönni feleségül, én találni sok, sok kincset.

— Jó, jó... Hát fogj hozzá azonnal és süsd ki, hol van a pénzzel tele fazék. Én majd eljövök kiásni s ha igaz lesz, akkor az esküvőre kerül a sor. .

Ezzel belerakta az ételmaradékot a kosarába, hogy elmenjen. Almudena ellenkezett, hogy ne induljon ilyen hamar, de ő azzal a határozottsággal maradt szándéka mellett, melyet minden cselekedeténél tanúsított : — Szép volna, ha itt maradnék, kitéve a napnak és a szélnek, mint a cserzett bőr a szárítóban ! Mondd csak, Almudenácska, el fogsz engem itt tartani ? És az asszonyom ? Ki tömi annak a bendőjét ?

Az asszonya házára való hivatkozás felébresztette Mordehayban a «finom gavallér»-ra való emlékezést s nehogy mértéken felül felizgassa magát e miatt, Benina sietett azzal a hírral megnyugtatni, hogy Ponte már eltávozott az ő arisztokrata palotáiba és sem ő, sem asszonya, Donna Francisca, nem akarnak érintkezni azzal a vén alamuszival, ki jól megfizetett nekik : «angolosan» távozott és adós maradt a gondozásért. Gyerekes örömmel fogadta az afrikai ezt a mesét s csak miután megfogadtatta s megeskette barátnőjét, hogy naponként meglátogatja, a míg sanyarú vezeklését végzi, engedte elmenni. Benina felfelé indult, inkább az állomás felé vezető utat választva, mint kényelmesebbet és alkalmasabbat.

Az első, mit asszonya tőle hazatérte után kérdezett, az volt, nem tudja-e, mikor jön vissza Guadalajerából Don Romualdó, mire azt válaszolta, hogy még nincsenek biztos hírek az úr visszatértéről. Aznap nem történt semmi feljegyzésre méltó, hacsak az nem, hogy Ponte állapota rohamosan javult s nagyon boldog volt Obdulia látogatása folytán, a ki négy óra hosszat maradt ott, beszélgetve vele és édes anyjával nagyvilági dolgokról s rondai eseményekről, melyek negyven évvel ezelőtt történtek. Azt is fel kell még jegyezni, hogy Beninának fogytékán volt a pénze, mert ott evett a «gyerek» s egy kis hallal kellett megpótolni a rendes ebédet, aztán datolyát és süteményt kellett adni utóételnek. Ezeknek a napoknak a költségei, a Cambronerásban való tékozló jótékonyság szemlátomást fogyaszt-

tották a tallérokat, melyek még megmaradtak a Pitusánál vett kölcsönből a nyomasztó tartozások kifizetése után, míg végre egyetlen egy, vagy alig több maradt a toledói hídhoz való harmadik kirándulás napján.

Bebizonyított tény, hogy ennél a harmadik kirándulásnál már elébe indult az előző napi öreg, ki Silveriónak nevezte magát s vele együtt más nyomorúságos lakói annak a szegényes telepnek, egész csatasort alkotva. Tolmácsnak a lábatlan embert vitték magukkal, ki igen szépen tudta kifejezni magát, mintha a természet ezzel akarná kárpótolni teste rettenetes megcsonkításáért. Azt mondta a megjelent koldusok kara nevében, hogy az asszonyságnak minden megkülönböztetés nélkül kell kiosztania adományait mindnyájuk között, mert mindnyájan egyformán számot tarthatnak végtelen jósága gyümölcseire. Benina anyjali egyszerűséggel azt válaszolta, hogy neki sem gyümölcse, sem más szétosztani valója nincs és éppen olyan szegény, mint ők. Ezt a kijelentést teljes hitetlenség fogadta s mivel a nyomorék nem tudta, hogy mit válaszoljon rá, mert teljes szónoki képességét kimerítette az előző beszéddel, az öreg Silverio ragadta meg a szót s azt mondta, hogy ők sem estek a fejük lágyára s rögtön látták, hogy az asszonyság nem az, a minek látszik, hanem egy «áruhás hölgy», a ki «koldusasszony» rongyaiban és formájában jár ezeken a helyeken, hogy kikutassa az igazi nyomort és segítsen rajta. A mi az áruhát illeti, nincs felőle kétség, hiszen már évekkal ezelőtt ismerték. S mikor a «multkor» jött, «az áruhás hölgy» mindenkin egyformán segített. Jól emlékezett ő is, meg mások is az arcára meg az alakjára s mind bizonyíthatják, hogy egy és ugyanaz a személy, a kit most látnak tulajdon szemekkel és megérinhetnek kezeikkel.

Egyhangulag megerősítették mindnyájan a nyolczvanéves Silverio által mondottakat, a ki még hozzátette, hogy a multkori asszonyt szentnek tartották s a jelenlegit még szentebbnek fogják tartani, áruháját tisztelni s térden állva imádni. Benina bájjal felelt, hogy ő épp olyan szent, mint a nagyanyja, gondolják meg, mit beszélnek s lássák be nagy tévedésüket. Tényleg élt évek előtt egy előkelő hölgy, Donna Guillermina Pacheco, nagylelkű, jószívű asszony, a ki szeretetadományokat oszto-

gatva járt-kelt a földön, egyszerű, bár ízléses ruhában s fenséges szerénységével elárulta, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozik. Ez a tiszteletreméltó hölgy már nem él. Mert túl jó volt, Isten magához vette, mikor pedig itten leginkább volna rá szükség. S ha élne is, ugyan hogy' lehetne összetéveszteni őt vele, a szerencsétlen Beninával? Száz mérföldre meglátszik rajta a falusi asszony, a szolgáló-nő. Ha nagyon szegényes, foltokkal és faldozással tele ruháján, lyukas papucsán nem veszik észre a különbséget egy kivénült szakácsnő s egy grófi házból való hölgy között, hát jó, hiszen az a hölgy maskarát is csinálhattott magából, de más dolgokban nem lehet tévedés, vagy csalás, például a beszédben. A kik hallották Donna Guillerminát beszélni, a ki úgy fejezte ki magát, akár az angyalok, hogy lehet összetéveszteni vele, ki olyan közönséges szavakat használ? Guadalajara egy falucskájában született, paraszt családból való s húsz éves korában jött Madridba szolgálni. Alig tud olvasni s oly rossz az írása, hogy alig tudja a nevét aláírni: Benina de Casia. Neve miatt néhány falujabeli legény azzal csúfolta, hogy cassiai Szent Ritától származik. Egyszóval: ő nem szent, hanem nagyon is bűnös halandó és semmi köze sincsen Donna Guillerminához, a ki már üdvözült. Olyan szegény, mint ők, alamizsnából él s úgy tartja el övéit, a hogy' tudja. Isten jószívűnek teremtette, az igaz, s ha volt valamije s talált magánál szűkölködőbbet, hamarosan odaadott mindent... még pedig szívesen.

Nem győzték meg magukat az Istentől elhagyott nyomorultak s kinyújtva sovány kezeiket, szívettpő hangon kérték Benina de Casia-t, hogy segítsen rajtuk. Rongyos, vézna gyerekek csatlakoztak a chorushoz s megragadva a szerencsétlen asszony szoknyáját, kenyeret és megint kenyeret kértek tőle. Megkönyörülve ezen a nagy nyomoron, a boltba sietett a szegény asszony, vett egy csomó régi kenyeret s kettétörve azokat, szétosztotta a koldus-táborban. A művelet igen nehéz volt, mert mindannyian valóságos dühvel vetették magukat rá, mindegyik hamarabb akarta megkapni a részét, mint a másik s az egyik éppen két adagot akart megkaparítani. Azt lehetne mondani, hogy a legnagyobb lárma közepett megkétszereződtek s karok vagy újak bújtak elő a föld alól. Nagy szorongatta-

tásában a jó asszonynak újabb adagokat kellett vennie, mert két-három öreg asszony, kiknek semmi sem jutott, éktelen lármat csapott s felverték a környéket siralmas jajongással.

Már szabadnak hitte magát a sáskahadtól, mikor tört hangon egy nő szólította meg, ki egy nagyfejű torz gyereket tartott karján. Azonnal felismerte benne azt az asszonyt, a kit a Csúfondárossal látott néhány nappal ezelőtt a toledói kapunál. Azt kívánta, hogy Benina jőjön fel hozzá a tornáczos ház egy emeleti szobájába, a hol az elképzelhető legsiralmasabb látványt mutatja meg neki. Benina felsietett, mert a jószívűség mindig legyőzte benne a célszerűséget s a másik a lépcsőkön elmesélte neki szerencsétlen családjának helyzetét. Nem volt férjnél, de balkézről volt két fia, a kik hat nap különbséggel haltak meg, egyik a másik után. Az, a melyiket hordozott, a nagyfejű, nem volt az övé, hanem egy részeges s ha alkalom kínálkozik rá, tolvaj barátjáné, a ki egy vak hegedűssel járkel az utcákon. A ki ezeket a szomorúságokat elbeszélte, azt Basilisának hívták; apja béna volt, a pizstráng-szedésnél térdig vízben kellén járnia; testvére, Cesárea, nyomorék a sok veréstől, mit szeretőjétől, egy naplopó, csirkefogó, gézenguztól kapott, a kit minden este megtalálhat kártyázva a Koma házában, a Mediodía Chica-utczában. Ismeri asszonyság ezt a kocsmát?

— Névről, — mondá Benina félig-meddig érdeklél a történet iránt.

— Nahát, ez a szemtelen, miután testvéremet jól elverte, elzalogosította kendőinket és alsószoknyáinkat. Bizonyosan ismeri, mert nincs nagyobb gazember Madridban. Csúfnéven Enyveskezűnek hívják... mi röviden csak Enyvesnek.

— Nem ismerem... Nem érintkezem ezzel a népséggel.

Felértek, s az emelet egyik legkisebb szobájában találta Benina ezt a végtelenül szerencsétlen családot. A rheumás öreg bolondnak látszott, kétségbeesésében átkozódva nyögött a kinoktól, Cesárea a sok veréstől, a mit kapott, félig hülye volt és egész tevékenysége abban állott, hogy egy kis taknyos, síró gyereket néha nyakonvert, a kinek csak a szeme fehérje látszott a nagy bögés folytán, a mint rángatózott. A nagy felfordulás közepett a két nő kifejtette Beninának, hogy a legnagyobb szükség, még nagyobb az éhségnél, a házbér kifizetése,

mert a gazda élni sem hagyja őket, minden pillanatban követelve a háromheti bért, a melylyel tartoznak. Az öregasszony azt válaszolta rá, hogy a legnagyobb sajnálatára nincs abban a helyzetben, hogy kirántsa őket a bajból, mert nincs pénz s az egyetlen, a mit tehet, abból áll, hogy ad egy pesetát, a mivel a mai és holnapi napot kihúzzhatják. Részvétellel tele szívvel búcsúzott el a szerencsétlen háznéptől s bár a két nő hálásnak mutatta magát, látszott rajtuk némi csalódás, hogy nem kapták meg a segítséget, a melyet reméltek.

A lépcsőkön két vén szipirttyóval találkozott Benina s az egyik durván rákiáltott: «Ejha, s még magát tévesztették össze Donna Guillerminával!... Buták, szamarak! Az emberbőrbe bujtatott angyal volt, ez pedig... hiszen látszik, hogy egy közönséges személy, a ki úgy adja ki magát, mintha alamizsnát osztogatna... Úri hölgy!... szép kis úri hölgy!... hagymás kofa... s milyen mosogató-szolgáló kezei vannak... Hiszen most már kapni festett szenteket... Szentképet egy krajczárért, szentképet egy krajczárért!

Ügyet sem vetett rá a jó asszony s folytatta útját, hanem az utcán, a mennyiben annak lehet nevezni a házak közötti térséget, vakok, hülyék, nyomorékok tömege tartotta fel, makacsul kenyeret vagy pénzt követelve, hogy vehessenek valamit. Szabadulni igyekezett az alkalmatlan gyülekezettől, de követték, körülvették, nem hagyták tovább menni. Nem volt más mit tenni, mint újabb pesetát költeni kenyérré s azt gyorsan szétosztani. Végre meggyorsítva lépteit, sikerült eltávolodni a kellemetlen koldushadtól s a szemétdomb felé indult, a hol Mordehayt találni remélte. Ugyanazon a helyen találta emberét, mint az az előtti napon, szorongón reá várakozva. Alig érkezett meg, kivette kosarából az elemózsiát, a mit hozott s falatozás-hoz fogtak. De Isten nem akarta, hogy aznap úgy folyjanak a dolgok, a hogy Benina szíve és jótékony szándékai kívánták, mert alig eddegéltek tíz perczig, mikor észrevette, hogy az uton, a szemétdomb alján, mocskos cigány gyerekek verődtek össze, egyik rosszabb képű, mint a másik, azután két-három rongyos, dühös, öregasszony. Megpillantva az idyllikus csoportozatot, a melyet a szemétdomb tetején az öreg asszony és a vak ember alkottak, elkezdett a népség kiabálni. Hogy mit mondtak?

Felülről nehéz volt jól megérteni. Csak töredezett szavak hangzottak fel... hogy szép kis szent, hogy tolvaj, a ki szentnek adja ki magát, hogy jobban lophasson... hogy szemforgató betörő... Végre is a dolog komolyra fordult s egy ügyes kéz hajította kő — pim! — épen hátba találta Beninát... Rövidesen — pim, pam! — újabb és újabb kődobás. Megrettenve ugrottak fel mindketten s az ételt a kosárba dobálva, menekülni igyekeztek. A «hölgy» karon fogta gavallérját s így szólt : — Menjünk, mert megölnek!

XXX.

Nehezen topogtak le a kavicsos lejtőn, minden perczen elbuktak s megint feltápáskodtak, behúzott fejjel, karonfogva menekültek az erős kőzár elől. Ez olyan sűrű volt, hogy szünet nélkül potyogott. Beninát a lövegek csak a ruháján találták, úgy hogy nagyobb bajt nem okozhattak, de Almudenának az a szerencsétlensége volt, hogy egy nagy darab a fején találta abban a pillanatban, mikor megfordult, hogy szidalmazhassa az ellenséget, s feje betört. Mikorra bukdácsolva és sajgó tagokkal egy, a rettenetes kőzáportól védett helyre értek, a marocói sebéből csurgott a vér s vörösre festette sárga arcját. Különös volt, hogy a megsebesült hallgatott, az pedig, a ki épen került ki az ütközetből, felkiabált a mennyekbe, villámot és mennyköveket esdekelve, hogy elpusztítsák a nyomorult hadat. A szerencse egy toronyórt küldött útjukba, ki egy közeli házacskában lakott, a baleset szinteréhez közel, egy nyugodt, jámbor férfiút, a ki mint jó keresztyén, szerény lakásába vezette a merénylet áldozatait, sajnálkozva szerencsétlenségük felett. Nemsokára hazajött az úr felesége is, ki szintén részvételt volt irántuk s legelőször is vizet adott Beninának, hogy kimossa társa sebét, majd eczetet és tépésnek való rongyot. A mór nem szólt mást, mint : — Anri, kő téged nem?

— Nem, ficskám, engem csak egy kavics talált hátba, nem is vérzik.

— Fájni neked?

— Kicsit... semmi az egész!

— Ördögök voltak... földalatti rossz szellemek.

— Nyomorult gazemberek! Hogy' nem volt itt rendőr, vagy éppen csendőr.

A legkezedetlegesebb módon kezelésbe vették a szegény vakot, lemosták a vért, kötést tettek a fejére, mely az egyik szemét is átfogta, majd a földre fektették, mert szédült s nem tudott lábra állani. A koldus asszony újból kivette kosarából a megkezdett kenyeret és húst, egy részét nagylelkű pártfogóinak ajánlva fel, de ezek, a helyett, hogy elfogadták volna, szardiniát és uborkát tálaltak fel, a mi ebédjükből maradt. Kinálgatták egymást, finomkodtak, udvariaskodtak s végre mindegyik a sajátját ette meg. De Benina kihasználta ezeknek a derék embereknek jóakarátát s megkérte őket, tartsák házukban a vakot, a míg ő Madridban lakást talál neki. Rá sem lehetett gondolni, hogy Cambronerásba visszatérjen, a hol kétségtelenül rossz indulattal voltak iránta. Madridban a saját házába nem vihette, hiszen ő szolgálatban volt és ő... Egyszóval, nem volt olyan egyszerű megmagyarázni — s ha a toronyórék rossz véleménynyel vannak a Benina és a mór közötti viszonyról, hát legyenek. — Nézzék, — mondá az öreg asszony, mikor látta, hogy meg vannak döbbenve és bizalmatlanok, — nincs több pénzem, mint ez a peseta és néhány fillér. Vegyék s tartsák itt ezt a szegény vakot holnapig. Nem fog maguknak alkalmatlankodni, mert ő jó és becsületes. Elalszik itt a sarokban, ha adnak neki egy régi köpenyt s a mi az ételt illeti, adnak neki azt, a mi éppen van.

Rövid habozás után elfogadták az ajánlatot s bátorkodtak egy tanácsot adni a rájuk nézve furcsa párnak: — Nézzék, mondá az őr, — nem kellene maguknak az utcákon és tereken csavarogni, a hol minden gonosz és komisz, hanem arra törekedni, hogy bevegyék vagy bejuttassák magukat valami menhelyre. Az asszonyságot az öregasszonyokéba, az urat valami vakok intézetébe. Akkor biztosítva volna a lakás és étel, életük fogytáig. — Almudena, a ki szerette a szabadságot, mit sem felelt, feléje helyezte ezt, még ha munkával és nyomorral járt is, a kényelmes menhelyi életnek. Benina, a ki a maga részéről nem akart hosszadalmas magyarázatokba bocsájtkozni, sem eloszlatni a jó emberek tévedését, kik kétségen kívül azt hitték, hogy ők csavargásra és lopásra társultak, csak annyit jegyzett

meg, hogy nem veszik fel őket ilyen intézetekbe, ugyis sok a «szegény» s ajánlat vagy befolyásos embernek névjegye nélkül nincs rá mód, hogy helyet lehessen kapni. Azt válaszolta erre az őr felesége, hogy elérhetnék vágyaikat a felvételt illetőleg, ha beszélnének egy nagyon jötevő urasággal, a ki ilyen menhely-ügyekkel foglalkozik; egy pappal... a kit Don Romualdónak hívnak.

— Don Romualdo!... Ah, igen, tudom; akarom mondani, csak névről ismerem. Magas, derék ember ez a főtisztelendő úr? Van egy Donna Patros nevű huga, a ki bandzsit kissé?

Ezt mondván Benina, érezte, hogy feléled lelkében az a különös zavar és összekeverése a képzeltnék a valósággal.

— Azt már nem tudom, hogy bandzsit-e a huga vagy sem... — válaszolá az őr felesége; — de az bizonyos, hogy Don Romualdo Guadalajarából való.

— Úgy van... S most haza utazott... Biztosan püspökké akarják tenni s most papirjaiért ment.

Abban mind megegyeztek, hogy a titokzatos Don Romualdo nem fog visszatérni a papirjai nélkül s hamarosan megkötötték az alkut, hogy Almudenát ott tartják huszonnégy órára házacskájukban, s úgy gondolják, mintha saját gyermekük volna, annak fejében Benina átadta a pesetát és fillérjeit, a menyije volt. (kivéve három hatost, a mit megtartott magának). Még kissé veszekedni kellett a szegény Ninának a marocóival s megígérni, hogy magával fogja vinni, de végre sikerült meggyőznie, ecsetelve a veszedelmet, a melyet fejsebe okozna, ha nem maradna egész csendesen. — Amri, te visszajönni holnap — mondá a szerencsétlen, búcsúzás közben. — Ha egyedül hagyni engem, én megölni magamat. — Ünnepelesen megígérte az öreg asszony, hogy visszatér hozzá s szomorúan eltávozott, felidézve emlékébe a nap szomorúságait, a mihez még sötét gondolatok, nagy bajok sejtelmek járultak, hiszen pénz nélkül maradt, mert szívének jótékony hajlama annyi alamizsnára ragadta. Bizonyára nagy kellemetlenségek várnak rá, mert rövidesen vissza kell adnia Pitusának az ékszereit, forrásokat kell felfedeznie, melyekből asszonyát, annak vendégét fenn tudja tartani, segíteni kell Almudenát, stb. Annyi kötelezettséget halmozott össze, hogy már nem is tudta, hogy' tesz annak eleget.

Miután hitelbe bevásárolt, végre hazaért s Frasquitót

nagyon jól találta ; azt ajánlotta Donna Pacának, engedje el-
 menni, hogy eleget tehessen kötelességének s pénzt kereshessen.
 Asszonya beleegyezett. Mindkettőjük szomorúságát nevelte az
 a hír, a melyet Obdulia cselédje hozott, hogy a «gyerek» nagyon
 rosszul lett, magas láza van, félrebeszél s olyan ideggörcei van-
 nak, hogy megesik rajta az ember szíve. Benina azonnal odament
 s miután értesítette a kisasszonyka nászszüleit, hogy vegyék
 ápolás alá, visszasietett a mamát megnyugtanni. Rossz dél-
 utánt, még rosszabb éjszakát töltöttek a nehézségekre és
 bajokra gondolva, melyek rájuk váraкоznak. Másnap reggel
 megint elfoglalta a szerencsétlen asszony helyét a Szent-Sebes-
 tyén-templomnál, mert nem volt más mód védekezni annyi
 bonyolult kellemetlenség ellen. Hitele mindennap fogyott s a
 Ruda-utczában vagy az Imperial-utczai boltokban összehal-
 mozódo tartozások rettenetesen nyomták. Kényszerítve volt
 délután is kéregetni menni s rövid időre még este is, azt hozva
 fel ürügyül, hogy a «gyereknek» visz üzenetet. A rövid esti
 «munkánál» titokban Donna Paca egy ősrégi, fekete fátylával
 fedte el arcát ; ezzel és egy zöld pápaszemmel, mit erre a czélra
 tartogatott, istenien játszott a szegénylős vakasszonyt s a
 Barrionuevo-utcza sarkához támaszkodva ostromolt meg fél-
 hangon panaszkodva minden arramenőt. Ezzel a revolverrel
 s naponta háromszor dolgozva sikerült néhány hatost össze-
 gyűjteni, de nem annyit, a mennyire szüksége lett volna szán-
 dékai keresztülviteléhez, a mi nem is volt csekélység, mert
 Almudena rosszul volt, s még mindég a Pulgas-i házacskában
 lakott. Semmit sem vett el a toronyőr a szerencsétlen mór
 szállásáért, de enni kellett vinni. Obdulia sem volt pénznél,
 levessel és gyógyszerrel kellett segíteni, mert a nászszülők nem
 törődtek vele s a kórházba sem lehetett küldeni. A hősies
 asszonynak tehát túlságos terhe volt, de elviselte, és ment tovább,
 annyi keresztrel a hátán, a megkezdett ösvényen, igyekezve,
 hogy eljusson, ha nem is a csúcsra, legalább a meddig bírja.
 Ha ott marad féluton, megvan legalább az elégtétele, hogy
 megtette, a mit lelkiismerete követelt tőle.

Délutánonként vásárlás ürügye alatt a San Justo-kapuban
 vagy az érseki palota mellett kéregetett, de nem időzhetett
 sokáig, nehogy késedelme túlságosan nyugtalanítsa asszonyát.
 Egy délután, kéregetéséből visszatérve az a hír fogadta, hogy

Donna Paca Frasquito kíséretében elment Obduliat meglátogatni. Azt mondta azonkívül a házmesterné, hogy pár percczel előbb egy főtisztelendő úr ment fel, magas, jó kinézésű, a ki belefáradva a sok csengetésbe, most ment el, s üzenetet hagyott a kapusnál.

— Igen!... Don Romualdo lehetett.

— Igen, igen, asszonyság, úgy mondta, már kétszer volt itt és...

— Újból Guadalajarába megy?

— Onnan jött tegnap este. Beszélni akar Donna Pacával s visszajön, mihelyt teheti.

Benina fejében már rettenetes kavarodást okozott ez az áldott tisztelendő, a ki annyira hasonlatos külsőre meg névre az övéhez, az ő teremtményéhez; azt hitte már, hogy isteni csoda folytán igazi személy testét és lelkét öltötte fel a szomorú viszonyoknak, képzelő tehetségének, ártatlan hazugságának e szülőtte. — Na, majd meglátjuk, mi lesz mindebből — mondá magában, miközben lassacskán fellépetett a lépcsőn. — Isten áldja meg a tisztelendő urat, ha hoz nekünk valamit. — Annyira belegyökerezett lelkébe az a gondolat, hogy valósággyá lett a hazudott és képzelt pap, hogy egy este, mikor szemüveggel és fátyollal kéregetett, egy hölgyben, a ki két centimost adott neki, felismerni vélte Donna Patrost, az unoka-hugot, ki bandzsított egy piczurkát.

Donna Paca és Frasquito azt a jó hírt hozták, hogy Obdulia lassacskán magához tér. — Lásd csak Nina — mondá neki az özvegy, — lesz, a mi lesz, vigyél Obdulának egy üveg pezsgőt. Próbáld meg, hátha kapsz a boltban hitelbe, ha pedig nem, teremts pénzt a föld alól is, mert a «gyereknek» nincs más baja, mint a gyengeség. — Benina úgy tett, mintha beleegyeznék ebbe a fényűzésbe, hogy ne ingerelje fel asszonyát s vacsora-készítéshez fogott. Hallgatag volt egész a lefekvésig s Donna Francisca zsörtölődött vele, hogy nem mulattatta, mint máskor, víg beszédekkel. Erőt vett magán a hősieg öreg asszony s zavart lelkével, sötét sejtelmekkel tele agyával elkezdett kerepelni, mint a szélmalom, hogy felvidítsa asszonyát énekléssel, ezer képzelt bohósággyal, míg csak az el nem tud aludni.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR.

BÚCSÚ

AZ ÖREG SZILFÁTÓL.

Öreg szilfám, itt a kertoldalon!
Hadd zengjen rólad is bucsúdalom.
Talán utolsó, melyet csüggeteg,
Tört lantomon mélázva pengetek.

Agg, csonka törzsed bár csaknem kihalt,
Megérdemelsz tőlem egy röpke dalt;
Száras galyad közt egy-egy zöld levél
Közös multunk emlékiról beszél.

Együtt éltünk át sok tavaszt, nyarat;
Most már velünk csupán a tél maradt.
Elfolyt felettünk majd egy század év,
Előttünk áll a végső enyhe rév.

Együtt értük meg e szörnyű időt,
Melyben az átok mind fejünkre nőtt.
Minden, mi szent, mi szép volt ekkorig,
Le van köztünk tiporva a porig.

Ránk szabadult a lángoló pokol,
Világunkon az élet haldokol,
Fenn hirdetik a gyilkos fegyverek,
Hogy állatok vagyunk, nem emberek.

Hogy' jutottál kertembe és mikor?
Kérdem, de nem felel a régi kor.
Ültettek-e? vagy egy vihar dühe
Erdők vadonjából sodort ide?

Jöttél mint egy száműzött idegen
S fogadtak a gyümölcsfák hidegen;
Büszkélkedve, saját keblök helyett
A kert szélén adtak neked helyet.

Azóta itt állsz tétlen őr gyanánt,
Kit a végzet ily meddő sorsra szánt.
Évről-évre búsan szemlélhetéd
A boldogabb szelid fák életét.

Míg őket a zöld lombos ágakon
Virág s gyümölcs diszíté gazdagon,
Te csak tengődtél itt testvértelen,
Mindig virágtalan, gyümölcstelen.

De megszerettél egy dalos madárt,
Melyet magas tetődön fészke várt,
Őt senki sem háborgathatta ott:
Téged dicsért, neked dalolgatott.

Árnyékodban, míg sűrű lomb fedett,
Gyakran láttál pihenni engemet;
Ki ott hozzám mindig bájolva szólt,
A szárnyas képzelet: a Múza volt.

Időd lejárt, a pillanat közel,
Mikor tőled örökre válni kell.
Enyészetre hajolt kopár fejed,
Maholnap itt üres lesz a helyed.

Most régi nagyság törpe romja vagy . . .
Búcsúzni jöttem: áldásban maradj!
A rád boruló titkos éjszakát
Néhány perczig dalom ragyogja át.

Talán a föld mélyén egy kis gyökér
Számodra életet majd esdve kér
S távol jövőn, a mit ma nem remélsz,
Egy új hajításban te is újra élsz.

DÉL.

A nyár királya, Dél, a sík határ fölé,
Kék égről hullva le, ezüstösen terül.
Nagy csend. Lángol a lég, hogy elfulad belé,
A tűzruhájú föld álomba szenderül.

A róna végtelen, nincs árnyék a mezőn,
Kiszáradt a forrás, a hol ivott a nyáj;
Az erdő távolabb, homályba rejtezőn,
Mozdúlatlan, nyomott, mély nyugalomban áll.

Csupán csak a magas, ért gabna rengeti,
Nem álmosodva el, aranyló tengerét;
A szentelt anyaföld e békés gyermeki
Bátran üritgetik a nap tűz-serlegét.

Olykor, mint lángoló lelkeknek sóhaja,
A susogó, nehéz kalászkok keplibül
Fenséges hullámvás kél lassan s elhal a
Látkör szélén, melyen ködös porfelleg ül.

A fűben itt néhány fehér ökör hever,
Fodros nyakán a nyál nyugodtan csörgedez,
S kíséri bágyatag, pompás szemeivel
Benső álmát, melyet soha be nem fejez.

Ember, ha szívedet kéj vagy kín tölti el,
S a fényes, sugaras mezőn talál a dél,
Fuss! a természet oly üres, a nap benyel:
Nincs itt öröm, se' bú, itt egy élő sem él.

De könnyet és mosolyt ha megutálva már,
S feledni vágyva, hogy van ember s földi harc,
S átkozni képtelen, vagy megbocsátni bár,
Élvezni egy nagy és komoly gyönyört akarsz :

Úgy jer! Hozzád a nap magasztosan beszél ;
Merülj könnyörtelen lángjába teljesen ;
S lassan megint a bűn s nyomor körébe térj,
Mergedzve hétszer az isteni semmiben.

LECONTE DE LISLE után, francziából

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

A budapesti egyetem elmúlt évéről¹

Tisztelt egyetemi közgyűlés! Tisztelt vendégeink!

Az egyetem tanácsának, tanári karának, hallgatóságának és összes vendégeinknek szíves köszöntésével foglalom el ma utoljára, még néhány rövid percre, ezt a széket. Utolsó kötelességem, hogy rectorátom évéről beszámoljak, rövid nyereség- és hosszú veszteségszámuláját bemutassam. Minthogy jelentésem s benne a múlt tanév történetére vonatkozó adatok sora nyomtatásban szét van osztva, talán szabad lesz nekem ez alkalommal magoknak az adatoknak ismétlése helyett néhány, rájuk vonatkozó, általánosabb megjegyzésre szorítkoznom.

Istenhozzádot kell mondanom három kartársunknak, kik örökre itt hagytak bennünket: egyik theologiai, másik matematikai oktatásunknak nemrég fő ereje, kinek tudásával csak szerénysége vetekedhetett; és a harmadik, kinek egyszerű és igaz lelke itt, a fejlődő lelkek világában, oláh testvéreink között magvetője volt annak a becsületes megértésnek, melynek ime, a borzalmak napjaiban, már természetét látjuk és áldjuk. A sok súlyos veszteség sorában, mely egyetemünknek tágabb előadó-karát az idén érte, eltemettük az újabb magyar középoktatásnak nagy emlékű pädagogiai szervezőjét is, ki bizonyára a síron túl is magyar tudásról, magyar erkölesről, magyar erőről álmodik, a melyeknek szolgálatára szentelte életét; és eltemettük a magyar physikai tudományok legnagyobb reményességét, olyan tudományos erőt, melynek pusztulásán érzett fájdalmunkat még büszkeségünk is alig enyhítheti hősi halálán.

De gyászunk esetei nem merítik ki még veszteségeink sorát. Meleg, köszönő kézfogással és hosszú, munkás nyugalmat kívánva kell búcsút vennünk még két kartársunktól, kik hosszú és érdemes munkásság után kathedrájuktól váltak meg: egyik tanári

¹ Rectori beszámoló az 1915—16. évről, 1916 szept. 30-án. A beszámolóknak pontos név- és számadatai külön füzetben nyomtatva jelentek meg és osztattak szét.

buzgóságának és atyai szívének kedves emlékét hagyva közöttünk és tanítványai között; a másik egyetemünk művészettörténeti intézetének alapításával örökítvén meg ritka buzgalnú és sikerű működésének nyomát.

Tanszékóktól es körünkből távozásuk körülményei újból éreztették egész egyetemünkkel, a mit karaink és tanácsunk ismételve hasztalan hangoztattak, hogy az 1912: LXV., úgynevezett nyugdíjtörvénynek bizonyos határozmányai mennyire meg nem felelők nemcsak egyetemi, hanem általában tudományos életünk feltételeinek. Így különösen az a rendelkezése, mely a hetven éves korhatár esetleges meghosszabbítását tisztán a ministertanácsra bízza, semmi beleszólást nem engedve a legilletékesebb, sőt talán egyedül illetékes hatóságnak, magának az egyetemnek. Ezt a rendelkezést a gyakorlat nemcsak nem enyhítette, hanem teljes ridegséggel érvényesítette, midőn egyetemünknek nem egy kitűnő tanárra vonatkozó, illetőleg a tudományos oktatás érdekében tett felterjesztése indokolás nélkül mellőztetett. Ha már a kormány ragaszkodik ahhoz, a mi nézetünk szerint helyt nem álló törvényt magyarázathoz, hogy a nyugdíjazás az elért korhatárral feltétlenül elrendelendő, de ministertanácsi határozattal mégis elhalasztható: fölmerül a kérdés, nem jobb lenne-e egy, semmiféle kivételt nem ismerő korhatár. Igaz, hogy ez még értékes tudományos es tanító erők elvesztését is jelentené; de hisz a mai, csak néhány esztendeje fennálló rendszer mellett is hány ilyen kiváló erőt kellett már eddig elvesztenünk? És nem vesztett-e valamennyiünk munkakedve azzal a, minden ilyen eset terjesztette keserűséggel, hogy vesztésünk oka nem is maga a törvény? Ha ez a törvény kivételt nem ismerne, a belőle következő veszteségekért legalább kárpótolna bennünket minden igazi tudományos életnek multhatatlan erkölesi föltétele, mindnyájunk függetlenségének biztosítása. Ha nem volna korhatár, minden egyes, hivatalból történő nyugdíjazást indokolni kellene. Most van korhatár, de esetleges mellőzését nem kell indokolnia senkinek és nem is indokolja senki. Ez az, a mi aggasztó, bizalmatlanságot keltő, a függetlenség érzésébe ütköző, természete szerint ellenkező a tudományos élet természetével és föltételeivel. Vagy a még értékes és hasznos erők munká, érvényesülése legyen biztosítva az egyetemnek, vagy kivételt nem ismerő, egyenlő elbánással a függetlenség mindnyájunknak. Szóval vagy ne legyen korhatár, vagy ha van, hát — legyen.

Bocsánat ezért a kitérésért, melyre az «ürült nyomoknak» elémtűnő képe vezetett. Ezeken a nyomokon már a múlt év folyamán új és kiváló erők indultak: egyetemünk minden karának tanártestülete gazdagodott számban és erőben. Köszöntöm őket azzal a

szíves kívánsággal, hogy az ő jövő munkásságuk sikere legyen az a legfényesebb mozzanat, mely az emlékezetet az én rectoriságom idejére, mint az ő kineveztetésök idejére még visszavezeti. Köszöntöm együtt és egyenkint ; tisztelettel és hálával azokat, a kik tudományos eredmények koszorújával pályájoknak csak új állomására érkeztek közénk, bizalommal és reménynyel azokat, a kik fiatal lelkesedéssel hozták el zálogát annak, hogy nemcsak az ő jövőjük lesz ez az egyetem, hanem ennek az egyetemnek is jövője lesznek ők.

Velük együtt köszöntöm azokat a kartársainkat is, kikre ezeknek a vézszel terhes napoknak sötét felhői közül sugarak estek : a kik legfelső kitüntetésben részesültek. Köszöntjük őket, büszkén nemcsak kitüntetésükre, hanem még inkább arra a tisztességre, melyet e szomorú időkben a szív és elme csataterein, az emberszeretet, jótékonyság, művelődés érdemes szolgálatában maguknak és az egyetemnek szereztek.

Különben ezt a szolgálatot tehetségünk szerint igyekeztünk végezni valamennyien, abban a tudatban, hogy a fenyegetett jövő kulturai követelése velünk és a kezünkre bízott nemzedékkel szemben oly nagy, hogy valósággal bármily megfeszített erővel végzett munka sem több ma ebben az országban a legegyszerűbb kötelességteljesítésnél. Tanító munkánk sikerében segített a nagy idők tanulsága, mikor e szörnyű pusztulásnak hallgatóságunkra váró munkapótlásáról zúgta fülébe az intelmet : «Discite, moniti!» Az intettek megértették és megfogadták a szót. Nemcsak azon a két ünnepen arathattuk oktató munkánkban igaz örömét, melyeken négy kitűnő tanítványunkat tüntette ki ő felsége ajándék-gyűrűjével, hanem az esztendőnek úgyszólván valamennyi napján. Nem csupán a magam tapasztalása, hanem a legtöbb tanártársamé, hogy hosszú egyetemi pályánk alatt alig értük párját annak a figyelemnek, szorgalomnak, kitartásnak, melyet a háború kitörése óta megfoghatott hallgatóságunkban tapasztalhatunk, melynek pedig az étellel nehezebb küzdelmet kell folytatnia s a melynek jórészt szíve is nehéz : legalább a fele gyászt visel.

Hallgatóságunk megfogyott, kevesebbre olvadt a három év előtti számnak felénél, így is, legalább az orvosi és bölcsészeti karon, nem jelentéktelen részét leányok teszik. De mind, a kiket sorsunk ide rendelt és itt tart, igyekeztünk és igyekszünk méltók maradni azokhoz az egyetemi polgártársainkhoz, a kik a harettereken küzdelmek érettünk. Tisztelettel és szeretettel gondolunk rájuk ; feltjük őket, gyászoljuk őket, várjuk őket. Rájok is gondoltunk, mikor vezéreiknek, kik győzelemre vezették őket és győzelemre fogják vezetni ügyünket, halánk jeléül egyetemünk diszpolgárságát, tiszte-

leti doctorságát ajánlottuk fel. Mint nemzetünk erkölcsi javainak hivatott őre és ápolója, egyetemünk határozatával a nemzet erkölcsi közérzésének is kifejezést kívánt adni a becsületnek, hűségnek, hősiségnek ama történeti példái iránt, kiket szövetségeseinknek nevezhetünk.

Így lelkünkkel, szívünkkel újra meg újra oda szállottunk, hol nemzetünk sorsa dül el s hol a mi elnéptelenedett tantermeinknek hősi népe vérzik. Tiszteletünk és szeretetünk kötelességérzetünket is táplálja irántok. Velünk együtt érzi ezt a kötelességet az egész magyar társadalom, érzi különösen azok iránt a haligatóink iránt, kiknek pályáját a háború megakasztotta, a balsors pedig áldozataik, szenvedéseik, sebeik jutalmául megszakítással, talán tönkretétellel fenyegeti. Azok iránt, kik e nagy küzdelemből segítségünkre szorulva fognak visszatérni, hogy régi helyüket itt a mi padjainkon elfoglalhassák s életök feladatát majdan betölthessék. Nemcsak a csodálat, hála, részvét érzései azok, a melyek lelkünket az ő sorsukkal foglalkoztatják, hanem az aggodalom culturánk jövőjeért, melynek szolgálatára indultak, midőn a trombitászó megállította őket. Lesz-e majd elég munkása ennek a culturának s nem épen a hivatottak dülnek-e ki útközben, dolgukvégezetlen?

Ez a jövő, a mi magyar culturánk jövője elég aggodalmat kelthet bennünk, nem is csupán a rettentő vérveszteség miatt, hanem azok miatt a napról-napra növekvő nehézségek miatt, melyek a tudós képzés útjában emelkednek. Egyfelől az életnek hallatlan drágulása, másfelől az a kedvetlenítő, leverő tapasztalat, hogy az igazi szellemi, meg az üzleti és anyagi munkának értékviszonya a háborús évek alatt az előbbinek kárára hihetetlen mértékben megváltozott. Mindez kétségtelenül borús távlatot nyit a jövőbe. Mikor épen az az osztály, mely tudományos pályára készülő ifjúságunkat eddig legnagyobb számmal szolgáltatta, anyagiilag szinte roskadozik; mikor a tudományos pályákra való előkészület költségei szinte hihetetlenül megnövekedtek; mikor maguk a pályák szükséggel és nyomorral fenyegetnek: meg fogja-e találni culturánk jövőben is, még pedig a szükséges számmal, hivatott vezetőit, buzgó képviselőit és tisztességes munkásait? Úgy látom, e részben válság felé megyünk, melyen csak a magyar államnak és társadalomnak egy nagy elhatározása segíthet: a szegénysorsú tanulóknak az eddiginél sokkal nagyobb számban való, sokkal kevésbé akadémikus és sokkal bőkezűbb támogatása. Csak így kerülhetjük ki tudós pályáink elnéptelenedését, a *culturális gyermekhalandóságot*, tehetségeknek kifejlődésük előtt való tömeges pusztulását. Bizom a mi kimeríthetetlen áldozatkészségű,

meghálálhatatlan jóságú és ebben mély bölcsességű magyar társadalmunkban, hogy ezt a végzetes helyzetet, ezt a kiáltó szükségét is meg fogja érteni, a mint megértette ma egy eve e helyről hadviselt szegény hallgatóink érdekében hozzá intézett kérésemet — alapunkra eddig egyetemi gyűjtéseink történetében példátlan összeget, közel 170,000 koronát, adományozva. Legyen ez az összeg büszke sebeknek gyógyító írja s jövő veszedelmeknek megelőző szere!

Csak minél előbb vezesse vissza győztesen őket, hős fiainkat, az Isten. Ime gyámolító kezünk, ölelő karunk, kész koszorúnk várja a visszatérőket. De hát a kik nem térnek, nem térhetnek soha többé vissza? Azért azok sem maradnak végkép távol, azok is csak ellátogatnak hozzánk ebbe az ő régi hajlékukba, ha nem is mint tanítványaink. Ám a német bölcselkedőnek ő rájuk nézve is igaza van: azok a legjobb tanítványaink, a kik nem maradnak mindig tanítványaink. Így ők is. Minden előadásunkon, melynek erkölcsi vonatkozása van, — és voltaképen melyiknek nincs? — ott lesznek előttünk, körülöttünk, velünk. Sebeikre mutatnak és arra a célra, melyért elvérezték. Ott lesznek a magunkba vetett hitünk támogatóiul, erkölcsi fölemelkedésünk útmutatóiul, áldozatkészségünk példáiul. Így lesznek ott ezekben a termekben, nem tanítványaink, hanem erkölcsi mestereink gyanánt.

Az egyetem kegyeletének koszorúját nyujtom nekik, mikor itthagynom ezt a rectori széket. Megnyugvással hagyom itt, mert kitűnő utód foglalja el helyettem. Tudom, hogy nem kívánhatok neki az ő jó szíve szerint jobbat, mint hogy: a mint az én elődöm a távozók rectora volt, én, fájdalom, a távollevők rectora voltam, legyen ő a visszatértek rectora!

Beöthy Zsolt.

Echegaray.

(1832—1916.)

Néhány regényírón kívül a XIX. századi spanyol irodalomból csak Echegaray drámái költészete jutott által a Pyraeneusokon s ragadta meg a mívelt Európa figyelmét. Hazájában sem tett a XIX. század drámaírói közül egyik sem olyan általános és mély hatást, egyik sem uralkodott oly korlátlanul színpad és közönség fölött, mint Echegaray. Mégis mind a korabeli kritika, mind az irodalomtörténet vonakodott az őt megillető elismerésben részesíteni s elődeit, Ayalát és Tamayót ép úgy többre becsülték nála, mint a hogy' többet vártak utódaitól. Midőn 1905-ben a Nobel-díj, a melyen Mistrallal osztozott, nemzetközi elismeréshez juttatta, hazájában újra csak heves irodalmi harc tört ki az agg költő irodalmi jelentősége fölött. Főként

azt nem tudták neki megbocsátani, hogy a nemzeti hagyomány megszakításával mintegy «kosmopolita intermezó»-t képviselt három évtizednyi vitathatatlan uralmával a spanyol színpadon. Ennek tulajdonítják külföldi nagy sikereit is.¹ Másrészt Echegaray nem az irodalmi mesterség iskolájában nőtt fel. Későn, negyvenéves korában kezdett csak drámaírással foglalkozni, addig csupán mint a madridi mérnöki főiskola kiváló tanárát, mint jeles matematikust ismerték. Kora politikai mozgalmában is élénken részt vett, többször viselt ministeri tárczát, sőt egy ízben a számkivetés keserű kenyerét is kellett ennie.

Közelfekvő tehát az a gondolat, a mit nem is győztek eléggé a szemére vetni, hogy a matematikus észjárásával s módszerével alkotta színműveit. A szerkezet szilárdsága, a jelenetek következetes fejlesztése, a megoldás szigorú logikája — az exact tudomány művelésének köszönhető, de innen erednek egyszersmind hibái: az elvonas túltengése, a jellemzés egyoldalúsága, a bűnhődés kegyetlen következetessége, főként azonban az élet sokféleségének néhány általános formulába való egyszerűsítése. Pedig az emberi élet nem képletek szerint igazodik, sokkal gazdagabb, színesebb, következetlenségekben s véletlenekben dúsabb, semhogy bármilyen általános tételbe lehetne szorítani.

Mindezeket alapjában véve nem lehet tagadni. Echegaray költészete kétségtelenül szakítást jelent, ha nem is a spanyol dráma régi hagyományaival, de mindenesetre kora drámai irányzatával, másrészt valószínű az is, hogy intenzív és annyira sajátos természetű szellemi munkássága, tudományos működése nyomot hagyott szép-irodalmi tevékenységén. Mindkét kifogásnak merev odaállítása azonban túlzás. Túlzás mindenesetre az utóbbi: magunk részéről inkább irodalmi hatásokból magyaráznók drámáinak említett sajátosságait s e befolyások nyomait nem is nehéz fölkeresni.

Az 1873-i önkéntelen párizsi tartózkodás bizonyára döntő hatással volt Echegaray írói pályájára. Drámai munkássága tulajdonképp ez esztendővel kezdődik. Így az ifjabb Dumas befolyása félreismerhetetlen már első, egyfelvonásos vígjátékán (*El libro talonario*, 1874.). Mint a XIX. század sok kiváló drámaírója, Echegaray is a francziáktól tanulta a drámai szerkesztés technikáját, a hatásos és lebilincselő elrendezés művészetét, az eleven és ragyogó

¹ Nálunk a 90-es években érte el népszerűsége tetőpontját. Művei fordításával Patthy Károly, Szalai Emil és Huszár Vilmos szereztek maguknak érdemet. Hosszabb tanulmányban Haraszi Gyula méltatta költészetét és elemezte drámáit. (*Budapesti Szemle* 1891. 66. köt.)

párbeszédet. A cselekvés fölépítésének e fölényes biztonságot bizonyára a párisi színpadon kell inkább keresnünk, mint a madridi főiskola katedráján. A hatás így inkább külső; a thesis-dráma iránya kevésbbé érvényesül nála, s az erkölcsi irányzat, a szigorú, sőt fanatikus morális fölfogás már kevésbbé Dumasra, mint inkább a régi spanyol drámái hagyományokra vezetendő vissza. Calderon erkölcsi világnézetének kérlelhetetlen szigorúsága erősen meglátszik első romantikus, történeti tárgyú tragédiáin. (Erre már nyomatékosan rámutatott Haraszti Gyula.) A házasságtörő nő kegyetlen bűnhődése nem annyira a *Tue-la!* elvének, mint inkább a *Medico de sa honra* (Saját becsületének orvosa) költőinek vitathatatlan befolyása. Beatriz rémes bűnhődését (*En el seno de la muerte*, A halál ölében) még el tudjuk viselni, de valósággal lesújt azon drámáiban, hol ugyanez a sors vár nemcsak a vétkesre, hanem a pillanatnyi megtévelyedés vagy megingás áldozataira, sőt az ártatlan könnyelműség is végzetes következményeket rejt magában. Leonor de Mejia (*Mar sin orillas*, Tenger part nélkül) nem vallja be jegyesének egy ifjúkori tévedését, melyért pedig nincs mit szégyenkeznie, s mégis nemcsak önmagát, hanem Leonardót is az örvénybe sodorja. Ez valóban a spanyol fatalismus, mely kegyetlenebb, mint Dumas sentimentalis szigorúsága; ez megrikat, könnyre fakaszt, az csak éget, de nem olvaszt, lesújt s nem emel föl. Bűnhődik maga az erény is.

E ponton kapcsolódik hozzá egy másik irodalmi befolyás, mely inkább eszmei, s ez Hebbelé: az egyéniség bukása a világgal szemben. Az egyéniségnek örökletes bűne a saját nagysága, el kell pusztulnia, mert embertársai fölé emelkedik. A *Maria Magdalene* Meister Antonja mennyire rokon Lorenzóval (*Ó locura ó santidad*, Őrült vagy szent, 1896.), kinek fanatikus becsületessége romlásba dönti önmagát és családját. S nem tudott szabadulni e felfogástól még drámái pályája végén sem. Roberto Pedrosa (*El estigma*, A bélyeg, 1895.) tipikus példája az egyéniség vértanúságának. Ebből s nem a matematikából magyarázhatók hiányai is: személyei nem annyira önmagukért, mint eszméikért élnek s gyakran esik abba a hibába, mint Dumas-fils, hogy némelyik művében szinte összes személyein az író hangja uralkodik. Alakjait egyoldalúan teremti meg s az eszme kedvéért néha lehetetlen helyzeteken is keresztülhajszolja őket. Logikája gyakran viszi valószínűtlen jelenetekbe s a következetesség kedvéért megfosztja embereit a reális élet apró következetlenségeitől. Hőseit eszmékből gyúrja s elfelejti őket a valóságba beállítani. Az élet sokszor inkább háttér nála, mint környezet.

Mindez idegen hatások ellenére félreismerhetetlen azonban az író sajátos egyénisége és sajátos világfölfogása. S e fölfogás teljesen

nemzeti, spanyol, bármennyire tagadják is kortársai. Egy Lorenzo, egy Matilde és Fernando (*Mancha que limpia*, A folt, mely tisztít), egy Roberto Pedrosa, az erény, az önfeláldozás, a kötelességérzet e fanatikusai és martirjai csak spanyol földön teremhetnek. Az önérzet túlhajtása a büszkeségig, a becsület göggye a bukásig, csak spanyol környezetben képzelhető el. Roberto atyja becsületéért föláldozza a magáét, vele együtt szerelmét és egész jövőjét; mentiséget, segítséget nem kér senkitől, elszenvedi a büntetést másért, de erkölcsi heroismusa jutalmat nem vár, sőt úgy érzi, hogy ez szégyen s a megjutalmazott erény megszűnik erény lenni. Matildében a hála és kötelességérzet legyőzi a szerelem hatalmát; nála a szenvedélynek nincs joga, a végzet kegyetlen hálójában kell vergődnie, melyből csak az önfeláldozás váltja meg — a halálba. Az erkölcsi törvény mindig győz a szenvedély fölött s a vértanúság kötelességének tudatában Echegaray hősei emelt fővel haladnak a bukás felé. Igazi végzettragédiák ezek, nem a XVIII. század végének fölfogásában, hanem a görög dráma szellemében: az apák bűneiért lakolnak az utódok, a végzet elől nincs menekülés, kérlelhetetlen erővel csap le a legváratlanabb pillanatban, a hatalom és boldogság teljességében sújt le borzasztó hatalmával. Végzet és önfeláldozás, ez a két sark, mely körül Echegaray egész erkölcsi világa forog, s ez valóban spanyol fölfogás, amlyira régiesen, katolikusan és barokk módon spanyol gondolat, hogy szinte érthetetlen előttünk, miért látják költészetét annyira kosmopolitának honfitársai.

Költői pályája végén Ibsen hatását is megélte a termékeny drámaíró. S ez nála annál különösebb, mivel egész addigi iránya szinte homlokegyenest ellenkezik vele. Nem is történt ez átalakulás minden razkódás nélkül. Eleinte küzdött ellene, de a *Don Juan fia* című drámája (1892.) már a címében egyenesen bevallja, hogy Ibsen *Kísértetei*-nek olvasása sugallta. (*El hijo de Don Juan*. Drama inspirado por la lectura de la obra de Ibsen titulada *Gengangere*.) Az átöröklés problémája, mely tudományban és művészetben anyai vita tárgya volt, íme a maga legsötétebb következményeiben tárul elénk. Igaza van kritikusainak, valósággal pathologikus dráma s Ibsen örültjének megrendítő mondása: «Anyám, add nekem a napot!» Echegaray hősenek ajkán végül szinte akaratlanul komikumba megy át. Úgy látszik, Echegaraynak egyenesen célja volt az eszme torzítása s nevetségessé tétele, legalább erre mutat a bevezetés sajtósájos mentegetőzése, melyben e végső mondásnak (Madre, dame el sol!) túlzottan symbolikus jelentőségét ad.

De bármennyire küzdött is e végzetes hatás ellen, másodvirágzásának alkotásai mind a realizmus jegyében készültek, bár önmagát,

régi eszmóit megtagadai sohasem tudta. Azért minden szépségük s nagy hatásuk ellenére is többé-kevésbbé hybrid alkotások: valami össze nem egyeztethető, önmagával meghasonló, önmagát megsemmisítő gondolkozás érezhető ki belőle. Teljesen érthetetlen s ezért különösen tragikus és érdekes *Mariana* (1893) alakja. Határozottan rossz, kaczer nő, a ki szerelmével gonosz játékot űz, de ezzel egy végzetes kötelességet vél teljesíteni: anyja boldogtalanságáért bosszút akar állni azon a férfíun, a kit szenvedélylyel szeret. E különös szenvedély, az önfeláldozás anyja emlékéért kergeti a halalba őt s mindazokat, a kik szeretik.

Pedig Echegaray az igazi ibseni drámát már akkor megalkotta, mikor még nem tudott Ibsenről. Legnagyobb alkotása, *A nagy Galeoto* (1882) kétségtelenül ibseni tárgy. Hőse a nagy kerítő, maga a társadalom, a mely a maga kicsinyes és alacsony tömeggondolkodásával, apró rágalmaival és pletykáival három embernek tiszta barátságát megbontlasztja, az erényt megmérgezi és vétekké alakítja. Ez ellen hiába minden küzdelem, először a férj bukik el, majd a nő és a nemes barát, a kik tisztaságuk és becsületük hitében szilárdan meg akarnak állni; a tömeg aljassága végül is egymás karjaiba kergeti őket.

E drámája nemcsak költői tehetségének magaslatán mutatja, hanem valósággal jelképezi egész irányát: fölépítésében és szerkesztésében, mint thesis-dráma Dumas-fils hatására vall, eszméje Hebbeltől származik, alakjai Echegaray saját véréből való alkotások s megoldása Ibsen felé mutat.

Így érthető Echegaray költészetének sorsa saját hazájában. Valóban merően új és eredeti jelenség, legalább a korabeli drámai hagyománynyal szemben. A közönség nagy lelkesedéssel fogadta, de a hivatalos elismerés mindvégig elzárkózott tőle. A XIX. századi Spanyolország, mely anyagi és szellemi javakban annyira leromlott, féltő gonddal őrizte minden értékes és értéktelen hagyományát. Az irodalmi kritika is ezekben látta a továbbfejlődés útját s Echegaray forradalmi megjelenése valósággal megdöbbenette. Nem tudta megérteni s azért nem akarta elismerni. Annyira megszokta a régi, kopott pénzek csengését, hogy nem akarta megbecsülni azt, a ki új érczet hozott forgalomba. Echegaraynak megvolt az a bátorsága, hogy kora hagyományainak terhét lerázza, új utakat, új értékeket keressen, de ezzel kihívta maga ellen kortársai ítéletét. Így teljesedett be rajta saját tragikai eszméje: hatalmas egyénisége annyira kortársai fölé emelte, hogy ez lett bukásának forrása.

Király György.

ÉRTESÍTŐ.

Ujabb magyar regények és novellák.

- Gárdonyi Géza : *Szunyoghy miatyánkja*. Bpest, Singer és Wolffner, 1916.
Csathó Kálmán : *A varjú a toronyórán*. Bpest, Singer és Wolffner, 1916.
Szini Gyula : *A tűzjészek*. Bpest, Légrády-testvérek, 1916. — Kosztolányi
Dezső : *Bűbajosok*. Bpest, Franklin-Társ., 1916.

A magyar elbeszélő költészet eleven organismus. Évről-évre kilajjt, hányja virágát, meghozza gyümölcsét. Nem árt annak sem a hó, sem az «executio», még a háború maga sem. Olvasóközönségünknek, folyóiratainknak szükségük van bizonyos mennyiségű regényre és novellára, s a mire szükség van, az meg is terem. Itt-ott kitoldják némi behozatallal, de ezzel szemben jogosan hivatkozhatunk kivitelünkre is. Nagyjában már fedezzük a piac szükségleteit, sőt akad fölösleg is, jobb időkre, kedvezőbb conjuncturákra. És termelünk nemcsak novellát, napilapok tárcza-rovatai számára, rövidet, gyorsat, fürgét, egy pusztá ötletből novellává elnyujtottat, hanem regényt is. Regényt ma, a mikor az elmélyedéshez, a concentrációhoz, a nagyméretű alkotások kigondolásához, tervezéséhez és végrehajtásához oly kevés a türelmünk s oly zaklatott az idegrendszerünk.

Két nagyobb és egy kisebb regény került e napokban kezembe. És kívülök egész sor novella-kötet. Nem valamennyi egyformán érdekes, de mindegyik örvendetes jele irodalmi életünk ébren virrasztásának e nehéz napokban.

Az éire Gárdonyi Gézáat helyezem *Szunyoghy miatyánkja* című regényével. Az új Gárdonyi-könyv szívesen időzik az emberi életnek nem mindig csillogó és tiszta felszínén ; kellemes és fordulatos, változatos és szórakoztató mesét mond : ügyesen kigondolt keretével széjjel tagolja történetét, s ha az érdeklődés az olvasóban ellankadna, mindig új fogással ébreszti föl. És mégis önkénytelenül, talán szándék

nélkül nagy sebeket tár föl ez a regény. Egy hányt-vetett emberi lélek nem közönséges szenvedéseit, nem dicső kalandjait, tévelygésekben botlását, gyötrelmekben fölemeltetését, hitben megigazodását. Mintha a költő szeretné föltárni hőséneke sebeit, aztán megint jótékony fátyollal le is takarni. Mintha maga elmulatna, míg Szunyoghgy Dániel életét elbeszéli és mulatás közben mégis kicsordulna a könnye.

Van valami a Copperfield lebilincselő subjectivitásából abban a módban, a mint a regény hőse a gyanakvó rendőrtisztviselőnek Fiumétól Siciliáig elmondja önéletrajzát. Szunyoghgy Dániel szegény volt és elhagyott, üldözött és félreértett, mint a kis Dávid. Az iskolában megszegényítették, megpofozták, megugdosták jogtalanul, mint Dickens gyermekhősét. De igazságot is szolgáltatottak neki, megedzették önérzetét, harczra készszé nevelték. A gyermek ifjává serdült és megszeretett egy kis lányt, elszegényedett grófnak halvány, vézna gyermekét. A mikor szerelmük titka kiderült, Daninak a lány apja megint a meggyalázás tüzes bélyegét sütötte homlokára. De a lány mégis az övé lett. A hitese felesége. És élt vele, a nyomorult falusi tanítóval, a legédesebb boldogságban. De Isten nem szánt hosszú életet ennek a boldogságnak. Előbb elvette az asszonyt, aztán egyetlen gyermeküket. Szunyoghgyt földönfutóvá tette a halálos bánat. Beállott bányásznak, pénzt szerzett, aztán elment gazdalkodni valahová Isten háta mögé. Földet bérelt, feleségül vette a gazdasszonya szép leányát. Az új asszony hűtlen volt hozzá, megcsalta a szomszéd birtokossal. Mit tegyen vele? Megölje?

«Mire jó? Színpadra való az ilyesmi. Imádkoztál-e, Desdemona? Intelligens ember nem ordít és nem fojt.

De Zelkeyt . . .

Mire jó? A feleségem hűtlensége nem tisztul meg attól, mint az inggallér.

Magamat?

Mire jó? Margit nekem csak feleségem volt. Más az élet és más a feleség. Élet csak egy lehet, feleség több is».

Az asszony távollétében fölgyűjtja a házukat, de úgy, hogy azt higgyék, maga is odaégett. Azzal elrohan hazáról, fölül a vasútra, indul Fiumébe, Fiuméből az új világba. Már a hajón összeismerkedik egy kedves és szomorú özvegyasszonynyal. Majd megvigasztalják egymást . . .

Gárdonyi Géza a szokottól eltérő megoldását rajzolja a régi problémának. Neki az asszony meggyilkolása, a Dumas-féle *Tue la!* elkopott színpadi romantika. A csábító kérdőre vonása nem tisztítja meg az

asszonyt hűtlenségétől. Az öngyilkosság? Merő örület. Miért? «Élet csak egy lehet, feleség több is». A ház fölgyújtása természetesen nem megoldás, inkább csak symbolum. A hajlékkal együtt ég el az egész mult, a kapocs, a mely két embert összekötött, a bizalmas bensőség, az együttélés ezer intimitása és egyetlen lehetősége. A megoldás abban a negativumban van, hogy Szunyoghy nem öl. És abban a positivumban, hogy a hajón már rátalál a harmadikra. De bár ezt a harmadikat megtalálta és élete folyamán talál még egy negyediket, ötödiket is : azt a költő érezteti velünk, hogy az első mégis egyetlen marad. Annak a tisztasága, hűsége, odaadása, gyermekes és bájos gyámoltalansága mint csillag ragyog Szunyoghy Dániel életútjai fölött, soha el nem boruló ragyogással.

Ebben a gyengéd és lovagi hódolatban van valami jóleső költészet. Az egész regényben pedig annyi szívjóság, megbocsátás, megértő belátás, hogy végül mégis oda kell jutnunk : ezeknek a nem művészi, csak erkölcsi értékeknek dolgában Gárdonyi most a legnagyobb. Igaz, nem ezek döntik el a regény becsét, de eldöntik az íróét, az emberét. Gárdonyi Géza oly szép hitvallást tesz tiszta humanismusáról és szelid bölcseségéről, hogy néha azt hisszük : Prospero beszél, a shakespearei varázsló. Hogy aztán ezt a bölcs, jóságos és megtisztult embert érezzük a gyengemécsű rendőrtiszt karmában, hogy ezt kell féltenuünk a készen tartogatott kézibilincstől, — a míg a végén ki nem derül az igazság — az a költő fogása, a mely nem nekünk, hanem a regényfaló, izgalmaikon lízó közönségnek szól.

A műveltebb olvasó túlteszi magát ezen, a regény szerkezeti fureságával nem sokat gondol, hanem levonja a tanulságot Gárdonyival együtt az új regényből. Szunyoghy Dániel megváltoztatta a miatyánkját. Az ő imádsága ez : Sed libera nos a phantasia nostra. A phantasia az ember megrontója. «Szomorkodni az értelem nem szokott : csak a phantasia szomorkodik Mindig a phantasia. Csak imádkozzon egyet délelőtt is azzal a szóval, a mit ajánlottam». A képzeletet az ember talpa alá szegheti. Ki nem irthatja, nem is volna jó, de megfékezheti. A ki ura a képzeletének, ura a tetteinek. Az nem szökik el ebből az életből, mert tudja, hogy innen nincs menekvés. Az nem öli meg a más életét, mert tudja, hogy számadással tartozik érte. Szunyoghy Dániel élete iskola. Az élet iskolája. De a bölcsesség, a melyre az újvilág utasa tanít bennünket, Gárdonyi Gézát vallja mesterének.

*

Csathó Kálmán neve gyéren forgott az irodalomban : ujságokban, folyóiratokban olvastuk néhány elmés, művelt főre valló utleírását, æsthetikai, különösen színházi és dramaturgiai fejtegetését. Most egyszerre, minden félénk kísérlezetés vagy novellás pályakezdés nélkül testes regénynyel lép az olvasó közönség elé. *A varju a toronyórán* művének symbolikus, kissé stilisáló czíme. A regény maga nem symbolikus, nem is stilisált. Becsületes, egyszerű történet, fiatal lányok számára, fiatal lányok oktatására.

Költői érzés az új regényíróban csak kevés van, az is gondosan elrejtetik. Alakjai csaknem mind jól megfigyelt, élő, húsból és vérből való emberek, de egyik sem szenved a vér kiáradó bőségében, egyik sem ragadtatja el magát, jól temperált, kellemesen fűtött regényhősök ezek, több bennük az arithmetika, mint a regényesség. Mindez azért felőtölő, mert fiatal írónak első regényéről van szó. Soha ennyi józanságot, ennyi számítást! A terjedelmes regény mozgatója egy ravasz kis lány, a ki végig tánczol két vőlegény karján, a míg a harmadikat, az igazit megcsípi. Az első vőlegényt egyszerűen faképnél hagyja ; a másodikat a tulajdon nénjétől hódítja el ; a harmadik a másodiknak az a pja, és mivel ez a második bűnbánó kebelrel visszatér mégis az eredeti menyasszonyához, így a nő eselszövő hősnőnk anyósa lesz a tulajdon testvérének és a volt vőlegényének. Bonyodalmas családi kapcsolatok. De nem ez a historia gyengéje. Az organikus hiba ott van, hogy a regény nem a szerelemnek, hanem a házasságnak játéka és épen azért sivár benyomást tesz túlságosan hangsúlyozott teleológiájával. Domokos Lenke a regény első lapján tudja, hogy Sivány László nyugalmazott főispánt akarja megkaparintani. Hogy ezt a regény utolsó lapján elérhesse, közben 340 lapon keresztül nem épen épületes dolgokat művel. Hiszen igaz, manapság nem könnyű egy szegény lánynak férjhez mennie. Különösen olyan méltóságos úrhoz, a kinek két kastélya van, három háttas lova csak Budapesten, két lakása ugyanitt, fia helyben, elvált felesége Párizsban (az asszonyt — egészen Jókai stílusában — eltemettette a gőgös úr a látszat kedvéért, üres koporsóban). De ez az erőlködés Sivány László ő méltósága nevéért, kezéért nincs arányban a czéllal, a melyre az eszes és szép Domokos Lenke föl-tette egész energiáját.

Csathó érdeme nem is a mesének kigondolásában, hanem inkább elmondásában van. Meglepő az az ügyesség, a melylyel a néki szokatlan területen mozog. Oly könnyedén, biztosan, folyamatosan, sőt elegánsan beszél el, mintha húszt kötet maga szerzette regény és novella díszlegne polczán. Oly érdekesen szólaltatja

meg alakjait, mint csak a színpad kitűnő ismerője. Talán nem is a regényben, hanem a drámában lesz tehetségének igazi tere. Mindenesetre azonban már első művével bizonyosságát adta, hogy író, nem csak dilettans. Így csak az igaziak szólalnak meg.

Környezet-rajzolója is tehetséges íróra vall. Láttá és jól megfigyelte embereit, minden gyarlóságukkal, gyengeségükkel és kevés erényükkel. Az író enyhén pessimistikus világfölfogására vall az, hogy szívesebben időzik két hősnője közül a léhábbiknak cselszövéseinél, apró gonoszságainál, csaknem veszedelmes kisiklásainál, mint a jobbiknak tiszta és nemes szenvedéseinél. Mintha félve kerülné az érzelgest, mint hőse, Sivány László, a gentry főispán, a negyvenhat éves férfi, a ki húsz esztendő leánynyal úz szerelni játékot, míg aztan rajta nem veszt a merész játékon. A kis Domokos Lenke is játszik. De ő fiatal, tehát nyer. Az ifjúságé a diadal.

*

Szini Gyula kétségkívül művelt bíráló. Sokat tapasztalt, utazott, olvasott és szakadatlanul tanul ma is. Kritikáiban nem valamely rendszerhez kötött, egyoldalú szemlélet uralkodik, hanem az ízlés. Ez az ízlés finom, kissé francziáskodó, mégis eredeti.

A regényíró Szini Gyula is francziás. *A tűzfészek* című új regénye nem nagyszabású alkotás, nem is egészen egészséges: az actualitás láza érzik kivitelén, conceptióján, az elmélyedés hiánya, a megírás sietsége. De itt-ott elmondásában van némi érdekesség, szinte drámai lendületű. Egy franczia consul a Balkán egyik fővárosába vetődik diplomatai pályájának változatos fordulói közben. A kis állam nagy ministerelnöke, Angarin és leánya, Lyubica, keverik a kártyát abban a bűnbartlangban, a melynek erőszak, önkény, összeesküvés, tör, revolver, egy szóval: balkánpolitika a mulat-sága és komoly foglalkozása. Az író tiszteletreméltó elfogulatlan-sággal keresi a nagyságot és erőt ezekben a kétes tisztaságú potentátokban, és élesszemű satírával helyezi az egész társaság feje fölé a Goszpodart, az idegen eredetű uralkodót, makacs, rossz-hiszemű és korlátolt zsarnokát a barbár országnak. A nyomorúságos, állati sorban vergődő tömeg fölé emeli azt a vékony réteget, a melyből a vezetők sorakoznak, hol művelt emberek, idegen culturák emlején nevelkedettek, gyanus intellectuel-ek, mind egyformán rothadt erkölcsűek, vagy fanatikusok, vagy megvesztegetettek, mind rabjai az alkoholnak és a legalacsonyabb ösztönöknek. A társaság épenséggel nem megnyerő; annak a homályos szögletnek kép-

viselői akarnak lenni, a mely a világra zudította a rettentő katasztróphát. Igazi tűzfészek.

Regényével egy időben adta ki Szini Gyula néhány elbeszélését is. Ezek pontosabban tükrözik írójuk jellemét. A phantasticum és a realitás szokatlan keveréke ez a nyolcz novella. Bohème-történet a Montmartre lázban égő éjszakáiról és szürke, kijózanító reggeleiről ; egy idegenbe vetődött magyar szobrász lelkének fájdalmas összeroppanása, ; egy elvált házaspár búskomor conflictusa a lelkiismerettel, az anya örökös ingadozása a két férj gyermekei között ; egy házasság összeomlásának az elváltak egyetlen gyermekében tükröződő tragicuma ; Hoffmann-szerű hátborzongató történetek, világljáró kalandorok megtorpanása egy közömbös életponton, monomaniakusok beleszavardása képtelen rögesznéjükbe ; halhatatlan szerelmesek, a kik a sírbolt mélyén is az örök életű Aphroditét szolgálják.

*

Kosztolányi Dezső is kritikus, költő, s választékos stílusú elbeszélő. *Bűbájások* című új kötetével jogosan tart számot figyelemre.

Novelláit két csoportra osztja, *Kis tragédiák* és *Kis komédiák* csoportjára. A névvel jelzi, talán a nélkül, hogy ő maga is sejtené, hogy elbeszéléseiben igazi drámák csirái gerjedeznek. Természetesen nem valamennyiben. Becsük nem egyenlő. Néha egy-egy ötlet, hangulatkép, széjjelpattanó buborék az egész historia, a melyet elmond. Máskor megérzik az elbeszélésen a fiatalos kiforratlanság, vagy az *átélés*, a meggyőződés hiányossága. Huszonegy darabról, tíz évi termésről van itt szó.

De vannak novellái, a melyek figyelmet érdemelnek. A detektív-ről szóló történet, a mely az ideges embernek a rendőrrel, a rendőrséggel, a lelkiismeretével való találkozását beszéli el, mindnyájunk érdeklődésének tárgya Raszkolnyikov óta. Ugyanez az ideges ember vidéki vasúti állomáson elkapja két ismeretlen társalkodásának foszlányait. Nem kíváncsiságból, csak unalomból. Abból, a mit hallott, tovább épít. Beléavatkozik a beszélgetők dolgába, eljár az ügyekben, megfenyegeti a láthatatlan harmadikat, a kivel emezek foglalkoztak, négy óra hosszat bibelődik velük, «a vérző életükkel». És amazok ügyet sem vetettek rá, buta emberszeretetére, mások bajával törődésére.

A tanyai tanító karácsonyra ajándékot visz rokonainak, egy ízléstelen és értéktelen gypsangyalt. Az ajándék nem tetszik. Senki sem mondja ki az igazat, de a tanító mégis érzi. A hajnali vonat-

tal haza utazik a tanyára. Otthon iszik. A korezmából igyekszik hazafelé; útközben leül. «Leült egy padra. Valami édes szomorúságot érzett, mely oktalan és czéltalan, nem fájó, hanem üdítő s örült, hogy nem mult el, hanem tart, egyre tart és ő szüresölheti, mint a lépesméz. Megint a gypsangyalra gondolt. Az is eszébe jutott most, hogy valaha az iskola padjain tanult Michel Angelóról, a ki titáni szobrokat, haragos és gyönyörű angyalokat faragott és vannak dalok, melyek szépek és énekek, melyek el tudnák mondani, mi fáj a szíve mélyén, az agysejtje homályos zajában.» A szeme tele volt könnyel, mely kicsordult a hóra és ott azonmód megfagyott. Maga a tanító is, édes és beteg látomásai közt, megfagyott. A gypsangyal szárnyai a kis tanítót megragadták és fölemelték a padról és vitték, vitték fölfelé.

Sunt lacrimæ rerum et mentem mortalia tangunt... Kosztolányi akkor legérdekesebb, mikor a tárgyak izgatják, kínozzák képzeletét s mikor elméjét megérinti a halandóság szele. A halál leselkedik rá minden bokorból, a szobának minden szögletéből, minden bútordarabból, a mely gonoszul, hidegen, tudatosan érezteti vele a maga titokzatos életét, érzését, akaratát és pedig rosszakaratát: die Tücke des Objektes. A halálról suttog neki Amália néni, a korán elköltözött szép rokon, a kinek az ura csak részeges zongorahangoló, de ő maga a halál megdicsőülésében gyönyörűséges, ragyogó visio. Csoda-e, ha a félénk és képzelgő gyermek belészeret és sárguló arczképét csókolja?

Az ember néha a citrommagon is nyakát szegi. A rongyos gavallér éjjel három és négy közt bement a kávéházba. Ott talált egy magánál is árvaabbat, rongyosabbat, egy rigmusfaragót. Megtréfálta, kínozza, megszegényítette, a nélkül, hogy az ebből bármit észrevett volna. A gavallér fázik, rosszul van, szeretne bocsánatot kérni szegénytől, de nem találja. Mikor végre ráakad, nem meri megmondani neki, hogy bánja minapi durvaságát. Leül vele kártyázni, hogy így szerezzen neki elégtételt és elnyeri minden pénzét. Hazamegy, ráírja az íromappájára: Nem bocsátott meg. És fölakasztja magát.

Kosztolányi kis tragédiáiba olykor vegyül némi komikai elem, komédiáiba pedig fekete szál szövődik. A kövér bíró, a kin az utzagyererek sikongva mulatnak, egyszeriben megjelenik a gyermeksereg előtt egykori ifjúsága karcsú szépségében; és a vásott had megriad; a gyermekek önmagukat látják a jövő homályában esetlennek és esendőnek, a majdani gyermekek csúfjanak. A gyermeki öntudatban földereng mindenek mulandósága.

Rendesen egy-egy ötlet valósul meg alakjaiban. Ilyen a fú, a ki lánytestvérei közt elnőiesedik. A vadmagyar, a ki meghordozza a világban emésztő bánatát két szép halott fiáért és úgy pusztul el, mint az ökör a taglócsapás alatt. A sugó, az ütött-kopott és alázatos, a ki a világot mindig csak zárt mélységéből nézte, nagyon szép és lendületes szavakat használt és utolsó tettét e szavakhoz mérte: felesége csábítójának azt mondta: — Te czenk! A feleségéhez fordult: — Te czéda! És az asztalon a konyhakést megragadta és belevágta a színész szívébe. A szerepek éhesének első nagy tragikus szerepe; ezt teljes ambícióval játszotta végig.

Ez elbeszélések legnagyobb részében gondos szerkesztéssel s választékos előadással találkozunk. Jól megfigyelt alakjai arra engednek következtetni, hogy regényre, talán drámára is van tehetsége. Ámbár az is betöltötte hivatását és egészszet adott, a ki egynéhány érdekes, magvas és jól elbeszélt novellát nyujt.

Sebestyén Károly.

Katona-költők verseskönyvei.

- Gyóni Géza: *Levelek a Kálmáriáról* és más költemények. (A fogságból.) 1915. Bpest, Athenæum, 1916. 8°. 72 l. Ára 1 K 60 fill.
- Zilahy Lajos *Verseit*. 1914—1916. Beöthy Zsolt előszavával. Bpest, Singer és Wolffaer, 1916. Kis 8° 128 l. Ára ?
- Gyomlay László gyalogsági hadnagy: *Tarnopol jelé*. Kiadták: Varnyú Béla hadnagy és Ács Géza zászlós. 2. kiadás. Északi harcztér, 1916. 8° 84 l. Ára 1 K.

Három vékony verseskönyvben szólnak hozzánk az északi harcztér magyar katona-költői, de e vékony kötetek mindegyikét az élet megrázó és megindító képeinek hasonlíthatatlanul nagyobb tömege, az élményeknek hasonlíthatatlanul nagyobb intenzitása sugallta, mint békés idők vaskos köteteit, sőt mint egész költői pályák termését. Mind a háromnak a szerzője derekasan kivette részét a háború borzalmaiból; marsoltak és nótáztak a lengyel mezőkön, küldtek haza egy-egy itthon hagyott kedves után vágyó sóhajokat tábornüzek mellől; osztottak sebeket az ellenségnek s gyógyították vigasztaló szóval, lelkesítő dallal a csüggedező bajtársak lelkét; látták a halál szörnyű aratását, temettek bajtársakat s álltak maguk is számtalanszor szemben a halállal. Gyóni átszenvedte az első orosz harcok szörnyűségeit, majd Przemysl ostromának pokoli megpróbáltatásait s, mikor a büszke vár elesett, a rabság megaláztatásait. Zilahy is mindjárt a háború elején résztvett a szerbek ellen vívott

első véres harcokban, majd a gorliczei áttörés után a nagy hajrában ő is kergette a vert hadat a vitéz tizenkilenczes vadászok élén. Gyomlay a 86. gyalogezred híres bácskai bakái közt küzdött és szenvedett; együtt marsolt megtört szemű, görnyedt vállú magyarjaival a tarnopoli országút tengernyi sarát dagasztva s olvadt, lucskos havában küzködve. Bajtársi érzéséről, lelkének gyöngédségéről megindultan írja egyik tiszttársa a kötet előszavában: «Itt vagy bakáiddal, közöttük élsz, velük küzdesz, velük szenvedsz és együtt érzel velük. Megnyugtatód azt, a kit bánt valami, mert talán nem kapott hazuról levelet. Vigasztalod azt, a kinek fáj valami, ha beteg otthon az asszony vagy a gyerek. A gyermekéért otthon aggódó anyának is küldesz vigasztaló sorokat. Mindenkire van néked nyájas szavad».

Gyóninak ez immár második kötete, melyet a szörnyű világégés sugallt. Élénk emlékezetünkben van még első verseskönyvének méltó feltűnése s megérdemelt nagy sikere. Joggal emelte ki a kritika tehetségét, férfias, lelkes hevületét s áradó lyraiságát és joggal fűzött nagy reményeket tehetsége kibontakozásához. E kötetét hamarabb követte a második, mint akkor remélni lehetett volna: egy, a szibériai fogolytáborokat látogató magyar vöröskeresztes mágnásasszony, Rostyné gróf Forgách Ilona közvetítésével haza tudta csempészni a krasznnojarszki fogolytáborból fogságában 1916 januárig írt verseit. Ez a kötet — ezt minden tartózkodás nélkül ki lehet mondani — aligha lesz olyan megragadó hatással az olvasókra, mint volt az első. Ennek okát azonban semmiesetre sem szabad a költő tehetségének hanyatlásában keresni, hanem azokban a körülményekben, melyek közé a költő került.

A szenvedélyes temperamentumú, legmegkapóbb költeményeiben az exaltált érzések hangján szóló vagy az élet szörnyű helyzeteiben elegikus borongásba hanyatló költő forrongó érzéseivel a harcok, a küzdelmek világából egyszerre a fogság szürke tétlenségébe került s dalos lelkéből itt sarjadtak e kötet költeményei. Az első kérdés, melyet a kötetel szemben fel kell tennünk, természetesen az, hogy milyen igazsággal és gazdagságban tárja fel az otthonától ezer meg ezer mérföldre elhúzott rab katona lelki világát. Ezt a rabságot mi kétségtelenül romantikusabbnak gondoljuk s érzésekre ösztönzőbbnek képzeljük, mint a minő valóban. Így aztán könnyen megeshetik, hogy túlzott követeléssel közeledünk Gyóni kötetéhez is. A fogoly katona élete szürke egyformaság, egyhangú sóvárgás vagy fásult megadás, — kelletlen, unott napok soka. Aligha igazságos «élménysorozatot» keresnünk a szegény foglyon, kit bedugnak egy waggonba, heteken át döcögötetnek, majd egy drótsövényes fogoly-

táborban egészen elzárnak a világtól. Lehet-e élményeiben, vágyaiban, és reményeiben egyhangúbb és egyszínűbb élet a hadi fogolyénál?

Gyóni kötete teljesen magában foglalja az élményeknek s a lélek mozgalmainak azt a szűk körét, mely betölti a rab katona életét. Ez az élet természetesen majdnem teljességgel csak benső szemlélődésre utalja a rabot: emlékeire és képzelgéseire. Gyóni kötetének is főként ezek a sugallói. A kötet két részből áll. Első fele *Levelek a Kálváriáról* címmel 33 rövid, 3—4 strophás «levél»-ből álló kis lyrai novellát foglal magában, mely egészen a költő emlékeiből és képzelgéseiből van összeszöve, úgy, hogy az emlékek egyre teljesebben átadják helyüket a képzelgéseknek. Az emlékezésből rajzolt képek mögött folyton fölmered a háttérben Przemysl sötét körrajza s élénk rajzolódik kedvesének szenvedő arcza, törékeny termete. Az átkos «csóka-vár» utolsó napjainak borzalmaira való emlékezéssel indul meg a kis regény. Szívünkbe kapnak az ostromlott vár szenvedéseinek vázlatosan odavetett képei: a kolduló baka, a vártán éhenhalt népfelkelő, a várból kitörő sápadt honvéd, ki a bakkancsa alatt locsogó sár czuppogásában a szabadulás, a víg élet ígérését hallja — s roskadozó alakja mellé marttyúrsakul lelkünk fájdalmas visszaemlékezése odarajzolja a várból kitört tízezer honvéd bús árnyait. Feltűnnek emlékezete előtt az ő egyéni sorsának szörnyűségei is: egy borzalmas éjtszaka emléke, mikor körülvette minden írtózat és vész, s ebben a helyzetben körüllebegte életének minden áldott emléke, multjának minden szép képe s ártatlan, boldog, tisztalelkű, hívő kis gyermekké vált a pokoli harc közepett. A kép nemcsak pszichológiai igazságával győz meg, hanem egyszerűségével is megkap. Egy másik verse tömör, drámai rajza egy szörnyű helyzetnek, mikor a költőt az őrhelyen betemette egy gránát. Mindezek felett a nyomoruságok felett sötét árnyként terül el emlékezetében a feléjük egyre szörnyűbb bizonyossággal közelgő éhhalál képe.

E borzalmas képek között sem hal ki lelkéből az a gyöngédség, mely oly megkapóvá tette első kötetének érzésben hazaszálló verseit: a szörnyű való leplezgetése a kedves előtt. De érzi, hogy a közelgő vég egyre nyugtalanítóbb kérdésekkel áll elé. Hogy fogadná hősi halála hírének kedvese? Képzete kiszínezi a heroikus véghez méltó gyászt s gyöngéd, kedveskedő bókkal köszöni meg a kedvesnek még a sírból is. Mikor aztán sorsa szétzilálja ezt a képet, szinte szégyenkező érzés fogja el rabsága miatt s a kétség első rohama bele-gázol szívébe.

A mint hite meginog, az emlékek helyét átveszik a képzelgések, melyek egészen csak kedvese alakja körül szövődnek. Míg a szenvedé-

sektől s a hősi halál gondolatától szinte magához fűzöttnek érzi a kedves szívét, most már arra gondol, hogy elég erős pánczél-e bús szerelmük a vér követelődzése és a férfiak ostroma ellen; nem lézad-e kedvese érzése arra, hogy visszakövetelje ifjúságát egy messze snylódó szürke rabtól. Gyöttrődő érzése ezt mintha kissé természetesnek és jogosnak is találná s a hűtlenség első lépéseül egy egészen sentimentális történetet képzel el. A kedves sebesülteket ápol s abban igyekszik vigasztalást találni, hogy magánál szenvedőbbeket is lát. A kórházban egy sebesült tiszt szerelemről kezd beszélni neki, ezen felindul, haragosan távozik, de két nap múlva megint visszamegy, s a tiszt már hajlira-váltan eseng, hogy váltsa meg egy csókkal vezendő lelkét. A költő szeretne hinni kedvese hűségében, de kételkedik, látni véli, hogy kedvese ölébe esik a lázbeteg fáradt feje. Féltékenységet még a részvét köntösével álcázza; olyan kédréssel faggatja, melyre feleletül látszólag «nem»-et vár, de valóban «igen»-t szeretne hallani:

«Madonna»... hallom, hallom, hallom —

S nem alszom egész éjszakán át:

Tudtál oly kegyetlen hű lenni?

El tudtad lökni forró száját?

Aztán tovább szövi a bús idyllt. A kedvest beteggé teszi a néma vágy s feledést keresni elutazik a Balaton mellé. Eszébe jutnak a régi gyönyörű balatoni esték s könnybe vesző tekintettel nézi a nyarat, mely nem tér többé vissza. Várjon-e még hiába új nyárra? Megroppan mögötte a kavics, egy idegen férfi megy el mellette, majd megáll s hosszan visszanéz rá. «Szerelmes az idegen herczeg» — sugja a hű komorna, s mire hazaér, már száz égő rózsá vára otthon az imádott nőt. Sajnálja kidobni szegényeket, mikor olyan szépek a hajában. Egyet fel is tűz, s a herczeg boldog. Innen kezdve egészen szimbolikus jelentőségűvé válik a költő képzelődésében az «idegen herczeg». Most már megrendül hite kedvese hűségében. Érzi, hogy az egymástól távol töltött sok hosszú éj és nap közéjük tolakodik s nem engedi, hogy egyedül legyenek. Itt képzelődését igyekszik átjátszani a valóságba, úgy, hogy azt színezgeti, mi lesz ezeknek a phantasmagoriának a következménye, ha ő hazatér. Mindenütt az idegen herczeget látja gyanakvó képzelete. Ha a szőnyegen térdel kedvese előtt, arra gondol, hogy míg távol volt, az idegen herczeg térdelt ott; ha az utcán férfi köszön kedvesének, azt véli, bizonyára ez volt az idegen herczeg; ha a színházban vágyó tekintetek szállnak kedvese felé, ő az idegen herczeg mosolyát fürkészi. Minden-minden az idegen herczegről beszél. Hiába hisz kedvese hűségében, nem tud többé hittetlenné

hozzá ; hiába látja szívének tisztaságát, szerelmi gyötrődése erre az őszinte vallomásra fakad :

Oly fehér lehetsz, mint a hó ;
 Oly tiszta lehetsz, mint a harmat, —
 Az ajkam, ez a keserű ajk,
 Mult csók nyomát keresi rajtad.

Ez a kis lyrai regény a maga egészében egy őszinte, nagy önvallomás gyanánt hat ránk s egészében költői, részleteiben is sok lélektani igazsággal és finomsággal. Az illetőjéül szolgáló érzést még mélyebben emberivé teszi a hitnek és a kétségnek, a megbocsátásnak és féltékenységnek sajátos összeszövődése, a mint a jövőt szinte öngyötrő kedvteléssel színezgeti a fogságnak képzelődésekre kényszerítő unalmában. Szerelmi érzése jellemző a fogolyra is, ki el van zárva a női nemtől s szerelmi ábrándjaiba, sóvárgásaiba mindig vegyül valamelyes érzékiség ; hazaszálló sóhajának galambjait útközben megkergetik és megtépi az érzékiség ölyüi.

A kötet másik fele is egészében a rab katona lelkét tárja elénk. Szerelmi érzése itt is vagy a fogság hasztalan sóvárgásaitól ellankasztott érzés határozatlanságával, szinte sentimentalismusnak tetsző érzékenységgel szól hozzánk (*Könyörgés az Álomhoz*) vagy kínzó látomást rajzol képzelete elé (*Hamlettel a temetőben*). Ehhez az érzéshez emlékei járulnak, különösen przemysli élete, hol a végvári sasoknak ő dalolta a halál zoltárait. A vár elestét egy kissé stílizált, de itt-ott erővel teljes dantós énekben is elmondja (*Lantos ének P . . . megvételéről*) s ennek végén a katastropha miatt érzett dübe, elkeseredése a maga zabolátlanságában, de őszinte, nyers erejükkel megkapó szavakban tör ki belőle. Még inkább szívünkhöz szól az a rövid költeménye (*Przemysl, I.*), melyben a 10,000 honvéd halálmarsát énekli meg. Az egésznek az előadása valami sajátos nyugtalansággal halad ; büszkélkedő, hetyke hangon induló szakai elbágyadnak, mint az a szörnyű mars, sajátosan nyomott hangulatba ringatva bennünket. Kár azonban, hogy az egyébként szép költeményt nagyon paposan hangzó két sor zárja be.

Kiegészíti ez emlékeket és képzelgéseket az élet eleven folyamatól elzárt rabnak szűkkörű élet- és természetszemlélete ; egypár útközben elkapott, vázlatos kép : a pogromtól megkeserített életű vén zsidó (*Kisenev vénje*), a menekülők vonatának borzalmi (*Omszki emlék*) s egy hangulatos orosz kép, melyen kelleetlen és sívár minden vonás (*Orosz tájkép*). Ezekhez még egypár, a hazai viszonyokhoz nagy általánosságokban fűződő költemény járul s végül kifejezést

ad a rab magyarok hazaszálló sóvárgásának is egy egyszerű, bensőséges költeményben (*Rab magyar imája*), melyben áldó szó szárnyán röpül haza, a magyar tanyák felé a szegény foglyok lelke a rabságos éjből.

Tartalma szerint az egész kötet őszinte megnyilatkozása egy fogságban sinyló tüzes temperamentumnak, ki a fogság unalmában képzeldéseinek esik rabjául. E képzeldések kétségekkel gyöttrik lelkét, de igaz valója szerint tiszta és emelkedett szívvel gondol haza, különösen azokra, kikhez szép ajánló sorai szólnak:

Miasszonyinknak, magyar Máriáknak,
A kiknek szíve el nem fáradtott
A reménységben és az imádságban,
S a kikre szállnak fehér hóhullásban
Szibériából áldó sóhajok.

Az egész kötet tagadhatatlanul szürkének és bizonyos mértékig bágyadtnak tetszik Gyóni első kötete után, de ennek inkább sorsában, mint tehetségében van az oka. Formában is feltűnő a költemények szegényes egyszerűsége, szinte kopottsága az első kötet formabeli változatossága után. Sajátságos, hogy vannak sorai, melyek minden jellemzettség nélkül több költeményében is ismétlődnek. Így pl. ez a két sor:

A szék, a tükör és a pamlag,
A hogy utólszor odahagytam,

három versben is előfordul (15., 24., 37. l.). Egyik-másik versében helyzete némi elleplezésre kényszeríti, de előadásmódja ezekben is inkább symbolizáló, mint allegorikus burkot öltő. Egy-egy keresett vagy túlesigázott kép, egy-egy fiatalos nagyot-mondás, egy-egy képzavarba fuló vagy prózai zökkenőül ható kifejezés ebben a kötetében is akad. Általában még tisztulnia kell a költő ízlésének, hogy lelkének tartalma méltó formában jelenjék meg. Bizonyára értékes kincseket hoz majd haza lelkében, de ezek csak úgy válnak művészi értékké, ha formába öntésükre megtalálja a maga hangját s így elkerüli a modorosságot, mely ebben a kötetében már itt-ott kiütközik. Ez még szükséges ahhoz, hogy szép reményekkel biztató tehetségből értékes művészszzé legyen.

Miként Gyónit, Zilahyt is a háború segítette költői érvényesülésre. Feltűnt egypár meleg érzésű, közvetlen hangú költeményével s ezekből most egy kis kötetre valót gyűjtött össze. A kötethez Beöthy Zsolt írt előszót s már maga ez a tény is komoly figyelmet érdemlőnek jelzi Zilahy tehetségét. «Igazi tehetség, — mondja róla

ez előző — sőt fiatalos gyöngeségeinek ellenére is: őstehetség — az, érzésének és képzeletének bensőségénél és elevenségénél, költői kifejező erejénél fogva ... Valamennyi versének megvan a külön hangja : valami nagyon fiatalos hang, néha kissé harsányabb, máskor meg valamivel elfogódottabb a megszokottnál. Érzésében sokszor szinte gyermekes tűz és olvadó ragaszkodás ; katonanótáiban, helyzete rajzában, kiszínezésében, baka-szavaiban mindig egy kis tetszető büszkélkedés, a képzeletnek csapongó tarkasága és mégis kedves, naiv realitása».

Valóban, a kötet bizonyosága szerint is, Zilahy inkább csak sok értékkel biztató ígérlet, mint kiforrott tehetség. Költészetében értékes elemekül megvannak az ifjúság erényei, ezeket a legteljesebb méltánylással emeli ki Beöthy Zsolt előszava ; de nem hiányoznak fogyatkozásokai sem. Sajátos, hogy míg Gyóni, kinek a háború folyamán csak lehangoló eseményekben volt része, olyan magával ragadó kifejezést bírt adni a háború exaltált átélésének, addig Zilahy, ki szintén lelkes és férfias temperamentumnak mutatkozik s egy dicsőséges üldöző mars-marsban száguldott végig Galiczián, inkább a háború borzalmait és gyászait tolmácsolja s kedve és lelkessége inkább csak gondatlan büszkélkedésében s anyját és bajtársait biztató gyöngédségében nyilatkozik, mint harci kedvének szenvedélyes lobogásában. Anyjához írott levelek és katona-nóták teszik a kötet tartalmát s ezek között van néhány igazán hangulatos, szép dal. Ezeken kívül jeleneteket, képeket és történeteket rajzol, köztük egypár művészt. Egyikük (*Meghalt a hadnagy úr*) valóban nemes márványba vésett emléke ezeknek a nagy időknél. Csodálatos egyszerűsége, hangjának férfias megindultsága igaz költői hatást tesz a szerkezetileg is jeles költeményben. Egy másik ilyen története (*Visszajött*) a maga halk szomorúságában, csendes mozdulatlanságában is elevenséggel és élet-hűséggel teljes kép.

Általán ott lesz igazán költői hatásúvá, hol a legnagyobb egyszerűsége törekszik. De gyakran elragadja képzeletének csapongása s cifrázkodásra csábítja. Sok nála a nagyot akaró kifejezés, a keregett kép. Mit mondanak az efféle zagyvaságok :

Lebontott haja setét, mint a Good
S a pár sugár, a mit a mécsvilág
Látatlan kézzel szöghajába font,
Bánatba himzett lány aranyvirág.
Zenél, zenél az anyaszív kagylója
És himbálja a csend az áriát?

S ilyenek lépten-nyomon felbukkannak nála. Különösen a hang- és fényérzeteket szereti intenzitásban felfokozni; nála folyton zeng a zene, még a csend is zenél, zúg az élet orgonája, dalol a szívben a hegedű, s tekintete előtt élénk színekben vibrál a világ. Képzületének elevensége kétségtelenül értékes művészi adománya, de e képzelet fegyelmezése viszont művészi kötelessége s e nélkül könnyen szertelenségekbe és képtelenségekbe téved. Ez a képekben, színes szavakban való kedvtelése sokszor jár azzal, hogy az egész vers csak szép szavak sora, de egyébként semmitmondó, üres. Kifejezéseiben is gyakran válik keresetté s néha a forma megválasztásában sem tudja ennek a hatását elkerülni. Nem tudjuk megérteni, mért kellett a szegény jó Zalai Sándor «onoka-tes'vér» halálát Tinódi modorában mondani el s miután megtudtuk, hogy az elhunytnak angyalok zengetnek a mennyben 100 arany hegedőt, miért kell még azt is tudomásul vennünk, hogy az író bizony csak egy buda-pesthi kávémérésben zengette e vitézi éneket. Általán úgylátszik, az is a költő ifjúságából következik, hogy készséggel adja át magát sok mindenféle, sokszor a legújabb irodalmi jelenségekből (Szaboleska, Gyóni) ráható irodalmi hatásnak. Még nem találta meg egészen a maga költői hangját. Nyelvében sincs meg mindenütt az a gondosság, melyet ilyen jó nyelvérzékű költőtől elvárhatunk. Nagyon bántó nála ennek a szónak sűrű ismétlődése: «hullák», annyira, hogy már szinte a boncztermek szagát árasztja. Az efféle germanismus:

Tizenkilenczéves — jánynak néz ki arczba

igen rosszul *néz ki* «Tinódi mintájára» írt népies költeményben. Az sem emeli Gábor arkangyal beszédének tősgyökeres magyarságát, ha arról beszél, hogy a kaszárnyai rendet *betartják*.

A kötetet *A rongyos katona* címmel egy két képből álló mesejáték zárja be, de egyáltalán nem emeli értékét. Molnár Ferencz *Fehér felhőjének és Liliomának* hatása alatt keletkezhetett, de minden tekintetben igen gyenge. Egy szegény elesett katona a hőse, kit nagy fényesség vár a mennyben, de ő falujába szeretne még elnézni, hogy rendben hagyja ott feleségét és két gyermekét. Szent Péter teljesíti kérését s Gábor arkangyal elvezeti. Mint halálán levő súlyos sebesültet viszik házába, s ott, kioktatván feleségét, hogy ha «disztót akar venni, csak a jóvát keresse» s még egypár ilyen bölcsességre, meghal. Ennyiért törekedett haza a mennyből szegény Földi Péter? Vannak a darabban egészen komikus hatást keltő naivságok is, különösen abban a módban, a hogy' a szomszédasszony és a kálvinista pap vigasztalja az özvegyet. Ebben az irányban aligha várnak drámáirói babérok a költőre.

A harmadik verseskötet megjelenési helyéül az Északi harcztér van megjelölve s kiadását a bajtársi együttérzésnek kedves módja tette lehetővé. A legtöbb költemény is egy-egy bajtársnak vagy egy-egy elesett kedves társ emlékének van ajánlva. Egypár gyöngéd szerelmes versen kívül legtöbbször a «Föld» eseményei szolgáltatók a tárgyát; képek, melyek szörnyű emlékeké válnak: a karácsony-estén hóba fagyott bakák, a mint az otthoni karácsony emlékének melngeti gémberegett szárnyát elszálló lelkük (*Alkonyba hajlik*); az üresen maradt hely a meghitt bajtársi körben (*Tavaly és most*); a négyhetes férj, kit gránát szaggat széjjel s karja a jegygyűrűvel együtt a költő elé csapódik (*A gyűrű*).

Az életnek e megrázó impressiói közt is a költő ihletése ritkán mély; az érzésbe gyakran betör a reflexio vagy retorika halaványítja el. Költeményei inkább tanultság, mint érzésbeli mélység eredményei, de igen rokonszenves egyéniséget tárnak föl előttünk. Művelt, ízléses, gyöngédlelkű embert, ki lelkének költői nyilatkozásaiban keres és nyújt másoknak is elpihenést az élet szörnyűségei közt. El-ellágyul szíve, — de csoda-e? Hanem a kötelesség szava ingadozás nélkül irányítja lelkét, s igen rokonszenvesé teszi egyéniségét is, szerény igényekkel föllépő költészetét is az, hogy meg tudta látni az emberi szívnek az emberi tettek borzalmai közt felbugygyanó nagy érzéseit:

Vallom: a sorsot örökre áldom,
 Hogy ide vezérlett,
 A hol igaz, mélységes, szép az élet.

Ennél megnyugtatóbb tudat aligha lehet a harcztéren küzdők szívében, de nem lehet az itthon maradottakéban sem.

k. l.

† I. FERENCZ JÓZSEF.

Tekintetes Akadémia!¹

Összegyűltünk, hogy elszorult szivünk bánatos szavával csatlakozzunk a gyászhoz, melylyel a magyar nemzet királyának ravatalát környezi.

A ki azon a ravatalon fekszik, az országunknak hatalmas uralkodója, Akadémiánk különös oltalmazója volt, kinek hosszú élete, a sors csodálatos végzése szerint, egyszerre indult meg az Akadémiánkival; seregeknek és népeknek ura, a kinek keze intézésére milliók mozdultak meg, a kinek gondolata milliók sorsát irányította s a kinek kimúltánál mégis, a földi hatalom mulandósága fölötti megdöbbenésnél erősebb az emberi tulajdonai és emberi sorsa fölötti megindulás s az osztályrészeül jutott történelmi szerep betöltésének módja iránt tartozó tisztelet és csodálat.

Csak néhány hónap előtt történt, hogy midőn hosszú idő után ismét színe elé járulhatván, ajkamra tolt a korrall daczó egészséges, szinte viruló kinézése fölötti örömmek s annak a — fájdalom! —

¹ Berzeviczy Albert akadémiai elnök gyászbeszéde a M. T. Akadémiának nov. 24-én tartott rendkívüli elegyes ülésén.

nem teljesült reménynek a kifejezése, hogy őt a gondviselés még soká fogja e viharos, nehéz időkben hazánk trónján megtartani, ő jóságos kézlegyintéssel így szólt: «Kérem, én nagyon öreg ember vagyok, már nem soká élhetek, de legyen nyugodt: utódom derék, jeles ifjú, benne örömem telik, benne bízhatnak!»

E szavakra visszaemlékezve e perczen, bennök nem a mindnyájunk reményével megegyező biztató rámutatás egy várható, szép jövőre ragad meg; engem megragad az a magasztos uralkodói kötelességérzet, mely a sír szélén csak arra gondol, hogy utódjának, kihez nem szülői kötelék csatolja, útját egyengesse alattvalóinak szívéhez, hogy a hódolatból és bizalomból, melyet ő maga kiérdemelt, rakjon lépcsőt nehéz rendeltetése örökösének emelkedése számára.

És ilyen volt ő élete minden tettében, lénye minden ízében. A «történet komoly szavú muzsája», ha márványlapjához nyul, hogy a «örök betűivel fölvésse» arra tetteit, tétovázni lesz kénytelen, föladatának nagyságát látva. Mert ebben a most lezárult életben minden fölülmulni látszik a történelmi megismerés megszokott méreteit. A patriarchák korát meghaladó volt a király életideje, szinte példátlanul áll uralkodásának időtartama; nagy volt a birodalom, melyet őseitől örökölt, nagy az, melyet utódjára hagy; világrendítők az események és változások, melyek életét betöltötték, szédítően nagyok a feladatok s a felelősség, melyeket vállain hordozott, közönséges emberi erőre nézve megsemmisítőek voltak

a sorscsapások, melyek érték, de mindeneket fölülhaladó volt az a lelki nagyság, melyet ez a lényben oly igénytelen uralkodó a sorstól neki jutott osztályrész viselésében tanusított.

Nagy lelkének erejét nem tántoríthatta meg tartósan a már alig fölserdült korában kezeibe letett korlátlan hatalom, nem törhették meg a bekövetkezett csalódások, az elszenvedett fájdalmas veszteségek; az daczolt a kötelességek és megpróbáltatások minden terhével, elviselte a legnehezebben elviselhetőt is: az önmegtagadások ama lánczolatát, melyet egy, fiatalkorában a körülményektől rákényszerített, saját bölcsességétől elhibázottnak fölismert rendszerrel való teljes szakítás követelt tőle; azt még késő aggságában is újra edzette az ádáz harc, melyet épen neki, a béke hű őrének, az ármány és rablásvágy minden poklai ellen fölvennie kellett; az a lelki erő, úgyszólván utolsó órájáig népei szolgálatának munkájában állva, csak a halálos ágyon vallotta magát fáradtnak!

E nagy emberi és uralkodói tulajdonok méltatása mellé a történelem föl fogja jegyezni azt is, a miért hű magyarjainak szivei oly rajongó szeretettel dobogtak elhunyt királyukért, a miért a mi gyászunk mindenekfölött fájdalmas és a miért emlékezetét leg-hálásabban fogjuk áldani, hogy ő, fenkölt szellemű, feledhetetlen hitvesének sugalmazásával találkozó bölcsességével és igazságosságával megalapítója lett nemzetünk egy új szebb korszakának, mely a polgári és politikai szabadság, a nemzeti önállóság szilárd alap-

jain egyesíti az anyagi fejlődés és szellemi haladás minden föltételeit s népünknek multjához méltó tisztes helyet szerzett az emberiség legmagasabb javaiért versenyző művelt nemzetek társaságában.

Kérem tisztelt Tagtársaimat, hogy e szózatomhoz hozzájárulva, jelen ülésünk tényével adják át utódaink emlékezetének Akadémiánk évkönyveiben Ferencz József királyunk iránti hálánkat, halála fölötti fájalmunkat és áldott emléke iránti kegyeletünket.

DIPLOMATIAI TÁRGYALÁSOK ROMÁNIÁVAL.

1914—1916.

A magyar parlament és az egész magyar sajtó a megérdemlett kérlelhetetlenséggel bélyegezte meg a hit- és szerződészeges bűntényét, melyet Románia a szövetségese ellen rablótámadás formájában megindított háborúval elkövetett, és azzal is súlyosbított, hogy állami és nemzeti léte természetes ellenségének szolgálatában fordult azok ellen, kik legmegbízhatóbb barátai voltak a multban és legerősebb támaszai lehettek a jövőben.

A fölháborodás első óráiban hozott ítéletet szentesíteni fogja a pártatlan és tárgyilagos történetírás, a mely előtt a gróf Berchtold külügyminister által 1914-ben közzétett Vörös Könyv az Ausztria-Magyarország és Románia között a világháború előtt fönnálló benső viszonyt, és a báró Burián által imént közrebocsátott Vörös Könyv a világháború alatt monarchiánknak Romániával folytatott, szakadáshoz vezető diplomatai tárgyalásokat föltárja.¹

I.

A romániai hadüzenet előtt és után gyakran történt utalás azon szolgálatokra, a melyeket Ausztria-Magyarország Romániának a multban tett.

Ezek sohasem voltak jelentékenyebbek, mint éppen a legutolsó években, a Balkán-háborúk idejében.

Gróf Berchtold az 1912-ik év őszén meggyőződván arról,

¹ *Diplomatiai ügyiratok a Balkán-eseményekről.* 1912 augusztus 13-tól 1913 november 6-ig. — *Diplomatiai ügyiratok Magyarországnak Romániához való viszonyáról* 1914 július 22-től 1916 augusztus 27-ig.

hogy a balkáni status-quo fönntartásához való további merev ragaszkodás lehetetlenné vált, október 30-án Berlinbe küldött bizalmas jegyzékében az osztrák-magyar Balkán-politika új programját állapította meg; tiszteletreméltó önmegtágadással tartotta magától távol azon gondolatot, hogy a monarchia új területek szerzését kísérelje meg; ellenben a monarchia legfontosabb érdekei közé sorolta azt, hogy «Románia jogosult kívánságai kielégítést találjanak».

Két állam érdekközösségének fölismerésén alapuló önzetlen jóakarát ilyen nyilvánulása a diplomatia történetében bizonyára páratlanul áll.

Hogy Románia jogosult kívánságainak kielégítését megkönnyítse és biztosítsa, gróf Berchtold a londoni conferentia összejövele előtt azon volt, hogy arra a hat nagyhatalom mellett Románia is meghivassék, a mit azzal indokolt, hogy ezen királyság correct békés magatartásával jogcímet szerzett magának arra, hogy szava a nagyhatalmak tanácsában meghallgattassék. Ugyanakkor oda törekedett, hogy Bulgáriát a Dobrudza önkéntes átengedésére rábírja és meggyőzze a felöl, hogy a román határkiigazítási jogosult kívánságok teljesítése nélkül a Balkánon békés állapotok létrehozása nem várható; hogy tehát bármily nagyok legyenek az áldozatok, a melyeket hoznia kellene, azokért Románia barátsága megfelelő kárpótlást nyujt.

Az osztrák-magyar kormány ezen magatartását akkor sem változtatta meg, a mikor a második Balkán-háborúban Bulgáriát előbbi szövetségesei: Szerb- és Görögország megtámadták, a kikhez, hiú ürügyet használva föl, Románia csatlakozott. Gróf Berchtold azután is következetesen tanácsolta Szófiában Ferdinánd királynak, hogy minden áron igyekezék Romániával egyezsége lépni, mert e nélkül a monarchia nem részesíthetné Bulgáriát diplomatiái támogatásban.

A bukaresti békekötésben Románia elérte igényei kielégítését. Azonban ekkor gróf Berchtold, Oroszország által tévútra vezetve, azon szerencsétlen gondolatot karolta föl, hogy a bukaresti békekötésnek a nagyhatalmak által revisióját követelje. Ezen követeléstől csakhamar elállott ugyan, de eljárásával megsértette a román királyt és fölháborodást keltett a

román közvéleményben. Azzal vádolták a monarchiát, hogy Bolgárország érdekeinek szolgálatába lépett és Románia hatalmi gyarapodásával szemközt ellenséges állást foglal el. Ezen vád teljesen alaptalan volt, mivel gróf Berchtold Szerbországnak és nem Romániának gyengítésére törekedett. A monarchia érdekeinek szempontjából közönyös volt, vajon a 8300 négy-szögkilométer kiterjedésű dobrudzsai terület Románia birtokában marad, vagy Bolgárországhoz kerül; nem lehetett tehát föltenni, hogy ezen ügy kedvéért Románia barátságát kockára teszi. Egyébiránt állásfoglalása Romániára nézve hátrányos következményeket egyáltalán nem vont maga után.

Ennek ellenére Romániában a kedvezőtlen hangulat Ausztria-Magyarország irányában nem változott meg és fönnállott, a mikor a sarajevói merénylet végrehajtása után, a monarchia arra volt utalva, hogy három évtized letelte után Románia támogatását először vegye igénybe.

II.

Azon tény, hogy Románia az osztrák-magyar monarchiával és a német birodalommal szövetséget kötött, régtől fogva általánosan ismeretes volt. Most a román hadüzenet szövegéből tudjuk meg, hogy a szövetség 1883 óta állott fönn, tehát egy évvel az osztrák-magyar-olasz és a német-olasz szövetség megkötése után jött létre; továbbá, hogy az ahhoz való csatlakozásra azon óhajtás vezette a romániai államférfiakat, hogy a hármasszövetség conservatív és védelmi céljai szolgálatába álljanak. Ezen nem egészen szabatos előadást kiegészíti a német birodalmi cancellárnak 1916 szeptember 28-ikán a német birodalmi gyűlésen tartott beszéde, a melyben elmondja, hogy előbb csak Ausztria-Magyarország és Románia között jött létre a szövetség, a melyhez később Németország és Olaszország csatlakoztak.

A szövetségi szerződés nem látott napvilágot. Ezzel szemközt az osztrák-magyar külügyministerium még nagyobb tartózkodást tanusít, mint a hármasszövetségi szerződés tekintetében, a melynek négy cikkelyét közrebocsátotta volt. A most megjelent Vörös Könyv ilyen közlést nem tartalmaz.

Gróf Berchtoldnak és báró Buriánnak a bukaresti követ-

hez intézett jegyzékeiből, a birodalmi cancellár említett beszédében foglalt közlések támogatása mellett, képesek vagyunk a Romániával kötött szövetségi szerződésnek is négy cikkelyét megállapítani.

A szerződő felek kötelezték magukat, hogy

I. Semmiféle olyan szövetségbe nem lépnek, olyan kötelezettséget nem vállalnak, a mely államaik egyike ellen irányul.¹

II. Mielőtt olyan határozatot hoznak, mely a másik szövetséges érdekeit érinti, azzal előbb érintkezésbe lépnek.²

III. Mikor az egyik szövetséges kihívás nélkül megtámadtatik, neki fegyveres támogatást nyújtanak.³

IV. Ha egyik szövetséges az ő állami biztonságában fenyegetve, háborút üzeni kénytelen, irányában jóakaró semlegességet tanúsítanak.⁴

III.

Azon lépések, a melyeket a sarajevói merénylet után Bécsben Szerbország ellen terveztek, szigorúan őrzött titok leplebe maradtak burkolva, a melybe a szövetséges kormányok sem avattattak be. Két ok lehetett e tekintetben mérvadó :

¹ Burián 1916 július 18-iki jegyzéke.

² Berchtold 1914 július 26-iki jegyzéke.

³ A birodalmi cancellár mondja : «In dem Vertrage hatten sich die Vertragschliessenden zu gegenseitiger Waffenhilfe im Falle unprovocierter Angriffe von dritter Seite verpflichtet.» Ezért tudatja 1914 július 26-án Berchtold gróf a román kormánynyal, hogy «ha Oroszország támadólag lépne föl ellenünk, számítanánk Romániának, mint szövetséges társunknak loyális együttműködésére.»

⁴ Erre nézve az ügyiratok teljesen biztos támpontot nem nyújtanak. Berchtold az imént idézett jegyzékben írja : «Elvárjuk, hogy Románia szigorú semlegességet tanúsítson.» Július 28-án a román király «szoros» (strikte) semlegességet garantál. Augusztus 6-án a román király azt mondja, hogy a koronatanácsban a «feltétlen» (absolute) semlegesség kinyilatkoztatását megakadályozta. Szeptember 22-ikén az osztrák-magyar követ a román miniszterelnöknek szemrehányást tesz, mert az ő magatartása «a jóakarató (wohlwollende)» semlegességre nem felel meg. Mivel a hármasszövetség oly háborúkban, a melyekben a fegyveres támogatás nem követelhető, a jóakarató semlegességre kötelezi a szövetségeseket : föl kell tennünk, hogy Czernin grófot erre a szemrehányásra a Romániával fönnálló szerződés följogosította.

azon aggodalom, hogy a tervről az Entente-hatalmak idő előtt tudomást nyerhetnének és az a föltevés, hogy valamelyik szövetséges megtagadhatná hozzájárulását és ha kifogásai nem vétetnének tekintetbe, ezt ürügyül használhatná föl szövetségi kötelezettségei megtagadására. Azonban, ha valamelyik szövetséges ilyen ürügyet keresett, azt megtalálhatta abban a körülményben is, hogy hozzájárulását ki nem kérték. Továbbá a tervezett lépés olyan természetű volt, hogy ha erről végrehajtása előtt két vagy három nappal az Entente-hatalmak tudomást nyernek, a helyzetben lényeges változás nem állhat be. Végre, ha netán Olaszország részéről a bizalmas közlés elárulása lehetségesnek látszott is, ez Romániában ki volt zárva.

A román király, trónra lépte óta, Románia igazi külügyministere volt, a kit ennélfogva a külhatalmak követői könnyen megközelíthettek, úgy hogy ezek rendszerint minden fontos ügyet vele beszéltek meg és tárgyaltak. A benső viszony, a melyben szövetségeseihez állott és nemes jelleme biztosítékot nyújtott az iránt, hogy a vele közlött titkot híven megőrzi.

A bécsi külügyi kormányt pedig nyomós okok készíthették arra, hogy mielőbb, tehát már július első felében hozzá forduljon.

Románia barátsága megkönnyíthette a föladatot, melyet maga elé tűzött: Szerbország megfenyítését, és még értékesebbé válik azon esetre, ha a háború Oroszországgal elháríthatatlannak bizonyul. Szükséges volt ezért Romániában az uralkodó bizalmatlanságot eloszlatni és bizalmat ébresztetni.

Az egy évvel azelőtt elkövetett diplomatiai hiba kijavítására legbiztosabb mód a külügyminister visszalépése lett volna. Emellett be kellett bizonyítani, hogy Románia érdeke a szövetséghez való további ragaszkodást követeli.

Föltétlen elismerés illeti meg a bécsi és berlini kormányokat azért, hogy — a közzétett ügyiratok tanúsága szerint — a két évig elhúzódó hosszú krízis folyamán Romániának a neutralitás fönntartásáért semmit sem ajánlottak; ilyen ajánlat haszontalan és lealázó lett volna. Egészen másképen áll a dolog, ha olyan ajánlatról van szó, a mely a katonai cooperatio biztosítására czéloz, a melyre egy nagyhatalom méltóságának csorbítása nélkül elszánhatja magát; mert a kötelesség hű teljesítéseért jutalmat ígérni nem jár megalázással.

Emellett előre lehetett látni, hogy Oroszország, ha háborúra kerül a sor, nem fog fukarkodni Ausztria-Magyarország rovására ígéretekkel, hogy Romániát szerződészegésre bírja. Így tehát semmi sem tarthatta vissza a monarchiát attól, hogy Oroszország rovására ígéreteket tegyen, Besszarábiának közös erővel meghódítására kilátást nyisson, esetleg az együtt kiküzdendő döntő győzelem után Bukovina egy részének (a parlamentek és a lakosság hozzájárulásának fönntartása mellett) átengedésére ajánlkozzék, a mely áldozatért bő kárpótlás ígérkezett.

Ilyen tárgyalásokra a legalkalmasabb időpont ez lett volna, mielőtt ellentétes befolyások érvényesülhettek. Föl lehet tenni, hogy a királynak sikerült volna kormányát ily módon a szövetségi köteleességek teljesítésére bírni és annak idején a közvéleményt is megnyerni. Az érdekközösség és a közösen kiontott vér erősen összeforrasztották volna a szétmálló szövetséget.

A helyett, hogy gróf Berchtold ilyen kísérletet kockáztatott volna, a szövetségest tervei felől teljes tájékozatlanságban hagyta július 23-áig. Ezen napnak reggelén gróf Czernin közlé a királylyal és Bratiano minisiterelnökkel, hogy azon napon délután a szerb kormány föl fog szólíttatni 48 óra lefolyása előtt «bizonyos követelések teljesítésére», a melyeknek tartalmát ő a következő napon meg fogja ismertetni. Ezen közlést a bizalmatlanság sértő nyilatkozatának lehetett tekinteni; mivel az osztrák kormány még ekkor is szükségesnek látta a titkot borító fátyol föllebbentésétől tartózkodni.

A felől, hogy ezen közlés és másnap az ultimátum milyen fogadtatásra talált Bukarestben, a követ jelentései a kinyomatott ügyiratok közé nincsenek fölvéve.

Július 26-ikán a követ újra megjelent mind az udvarnál, mind a minisiterelnöki palotában és bejelentette, hogy mivel a szerb kormány az ultimátumra ki nem elégítő választ adott,¹ a diplomatai összeköttetés vele megszakíttatott és a békés megoldás útja el van zárva. Ennek következtében — úgymond — az osztrák-magyar kormány elvárja, hogy a szövetséghez való hűsé-

¹ Meg kell említenem, hogy a Berchtold grófnak július 26-ikán a bukaresti követhoz intézett jegyzékben használt kifejezés «Szerbia visszatasíttotta követeléseinket» a szabatosság hiányában szenved.

gének sugallatára, Románia a Szerbországgal bekövetkező összeütközésben szoros semlegességet tartson fenn, és ha Oroszország támadólag lépne fel, loyális cooperatiót nyújtson. Ezzel kapcsolatban bejelenti, hogy a monarchia Szerbország rovására terület szerzésére nem törekszik és Románia érdekeit érintő elhatározásai előtt vele ezek iránt érintkezésbe fog lépni.

A király magasfokú izgatottság állapotában hallgatta meg az előterjesztést, a melyre azt válaszolta, hogy ha szíve sugallatát követhetné, serege föltétlenül a hármasszövetség oldala mellett harcolna; ezt azonban nem teheti; egy esztendő óta sok minden megváltozott; ő nem képes a szerződést megtartani; «a monarchia tehát Románia támogatására Oroszország ellen *nehezen* számíthat»; mindazáltal biztosítja a követet, hogy a Szerbország és Oroszország elleni háborúban szoros neutralitást fog fönntartani, mert nincs a világon hatalom, a mely őt rábírná, hogy fegyvert fogjon a monarchia ellen.

Szavai azon vallomást tartalmazták, hogy kormánya, melynek elnöke, Bratiano, régóta az Entente-hatalmakkal rokonszenvezett, a szövetségi kötelezettségek teljesítésére nem hajlandó, sőt az Oroszországhoz való csatlakozást javasolja vagy fogja javasolni; továbbá, hogy a király a ministeriumot el nem bocsáthatja, mert olyan kormány, mely programjába a szövetségi kötelezettségek teljesítését venné föl, a parlamentben a majoritást meg nem szerezhetné.

Azonban az a tény, hogy a király, ki szabatosan szokott beszélni és írni, nem azt mondotta, hogy a monarchia Románia támogatására egyáltalán nem számíthat, hanem azt, hogy «*nehezen* számíthat», arra látszik utalni, hogy a király a támogatás nyújtásának lehetőségét kívánta jelezni. Mindenesetre természetes alkalmat nyújtott a követnek azon kérdés fölvetésére: vajon új kedvezmények, melyeket Ausztria-Magyarország nyujtana vagy biztosítana, nem tennék-e a királyt képessé arra, hogy az ő álláspontjára vezesse kormányát?

A közzétett ügýiratok nem szolgáltatóknak támpontot arra a föltevésre, hogy a követ ilyen kérdéssel a királyhoz fordult volna.¹

¹ A Vörös Könyvbe nincs fölveve a követ jelentése a miniszterelnökkel folytatott beszélgetés felől.

Mindamellett, a mikor augusztus 2-ikán Német- és Oroszország között a háború kitört, a király kísérletet kívánt tenni arra, hogy Románia teljesítse kötelességét. Azon hitben, hogy kormányát könnyebben bírhatja Németország, mint Ausztria-Magyarország érdekében a katonai cooperatióra, fölhívta a minisiterelnököt, hogy a szükséges rendelkezéseket tegye meg.¹ Bratiano nem akart uralkodójával nyílt ellentétbe helyezkedni és azt válaszolta, hogy a felelősséget a nagy horderejű elhatározásért nem vállalhatja magára, minélfogva a koronatanács összehívását kérte, a melyben a tényleg működő ministerek mellett a korábbi minisiterelnökök és más jelentékeny politikusok is részt vennének.

A király beleegyezett és augusztus 4-ikén a koronatanács ülését meleg hangú fölszólítással nyitotta meg, a Románia által elvállalt szerződési kötelességek teljesítésére. Vele szemben Bratiano azt fejtegette, hogy ilyen kötelességek nem léteznek; mert Ausztria-Magyarország azáltal, hogy a Szerbországhoz intézett ultimátumot Romániával előlegesen nem közölte, jogigényét Románia támogatására elvesztette. Károly király óvást emelt a szerződés rendelkezéseinek ilyen szűkkeblű magyarázata ellen, a mely Románia jövő sorsára végzetessé válhatik. A szavazásnál azonban arra a kérdésre, vajon Románia nyújtson-e a háborúban szövetségeseinek támogatást? a jelenlevők közül csak egyetlen egy szavazott igennel. Ugyanezen eredménye volt a szavazásnak azon kérdés fölött: vajon Románia a háborúban Oroszországhoz csatlakozzék-e?

Ennek következtében a semlegesség álláspontjának elfoglalását kellett elhatározni. Erre nézve is nehézségek merültek föl. A király szövetségesei javára a jóakaró semlegesség megállapítását követelte; de mivel a kormány a pártatlan (absolut) semlegesség mellett foglalt állást és ettől eltérni vonakodott, azt a közvetítő javaslatot fogadtatta el, hogy a neutralitás kinyilatkoztatásától tartózkodjanak és azon határozatra szorítkozza-

¹ A király maga beszélt el Czernin grófnak, hogy «a háború kitörésekor» intézte ezt a fölhívást Bratianohoz. Mivel a Szerbországgal való kis háborúban a monarchia Romániától támogatást nem kívánt és arra szükség sem forgott fenn, föl kell tennem, hogy az orosz-német háború kitörését értette.

nak, hogy az ország határait mindennemű támadás ellen meg fogják védelmezni; úgy vélekedett, hogy ezzel is szolgálatot tesz a monarchiának, a mely ily módon az oroszországi határ egy részén védve lesz, maga pedig remélheti, hogy később még alkalom nyilhatik szövetségesei mellé állani.¹

A koronatanács e szerint két határozatot hozott. Az első úgy hangzott, hogy «mivel Románia a Belgrádban tett osztrák-magyar lépés felől sem értesítve, sem megkérdezve nem volt, a casus foederis fönn nem forog». A másik, hogy «az ország határainak megvédése érdekében katonai rendszabályok fognak foganatosíttatni».

A miniszterelnök, a mikor ezeket az osztrák-magyar követel közölte, megjegyzé, hogy a második határozat a monarchia szempontjából előnyt jelent, a mennyiben ezzel határai több száz mérföld kiterjedésben fedeztetnek. Ezzel két irányban kívánta szövetségeseit megnyugtatni; arra nézve, hogy a bukovinai és erdélyi határon a román hadak nem ellenséges szánhékkel fognak elhelyeztetni; a moldvai határon elhelyezendő dadaknak pedig az lesz rendeltetésök, hogy orosz hadak átvonulását megakadályozzák.

A király jelleme és szava biztosítékot nyújtott az iránt, hogy amazok támadólag föllépni, ezek az ellenséghez csatlakozni nem fognak. Ennek következtében, noha kétségtelen volt, hogy a katonai cooperatio megtagadása az Oroszország iránt uralkodó rokonszenvre vagy az Oroszországtól való félelemre vezetendő vissza, Bécsben és Berlinben a bukaresti határozatokat megnyugvással fogadták. A két kormány haladék nélkül megegyezett arra nézve, hogy Romániával szemben milyen állást kelljen elfoglalniok.

Már másnap a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia követői együttesen megjelentek a román miniszterelnöknél és értesítették őt, hogy «a két középponti hatalom, méltányolva a román koronatanács határozatait, ezeket a barátságos viszonyonnyal összhangzóknak, Romániát pedig ezentúl is szövetségese társnak tekinti; ennél fogva a további fejlemények

¹ A koronatanács lefolyásáról a király maga értesítette Czernin grófot, ki augusztus 6-iki jelentésében számol be a vele folytatott társalgásról.

során a román érdekekre teljes mértékben tekintettel lesz, viszont biztosan elvárja, hogy Románia a moldvai határokat megvédi és Oroszország esetleges betörését visszautasítja.»

Azon nehéz helyzetben, melyet a szövetségesek részére Angliának Orosz- és Franciaországhoz csatlakozása teremtett, amazoknak szükségkép tartózkodniok kellett minden olyan lépéstől, a mely új ellenséget támaszthatott. Ennek ellenére nyilatkozatuk tartalom és forma tekintetében tovább ment azon határvonalnál, a melyet az állami érdekek «suprema lex»-e szabott.

A koronatanács azon határozata, mely az ultimátum előleges közlésének elmulasztásával indokolta a cooperatio megtagadását, ezzel megállapította azt, hogy az osztrák-magyar kormány ezen mulasztással maga szegte meg elsőnek a hármasszövetségben elvállalt köteletségét. Ezt a határozatot «méltányolni», a «barátságos viszonynyal megegyezőnek» nyilatkoztatni nem lett volna szükséges. Emellett, míg ezen nyilatkozattal a szövetségesek Romániát szerződéses kötelességeinek teljesítésétől végkép fölmentik,¹ kijelentve, hogy Romániát ezentúl is szövetséges társuknak fogják tekinteni, saját szerződéses kötelességeik épségben maradását ismerik el; sőt még tovább mennek, külön ígéretet is tesznek, hogy a román érdekekre teljes mértékben tekintettel lesznek. Ezen ígérettel újabb kaput nyitottak Románia előtt, ha a szövetségből végkép ki akar lépni: mert bármikor hivatkozhatott arra, hogy szövetségesei a román érdekeket nem vették kellően tekintetbe. Viszont a két kormány Oroszország esetleges betörésének visszautasítását csak «elvárta», nem pedig a szövetséges viszony fönntartásának föltétele gyanánt követelte. Végre a két kormány a jóakarátú semlegesség igénybevételét egészen mellőzte.

Eszerint könnyen érthető, hogy a két követ közlése — mint Czernin gróf jelenti — a miniszerelnökre «kitűnő» benyomást gyakorolt, a ki a két kormány részére mintegy dicsérő oklevelet állított ki azzal a kijelentéssel, hogy «a három hatalom (Németország, Ausztria-Magyarország és Románia) összekapcsolása érdekében nagyobb szolgálatot tettek, mint az utolsó negyven esztendő összes eseményei!»

Ezen képmutató phrasissal sikerült tévútra vezetni az

osztrák-magyar követet, a ki határozottsággal jelenti Bécsbe, hogy ha Oroszország a Moldván keresztül átvonulás kierőszakolását megkísérelné, Románia fegyveresen ellent fog állani. Ezen közlés három állítást tartalmaz ; azt, hogy

a) Románia semmi esetre sem fog Oroszországhoz csatlakozni, mert ellenkező esetben Oroszország nem jó abba a helyzetbe, hogy az átvonulást szövetséges területén ki kelljen erőszakolnia ;

b) ha Oroszország békés eszközökkel kísértené meg az átvonuláshoz Románia beleegyezését kieszközölni, visszautasító választ fog kapni, mert ha a beleegyezést megkapja, az átvonulás kierőszakolásának esete nem állhat be ;

c) Románia, ha Oroszország az átvonulást kierőszakolni megkísérli, a központi hatalmakhoz fog csatlakozni ; mert nem tehető fel, hogy Románia, ha Oroszországgal a központi hatalmak érdekében összetűz, ezeknek támogatását igénybe venni elmulasztja.

Romániának a központi hatalmakhoz való csatlakozását nem csak ebben az esetben remélte Czernin gróf. Azt írja augusztus 6-ikán, hogy «a harctéren elérendő sikerektől fog függeni, vajon Ausztria-Magyarországhoz csatlakozik-e Románia és ha igen, mikor». Két nappal utóbb pedig ismételi, hogy «Románia egyelőre alkalmasint várakozni fog és majd ha Ausztria-Magyarország győz, fog hozzá csatlakozni».

Hősi hadaink a dicső győzelmek hosszú sorozatát vívták ki, de Románia sohasem tett kísérletet, hogy Ausztria-Magyarország mellé álljon! Ellenben az Oroszország által elért sikereknek mindig az a hatásuk volt, hogy Románia ellenségeinkhez közeledett. Lembergnek 1914 szeptember 3-ikán bekövetkezett eleste után Bratiano uralkodójának tudta nélkül semlegességi szerződést kötött Oroszországgal.¹ E felől monarchiánk követe nem nyert tudomást; de a beszélgetés, a melyet szeptember 23-án a trónörökösrel folytatott, fölnyitotta szemeit. Ferdinánd herceg így szólott: «Az egész világ Ausztria-Magyarország ellen háborút kíván ; nem lehet tudni, hogy ez a dolog miképen

¹ Ezt a német cancellár említi 1916 szeptember 28-ikán tartott beszédében.

végződik ; ez idő szerint csak egy eset lehetetlen, az Oroszország elleni háború ; minden más lehetséges» ; tehát a háború Ausztria-Magyarország ellen is. Elismerte ugyan, hogy a nép által követelt politika elfogadásával Románia öngyilkosságot követne el, mert a győztes Oroszország hűbéresévé válnék ; de arra utalt, hogy a nép akarata ellen nem lehet cselekedni.

A követ azt a megjegyzést kockáztatta, hogy Bécsben a trónörököszt becsületes embernek és «nyomorult árulás» elkövetésére képtelennek tartják». Mire a herezeg nem habozott kijelenteni, hogy önnön maga előtt nyomorult embernek (als ein ganz gemeiner Kerl) tűnnék föl, ha ilyen árulást követne el. Még ezek a szavak, melyek világosság és erő tekintetében semmi kívánni valót nem hagytak, sem bírták Czernint megnyugtatni, mert tudomása volt arról, hogy a trónörökös vak eszköz környezetének kezében.

Néhány nappal utóbb a követ ellenmondó híreket kapott. Egy részről azt hozták tudomására, hogy a koronatanács egybehívása terveztetik, az Erdélybe való benyomulás elhatározása végett ; másrészről jó forrásból a felől értesült, hogy ez a veszély el fog hátríttatni.

Bratiano előtte a koronatanács összehívásának céljául a semlegesség fönntartásának formyszerű kihirdetését jelölte meg, a mi az Oroszországgal kötött szerződés követelésének felelt volna meg ; de ő megkísérlé a követtel elhitetni, hogy az a monarchia érdekében terveztetik és hogy a központi hatalmak döntő győzelme után Románia hozzájuk csatlakoznék. A kísérlet oly jól sikerült, hogy a követ maga is megerősítette a minis-terelnököt szándékában.¹

Október 2-ikán megegyezés jött létre Bratiano és az ellenzék vezérei között ; az utóbbiak kijelentették, hogy a kormány magatartását helyeslik és a semlegességi politika megváltozta-

¹ Hogy ezen előadásom heységét igazoljam, a szeptember 29-iki jelentés illető helyét német szövegében ide iktatom : «Bratianos Hoffnung ist, den Kronrat zum Beschlusse der Neutralität zu bewegen . . . In diesem Gedanken der Neutralität habe ich ihn bestärkt, da er selbst sagt nach entscheidendem Siege könnte dieser Standpunkt wieder(?) verlassen und mit uns gegangen werden» !

tására semmiféle ok nem forog fenn. Így azután a koronatanács összehívása szükségtelenné vált.¹

Október 10-ikén bekövetkezett a király halála, a melyet a kínzó fájdalom a miatt, hogy a hitszegést meg nem akadályozhatta és az aggodalom az általa a hatalom és tekintély magas fokára emelt ország jövő sorsa fölött, siettetett.²

IV.

Ferdinánd király trónralépte után a koronatanács a semlegesség további fönntartását határozta el. Azonban a helyzet aggasztó volt.

Czernin gróf jelenti, hogy most már a politikusoknak két mérvadó csoportja, melyeknek egyike azt kívánta, hogy Románia haladék nélkül indítsa meg a háborút Ausztria-Magyarország ellen, a másik a támadás elhalasztását ajánlotta akkorig, a mikor egészen bizonyossá válik, hogy a központi hatalmak le fognak vetetni, megegyezett abban, hogy a téli hadjárat iszonyainak elkerülése végett kora tavaszra kell a hadműveletek megindítását halasztani. E szerint az ő információi szerint nem létezett olyan mérvadó politikai tényező, mely Romániának a központi hatalmakhoz csatlakozását kívánatosnak vagy lehetségesnek tartotta. Ennek következtében önmagával jut ellenmondásba, mikor ugyanazon jelentésben azt írja, hogy «kizárólag a hadműveletek folyamatától függ, vajon Románia rövid idő múlva eddigi szövetségeseit hátba támadja, avagy hirtelen arra eszmél, hogy becsületbeli kötelessége *velök együtt küzdeni*». Fejtegetéseit annak megállapításával zárja be, hogy «csak a harcmezőn bebizonyított erő és az ez által felkeltett félelem hathat és segíthet ; minden egyéb kísérlet haszontalan, talán káros is.»³

Míg e szerint a reménységet Románia csatlakozására ébren tartja, a mellett van, hogy a reménység megvalósítása érdeké-

¹ Czernin gróf október 9-iki jelentése.

² A német cancellár mondja idézett beszédében : «Der König starb an den Folgen der seelischen Erregungen, die ihm das Bewusstsein bereitet hatten, dass Rumänien seine Bundesgenossen verraten habe.»

³ Az 1914 december 2-iki jelentés.

ben a diplomacia teljes tétlenségre kárhoztassa magát! Bécsben készséggel helyezkedtek ezen álláspontra. A tél folyamán Czernin gróf a romániai események passiv szemlélője maradt. A közzétett ügýiratokban nem találtunk támpontot arra a föltevésre, hogy Berlinből vagy Bécsből kísérlet történt volna a romániai helyzetben kedvező fordulat előidézésére.

Ellenben a másik részen az Entente-hatalmak bukaresti követei az agitatio munkájában 1915 február végén tevékeny szövetségest nyertek az olasz követben, a ki azt hirdette, hogy a monarchia és Olaszország között fönnálló viszony megrosszabodott és a folyamatban levő tárgyalások megszakítása várható. Ezen közlések nagy benyomást gyakoroltak a királyra, a ki egy román politikus előtt úgy nyilatkozott, hogy háború esetén Romániának Olaszországhoz kellene csatlakozni; Czernin grófnak pedig azt mondta, hogy az olasz hadüzenet után «a helyzet Romániában igen kritikussá válnék»,¹ a mi szintén egészen érthetően hangzott.

Míg ezek után Olaszország kétes magatartása újabb okot szolgáltatott arra, hogy a monarchia Romániához való viszonyát minél barátságosabbá alakítani igyekezzen, egy ide iránuló kísérlet számára kedvező időpont látszott kínálkozni.

Przemysl márczius 22-ikén bekövetkezett eleste után Bratiano tárgyalásokat indított meg Oroszországgal azon föl-tételekről, a melyektől az Ausztria-Magyarország elleni nyílt támadást függővé tette. Bukovina, Erdély és Déli-Magyarország birtokának biztosítását követelte. Ezen követelést Szent-Pétervárott teljesíthetetlennek találták, mert Bukovinát maguk számára akarták megtartani, Dél-Magyarországot pedig már Szerbiának ígérték oda. A tárgyalások megszakadtak. Ezen tényállás, mely a központi hatalmaknak is tudomására jutott, értékesíthetetlen maradt, noha a háború Olaszországgal ennek a hármasszövetségből május 4-ikén bejelentett kilépése után többé elhárítható nem volt.

Bratiano május 11-ikén Czernin gróf előtt azt a megjegyzést tette, hogy olasz háború esetén az ő helyzete «rettentően nehéz» válnék, mert az ellenzék mindent meg fog tenni, hogy Romániát

¹ Czernin 1916 márczius 4-iki jegyzéke.

szintén háborúba vigye ; ő ellen fog szegülni és reméli is, hogy a semlegességet fönntarthatja, de hogy ez sikerülni fog, nem biztosíthatja.

A történetírót ezen szavak arra a feltevésre vezetik, hogy Bratiano a válságos helyzetbe jutott monarchia kormányától ajánlatokat várt. Az osztrák-magyar diplomata annak megállapítására szorítkozott, hogy a központi hatalmak galicziai nagy győzelme után Románia «habozni kezd», és azt a megnyugtató tudósítást küldötte Bécsbe, hogy ha Olaszország hadat üzen, Románia nem fogja *mindjárt* a példát követni, hanem bevárja az események további fejlődését.

Mikor azután május 23-ikán az olasz hadüzenet bekövetkezett, Burián báró új utasításokkal látta el arra nézve, hogy milyen módon igyekezzék a Bukarestben érvényesülő ellenséges befolyásokat ellensúlyozni. Három eszköz alkalmazását ajánlotta figyelmébe :

1. Érvekkel győzni meg a királyt és a kormányt a felől, hogy Oroszország legyőzete Romániára nézve életföltétel ; mert a győztes Oroszország sohasem túrné, hogy Románia a Balkánon a szláv államok fölött túlsúlylyal bírjon.

2. Nyugodt magatartással azt a benyomást kelteni, hogy a monarchia Románia semlegességének megtartására, mint «valamely magától értetődő dologra» számít.

3. Az Oroszország által szenvedett súlyos vereségekre való utalással nyomatékosan kérdezősködni a felől, mikor fogja Románia fegyveres támogatásban részesíteni szövetségeseit.

A minister fejtegetései Románia érdekeiről kétségbevonhatatlan igazságokat tartalmaztak ; azonban az Olaszországgal folytatott tárgyalások meggyőzhettek a felől, hogy a szenvedélyek uralkodásának idején államférfiakat és népeket az útról, a melyre léptek volt, érvekkel eltéríteni nem lehet. Még a legnyugodtabb időkben sem hathatott Czernin gróf Bratianóra azzal, ha azt a benyomást kelti, hogy a román neutralitásra mint magától értetődő dologra számít. Végre miután a monarchia 1914 augusztus 4-ikén Romániát a szerződéses kötelelésektől föloldotta, a szerződésre való hivatkozással a fegyveres támogatásra igényt nem támaszthatott és azt csak engedmények árán szerezhette meg.

Ennek ellenére Czernin gróf ismételten szóba hozta a fegyveres támogatás kérdését. Június második felében, Lemberg felszabadítása és a központi hatalmak seregei által kivívott fényes győzelmek után arra figyelmeztette Bratianót, hogy további habozásának az lesz a «következménye, hogy *elkésik*». Ezen szerény fenyegetőzés hatástalan maradt. A miniszterelnök merészen azt válaszolta, hogy «az egész ország akaratával nem lehet szembeszállania».

V.

Az Ausztria-Magyarország és Románia közötti viszony alakulásában válságos stádium állott be, mikor 1915 nyarán Bolgárország a központi hatalmakhoz csatlakozott. Érdekellentét és kölcsönös gyűlölet a második Balkán-háború óta egymással szembe állította Romániát és Bolgárországot. Úgy látszott, hogy a monarchia a két állammal együtt, egy időben nem állhat szövetséges viszonyban. Ha tehát Bécsben választani kellett a kettő között, vajon Románia barátságát megtartani vagy Bolgárországot megszerezni igyekezzenek-e? a választás nehéz volt. Románia földrajzi fekvésénél és a nemzetiségi viszonyoknál fogva mint ellenség veszélyesebb, Bolgárország — mivel érdeke a monarchiáéval nem állott ellentétben, — mint barát megbízhatóbb volt. Azonban a választás szükségessége nem forgott fönn.

A román államférfiak föltételezték, hogy Bolgárországot új állásfoglalására a bukaresti békekötésben Románia részére átengedett Dobrudza visszaszerzésének reménye készítette; a miből azt a következtetést vonták le, hogy Romániát most már területi épsége fönntartásának érdeke is az Entente-hatalmakhoz utasítja. Ezen föltevés nem volt alapos. Azon szerződésben, melyet Bolgárországgal kötött a monarchia, mindazon kötelezettségeket, melyeket korábbi szerződésekben elvállalt volt, így tehát Románia területi épségének megoltalmazását is, teljes loyaltással épségben fönntartotta.¹ Burián tehát emelt fővel, nyugodt lelkiismerettel léphetett a román király elé, közölhette vele a

¹ Ezt Burián báró 1916 július 18-iki jegyzékéből tudjuk meg.

szerződés tartalmát és tárgyalásokat indíthatott meg avégből, hogy a két Balkán-állam egyidőben ragadjon a központi hatalmak oldalán fegyvert. Ezeknek a világháború győzelmes befejezése után többféle combinatio kínálkozott, a mely akár Bulgáriát a lemondásért a Dobrudzsára tartott igényeiről, akár Romániát a Dobrudzsának Bolgárország részére átengedéseért dúsan kárpótolhatta. Nagyszabású diplomatiái actio ezen eredményt biztosíthatta.

Sőt talán kötelessége is lett volna az osztrák-magyar kormányoknak a Bulgáriával történt megállapodásokat Bukarestben előlegesen közölni; mivel — mint láttuk — az 1883. évi szerződés arra kötelezte, hogy a Románia érdekeit érintő elhatározásai tárgyában a román kormánnyal «érintkezésbe» lépjen; már pedig a Bulgáriával történt megegyezés kiváló módon érintette Románia érdekeit.

A közzétett diplomatiái ügyiratokból azt kell következtetnünk, hogy ezen «érintkezés» elmaradt.

Ennek következtében föltűnő, hogy Burián báró Bulgáriának a központi hatalmakhoz való csatlakozásától mégis kedvező eredményeket várt Bukarestben és azt remélhette, hogy szomszédja példáját Románia követni fogja.¹

Ezen esemény az ellenkező hatást érte el. Szeptember 29-én, nyolcz nappal a bolgár mobilisatio elrendelése előtt, Romániában a parlamenti pártok új csoportosulása jött létre, a melynek köréből a kormányt a mobilisatio elrendelésére és a háborúnak Oroszország oldala mellett megindítására szólították föl. Bratiano ezen követelésre tagadólag válaszolt; de erre csak azon körülmény készítette, hogy a román hadsereg még nem állott készen a támadó föllépésre.

Azonban elővigyázati rendszabályokat már korábban fogantatosított és fenyegető állást foglalt el Ausztria-Magyarország ellen azért, hogy a bukovinai és erdélyi határon állomásozó román csapatokat jelentékenyen szaporította. A farkasról és báránnyról szóló régi mese farkasának szerepére vállalkozva, intézkedéseit azzal indokolta, hogy a közvélemény támadásától fél.²

¹ Burián szeptember 25-iki jegyzékében.

² Czernin szeptember 10-iki jelentése.

Czernin gróf Bécsből utasítást kapott annak kijelentésére, hogy ott Románia ellen intézendő támadásra nem gondolnak; hogy továbbá a személy- és posta-közlekedésnek a határon megszüntetése ideiglenes jellegű és egyáltalán nem irányul Románia ellen. A követ, a mikor megbízatásában a királynál eljár, ettől «királyi szóval» nyilatkozatot vett, hogy Románia sem táplál ellenséges szándékot; de azon megkeresésére, hogy a román hadak a bukovinai határról vonassanak vissza, azt a határozatlanul hangzó választ kapta, hogy az «idővel» (mit der Zeit) meg fog történni. A követ kijelenté, hogy ez a válasz ki nem elégítő, s komoly megjegyzést fűzött ehhez. «Bécsben — úgymond — nem értik Románia magatartását, minélfogva óvnia kell öfelségét olyan légkör teremtésétől, a mely veszedelmessé válhatik.» Ismételt sürgetés után a király azt mondá, hogy ha az osztrák-magyar kormány a határzár feloldja, óhajtja és reméli, hogy a román hadak vissza fognak vonatni. A követ természetesen ezzel sem érthette be. «Ebben az esetben — úgymond — a királynak parancsolni kell, nem óhajtást és reményt fejezni ki.» Végre a király kijelentette, hogy mihelyt a határzár feloldatik, a román hadak visszavonását el fogja rendelni.

A határzár feloldatott; mire a követ írásban fölkérte a királyt, hogy most már a hadak haladéktalan visszavonását rendelje el.

Fel kell vetnünk azt a kérdést, vajon a követ helyesen járt-e el, a mikor belenyugodott abba, hogy a király a rendelet kibocsátását az általa kívánt feltétel előleges teljesítésétől függővé tette? Maga a követ tisztában volt az iránt, hogy a király «csekély tekintélyénél fogva» rendeletének végrehajtása tekintetében nincs meg a biztosság. Megtörténhetett tehát, hogy a feltétel teljesítése után a királyi ígélet nem teljesül, vagy hatástalan marad. Ez az eset csakugyan be is következett.

Bratiano nyíltan közlé Czernin gróffal, hogy a román csapatokat a határról csak «körülbelül két hét múlva» vonhatja vissza. Őrülnék kellene lennie — mondá — ha most, mikor Bolgárország is Ausztria-Magyarország mellett áll, támadásra gondolna; de a román nép szemei előtt Belgium sorsának rémképe áll, és ő kénytelen azt megnyugtanni az iránt, hogy az ország biztonsága fölött gondosan őrködik. A követ vele szemben

kevesebb erőt fejtett ki, mint a király irányában. Csak érveket hozott fel neki, a melyekkel — mint maga jelenti — hatást nem ért el; a mi nem is feltűnő, mert a legnyomatékosabb az volt, hogy a hadak visszavonásának elhalasztása a királyt kellemetlen helyzetbe hozza, vagyis szószegőnek tünteti föl. Bratiano ezzel bizonyára keveset törődött.

A hadak a határról nem rendeltettek vissza, sőt folytatták a megkezdett erődítményi munkálatokat, a melyeket még az osztrák és magyar hatóságok szeméi előtt, Predeálnál sem szüntettek meg. Bratiano pedig a mobilisatio elrendelésének tervével foglalkozott.

A követ, a mikor erről értesült, kérdőre vonta őt. Megbízás nélkül, mint jó barát — úgymond — figyelmezteti arra, hogy ha szándékát megvalósítja, a bécsi kormány kénytelen lesz «felvilágosításokat követelni». Eszerint a maximuma annak, a mivel fenyegetődznie volt szabad, az volt, hogy felvilágosításokat fognak tőle kérni!

Bratiano nem tagadta, hogy a mobilisatio elrendelésének szándékával foglalkozik, és arra utalt, hogy miután a többi Balkán-állam ezt a rendszabályt már foganatosította, Románia is fel van jogosítva ehhez nyúlni. Mindazáltal ettől mégis elállott.

Ezen eredménnyel Bécsben annyira meg voltak elégedve, hogy a határon elhelyezett hadak visszavonását sürgetni megszűntek, sőt Bratianoval tudatták, hogy a «kapu, a mely a központi hatalmakhoz vezet, még nyitva áll».

Föl kell vetnünk azt a kérdést, vajon abban az időben, mikor a központi hatalmak új szövetségesükkal Szerbia és Montenegró megfenyítéséhez dicsőségesen hozzáfogtak, nem lehetett és nem kellett volna-e a nyitott kapura való utalást előnyök felajánlásával hatásosabbá tenni, egyúttal elutasítását erőteljes föllépéssel megakadályozni, a helyett, hogy Románia tetszésére hagyatott az időpontnak és módszernek megválasztása, mikor és miképen kívánja ellenséges terveit megvalósítani?

Azonban az 1915-ik év őszén a bécsi külügyi hivatalban nem érezték annak szükségességét, hogy ezen kérdésekkel foglalkozzanak; nem féltek attól, hogy Románia az Entente-

hatalmakhoz csatlakozik. A mikor november elején orosz hadaknak a romániai határ mentén tömeges gyülekezéséről hírek érkeztek, nem gondoltak annak lehetőségére, hogy erre nézve Bratianóval megegyezés történt; ellenkezőleg, meg voltak győződve arról, hogy Oroszország erőhatalommal fogja az átvonulást a romániai területen kieroszakolni. Czernin grófnak ennek következtében barátságos formában kellett a miniszterelnökhöz a kérdést intézni, hogy ilyen kísérlettel szemközt milyen módon fog viselkedni. Azt a választ kapta, hogy Románia az orosz sereg átvonulását nem fogja megengedni. Bécsben hitelt adtak a miniszterelnök szavainak, és feleslegesnek látták az oroszországi határon a szükséges katonai intézkedések foganatosítását megsürgetni.

Ferdinánd király azon volt, hogy a német kormányt is megnyugtassa. A berlini román követ 1916 február 5-ikén uralkodójának azt a formyszerű nyilatkozatát juttatta el a birodalmi cancellárhoz, hogy ő a neutralitás fönntartását óhajtja és a kormánynak módjában áll ezen óhaját megvalósítani.¹

Csak márczius elején támadtak az osztrák-magyar kormány körében kétségek a román ígéretek megbízhatósága tekintetében. Czernin gróf megbízást kapott, hogy hathatós formában követelje az orosz határon a védelmi intézkedések megtételét. A király azt válaszolta, hogy az orosz átvonulástól való félelem teljesen alaptalan; az oroszok ugyanis tudják, hogy ágyúlövésekkel fogadnák őket a határon, ezért az átvonulást meg sem fogják kísérteni; mindazáltal ígéretet nem tett és egy érthetetlen megjegyzést ejtett, a melyet a követ úgy magyarázott, hogy a király az ügyet Bratianóval meg fogja beszélni.

Föltűnő, hogy Czernin gróf ezen semmit mondó és mégis sokat mondó megjegyzéssel beírta. Annak jelentős értelmét csakhamar megmagyarázta neki Bratiano, a ki nyíltan kijelentette, hogy Romániát nem lehet felelőssé teni azért, ha orosz hadak, a román kormány beleegyezése nélkül, meglepetészerűen végrehajtják átvonulásukat Románián keresztül. Mire a követ azt válaszolta, hogy meglepetésről szó sem lehet, mivel ő maga három ízben figyelmeztette őt a fenyegető veszélyre,

¹ Ezt a cancellár idézett beszédéből tudjuk.

miért is a semlegesség megsértéséért a kormányt tennék felelőssé és abból a szükségeseknek látszó következtetéseket levonnák.

Egyébiránt kétes, vajon Burián báró követelésének teljesítése, román hadaknak a moldvaországi határon összpontosítása, biztosítékot nyújtott volna-e a román semlegesség fenntartása felől. Ha ugyanis Bratiano áruló szándékait meg akarja valósítani, a román hadak tétlenül nézik az oroszok átvonulását, vagy éppen hozzájuk csatlakoznak.

Bratiano magatartását azon feltevés magyarázza, hogy a nagymérvű előkészületekről, a melyek az új orosz offensiva megindítására tettek, tudomása volt. A bizalmat, melyet azokból merített, a követ előtt elárulta közléseinek nyíltsága, melyet a követ joggal nevez «szemérmetlennek». Arról beszélt, hogy Oroszországot megsemmisíteni lehetetlen, ellenben lehetséges, hogy ez a sors Ausztria-Magyarországot éri el. Ebből a felfogásból azt a következtetést vonta le, hogy ha Románia az Entente-hatalmak segítségével Erdély birtokába jut, ennek állandó birtokolása lehetséges; ellenben ha a központi hatalmak segítségével Besszarábia birtokába jut, ennek állandó megtartására nincs kilátás.

A június elején megindult orosz offensiva első sikerei megerősítették őt ezen meggyőződésében. A vele folytatott eszmecserében a követ azt a benyomást nyerte, hogy a miniszterelnök a központi hatalmak végleges leveretését reméli és hiszi, minél fogva bizonyos, hogy az Entente-hatalmakhoz fog csatlakozni, és csak az alkalmas időpontot várja, mikor a lehető legesekélyebb kockázattal indulhat háborúba. Június 28-ikán Czernin azt jósolja, hogy «méhány hét múlva», június 30-án, hogy hat vagy nyolcz hét múlva, július 19-ikén hogy négy hét múlva következik be a katastropha. Újból hangoztatja, hogy ennek elhárítására a harc-téren kivívott sikereken kívül nincs más mód. «Az ágyúk által teremtett tények — úgymond — fognak dönteni; azok erősebbek a diplomatiai cselfogásoknál (diplomatische Kniffe).»

Figyelemreméltó, hogy diplomata lenézéssel beszél a diplomatia munkájáról, mintha ez csak cselfogásokból állana. A nagyarányú politika, melylyel a múlt idők nagy államférfiai Richelieutól Bismarckig az ágyúk munkáját előkészítették, irányították és értékesítették, az ellenkezőt bizonyítja. Ők

döntöttek ; az ágyú csak egyike volt az eszközöknek, a melyek lángelméjük szolgálatában állottak.

VI.

Cselfogások, a legközönségesebb fajtából, hazugságok és képmutatás voltak azon eszközök, a melyekkel Bratiano dolgozott.

Június 30-án azt fejtegette Czernin grófnak, hogy helyzete nagyon nehéz ; minden perczen képes volna Bukovina birtokába lépni, de nem teszi, és a meddig csak lehet, a neutralitást fön­n fogja tartani, de ha az oroszok Erdélybe nyomúlnak, ő kényszerhelyzetbe fog jutni.

Július 12-ikén elég merész volt a követet kérdőre vonni azért, mert Bécsbe azt jelentette, hogy Románia néhány hét múlva megizeni a háborút. Czernin gróf a helyett, hogy nyil­tan bevallaná, hogy igenis kötelességszerűen küldött ilyen jelentést, tagadta ezt és arra utalt, hogy a román kormány magatartásából Bécsben vonták le ezt a következtetést.

Bratiano ellenben nem tagadta le a hadikészületeket, de azt állította, hogy azokat csak azért rendelte el, hogy az ellen­zéki pártokkal szemközt tarthassa magát.

Július 26-ikán különösen érdekes társalgást folytatott vele a követ, a ki, úgy látszik, még ekkor is azt hitte, hogy a minis­terelnök rideg lelkét meleg szavakkal meghatni képes lesz. Meghatottan mondá, hogy valószínűleg ez utolsó találkozásai­k egyike és ezért meglegedését fejezi ki a fölött, hogy sikerült neki vele valóban benső baráti viszonyba lépni (!), ennél fogva mindkettő­jükre nézve méltatlan volna, ha most, elválásuk küszöbén állva, nem lennének egészen őszinték ; ő jól tudja, hogy a minis­terelnök az Entente-hatalmakkal tárgyal és tervszerűen éleszti a közvélemény izgatott hangulatát, mely már odáig jutott, hogy Bukarest «a bolondok házához hasonlít»; ezzel szemben nem akarja tovább feszegetni a szövetség­hűség és a politikai erkölcs­tan követeléseit ; csak annyit mond, hogy Bécsben egész hide­gen néznek a hadüzenet elé.

Bratiano így válaszolt. Ő soha sem hazudott a követ előtt, nem titkolta előtte, hogy a monarchia szétrombolásánál Romá-

nának ott kell lennie, és Erdély nem maradhat Magyarország birtokában. Ennek ellenére — úgymond — inkább lemondana hivataláról, mintsem hogy most háborút indítson; az Entente-hatalmakat azzal a reménnyel biztatja, hogy Románia az ő oldaluk mellett fog harcolni, de ezt azért cselekszi, hogy egyrészt forradalom kitörését akadályozza meg, másrészt Ausztria-Magyarországnak időt engedjen, hogy helyzete a harctéren javuljon, a mi a román harcvágyat le fogja lohasztani; csak-hogy e mellett nem hallgathatja el azt, hogy ha az oroszok Budapest felé nyomulnak, sem ő, sem más román államférfiú a román népet a háborúban való részvételtől nem tarthatja vissza; mert ha a monarchia leveretése bekövetkezik, Romániának szükségkép a győztesek sorában kell állania.

Czernin gróf nyugodtan megjegyzé, hogy az oroszok Budapest felé nyomulásának feltevését «komikusnak» találja, azt a miniszterelnök nem fogja megélni; azon hit, hogy a központi hatalmak már le vannak győzve, Romániára végzetessé válhatik, mert a holtnak vélt oroszlán karmainak egy csapásával Szerbia sorsára juttathatja.

Jellemző, hogy ez a társalgás, a melyben államaik megsemmisülésének esélyeit beszélük meg, — mint Czernin gróf eldicsekszik — a legbarátságosabb formában végződött. Mindkettő a színpad mesterének mutatta be magát. A miniszterelnök egy pár sentimentalisan szívélyes szólásformát iparkodott a társalgásba beszőni. A követ viszont azt a benyomást kívánta rá gyakorolni, hogy — úgymond — ő felül neki és bizonyos fokig a semlegesség mentsvárát látja benne, a mit jelentésében azzal indokolt, hogy szívélyes bánásmóddal meg kell értetni vele, hogy a monarchiához vezető út még nincs előtte elzárva; míg ellenben a rideg modor az Entente karjaiba kergetné őt.¹

Feltűnő, hogy az a diplomata, a ki Bratianót jól ismerte, július végén abban a nézetben volt, hogy elhatározásaira a bánásmód, a melyben részesítik, befolyást gyakorolhat! Tudnia kellett, hogy a miképen ő a sentimentalis Bratiano fölött mosolygott, ez sem hitte el, hogy Czernin «felül neki». Megfeled-

¹ Czernin gróf július 26-kán táviratban, 29-én írott jelentésben számol be ezen társalgásról.

kezett a saját kijelentéseiről is, hogy hatás csak a csatatereken kiküzdött eredményektől, az ágyúk dörgő szavától várható!

VII.

Czernin gróf jelentései alapján Bécsben is azon fölfogás emelkedett érvényre, hogy «erkölcsi tekintetek» irányában Bratiano fogékonysággal nem bír, a királytól pedig, önállóságot és erélyt nélkülöző jelleménél fogva, a hitszegés kísérleteivel szemközt ellenállást várni alig lehet. Mindazáltal Burián báró mégis szükségesnek látta «a rideg szószegés erkölcsileg le-sújtó voltát a király szemei elé tárni».¹

A követ, mikor egy nappal a Bratianoval folytatott eszmecsere után a király előtt megjelent, olyan nyelven szólalt meg, a melyet diplomata bizonyára még sohasem használt koronás fő irányában. A beszélgetést az elhúnyt királyra vezette és látszólag célzatosság nélkül idézte annak előtte tett nyilatkozatát: «Ha Olaszország a monarchia ellen támad, ez disznóság volna, a minőre egy Hohenzollern nem képes!» Lehetetlen volt a czélezést a fennforgó helyzetre föl nem ismerni.

Ferdinánd király azt válaszolta, hogy «osztozik nagybátyja felfogásában, de az ő tekintélye sokkal kisebb, mint nagybátyjéé volt». Szavainak értelme teljesen világos volt. Meg akarta értetni a követtel, hogy neki nincs elég tekintélye a «disznóság» elkövetését elkerülni. A követ azonban ügyesen azt a megjegyzést kockáztatta, hogy őfelsége szavait csak úgy értelmezheti, hogy felfogásának érvényre jutásáért nem szavatolhat, de azzal «állani vagy bukni fog». Ezzel azt a nemes elhatározást suggerálta neki, hogy ha trón és bectelenség közt kell választania, inkább az előbbit áldozza föl. «A király azonban adós maradt a válaszszal». Hallgatása elég érthetően beszélt. A követ helyesen vonta le abból azt a következtetést, hogy a király eszköz Bratiano kezeiben, minélfogva a monarchián nem fog segíteni.²

Augusztus 7-ikén Burián módot vélt találni arra, hogy Romániát nemcsak az Oroszországhoz való csatlakozástól vissza-

¹ Július 18-iki jegyzéke.

² Czernin: július 27-iki távirata és július 29-iki irott jelentése.

tartsa, hanem az orosz sereg átvonulásának fegyveres megakadályozására is rábírja. A következő nyilatkozatot fogalmazta meg: «Bízva a román miniszerelnök állításaiban, hogy Románia fegyveres hatalommal utasítaná vissza semlegességének mindenmű fegyveres megsértését . . . a cs. és kir. kormány ezennel felvilágosítani és megnyugtatóni kívánja a román kormányt annak közléssel, hogy azon esetben, ha a román kormány nem volna azon helyzetben vagy nem hinné magát képesnek, hogy egy orosz fegyveres betörésnek hathatósan ellenszegüljön, a cs. és kir. kormány a maga részéről fogantatosítani fogja a szükséges katonai rendszabályokat az osztrák-magyar határok biztonsága érdekében és azon helyzet visszaállítására, a mely Romániára nézve semlegességének fenntartását lehetővé tenné».

E szerint felajánlja a monarchia katonai cooperatióját Romániának Oroszország ellen, a mely ajánlatnak elfogadása szükségkép maga után vontat volna Románia cooperatióját Ausztria-Magyarországgal.

Hogy ajánlatának nagyobb súlyt kölcsönözzön, kieszközlé a német kormány hozzájárulását, a mi által lehetővé vált, hogy azt a két szövetséges követi együttesen mutatták be Bratianónak.

Czernin gróf jelentése az ajánlat átnyújtásáról, sajnos, nincs közzétéve. Így tehát positiv tudomásunk nincs a felől, hogy az milyen fogadtatásban részesült. Mivel azonban már Károly király életében a trónörökös kijelentette volt, hogy Romániában minden combinatio lehetséges, csak az Oroszország elleni háború lehetetlen; mivel azóta a helyzet a központi hatalmak részére nem javult: az ajánlat kedvező fogadtatásra nem számíthatott. Hogy el nem fogadtatott, a további fejlemények kétségtelenné teszik.

Egyidőben a bécsi kísérlettel, Bratiano meglepő lépésre határozta el magát. Miután két éven át, a tárgyalások folyamán zsarolási kísérlettől tartózkodott, augusztus 8-ikán közlé az osztrák-magyar követtel, hogy kormánya megkönnyíthetné neki a neutralitás fenntartását, ha Bukovina területéből egy rész átengedésére szánná el magát. Teljesen valószínűtlen, hogy ilyen óhajlás teljesülését remélte, vagy teljesülésével beérte volna. Valószínű tehát, hogy ezzel is tévedésbe akarta szándékai felől ejteni a monarchiát.

Czernin gróf méltó módon, teljes határozottsággal utasította el a felszólítást ; egyúttal figyelmeztette a miniszterelnököt, ne tartsa őt olyan együgyű embernek, a ki a Romániában folytatott hadikészületeket nem látja.

Bratiano azzal védekezett, hogy az országban bolgár betöréstől tartanak és hogy ezen félelemben ő maga is osztozik ; a mivel azt akarta elhíttetni, hogy a készülétek nem Ausztria-Magyarország ellen irányulnak. Kérte a követet, legyen iránta, «mint eddig», ezentúl is bizalommal, higgye el neki, hogy ő a neutralitás fönntartása érdekében mindent, a mi lehetséges, megtesz.

A követ természetesen, mint eddig, ezentúl sem bízott benne. Bizonyosnak tartotta a háború közel kitörését. Már augusztus 1-én hozta javaslatba az intézkedéseket, a melyeket a diplomatai összeköttetés megszakítása után az osztrák-magyar alattvalók és a követségi levéltár biztonsága követelt.

Mind Bécsben, mind Berlinben tudomással birtak azon tárgyalások felől, melyeket Bratiano az Entente-hatalmakkal folytatott. Az utóbbiak most bőkezűbbek lehettek ígéreteikben, mivel a megsemmisített Szerbországra többé tekintettel lenniök nem kellett. Oroszország is elszánta magát arra, hogy igényeit Bukovinára elejti. Így tehát augusztus közepén az elvi megállapodás létrejött.¹ Csak a román támadás időpontjának megállapítása tekintetében forgott fönn nehézség, mivel Bukarestben a támadó föllépést az orosz offensiva teljes sikerétől tették függővé. Bratiano okult Olaszország csalódásán és be akarta várni, míg a monarchia ellenállási képessége annyira megesőkent, hogy az erdélyi hadjárat igazán katonai sétává válik.

Mind a német, mind az osztrák-magyar kormány abban a hitben voltak, hogy a királynak Bratiano tárgyalásairól tudomása nincs, minélfogva őt a vele úzótt veszedelmes játékról fölvilágosítani és reá hatni igyekeztek. Ő azonban állandóan megnyugtatón iparkodott a két követet. Nem hiszi, — mondá nekik — hogy Bratiano az Entente-hatalmak irányában magát lekötötte vagy lekötöni szándékozik ; jól tudja, hogy a román nép nagy többsége ellenzi a háborút. Udvari környezetének tagjai el

¹ Ezt a német cancellár idézett beszédéből tudjuk.

akarták hitetni velök, hogy a király Bratiano elbocsátását és új ministerium alakítását tervezi.

Mivel azonban a román hadak csoportosítása az osztrák-magyar és a bolgár határ mentében nem szünt meg, Burián báró augusztus 22-ikén megbízta Czernin grófot, figyelmeztesse mind a királyt, mind a miniszerelnököt arra, hogy eljárásukkal az Entente-hatalmaknak szolgálatot tesznek és a neutralitás ellen vétének. Azonban utasította, hogy még most is «barátságos hangon» beszéljen; erélyes visszatörő intézkedésekkel való fenyegetődzésre nem hatalmazza föl.

Ellentétben állott ezzel a gyenge magatartással Oroszország föllépése, a mely augusztus 24-ikén ultimátumot nyújtott át Bukarestben, azon kijelentéssel, hogy azon esetre, ha Románia augusztus 28-ikáig Ausztria-Magyarországnak a háborút nem izeni meg, százezer orosz fegyveres a védtelenül álló határon át Romániába nyomul; a kormánynak tehát választania kell a között, vajon barát vagy ellenség gyanánt fogadja-e őket.¹

Bratiano, a helyett, hogy a központi hatalmak által két hét előtt nyújtott baráti kezet ragadná meg, az erőszakos kar nyomása alatt meghajolt. Ekkor is még, az utolsó pillanatig, álnokul tévedésbe ringatta szövetségését, hogy meglephesse és váratlanul rajta üssön. A király augusztus 27-ikére koronatanácsot hívott össze, a mivel azt a hitet keltették, hogy a döntés csak akkor fog bekövetkezni és még kétes, vajon a többség a háború vagy béke mellett fog-e állást foglalni.

A tanács egybegyűlését megelőző napon a király úgy nyilatkozott Czernin előtt, hogy nem kívánja a háborút és reméli, hogy lehetséges lesz a semlegességet fönntartania; ígéretet ernézve nem tehet, mert elhatározásainak nem egészen ura; de ha a koronatanács a neutralitás mellett nyilatkozik, a leszerelés haladék nélkül fogantatosíttatni fog.

A király a becsületesség mintaképe gyanánt tűnik föl a

¹ A cancellár idézett beszédében mondja, hogy az ultimátumról «megbízható» tudósításokat kapott, és megjegyzi: «Ob das Ultimatum eine mit Bratiano abgekartete Komödie war, um den schwankenden König fortzureissen, lasse ich dahingestellt.» Czernin gróf csak a hadizenet után értesült az ultimátumról és Stockholmból szeptember 23-ikán küld tudósítást Bécsbe.

ministerelnök mellett, a ki a leghatározottabban kijelentette, hogy neutrális akar és képes maradni és marad is ; az ő minis-
terelnöksége alatt Románia csak akkor megy háborúba, ha meg-
támadtatik ; a koronatanács eredménye be fogja bizonyítani,
hogy igazat mond. Egyidejűleg a hivatalos lap külön kiadásá-
ban egy cikket tétetett közzé, mely a népet nyugalomra intette
és még Czernin grófban is azt a benyomást keltette, mintha
Bratiano «esetleg még egyszer irányt akarna változtatni».

Pedig ekkor már útban volt Bécs felé a hadüzenet.

VIII.

Ez az okirat Bratiano diplomatiái actiójának méltó befeje-
zése. Phrasisokból, álokoskodásokból és hazugságokból áll tar-
talma.

A sérelmek, melyeket a hadüzenet indokolására felpana-
szol, a vádak, melyeket a monarchia ellen emel, a következők :

1. «A Balkán-háború befejezése után Románia a határainak
biztosítására célzó törekvéseiben a bécsi kormány részéről nem
találkozott azzal a magatartással, melyet elvárhatott.»

Ezt az állítást meghazudtolják a tények. Mint láttuk, a
monarchia Románia igényeit hathatósan fölkarolta és támogatta ;
a bukaresti békekötés revisiójának követelésével nem azok ellen
fordult és azoknak érvényesítését nem akadályozta.

2. «A Szerbiához intézett hadüzenet felől Románia előlegesen
nem kapott értesítést.»

Hogy ez a tény sem Ausztria-Magyarország részéről nem
volt ellenséges érzület megnyilatkozása, sem Romániát ellenséges
magatartásra nem jogosította föl, maga a román kormány iga-
zolja ; mert a hadüzenet után azt hirdette, hogy a viszony a két
állam között bensőbb, mint bármikor a lefolyt négy évtizeden
át volt.

Jellemző, hogy a román kormány most a hadüzenet közlésé-
nek elmulasztásából kovácsol vádat ; míg 1914 augusztus
4-ikén az ultimátum közlésének elmulasztását használta föl
ürügyül arra, hogy szerződéses kötelességei elől kitérjen.

3. «A Szerbia ellen intézett hadüzenet Románia érdekeivel
ellentétben állott.»

Ezen állítást megczáfolja a román kormány imént idézett nyilatkozata. Emellett a hadüzenet az ultimátumban foglalt követelések teljesítésének kierőszakolása végett történt; ezek pedig Románia érdekeit egyáltalán nem érintették.

4. «Ausztria-Magyarország azon biztosítása, hogy területi szerzeményekre nem törekszik, nem valósított meg.»

Szerbország és Montenegro ideiglenes megszállása az állítást nem igazolja; csak a békekötés alkalmával lesz az a kérdés, vajon a monarchia területi szerzeményekre törekszik-e, eldönthető.

5. «A tényleges helyzetből nagy területi változások és politikai átalakulások keletkezhetnek, melyek Románia biztonságát és jövőjét fenyegethetik.»

Romániára nézve hátrányos változások és átalakulások lehetősége csak azon esetben forgott fönn, ha a központi hatalmak a győztesek és Románia a legyőzött államsoporthoz tartozik. Ezen veszélyt úgy háríthatta el Románia legbiztosabban, ha szövetségeseihez hű marad.

6. «Olaszországnak a hármasszövetségből kilépése következtében a három szövetséges egymás között hadrakelt, avégből, hogy a helyzet teljes átalakítását idézzék elő.»

Olaszország kétségkívül azért indította meg a háborút, hogy területi változásokat idézzon elő; de ilyen szándék Ausztria-Magyarország szeméi előtt, Olaszország elleni védekezésében, nem lebeghet.

7. «Románia azon reménye, hogy szövetsége a monarchia román lakossága helyzetének javulását fogja maga után vonni, meghiúsult; mert harmincz év óta olyan reform, mely a román lakosság részére óhajai kielégítésének akár csak látszatát is nyujtaná, nem foganatosított; ellenkezőleg a román lakosság, melylyel mint alárendelt fajjal (une race inférieure) bántak, egy idegen elemtől elnyomatást és igazságtalanságokat kényszerült szenvedni.»

Ezen állítások alaptalanságát az utolsó évtizedek folyamán közzétett irodalmi művek és a magyarországi románok legilletékesebb képviselői részéről a hadüzenet után tett ünnepélyes nyilatkozatok hosszú sorozata bizonyítja. Ha pedig alaposak volnának, a legsúlyosabb váddal illetnék Károly király emlé-

kezetét és a román kormányokat azért, mert szövetséget kötöttek és tartottak fenn azzal a hatalommal, mely testvéreiket, mint alárendelt fajhoz tartozó népséget elnyomja, és azt ily módon az elnyomás politikájának folytatására képessé tették.

8. «Ausztria-Magyarország a háború lefolyása alatt sem határozta el magát az igazságtalanságok megszüntetésére, a mivel bebizonyította, hogy a népei életének javítására czélzó minden reformnak ellensége.»

Nem tekintve azt, hogy a háború tartama alatt nagyobb jelentőségű reformok foganatosítása nem időszerű, ha Románia azoknak sürgősségéről meg volt győződve, keresztülvitelüket neutralitása fönntartásának föltétele gyanánt kellett volna követelnie. A két éven át folytatott tárgyalások alatt Bratiano csak egyetlen egyszer mutatott elnyomott román testvéreinek sorsa iránt érdeklődést, a mikor Bukovina egy részének átengedését kívánta. Ha tehát azt állítja, hogy Románia azért csatlakozott az Entente-hatalmakhoz, mert tőlök a román nemzeti egység létesülését inkább várhatja, mint a központi hatalmaktól, ezen politika logikai helyességét nem lehet kétségbevonni, de meg kell állapítani, hogy a fajiérdek a hódítási váagnak csak leplezésére szolgált.

9. Végre azt állítja a hadizenet, hogy Romániát «a háború befejezésének siettetésére irányuló óhajtás» is készítette a háborúban való részvételre.

Valóban érthetetlen, mikép gondolhatta a román kormány, hogy akadni fog, a ki ezen állítás őszinteségében hisz. Semmiféle népről nem lehet föltételezni az önfeláldozás azon mértékét, mely ahhoz szükséges volna, hogy a saját vérént ontsa, saját országa területét a háború iszonyainak tegye ki, csak azért, hogy ezektől más népek megkiméltessenek. E mellett egy nyolczadfél milliót számító nép nem volt följogosítva azt remélni, hogy közbelépése a tízszer annyi lakosságot számító birodalmak mérkőzésének kimenetelére döntő befolyást fog gyakorolni.

A hadizenet csak Ausztria-Magyarországnak szól. Bratiano nyomaiba lépett Sonnínónak és azt remélte, hogy Romániát a Németországgal való háborútól megóvhatja. Pedig, a mikor

Németország ellenségeivel szövetkezett, a vele főnálló szerződést is szétépte. Nem okult az események tanításából sem, a mely az Ausztria-Magyarország és Németország között főnálló szövetségnek megingathatatlan szilárdságát minden kétségen fölül helyezte. Németország hadüzenete csakhamar kiábrándíthatta. A felháborodás és megvetés kifejezései, a melyek a német birodalmi gyűlésben szeptember 28-ikán a cancellár ajkairól elhangzottak, méltó kísérői voltak azon súlyos csapásoknak, a melyeket épen német hadvezéri lángész vezérlete alatt a hű szövetségesek fegyverének hatalma mért Romániára.

*

Ezen dolgozat már a nyomdában volt, mikor a gondolatok két sorozata élénken foglalkoztatni kezdett.

I. Az egyik a Románia és Olaszország között főnálló összeköttetésre vonatkozik. A Vörös Könyvben közzétett három jegyzék foglalkozik ezzel; mind a hármat követünk intézi táviratilag külügyministerünkhöz.

a) 1915 márczius 4-én :

Az itteni olasz követ, a ki egy ideig csöndesebben viselkedett, újabb agitációt kezdett ellenünk. Úgy látszik, azt a hirt terjeszti, hogy a viszony Olaszország és Ausztria-Magyarország között rosszabbodott, és hogy közeledünk a válságos stadium felé.

A király tegnap állítólag azt mondotta egy itteni politikusnak, hogy «követni volna kénytelen Olaszországot, mint Románia szövetségését, ha az bennünket megtámadna»

b) 1915 április 24-én :

Mai kihallgatásom alkalmával úgy találtam, hogy a királyt igen élénken foglalkoztatja az olasz kérdés. Ő felsége hangsúlyozta, hogy nincsenek ugyan közvetlen értesülései, de *úgy látja*, hogy igen rosszul áll a dolog, pedig ha Olaszország háborút indít, a helyzet itt felettébb válságosra fordul.

c) 1915 május 11-én :

A mikor ma felkerestem a miniszerelnököt, rögtön Olaszországról kezdett beszélni, azt mondván, hogy a háború, úgy látszik, elkerülhetetlen... Helyzete, mondá, felette nehézé fog

válni, ha Olaszország rajtunk üt, mert az ellenzék minden tőle telhetőt el fog követni, hogy felidézze a háborút; *ő azonban teljes erejéből ellene fog szegülni ennek* és reméli is, hogy sikerülni fog neki a semlegesség fenntartása, szavatosságot azonban nem vállalhat.

Az *a)* jegyzékben feltűnő, hogy a román király Románia szövetségesi kötelessége gyanánt tünteti föl azt, hogy Olaszországgal egy időben támadjon Ausztria-Magyarország ellen. Ebből az következik, hogy a világháború tartama alatt a két állam között támadó célzattal szövetség létesült egy harmadik állam ellen, a mely mindkettőnek három évtizeden át szövetségese volt!

A *b)* jegyzék különös fontosságot nyer az által, hogy a király két nappal Sonnino és az Entente-hatalmak között létrejött szerződés megkötése *előtt* nyilatkozik, a mikor az olasz kormány még ingadozott és kész volt, április 8-án tett ajánlata alapján, Ausztria-Magyarországgal egyezségeket kötni. Valószínű, hogy a király az olasz kormány felszólítására mondotta el az ajkaira Bratiano által adott szavakat, a melyek félre nem érthető módon magukban foglalták azt a fenyegetést, hogy Olaszországgal egy időben Románia is támadni fog, a mi e szerint a pressio eszköze gyanánt volt hivatva szolgálni.

A király azon megjegyzése, hogy Olaszország magatartása felől «micsenek közvetlen értesülései», magában véve is, de különösen az *a)* jegyzékben foglalt közléssel vonatkozásban, teljesen valószínűtlennek tűnik föl. Erre az esetre is áll a francia közmondás: Qui s'excuse s'accuse.

Valószínű, hogy ebben az időben Bratiano szívesen látta volna, ha Olaszország monarchiánkkal az április 8-iki olasz ajánlatok alapján egyezsége lép; mert

a) Románia akkor még nem volt felkészülve a háborúra;
b) az egyezés a monarchia hatalmának és tekintélyének gyengítésével járt volna;

c) az olaszoktól lakott osztrák területek önkéntes átengedése után a románoktól lakott osztrák és magyar területek önkéntes átengedésének követelésével lépett volna föl.

A *c)* jegyzékben feltűnő, hogy az imént jelzett fenyegető nyilatkozatot a miniszerelnök május 11-én ismételi meg, a

mikor Giolitti actiója a Salandra-Sonnino kormány ellen már megindult és Rómában a minister-válság elkerülhetetlen volt.

II. Visszaemlékeztem a magyar miniszerelnöknek 1916 augusztus 23-án a képviselőház éjtszakai ülésében gróf Károlyi Mihály interpellációjára adott válaszára, a melyben Bulgáriának monarchiánkhoz való csatlakozása előzményeit adja elő és megállapítja, hogy «hosszabb tárgyalások» után a két állam között egy «diplomatiái szerződés» és egy «katonai conventio» jött létre. Most feltűnőnek találom, hogy gróf Tisza István rögtön, tehát a külügyminister meghallgatása nélkül és pedig szokatlan részletességgel, pontossággal tárta föl a szövetség titkait. Bizonyára nem az interpelláló képviselő iránti figyelem készítette őt erre. Szükségkép fontos politikai cél lebegett szeme előtt. Ez nem lehetett más, mint hogy Romániát visszariasztsza az Entente-hatalmakkal való szövetségtől: a Bulgáriával fönnálló katonai conventió rémképével.

A mennyiben ezen föltevés alapos, föl kell vetnem azt a kérdést, vajon a kivont, valóban éles kard nem volt-e kétélű? Vajon, a mikor augusztus 24-én Bratiano arról értesült, hogy a magyar képviselőházban a bolgár katonai conventióval nyíltan fenyegetődznek, ezen értesülés nem készítette-e őt arra, hogy áruló szándékainak megvalósítását siettesse?

FRAKNÓI VILMOS.

ROMÁNIA.

— Mátodik és utolsó közlemény.¹ —

II.

A két fejedelemség újabb történetének három tényező szabja meg irányát. Az első az orosz birodalom növekedő befolyása, melyet csak ritkán ellensúlyozhat Ausztria. A második a görög fejedelmek által megindított anyagi és szellemi fejlődés, mely aztán a nyugoti műveltségnek nyitja meg útját. Végre a harmadik, korban is utolsó, a nemzeti érzület felkeltése és erősödése az erdélyi románság hatása alatt. Ez vezet aztán Moldva és Havasalföld egyesítéséhez és Romániának, mint államnak megalakulásához és szervezéséhez.

Már a XVII. század végén népszerű volt Moszkva, úgy is mint lehető felszabadító a török uralom alól, de főképen, mint a görög keleti vallás oltalmazója. Mikor Nagy Péter cár a török ellen indulva 1711-ben Moldvába ment, ott nagy lelkesedéssel, harangzúgással fogadták. Cantemir Demeter vajda s bojárjai szerződésre is léptek a czárral, ki megígérte, hogy a vajdát örökös fejedelemmé teszi, a papság és a bojárok jogait pedig megerősítette. A havaselvi vajda óvatosabb volt. Várt, míg országába jönnek a szabadítók. Nagy Péter csatavesztése a Pruthnál csakhamar helyreállította a régi rendet. Cantemir udvari tudósa lett a czárnak és megkezdte a román történet megírását — enyhén szólva: igen romantikus nyelven. A jó moldvaiak pedig kettőt tanultak meg a kudarcot vallott nagy vállalatból. Először azt, hogy a muszka német ruhában is csak muszka marad. Másodszor azt, hogy «serleggel és pálinkával nem lehet legyőzni a törököt».

1739-ben már mint hódító jött az orosz ; rabolt, pusztított,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 479. számában.

sarczolt ; fenyegetődzött, hogy Jassyt felgyújtatja, ha minden követelését nem teljesítik. Ezen követelések közt pedig a sereg állítása mellett az is szerepelt, hogy Münnich tábornagnak mindjárt adjanak 90 zacskó pénzt ajándékba, azontúl pedig évenként 100-at. Ezzel az orosz egy időre elvesztette a rokonszenvet. Nem volt jobb a töröknél, csak erősebb. A török uralom helyreállításával pedig gyakran előfordult, hogy a vajdát egyszerűen Konstantinápolyba idézték és ott lefejezték vagy börtönbe vetették. Az orosz fönnhatóság tehát semmit sem segített e tartományokon, csak súlyosabbá tette helyzetüket. Háború esetén két uruk is volt ; egyik rosszabb a másiknál. Most lettek csak igazán »rabszolgák», mint Häckkel mondta.

A következő háború (1768—74) még világosabbá tette nem is annyira az orosz túlsúlyt, mint a török hanyatlást. Most már számos bojár csatlakozott hozzájuk és különösen a Havasalföld, mely távolabb esett tőlük, rajongott értük. Ennek a háborúnak kettős volt a következése. Először az, hogy Ausztria határozottan tiltakozott a vajdaságoknak orosz hatalom vagy befolyás alá jutása ellen. Már a XVII. század végén tudták, hogy a császár épen nem tartja kívánatosnak a czár szomszédságát. Most pedig Mária Terézia szövetségre lép a szultánnal és háborúra készül. Van is jelentékeny pártja a bojárok közt, kik inkább várják a maguk és hazájuk üdvét a bécsi, mint a pétervári uralomtól. Önállóságra akkor még nem gondolhatott sem Moldva, sem Havasalföld, sem a kettő együtt. De a két nagyhatalom megegyezett és a török fennhatóság tovább is fennmaradt. Ekkor jutott Moldva északi csücske, Bukovina, a régi fővárossal Szucsavával együtt, békén, osztrák kézre. Moldva még csak nem is protestált ellene. Másik következménye az volt, hogy Oroszország beleszólást nyert a fejedelmek kinevezésébe és letételébe s ezentúl rendes consult tarthatott Jassyban és Bukarestben. Ezt ellensúlyozandó, azóta osztrák consult is tartottak ott és a két nagyhatalom versenye a felszín alatt, de gyakran elég élesen folyt tovább.

Csakhamar azonban megegyeznek II. Katalin és József császár a török birodalom bukása által szerzendő zsákmányon. Katalin terve az, hogy legyen egy új görög császárság, unokája,

Konstantin számára, aztán egy dák királyság, görög vallású király alatt. Ezt a tiszteket Potemkin hercegnek szánta kegyes úrnője. Szerbia és Bosznia legyen a császáré. E terv végrehajtására szövetségben megtámadják a törököt, de bár győznek, Belgrád és Bukarest is kezünkre került akkor, Potemkin pedig fejedelmi udvart tart Jassyban, — eredményt nem érnek el. Ausztria az 1791-iki békében mit sem nyer, a muszka is csak a Dnyeszterig tolja előre határát. Csak 1812-ben jut el a Pruthig — ekkor kapja Moldvának a Pruthtól keletre eső részét, melyet Besszarábiának keresztelt.

Dácia nevének felvetése azonban mégsem maradt hatás nélkül. Nem látjuk ugyan semmi nyomát annak, hogy akár a moldvai, akár a havaselti bojárok lelkesedtek volna érte. De igenis felkapták a papok. «Nagy Péter ideje óta szokásban volt, hogy a háború kitörése előtt békés kereskedők és jámbor zarándokok szerzetes ruhában és útjokban egy vásár vagy egy csudatevő szentkép felé, elhozták a papoknak, barátoknak és a kegyes bojároknak a császárné felséges képét, egyúttal pedig beszéltek az orosz sereg legyőzhetetlen hatalmáról. Annál inkább teheték, mert maguk is ahhoz tartoztak».¹ Nem véletlen tehát, hogy 1783-ban északkeleti Magyarországon is megjelentek az ilyen szentképkereskedők, még pedig tizenöt kocsival egyszerre. A Kablyuk-oknak ez az eredete. Még kevésbé véletlen, hogy egy évvel később kitört a Hóra-lázadás. Tulajdonképpen ez a mozgalom volt az oláh nép első életjele századok óta. Mint Mihály vajda, Hóra is a császárra hivatkozott; mint a vitéz vajdának, a móczok vezérének is a magyarok kigyomlálása volt a feladata. De mindketten úgy végezték a feladatot, hogy a császárnak kellett őket ártalmatlanná tenni. Kitünt újra, hogy ha Erdély nem magyar, megszűnik ott a Habsburgok uralma is.

Ez az esemény egyáltalában semmi hatással nem volt a nem-erdélyi románokra. Ott még csak parasztlázadás sem volt, pedig legalább annyi alapja lett volna, mint az erdélyinek. Politikai és katonai tekintetben teljes semmiségbe sülyedt a két vajdaság. Valóban vacuum volt ott, melyet, mivel az oláh nemzet teljesen képtelen volt reá, a török pedig egyre hanyat-

¹ Jorga i. m. II. 178.

lott, a szomszéd nagyhatalmak igyekeztek betölteni. A vajdaságok, mint a melyek semmi alappal nem bírnak a külön állami életre, a nagy politikában csak mint compensatio tárgyai szerepelnek. Napoleon 1808-ban egyenesen átutalja őket barátjának, Sándor czárnak. Sándor czár 1811-ben egy Czartoriszky herceghez írt levelében kijelenti, hogy ezeket a seregeiktől megszállott területeket Galicziáért hajlandó volna átengedni Ausztriának. Mivel pedig a viszony a két barát közt meglehetősen lehült, Napoleon még azon évben Ferencz császárnak kínálja Moldvát és Havasalföldet. Tudjuk, hogy Oroszország, hogy minden erejét Napoleon ellen fordíthassa, utoljára megelégedett Moldva egy részével, Ausztria pedig nem kapott semmit. Ez, Napoleon bukása után is, inkább keresett compensatiót Itáliában, mint Keleten.

Oroszország ellenben tudatosan, következetesen folytatta balkáni politikáját. A vajdaságok érdekében keresztülvitte a portánál az adó állandósítását, a terményszállítások megszüntetését, vagy ha szükségesek, pontos megfizetését és a hoszpodárnak, így kezdték nevezni a vajdát, hét évre való kinevezését. A törökkel szemben egyenesen mint védő lép föl: a moldvaiak és oláhok is annak nézték s hivatalosan is annak tekintették. 1819-ben a török is szabályozta a hoszpodárok kinevezését: kijelentette, hogy ezentúl csakis a portai tolmácsoktól (fődragománoktól) származó görög családok trónképesek. Az akkermani szerződésben az orosz diplomatiá újabb engedményekre kényszerítette a portát, mind a dunai fejedelemségek, mind Szerbia javára (1826). Ezentúl a diván «az ország» beleegyezésével válaszsza meg a fejedelmeket és a porta csak az orosz követtel való megállapodás után nevezhesse ki azokat. A belső szervezetet pedig a fejedelmek sürgősen állapítsák meg tanácsukkal. E szervezés azonban, mint annyi más előtte és utána, csak bevezetése volt a háborúnak. Még egyáltalában nem volt megállapítva a szervezés, már 1828-ban bevonult a muszka sereg és a háború egész tartama alatt ott is maradt. A drinápolyi békében (1829) megállapították, hogy ezentúl élethosszigan uralkodnak a fejedelmek. Megállapították később az adó összegét 3.000.000 piasterben, a mely összegnek $\frac{2}{3}$ -át Havasalföld, $\frac{1}{3}$ -át az 1812 óta annyira kisebbedett Moldva fizeti.

Végre, hosszas tanácskozások után, megszületett az új szervezet is. Az orosz főparancsnok tárgyalta azt saját hivatalnokai-val és a bojárok bizottságaival. Az oláh történetírók ebben nagy sérelmet látnak, mert hiszen eddig belső ügyeikbe még a török sem avatkozhatott. Kétségtelen azonban, hogy a mi jó van a «réglement organique»-ban, az gr. Kischelevnek, a főparancsnoknak érdeme; a bojárok csak rontottak rajta piszkos önzésből folyó pártoskodással. A szabályzat szerint a fejedelmet egy rendkívüli gyűlés választja, melyben képviselve van az ipar és kereskedelem is, bár gyöngén. A rendes gyűlés jobbára bojárokból áll. Ez oligarchia volt; a politikai befolyás készpénzre volt váltható. Ez a nemzetgyűlés többnyire hivatalnokokból állott, kik mindent megengedhettek maguknak, mert, az orosz consullal egyetértésben, mindig sarokba szoríthatták a fejedelmet is. A hoszpodárnak jogában állott ugyan e gyűlés feloszlatása, de viszont az is bevádolhatta a hoszpodárt a portánál is, az oltalmazó hatalomnál is. Ezen alkotmány alatt a nagy bojárok mind a trónra vágyódtak és ez a törekvésük az orosz szolgálivá tette őket. A kicsik pedig a követséget felhasználták előmenetelük vagy esetleg büntetlenségük kieszközlésére. Jorga azt állítja, hogy némelyek ez utóbbiak közül «utopistikus alkotmány után epedtek» francia, vagy osztrák mintára. Franciaországban volt ugyan alkotmány, de Ausztriában Ferencz császár színe előtt még a constitutio szót is tilos volt kiejteni. Osztrák alkotmány alatt kétségtelenül a magyart érti tehát, mert akkor a monarchiában csak itt volt alkotmány, ha nem is épen utopistikus. De tán ép azért olyan, mely nagyon tetszhetett azoknak a bojároknak, kik könnyen számíthattak arra, hogy magok lesznek hoszpodárok.

Az orosz befolyás teljesen reánehazedett az országra. Bármily művelt és udvarias volt Kischelev, tisztjei ugyancsak éreztették fenségésüket az urakkal, katonái pedig elvették a szegény parasztnak utolsó falatját is. A hoszpodárok az orosz elnyomás ellen, mely őket folyvást fenyegette, Bécsben kerestek és találtak is támaszt. Ennek az ausztriai befolyásnak igen érdekes és fontos emléke az a levelezés, melyet Gentz, Metternich megbízásából, a havaselvi fejedelmekkel folytatott. Leveleiből megtanuljuk az egész európai politikát, úgy, a hogy' Metternich

látta és feltüntetni akarta.¹ A hoszpodároknak és sok bojárnak is Ausztria felé kandikálása azt is bizonyítja, hogy ők hazájuk sorsát végkép eldöntöttnek még nem látták. Egyelőre az orosz parancsol ugyan, de annyira gyűlöletes, hogy egy más nagyhatalomnak helyébe lépése ép oly természetesnek, mint biztosnak látszik.

A görög felkelés vonta maga után az orosz beavatkozást. A török elvesztette bizalmát a görögökhöz, a fanariotákhoz. 1822-ben még a patriarchát is felkötötte. E bizalmatlanságnak volt következése, hogy a röglement értelmében ezentúl csak bennszülött és nem görög lehetett fejedelem. Az orosz ehhez szívesen hozzájárult; nem a nemzetiségi elv kedvéért, hanem mert a románt könnyebben megnyerhetőnek, beolvaszthatónak tarthatta a görögnél. Különben is a régibb fanarióta vajdák családja az országban maradt, bojár lett. Mai napig is a Kantakuzenok Románia leggazdagabb földbirtokosai és a két, a szultántól és czártól közösen kiszemelt fejedelem közül Ghika görög eredetű. A másik, a ravasz, fukar Sturdza, mindent eltűrt az orosz consultól, csakhogy békében maradhasson. A consult méltán gúnyolták «proconsul»-nak; a hatalom egészen az ő kezében volt. Miklós czár már elérkezettnek látta az annexio keresztülvitelét. Ezért még a két fejedelemség uniója ellen sem volt kifogása, hisz így könnyebb azokat egyszerre elnyelnie. Ghikát aztán le is tétette az orosz, mert inkább a portához szított.

De csakis a nagy urak, kik fejedelmek akartak lenni és néhány öreg úr, megszokottságból, voltak muszkapártiak. A fiatalág egy része Párizsban, a másik Németországban tanult, onnan szabadabb felfogást hozott haza és, ha már nem lehet egészen független hazájuk, inkább német vagy osztrák fejedelmet óhajtott. Ghika fejedelem is hozzájuk tartozott. A forradalmi vagy legalább alkotmányos eszméknek, igaz, hogy meglehetősen zavaros, önállótlan és phrasisos feltűnése 1848-ban a két fejedelemség megszállását vonta maga után. Tudjuk, hogy az orosz megszállás milyen következményekkel járt szabadságharcunkra nézve is.

¹ *Dépêches inédites du chevalier de Gentz aux Hoszpodar de Valachie.* Publiées par le Comte Prokesch-Osten fils. Paris, 1876. 3 kötet.

Romániában az volt az eredménye, hogy az oroszok iránti rokonszenv végkép megszűnt.

A krími háború kitörésekor újabb orosz occupatio következett. Ez ellen a török is szerencsésen küzdött; az osztrák diplomatiái közbelépés pedig csakhamar eltávolította a Pruth és az Olt mellől a veszedelmes szomszédokat. Bekövetkezett tehát az alkalom arra, hogy Ausztria játssza ott azt a szerepet, mely több, mint egy század óta az oroszoknak jutott. A felszabadításnak, szervezésnek az országnak osztrák hatalom alá jutása lett volna természetes és szükséges következése. A török névleges fennhatóság elismerésével, vagy a nélkül, Ausztria hatalma eljutott volna a Fekete-tengerig és mindenkorra elzárhatta az oroszokat a Balkán-félszigettől. Ez a kilátás pedig a nyugati hatalmakat, a francziát és az angolt is megnyerte volna e szándéknak. Hisz ezért és nem másért vívták a hosszú és költséges háborút a czár ellen.

Csakhogya nagy politikát most is, mint annyiszor, lehetlenné tette az ausztriai kormánynak Magyarország ellen elővetett bűne. Ez akadályozta meg, hogy nyíltan és határozottan kár az oroszhoz, akár a nyugoti hatalmakhoz csatlakozzék. Hálátlansága már úgyis elkéséritette az oroszokat. Ingadozása, mely a forradalomtól való félelmében gyökerezék, ellene fordította a francziát is. Hogy' lehet Bécsből Oláhországon uralkodni, ha Magyarország nem biztos? Pedig nem volt az. Mikor a szegedi ezredet Oláhországba vitték, kitzúzte a nemzeti színt és a Kossuth-nóta mellett indult.¹ Világos és Arad árnyéka nyomult a bécsi cabinet vágyai és azok teljesedése közé. Újra tapasztalnia kellett, hogy Magyarország nélkül, sőt ellene ép oly kevésbé lehet nagy keleti politikát folytatni, mint nyugati. Ezt megtanulhatta volna már II. József 1787—90-iki háborújából. A nagy császár levonta ebből a következtetést, de Buol-Schauenstein és Bach, az ő kis utódai, erre nem voltak képesek.

A kudarcz másik oka az occupatio keresztülvitelének módja volt. A tisztek fennhéjázó modora elkéséritette a bojárokat, a beamterek zaklatása pedig a parasztot. Egyszóval olya-

¹ Bernhardt's *Tagebücher*, 1854.

nok voltak, mint nálunk. Kitűnt, hogy alig különböztek jelentékenyen az oroszról. Távozásuk általános örömet okozott.

A szabad Magyarországnak volt és van művelődési hivatása Keleten. Az abszolút és a mellett sötét Ausztriának nem volt és nem is lehet. A végső következés pedig az volt, hogy az osztrák befolyás, közvetlen azon idő után, melyben túlnyomó volt, a jagypontra szállott alá. Az orosz csakhamar kiheverte vereségét; az osztráknál csak az államadósság szörnyű emelkedése és a cholera tartotta fenn ezen nagy kilátások közt megindult vállalat emlékét. Románia szervezése és ennek alapján megszerzése tehát ép oly kevéssé sikerült a császárnak, mint a czárnak.

Lássuk most, minő alapokat talált a későbbi államalakulás a XVIII. század és XIX. század első felének belső fejlődésében.

Ezek a reformok Kis-Oláhszágnak osztrák megszállásából indultak ki. A bécsi kormány systematikus szelleme ebbe az elhanyagolt vidékbe is rendes közigazgatást hozott. A bojárok hatalmát megnyirbálták; nekik is kellett tizedet fizetniök juhnyájuk után, a parasztot pedig több kisebb adó alól felmentették és hadiadóját egyformán állapították meg minden telekre nézve. Egyúttal leszállították a robotot is, hetenként egy napra. Még fontosabb, hogy az osztrák közigazgatás a parasztot nem tekintette röghöz kötöttnek, hanem földjéért bizonyos szolgáltatásokra kötelezettnek. Azok a vajdák, kik az osztrák occupatio után ültek a trónra, belátták e javítások hasznát. Görögök voltak, sokkal műveltebbek a volt bennszülött vajdáknál s a XVIII. század eszméi voltak reájok annyi hatással, hogy a nép javára is gondoltak, a magok jóléte mellett.

Megmaradt tehát az egy összegben kirótt adó, habár aztán szükség szerint fölemelték, néha háromszorosára is. Mivel pedig mégis a fiscus érdeke volt a főczél és a fejedelemnek gondoskodnia kellett magáról, a porta és a Fanar kielégítéséről, no de még bojárjairól is, az adózók számát egyre szaporították. Adó alá vonták azokat is, kik katonai vagy más szolgálat miatt eddig fel voltak mentve, sőt a bojároktól származó nem-bojárok is. Katonaságra már nem volt szükség; csak egy kis török csapatot, besliákat volt szabad tartani. Egyúttal rendes közigazgatást is kezdtek, kinevezett előljárókat helyezvén az

egy-egy kerületek élére, többnyire bojárfiakat. Ezeket a reformokat Maurokordato Konstantin, ki előbb Havaselvén uralkodott, bevezette Moldvába is. Hogy fizethessen is a paraszt, megvédte a bojárok ellen. Ezeket aztán teljes adómentességgel igyekezett kielégíteni. Történtek később is kísérletek a paraszt helyzetének könnyítésére, de a bojárok és az egyház ellenmondása miatt nem igen vezettek célhoz. Csak a röghöz kötöttség szűnt meg sok helyen; az idegen betelepülők szabad költözködési jogát pedig biztosították. A robotot is leszállították évi 12 napra, de azért a bojárok tovább is 36-ot követeltek. Ezek nem szívesen mondtak le arról, hogy nemesek a föld a tulajdonuk, hanem a paraszt személye is, és így a föld népének sorsa ezután is az előjáró belátásától és humanitásától s a földesúr jóakaratótól függött. A föld művelése valamivel javult ugyan, de a paraszt helyzete átlag még nyomasztóbbá vált.

Így e reform-kísérleteknek alig volt komoly sikere. De egy eredményük mégis volt. A paraszt, ki eddig keleti megadással tűrte az igát, mintha másképp nem is lehetne, belátta, hogy igenis lehetne másképp, sőt hogy bosszút is állhatna elnyomóin. «Már nem használ a türelem», írja egy akkori szerzetes, «vagy megadják jogunkat, vagy magunk vesszük. Régente is úgy volt, mindent az elpuhult bojárok végeztek, tetszésük szerint. Nem is lett másképp addig, míg baltáinkat vérökbe nem fűrösztöttük.»

A városok, a polgárság helyzete sem volt jobb. Jogszerint a fejedelem volt földesuruk, de ez gyakran elajándékozta őket az egyháznak vagy a bojároknak. Mint Jorga mondja, a városi embert a XIX. század elején bitagnak nézték. Csak Botosan városának volt valamelyes szabadsága: hat választott előjárója igazgatta, két román, két örmény s két zsidó. 1812 óta a városok lassanként megváltják magukat és a parasztnak is megvolt ez a joga. A munka és a föld csekély értékét bizonyítja, hogy tíz tallérért megválthatta magát a paraszt.

Egyrészt álnok, falánk és hígvelejű bojárok, másrészt éhező parasztság. Ez az állapot tette lehetővé az idegenek hódítási szándékait.

Lényegesebb változást mégis csak a *règlement organique* idézett elő. Eddig, úgy mint Magyarországon, porták voltak az adó alapjai. 10 barom után járt az adó, úgy, hogy több szegény

család együtt tett egy portát. Most minden család külön fizetett és az adó nem volt emelhető. Különös gondot fordítottak a városokra, azok önkormányzatát erősítették, megszüntették az iparra és kereskedelemre nehezedő földesúri jogokat. Eddig a földesúrnak elővételi joga volt minden házra és nemcsak az ital volt regale, hanem a mézárszék is. Most csak az ipar vagy a kereskedés üzésére lehetett jogosítványt váltaniok. A forgalom fel is éledt. A jobb közigazgatás és a nagyobb biztonság a földművelést is emelte, utakat is építettek s az aldunai tartományok, melyek eddig csak olcsó marhával látták el a monarchiát és Lengyelországot, most mint gabonatermelők kezdenek megjelenni a világpiacon.

A nagyobb rend és a jobb közigazgatás által az ország vagyonosodott és a városok némileg európaibb szint mutattak. Ennyit tehát kétségtelenül köszöntek a dunai fejedelemségek — mert már ez volt a nevök — az osztrák és főleg az orosz hatásnak. De ennyivel még mindig csak valamivel értékesebb tartományává változhatnak az egyik vagy a másik nagyhatalomnak. Az orosz közelebb állott hozzájuk culturában, vallásban, hatalmasabbnak is látszott. Évtizedeken át nem a szultán, nem is a fejedelem volt az igazi úr Jassyban és Bukarestben, hanem az orosz consul. Széchenyi is egyik naplójegyzetében úgy ítél, hogy Ausztria ép oly kevésbé képes Oroszországnak útját állani szárazon, mint a franczia az angolnak tengeren. De láttuk, hogy 1855 körül ez a két befolyás kiküszöböli egymást.

Volt tehát hely új alakításra. Romániának ismét az a hagyományos szerencséje jutott, hogy felszabadult, anélkül, hogy azért bárminő áldozatot kellett volna hoznia. Ismét úr volt. Annak kitöltéséhez pedig nem elég vagyon, föld és ember: oda nemzet kell. Volt pedig két külön fejedelemség, melyek mindegyike nemzetnek tartotta magát: a havasalföldiek egy 1791-iki emlékirata egyenesen oláh-valach nemzetről szól. E két «nemzet» belül pedig át nem hidalhatónak látszó lelki távolság választja el a felső osztályokat a még minden műveltségén kívül álló alsóbbaktól.

A román történetírók készségesen elismerik, hogy még a lelki egyesítésnek, a nemzetté válásnak szellemi munkáját sem magok végezték, hanem, hogy erdélyi testvéreiknek adósai

érette. Az egész mozgalomnak kiinduló pontja pedig olyan osztrák kormánypolitika, mely kétségtelenül nem az oláh nemzeti érzés és műveltség emelésére, hanem egyenesen az ellen irányult.

Erdély 1691 óta ismét a magyar király közvetlen uralma alatt állott. Régi alkotmánya, a három nemzet és a négy vallás, legalább a papiron, a *Diploma Leopoldinum*ban teljesen helyreállott. Az oláhnak, ki pedig egyre szaporodott, ebben az alkotmányban nem volt helye. Nemzetisége túrt volt, csak úgy, mint a vallása.¹ Alacsony, elnyomott állapota lehetőnek tüntette föl ezt a schizmatikus nyáját az egyedül üdvözítő vallás karámjába terelni. Megkísérelte ezt már Nagy Lajos is, úgy, hogy a nemeseket, kenézeket katholizálta; de a köznépre nem terjedt ki gondoskodása. Most azonban az uralkodónak vallása terjesztése volt legfőbb célja. Erdélyben nem az uralkodó vallásnak — az nem volt, hanem igenis az uralkodó vallásának akarták megnyerni az oláhságot. Minthogy pedig annak előkelői nem voltak, meg kellett elégedni a szegény parasztok és pásztorok lelkével. Ennek a szándéknak politikai iránya sem hiányzott. Ha a kath. vallás Erdélyben nagyobb tömegre támaszkodhatik, könnyebben elbánhat az ott még hatalmas protestantizmussal. Aztán: a vallásháborúk e korában csak azt tartják megbízhatóan hűnek, a ki egy valláson van a fejedelemmel. Mert, hogyan lehet feltenni, hogy azok megőrzik a hűséget, kiknek hitét üldözi az uralkodó?

A kit a katholicismus közelebb hozott az uralkodóhoz, az jobban számíthat annak kegyére s gondoskodására, mint az, ki megátalkodottan megmarad «tévhiténél.» E szempontból nézve, az uralkodónak kötelességévé válik a megtért oláhok sorsán is javítani. Kötelessége ez azért is, mert szegények, adófizetők, holott a nemesség nem az. A mit a földbirtokosok elvesznek a paraszttól — akár katolikus az, akár nem — az elvesz a kincstárra nézve. Jó tehát lehetőleg könnyíteni az úrbéri terheken, mert ez által a trón természetes ellenzékét, a rendeket gyengíti és egyúttal nagyszámú hívet toboroz magának.

¹ *Approbatæ Const.*, ed. Kolozsvár, 1815. Pars. I. Tit. 1 Artic. 3. Ide nem értvén az oláhok vagy görögök sectáján levőket, kik pro tempore szenvedhetnek, usque bene placitum principum et regnicolarum.

Eddig ment tehát a gondoskodás, de tovább nem. Arra, hogy az oláh, mint nemzet, belépjen Erdély szövvényes kötelekébe, alig gondolt valaki. Legalább a hivatalos iratokban nem találtam ennek semmi nyomát.

Még Kollonics intézte az állam ügyeit, midőn Theophilus, az erdélyi oláhok püspöke, 1687 márczius másodikán elfogadta az uniót, tizenkét esperesével és pópájával együtt; 80,000-nyi nyáj követte a pásztorok példáját. A papok mindjárt a katolikus papok minden privilégiumában részesültek. Utóda, Athanáz már Bécsben is járt, megnyugtató hitvallást nyújtott be, jezsuiták voltak tanácsosai, s 1701-ben beiktattatott az erdélyi és a hozzátartozó magyar részek oláh egyesült egyháza püspökének. Ez ellen, és különösen a templomok átadása ellen erősen tiltakoztak a régi hithez ragaszkodók, de ilyenekben sem a császár, sem a katonasága nem értettek tréfát. Nem csoda, ha Rákóczi felkelésekor az oláhok legnagyobb része vele tartott, nem a császárral.

Mindebben vajmi kevés gyarapodása látszik akár a nemzeti-ségnek, akár az igazi vallásosságnak. Csak az 1729-ben püspökké szentelt Micu János — németesítve Klein, — lépett fel mint «a Trajan idejéből eredő népének» politikai vezetője. A vezető meg lett volna, de a nép inkább a régi hithez szított és Klein tulajdon papjaiban sem bízhatott. A rác papok egyre lázítottak az unió ellen; egyikök, Szofronije, 1760 táján, valódi hatalom volt és valószínűleg összeköttetésben állott a muszkákkal is. Mindez nem volt alkalmas Mária Terézia megnyerésére; a nemzeti kívánalmak teljesítetlenek maradtak. Teljesítetlen maradt az úrbér javításának, a terhek könnyítésének jogos és szükséges követelése is. Klein jelentősége tehát épen nem alapul politikai izgatásán. Elévülhetetlen érdemet szerzett ellenben az által, hogy új székhelyén, Balásfalván megkezdette a papok és szerzetesek tudományos művelését. A balásfalvi iskola növendékei eljutottak Bécsbe, eljutottak Rómába is, hol a római eredet eszméjén még jobban felbuzdulhattak. Abban az időben, midőn Erdély görög keleti papsága még teljesen műveletlen, midőn a moldvai és havaselvi szerzetesek és papok is legfőlebb szlávul és görögül tudtak, ezek az uniált oláh papok voltak nemzetök első, a nyugati műveltségben is részesülő tanítói. A mellett a görög keleti papság a vajdaságokban természetesen az orosz-

hoz húzott, tőle várt mindent. Őket ellenben hitük elválasztotta a muszkától és a nemzeti ideált saját multjukban, — a rómainak vélt multban — találhatták csak meg. Velük kezdődött tehát, a komolyabb történeti és nyelvészeti kutatással együtt, az egész oláhságot összefoglaló nemzeti érzés is.

Mária Terézia és József iskolai reformjai a paraszt előtt is megnyitották az iskolát. Így most már iskolai oktatásban részesül ez az annyi ideig elhanyagolt, szinte baromnak — vagy tolvajnak — nézett nép is. Az iskolával együtt pedig megnyílt az út a hivatalok és a szabad pályák felé. Volt már oláh intelligencia, mi a Kárpátokon túl meglehetősen hiányzott.

Ha Bethlen és a Rákócziak oly határozottan és erőszakosan lépnek fel, mint Kollonics és követői, bizonyára még nagyobb eredménnyel vihetik keresztül az uniót. Ennek föltétele a nép nevelése volt, melyet azonban teljesen elhanyagoltak. Ezért mondom, hogy ebben az esetben a mulasztás nagyobb bűn volt az intoleranciánál. Műveltségét nem a magyarnak, hanem a császárnak köszönte az oláh. A jövőre nézve is csak tőle várt és remélt mindent. Ebből a nagy mulasztásból származott a Hóra lázadása és mindaz, a mi 1848—49-ben és azóta vészes történt. Ha az oláht akkor nevelik, mikor még a magyar teljesen ura Erdélynek, nemcsak hogy az erdélyi oláh nem néz Bécs vagy Bukarest felé, hanem még a moldvai és a havasalföldi is a magyar szellemi hegemonia alá jut.

Az iskolázás és a kezdődő irodalom körül Sinkai Györgynek és Major Péternek volt legnagyobb érdeme. A görög keletiek mégépen nem vetekedhettek velök. Csak 1810-ben nevezték ki az első oláh görög keleti püspököt, Mógát. Akkortáiban a budai egyetemi nyomdáé volt a román és szerb nyelvű könyvek kiadásának kiváltsága. E nyomdánál működtek Sinkai, Major és Klein unokaöcscse, mint revisorok, és könyveik, különösen Sinkai története, innét terjedtek el mindenfelé. A budai nyomda szép termékei aztán megtalálták az utat a vajdaságokba is — hol addig alig olvastak és még kevesebbet írtak román nyelven. Igaz, hogy uniáltak és nem görög keletiek voltak a szerzők, a mi éppen a tudós papoknál nagy akadály volt; igaz, hogy a teljesen szokatlan latin betűt kezdték használni a hagyományos és meghonosodott cyrill írás helyett: de azért mégis olvasták.

Olvasták, mert az általános európai fejlődés, mely magasabb és alaposabb műveltséget követelt, még ezeket a távoleső vidékeket sem hagyta érintetlen. A paraszt, a maga megszokott nyomorában, kívül állott még a művelődés lehetőségén is. Polgárság alig van, az örmény kereskedő lassan elpusztul, a zsidó, ki helyébe jut és különösen árendával foglalkozik, még kizárólag vallásos szertartásai közt él, azokban találja szellemi és erkölcsi létét. Még egészen keleti — a Nyugat még nem érintette. Csak a gazdag görög kereskedőnek van valami érzéke, ha más iránt nem, saját nemzete multja iránt. A bojárság is teljes szellemi tespedésbe sülyedt; már nem harczol, legfőlebb cselet szó és pártoskodik. Lényében, életmódjában a törökhöz simul, annak hadi erényei és politikai nagy feladatai nélkül.

Mindjobban elterjedt a keleti divat: soká aludni és méltóságosan lépkedni két inas közt, ki hóna alatt fogva, vezette urát. Lassan poroszkáltak lóháton is, ha csak az öblös bécsi hintó nem gondoskodott «ő méltósága» szállításáról. Előbb derülten és szerényen állott a lengyel vagy szász módon berendezett bojár ház a nap fényében. Most sötét szobákban ültek, mint a szerailban és csak a drága hímzések pompája világlott. A látogatót búcsúnál keleti égő és illatozó pastillákkal füstölték. Előbb a nemes zsupánné ült dolgozó szobájába és készítette rabszolgálóival azt, mit a ház szüksége követelt. Most a divatos udvari dáma trónolt párnáján, elrejtve lábait, úgy hogy csak a drága papucsok kandikáltak ki. A ruházat olyan kirívó és izléstelen volt, mint a hanyatló Konstantinápolyban és itt is gyakran eltorzították a szép arcot színezéssel, a száj és az orcák befestésével, az összeolvasztott szemöldökök befeketítésével. A sok szobában ritkán uralkodott a ház munkás, vidám tevékenysége. Számos cigány hevert ott, minden gonoszsgót ismerő és minden gazságra képes, és várta a házi úr, a házi asszony, a lusta ifjurak és kisasszonyok intését, kik tapsoltak, hogy fölvegyék elejtett hímzett zsebkendőjüket vagy ismét meggyujtsák a kialudt csibukot. Csak délelőtt mentek a régi hősök ez ivadékai az udvarba, hol hivatalos teendőket végeztek vagy trécseltek és cselet szóttek. Szemök csak akkor fénylett, ha valami rosszat mondtak, vagy kilátás volt valami nyereségre.¹

¹ I. m. II. 176.

A görög hoszpodárok átlag műveltebbek voltak jobbágyaiknál, hiszen tanult, tudós családokból származtak. Alapítottak iskolákat, akadémiákat, hol görögül és szlávul tanítottak. Volt ott már a rumuny nyelvnek is tanítója. De mint Jorga mondja, «eltűnt az élő szellem, az igazságra való törekvés, az erőteljes tevékenység vágya». Az utóbbi igaz, mert Mihály vagy Lupul bojárjai valóban tevékenyebbek voltak. De az első, a tudományos szellem, el sem tűnhetett, mert nem volt soha. Ezt csak Nyugot befolyása ébresztette, mely előbb külsőségekben, ruházatban, nyelvek ismeretében, de aztán mint ébresztő, ide s elhatott. A bojárok eljártak Bécsbe, sőt Párizsba is, és ha nem tanultak is sokat, az olvasást mégis megszokták; igaz, hogy nem nemzetök nyelvén. Abban a mértékben pedig, a mint a török befolyás gyengült, a mint másrészt az orosz vagy osztrák hódítás sem talált már a régi rokonszenvre, kellett foglalkozni a nemzeti ügyekkel is.

Ily viszonyok közt a nemzeti hitnek, irodalomnak, történetnek Erdélyből jövő első apostolai épen nem találhattak kedvező fogadtatásra vagy lelkes követőkre. Lázár György, az első apostol, ki mint nevelő ment Bukarestbe, csak azért vergődött zöld ágra, mert ügyes földmérő volt. Ezért pártolói keresztülvitették, hogy ingyen taníthatott fűtetlen szobában földmérést. Mérnököket nevelt tehát a bojárok jószágaira. Amellett azonban szólhatott a nagy múlttól, Rómától és a nemzet nagy jövőjéről. Taníthatott még böleseletet is és írhatott iskolakönyveket, melyeket Budán nyomattak ki. Vele kezdődött tehát a nemzeti nevelés Moldvában, hol addig csak görög főiskola volt. Szintén gyakorlati haszon céljából engedték meg Asachi földmérő iskoláját. A két iskola érintkezett; a nemzeti szellem behatolt Moldvába is. Lázár követője, Eliad, lett aztán az új eszméknek már elismert apostola.

A nemzeti lélek e tüzes ébresztői inkább tanítók voltak, mint tudósok, inkább rhapsodok, mint írók. Költői tehetségük kimerült a nemzeti történet és a nagy jövő kiszínezésében. De ne legyünk igazságtalanok. Más nemzet fejlődési menetében is előfordul, hogy hazafias szavakat vettek tudománynak és lelkes phrasisokat irodalomnak és költészetnek. Mégis azt hiszem, hogy a Lázárok és Eliadok hatását — világos, hogy

milyen tendenciával — nagyon túlbecsülik a románok. A nemzeti érzés nélkülök csak úgy kifejlődött volna. Annak nem is annyira a tudatlanság, mint a műveletlenség állotta útját. Az a szörnyű történeti tény, hogy ez a nép gazdag és tétlen bojárok-ból és teljesen jogtalan szegény parasztokból állott, közbeneső műveltebb polgári osztály pedig nem volt. Mihelyt a földmívelés emelkedésével a kereskedés is nőtt és a városi élet kezdett fejlődni, meg kellett alakulnia azon osztálynak is, mely mindenütt legfőbb eszköze a nemzeti egységnek és egyszerűs mind legfőbb tényezője a műveltség terjedésének: az u. n. intelligentiának. Földmérőket más is nevelt volna, ha Lázár be nem jó, mert szükség volt rájuk. A mellett pedig a nemzet ez első tanítói papok voltak és ezt a jelleget soha sem vetkőzték le. Ennek köszönhették ugyan, hogy hatalmas pártfogóik akadtak, de viszont ennek következtése volt az is, hogy conservativok voltak oly országban, melynek teljes megújításra volt szüksége.

Állításaimat bebizonyíthatom. A román szépirodalom Eliadék nélkül, sőt ellenökre fejlődött. Az 1848-iki mozgalomban, az elsőben, mely valóban nemzetinek tűnt fel, prédikált ugyan a próféta, de komolyan csak ő maga vette magát. Egyáltalában nem túlzok, ha kimondom, hogy ebben az első nemzeti fellendülésben nem is annyira a francia általános eszmék érvényesültek — azok csak szavakat nyújtottak — mint inkább a szomszéd Magyarország nyújtotta példák. Széchenyinek és Koszuthnak sokkal többet köszön a román nemzet, mint ezeknek a kétségtelenül lelkes és jószándékú, de sem nem tudós, sem nem gyakorlati bevándorlók ígéinek.

Ennek a bizonyítása nem is nehéz. A magyarországi románoknak iskolázása és nevelése Mária Terézia idejétől fogva fojton emelkedőben van. II. József ideje óta az állam gondoskodása kiterjed a görög keletiekre és ezeknek papsága tanultságban csakhamar vetekszik az egyesültekével. Épen a görög keletieknek volt Obradovics Doszifej-ben oly pædagogusuk, kire bármely nemzet büszke lehetne. I. Ferencz tanítóképzőt is alapított Aradon és azóta a magyarországi románok közt is halad a tanultság. Tévedés, sőt több, valótlanosság az az állítás, mintha 1848 előtt a románok ki lettek volna zárva a hivatalok-

ból. Csak a marosvásárhelyi táblának 30 román tisztviselője volt az unio kimondásakor. Bár kevesebben, de voltak a guberniumnál, sőt a cancelláriánál is. A görög keleti is bevett vallás 1791 óta. Itt tehát fejlődhetett a forradalom előtt is román értelmiség, mely annál is inkább vezetője lehetett a népnek, mert más, kivéve a papokat, nem igen volt.

Érdekes, hogyan nézik ők azt a magyar szabadsági mozgalmat, mely kétségtelenül népökre volt legnagyobb jótétemény. Hisz ez volt eddig legkevésbé részese a kiváltságoknak, most pedig egyenlő joggal birhatta földjét a magyar polgárral. Akár-mint tagadták később, 1848 tavaszán bizony lelkesedtek ők is Kossuthért. Hisz az első balásfalvi gyűlés az unióba is beléegyezett. Még Cipariu, a balásfalvi tudós kanonok és tanár is szükségesnek és jótékonynak nyilvánította az uniót. De Barnucz, volt világi collegája, másképp gondolkozott. Belátta, hogy unio nélkül nincs felszabadítás, de azért annak keresztülvitelét szerződéstől tette függővé, melyet a «bűneit megbánt zaklató» kössön volt szolgájával, mint egyenlő féllal. Hozzá csatlakozott az ifjúság, különösen Jancu, ki hivatalnok volt. A románok, különösen Jancu földie, a móczok, utánuk indultak, nem a meggondoltabb öregek után. Hogy pedig jogi alapot nyerjenek, a császárhoz folyamodtak a magyar király ellen.

Soha sem fogtuk pártját semminemű elnyomásnak. Mikor a Hóra-világról írtunk, ezt nyíltan ki is mondtuk, megjegyezvén azt is, hogy nem is a földesúr, hanem a burocracia volt az igazi elnyomó. Azt is elismerjük, hogy az 1847-iki erdélyi úrbér egyáltalában nem volt sem igazságos, sem méltányos. De, ha a magyar hibázott, azt jóvá is tette. Jóvátette a maga nagy kárával, jóvátette azok iránt, kik 1784-ben apáit ölték, házait felgyújtották. Hiszen nemcsak Erdélyben volt jobbágy az oláh, az volt a fejedelemségekben is. Felszabadították-e ott? Felszabadították-e tulajdon vérei, a bojárok? Nem, sőt terhein sem könnyítettek, akkor sem, mikor 1848-ban szabadság, egyenlőség, testvériség zengett a Dimbovicza partján minden ajkon. Mikor 1848 nyarán a bukaresti nemzetgyűlésen szóba került a jobbágyok ügye, csak egy követ, Csauszeszku szólt lelkesen mellettök. Eliad, az apostol, egyáltalában nem nyilatkozott. Úgy maradt minden, mint volt.

Már most kinek nagyobb a kötelessége jobbagya iránt : a vele egy vérből való bojárnak, vagy a tőle joggal tartó magyar-nak? És mégis csak az utóbbi teljesíti kötelességét, — vesztére.

Mert a császárhoz való folyamodás annyit jelentett, hogy a magyarok kiirtása, vagyonuk elrablása vagy elpusztítása a császári sereg oltalma alatt mehetett végbe. Ezért lett Jancu, Mihály vajda és Hóra mellett, nemzeti hősükké. Nálunk az a nemzeti hős, ki éltet és szabadít, náluk az, ki gyilkol és semmisít.

Amellett a császárhoz való folyamodás teljesen jogtalan is. Nem a császáré, hanem a magyar királyé volt Erdély az unió előtt is. Mihály vajda is, a maga és utódai nevében, nem a császárnak, hanem a magyar királynak fogadott hűséget, magyar nyelven. Arról nem is szólunk, hogy sem Barnucz, sem Jancu nem gondoltak és nem gondolhattak oláh uralomra, a fejedelemségekkel való egyesülésre. A császárra való hivatkozás, mint Mihály vajda és mint Hóra korában, nem jelentett mást, mint szabad rablást és gyilkolást. Helfert osztrák történetíró, bizonyára nem a magyarok részére hajló, megjegyzi, hogy az osztrák tiszték is megutálták az oláhok kegyetlenségét. Úgy, mint Básta a Mihályét, mint József császár a Hóráét. Fel lehet használni az anarchiát egy gyűlölt ellenség megsemmisítésére. De tartóssá nem teheti szervezett hatalom. A magyar elleni küzdelem pedig akkor is azt jelentette, a mit ma ; nemcsak Bratianóék fogják fel úgy, hanem úgy fogták fel akkor is : a nyers erő felhasználása a műveltebb elem ellen, a szabadság megsemmisítésére. Ez sikerült is 1849-ben. De az erdélyi románoknak ép oly kevésé vált javukra, mint a magyaroknak. A fejedelemségek pedig újra orosz iga alá kerültek, mely most már véglegessé volt válendő.

Ezért a havasalföldi és moldvai igaz hazafiak akkor is meg-egyeződést, egyetértést óhajtottak a magyarral, hogy együttesen állhassanak ellent az orosz czárnak. Ennek a közösségnek tudata akkor kezdett derengeni. Balcescu Konstantin, a régi oláh krónikák kiadója, ki otthon hiába igyekezett guerillát szervezni az oroszok ellen, érintkezésbe lépett gr. Batthyány Kázmérral, Kossuth külügyministerével, hogy a két népet kibékítse egymással. Batthyány kész is volt erre, alapfeltételül azonban a magyar terület épségét és az ezer év óta fenntartott magyar

felsőséget tűzte ki. E fenntartással kész volt arra, hogy az oláhokat hivatalosan románoknak nevezzék, hogy helyi és megyei autonómiában legyen részük, iskolákat alapíthassanak és külön román patriarchatus alatt álljanak. A magyar ügy bukása véget vetett az alkunak. De mit is ért volna ez a megegyezés akkor, mikor Balcešcunak és szabadelvű társainak menekülniök kellett és Moldvában és Havasalföldön orosz generális parancsolt? Dákórománia csak orosz uralmat jelenthetett akkor és nem mást.

III.

A dákórománnak röviden az volt a jelentősége, hogy a vezetés a már felszabadult és intelligentiával bíró erdélyiektől szálljon át a fejedelemségek románjaira. Oda — hol a felszabadítás még nem történt meg, hol még voltak rabszolgák is, a szó legszorosabb értelmében, mert ezeket, a cigányokat, csak a XIX. században kézdték felszabadítani; hol, román írók szerint, néhány érzéketlen s külföldieskedő ur javára dolgozta magát agyon a nép; hol a bukaresti «intelligentia» (az idősb) Juon Bratiano vezetése alatt rossz ujságok írásában és olvasásában és a külvárosi erőcselék lázításában merült ki. Ha nem nézzük is a magyart: tisztán a magyar uralom alatt megerősödött erdélyi románoknak «testvéreik» felsősége alájutása, veszteség lett volna a kulturájára, elsősorban az erkölcsre nézve.

Mióta a nemzetiségi eszme műveltségi alapon újjáéledt, egyenlő eredetű, nyelvű és vallású népre nézve nagy dolog a független együttélés. Az elhanyagolt, ketté osztott, töröktől, oroszától remegő Oláhország csak akkor gyakorolhatott nagyobb vonzerőt magyarországi véreire is, mikor egyesült és gyorsan haladt függetlensége felé. Erre nézve az 1856-iki párizsi béke volt a fordulópont. III. Napoleon, ki nem akarta sem az orosz, sem az osztrák túlsúlyt, élénken érdeklődött a «testvér» latin nemzet iránt, melynek bozontos fiai nagyon ismeretesek voltak Párizsban, igaz, hogy inkább a mulatóhelyeken, mint az egyetemén. Azt határozták tehát Párizsban, hogy a moldva-oláh nemzet maga állapítsa meg alkotmányát, a török főnhatósága alatt. Moldvában igen erős volt a particularismus érzése, de a nemzeti párt keresztülvitte az uniót. Ebből Oroszország kény-

telenségből belényugodott, hogy jövőre el ne rontsa dolgát, csak Ausztria mondott ellen, mert nem akart keleti határán is egy új francia befolyás alatt álló Piemontot. Még osztrák sereg tartotta megszállva az országot, nem is távozott, míg a muszka át nem adta a párizsi szerződés által a fejedelemséghez csatolt három kerületet a Duna torkolatától északra.

Egyelőre két fejedelem legyen ugyan, két kormányfőval s országgyűléssel, csak egy közös bizottságról gondoskodtak Foksán határszéli városban és egy közös semmitő törvényszékről. 1859 januáriusban — épen akkor, mikor Napoleon hadat készült indítani Ausztria ellen — a moldvai gyűlés megválasztotta Cuza Sándor ezredest és egy héttel később őt választotta meg Havasalföld is. Így legalább a personalis unio megvolt a két fejedelemség között. Akkori állapotában Ausztria nem igen gondolhatott ellenmondásra. Cuza pedig összekötetésbe lépett a magyar emigrációval is, fogadta Klapkát, szerződésre lépett a magyarokkal és kész volt arra, hogy az Olaszországból küldött fegyvereket Magyarországba csempészsze. Ebben egyforma része lehetett hódolatának a francia császár és gyűlöletének Ausztria irányában. A magyarokkal való szövetség nem lehetett a román hazafiak inyére. Ez legjobban mutatja, hogy még külföldi akarat az úr. Igaz, hogy Cuza sokkal inkább gondolt meghiusítására, mint végrehajtására. De, bár 1861 óta tényleg megvolt a teljes egyesülés — egy nemzetgyűlés és egy kormány, — bár ezen idő óta dívik a közös név is, Romániában az egész állapot még épen nem volt megszilárdulva. A külső politikának még hiányzik állandó irányítása. Még szó lehetett a Magyarországgal és Szerbiával való conföderatióról is. Ezt azonban nemcsak itthon fogadták gyanuval; Kossuth leveleiből látjuk, hogy ő sem bízott az oláhban.

A belső állapotok is csak lassan javultak. Csak nagy nehezen, fejedelmi hatalommal lehetett keresztülvinni a bojárok ellen azt a törvényt, mely a parasztot, a földesúr kárpótlásával, földje tulajdonosává tette. Könnyebben ment a Code Napoleon behozása és a vasútépítés megszavazása. Senki sem nevetett azon, hogy az új, a barbárságból épen csak kivetkőződő ország a legfejlettebb nemzetek köntösét ölti magára. De hogy ezt az országot épen nem tartották életképesnek, kiténik abból, hogy

1866-ban Napoleon Romániát kínálta Ausztriának compensatióul Velenczéért.

Mint létét a krimi háborúnak és az osztrák-francia háborúnak, úgy köszönte Románia az Ausztria és Poroszország közötti 1866-iki nagy háborúnak azt az uralkodóját, ki valóban állammá tette. Napoleon Hohenzollern Károly herceget ajánlotta, kinek teljes incognitóban, titkon kellett országába mennie, egy Duna-gőzhajó II. osztályán. Maga beszélte, hogy oly hirtelen történt elutazása, csakhogy még a háború kitörése előtt mehessen át Ausztrián, hogy nem is volt nála pénz és hitelbe, ismeretlenül, szállott fel a vonatra. Neje, Carmen Sylva megírta, hogy férje nem is tudta, hol van leendő országa: a térképen kellett azt megkeresnie. A nagytehetségű, komoly fejedelemnek is nehéz volt a helyzete önző, tekintélyt nem ismerő bojárok és az utczán uralkodó francziás radicálisok közt. Csak Bismarck hatalmas politikája és a porosz győzelmek tartották őt az első években. Mikor a porosz-francia háború kitört, az egész sajtó ellene foglalt állást. 1871 elején el volt határozva a lemondásra és ettől csak Catorgiu Lázár bírta eltéríteni. Hanem azért még soká folytatódtak a legpiszkosabb támadások, nemcsak a király ellen, hanem neje, a költői lelkű, jótékony Erzsébet királyné ellen is. Becsvágyó és lelkiismeretlen politikusoknál ez volt a legbiztosabb eszköz a népszerűségnek és így a hatalomnak elnyeréséhez.

Még mélyebb oka is volt ennek a gyűlöletnek a francia sympathiánál. A nevelőt nem szeretik; addig rosszul nevelt gyermekek legkevésbé. Károly pedig nevelője akart lenni a reá bízott népnek. Látnia kellett, mennyire hiú és felületes még az a műveltség, melyet francia sallangokkal czifráztak és hogy mennyire hiányos még a szellemi és anyagi munka és annak megbecsülése. Példájával munkára akarta szoktatni a románt. Mint Hohenzollern, a katonaságon kezdte. Mint láttuk, a XVII. század óta a vajdaságoknak nem volt katonasága. A règlement organique katonaságra kötelezte a parasztságot, de az ellenállott, mert fiait nem akarta a mezei munkánál nélkülözni. Azóta volt ugyan militia, de annak értéke legalább is kétséges. Soha sem tették próbára. Mert a szerencse annyiban híú maradt a románokhoz, hogy mint hajdan, besenyőktől, kúnoktól, tatá-

roktól, úgy most minden erőfeszítés nélkül szabadultak fel török, orosz, osztrák fönnhatóság alól. Ha tekintetbe vesszük, minő hősies küzdelmeket folytattak függetlenségükért a szerbek, az ellentét még kirívóbbá válik. Megszokták, hogy minden jó ölükbe hull, vérontás és más áldozat nélkül. Van egy hatalmas protectoruk a Szajna mellett, ki már távolsága miatt sem lehet veszedelmes, az majd megvédi őket a fenyegető szomszédok ellen. Ennek a protectornak bukása ; az a szomorú kilátás, hogy most már maguknak kell gondoskodniok magukról ; áldozatokat kell hozni, ha élni akarnak : ez annak a népszerűtlenségnek, mely Károlyt eleinte üldözte, legmélyebb pszichológiai oka. Előbb francia, aztán porosz tisztek oktatták az új sereget. Már 1877-ben eljutott a vérkeresztséghez, melyben fényesen megállotta helyét. Károly fejedelemnek kellett hadával segítenie a nagy orosz seregen, mely a czár és a nagyhercegek vezetése alatt hiába ostromolta Plevna sánczait. Ezóta elismerték a sereg értékét és többet is fordítottak reá. Az 1878-iki berlini békében a Dobrudzsát nyerte Románia, de Oroszország javára le kellett mondania az 1886-ban visszanyert dunamelléki területekről, mit akkor nagy nemzeti sérelemnek, lealázásnak tekintettek.

A béke idején nagyot haladt az anyagi fejlődés. Lényege abban áll, hogy a nép a pásztorkodásról mindinkább átment a föld művelésre. Még a XIX. század első felében is legelő volt Moldva nagy része. Sok szerződés biztosította az erdélyi juh-tenyésztők jogát, hogy a legelőket használják. E nyájak száma egyre fogyott. Régebben az ország legfőbb kiviteli czikke az ökör volt, úgy, mint, a XVIII. század végéig, Magyarországból. 1866 óta fogy a marhaállomány, nem is annyira a legelők megszorítása miatt, hanem sociális okból. Az 1864-iki paraszt-felzabardítás alkalmából telket adtak ugyan a földművesnek, de legelőt nem adtak neki hozzá. Tudjuk, hogy, mint Deák panaszkodik, az 1832—36-iki úrbér alkalmával a mi bojárjaink is így akartak eljárni. Hogy tehát ne kelljen legelődíjat fizetnie, a paraszt a szükségesre szállítja le ökrei számát.

Viszont a földművelés roppant arányban emelkedett. Sok szűz föld került eke alá, az ország megnyílt, volt vasútja, Constanza megszerzése és kikötője megnyitása óta hajója is. Az oláh

gabonának piacza lett mindenfelé, kukoriczája pedig egyenesen uralkodott a világpiacson. Ezáltal nemcsak a bojárok jövedelme nőtt nagygyá, hanem a kereskedőké is. Nemcsak Bukarest lett pompás főváros, hanem egészen európaiakká lettek Galacz és Braila nagy lerakodó városai is. A Dobrudzsát a hatalmas Saligny-híd, egyike a legnagyobb műszaki alkotásoknak, kötötte az anyaországhoz. Igaz, hogy francia, angol és magyar mérnökök építették. Nagy gazdagságnak forrása lett a petroleum is. Egyáltalában alig van európai ország, mely az utolsó félszázad alatt oly haladást tett volna, mint Románia.

E mellett a szellemi művelésről is gondolkodtak. Egyetemet alapítottak Bukarestben és Jassyban már 1864-ben, igen sok gymnasiumot és lyceumot, hogy hivatalnokokat képezzenek. Csak épen a népiskolára került későn a sor. Ennek állapota és eredménye százalmas volt Károly trónrajutásáig. Csak 1895 óta érezhető ebben is komoly haladás, bár még szörnyen sok a tenni-való és fele annyi tanító sincs, mint a mennyire szükség volna. Még sokkal rosszabb a papi nevelés. A püspökségekkel politikai érdeemeket jutalmaznak és így teljesen értéktelen, sőt erkölcs-telen elemek kerülnek oda. Ismeretes, hogy még a metropolitát is le kellett tenni. A barátok tudatlanok és épen nem mintái az erkölcsnek; a papoknak nyereszkesedések és kocsmázásuk miatt már semmi tekintélyök a különben nagyon vallásos paraszt előtt.

Magok a román írók élismerik, hogy mind egyház, mind iskola dolgában a bukovinai, de különösen az erdélyi románok sokkal magasabban állanak, mint a királyságban lakók. A bukovinaiaknak csak azt vetik szemökre, hogy nagyon is dynastikusak. A magyarokat és különösen az erdélyieket — már a maguk szempontjából — sokkal jobb hazafiaknak tartják. Ezek közt csak azok magyarosodnak, kik hivatalt akarnak elérni: «Belül azonban olyanok maradnak, mint azelőtt voltak» és csak az érdekelték hisznek őszinteségükben.¹

Ezekből kettő tűnik ki napnál világosabban. Az egyik az, hogy cultura dolgában most is az erdélyi román vezet. Ha tehát culturáról volna szó, neki kellene vezetnie a király-

¹ Jorga i. m. II. 458.

ságban is. Mivel pedig szellemi felsőségét a magyar nevelésnek köszöni és az megszűnik, mihelyt nem érintkezik oly szorosan a magyarral és más intézmények nevelik, más, rosszabb légkörben, világos, hogy az olyan nacionalista író szerint is, mint Jorga, Magyarországnak kellene Románián uralkodnia, hogy ott valóban egészségesebb szellem létesülhessen. Ennél még világosabban tűnik ki az is, hogy az a magyar elnyomás, a melyről annyit regélnek és melynek hírével tele kiabálják a világot — velök Jorga úr is — igen furcsa lehet, ha alatta mind szellemileg, mind anyagilag, de főleg erkölcsileg jobban haladhatnak a románok, mint tulajdon királyságukban, a «Grande Roumanie» központjában.

Legnagyobb azonban az eltérés socialis tekintetben. Látuk, hogy a parasztot felszabadításakor érzékenyen megkárosították. Ehhez járult még az is, hogy a szabad parasztot az urak szerződésekkal annyira megkötötték, robotra szorították, hogy a maga földjét nem művelhette. Ezen 1882-ben segített a törvényhozás, megszüntetvén a szerződéseket. De az állapotok nem javultak. 1888-ban volt az első nagy parasztlázadás, 1907-ben pedig lángban-vérben állott egész Moldva. Milyen más volt ezen időben az egyre gazdagodó román parasztság sorsá a «magyar iga» alatt.

Mégis, oly nagy a látszat ereje, — igaz, hogy a Hohenzollern-dynastiához tartozó királynak is volt benne része — hogy a német közvélemény sokban föléje helyezte a románokat a magyarságnak, és bennök látta a jövő nagy nemzetét. A mi rovásunkra becézték őket politikailag, gazdaságilag, sőt irodalmilag is. Ha ez az alapos németen megtörténhetett, természetes, hogy máshol még nagyobb reményeket fűztek Románia fejlődéséhez. De talán a német is oly nép, mely kárán tanul.

Nézzük végül, hogy a pártosságnak még színét is kerüljük: tisztán román források után, mikép fejlődött egy félszázad óta az új állam politikai viszonya a monarchiához és különösen Magyarországhoz.

Alig ért Károly herceg új honába, gyökeres változás állott be Ausztriában. A következő évben ki kellett elégíteni a magyar forradalmi pártnak, mely köré az egész magyar értelmiség sorakozott, makacs ellenzékét és így érvényre jutott a régi

Ausztriában a mostani dualismus. Csak idézünk, nem vitatkozunk. Meg kell jegyezni azonban azt, hogy osztrák történetírók is írnak ilyen hangon. Magna ingenia conveniunt. Az ezeréves magyar állam helyreállítása törvényes alapon, törvényes módon, — az forradalom. Schwarzenberg, Bach, Schmerling kísérletezése — az a régi Ausztria.

Ennek a magyar államnak, szerintök, magyarizálni kellett, hogy «álmaít megvalósíthassa.» Ez a törvényes eszközökkel folytatott magyarosítás hívta ki Románia közvéleményét, úgy, hogy az Bratianónak, a nagy demagogusnak vezetése alatt, most már nyíltan szólott az egész román nemzet egyesítéséről. Hogy ez a nemzet milyen gyöngé lábón állott, kitűnik abból, hogy 1867-ben nemcsak Napoleon, hanem Bismarck is megkínálta a monarchiát Romániával. De azért az oláhok hazaárulásnak nézték, mikor Károly fejedelem 1869-ben Bécsbe utazott. «Csak akkor változott jobbra a helyzet, mikor gr. Andrássy vette át a monarchia külügyeinek vezetését. Noha magyar és magyar hazafi, a cancellár (!!) megértette, hogy Románia nem elég erős ahhoz, hogy elszigetelve maradjon. Sem a semlegességnek, sem a hatalmak garantiájának nincs gyakorlati értéke. Szükség tehát, hogy az új állam vagy nyugati, vagy keleti szomszédjára támaszkodjék. Az Oroszországgal való tartós kapcsolat pedig Romániára nézve lassú közeledés a halálhoz. Tudta azt is, hogy a fejedelemség ministerei, bármelyik párthoz tartoznak is, ezt átlátják. Andrássynak azt is be kellett látnia, hogy a dunai fejedelemség hajótörése orosz vizeken sokkal komolyabb veszedelemmel járna az «osztrák» monarchiára nézve, mint a nemzeti román állam fennmaradása, szükséges következtetéseivel, azaz jelentékeny kulturai fejlődéssel, határain innen és túl. Világos volt az is, hogy Románia, melynek haladásával nőttönő az iparcikkek fogyasztása, kitűnő piacza lesz az osztrák iparnak. Ezért megváltoztatták politikájukat a hasznos szomszédokkal szemben.» 1874-ben kereskedelmi szerződést kötött a monarchia Romániával, nem törődve a töröknek és az angolnak ellenmondásával, mely azon alapult, hogy a fejedelemségek külföldi hatalmakkal csak a porta közvetítésével léphetnek szerződésre.

Mégis, mikor 1877-ben az orosz sereg megindult Török-

ország ellen, Románia magára maradt. Ausztria-Magyarország Bosznia átengedése által le volt kenyezve és Károly fejedelem, nagyon akarata ellenére, kénytelen volt szerződésre lépni a czárral, hogy országát az el nem hárítható orosz betörés el ne pusztítsa. Tudjuk, hogy aztán, orosz felszólításra, a román sereg is részt vett a háborúban és hogy itt szerzett először dicsőséget. Románia ekkor lett független állam és Károlyt 1881-ben koronázták meg királynak, elfoglalt ágyúkból készült vaskoronával.

Oroszországgal a közös háború után nagyon megromlott a viszony. A czár a háború folyama alatt és a békekötésnél annyira megbántotta szövetségesét, kinek a diadalt köszönhette, hogy arról egyhamar megfeledkezni nem lehetett. Ez eljárás egyúttal nagyon világossá tette az orosz terveket a jövőre nézve is. Míg az orosz megszállás Bulgáriában tartott, Románia két tűz közt volt és nem mozdulhatott. Ezért neki volt legnagyobb érdeke Bulgária felszabadítása és a békés állapotok helyreállítása a Balkánon. A bolgárok ezt teljesen méltányolták is és Battenberg Sándor herceg bukása után Károlyt kínálták meg trónjukkal. A román király ezt nem fogadhatta el, de azért fennmaradt a barátságos viszony a szomszédos új államhoz mindaddig, míg ott újra felül nem kerekedett az orosz befolyás.

De a monarchiával szemben sem volt Románia kedvező helyzetben. Annak nem tetszhetett az örökös utalás Erdélyre, az erdélyi román kérdésnek a sajtóban való felvetése, a mivel együtt járt, hogy az erdélyi románoknál is ekkor jelentkeztek először komolyabb irredentistikus törekvések. Ehhez járult még a berlini congressus által megállapított nemzetközi Duna-bizottság ügye is. Ebben Ausztria-Magyarország, mely ugyancsak a congressustól megbízást nyert a hajózást akadályozó szirtek eltávolítására, természetesen vezérszerepet követelt. Ekkor mondta Bratiano Demeter miniszterelnök, hogy Románia megvédi érdekeit «mint tigris a kölykét».¹ A helyzet nagyon kiélekedett, annál is inkább, mivel Ausztria-Magyarország a nemzet-

¹ A tigris, mint politikai jelszó, kétségtelenül magyar eredetű. A baloldali tagjai, kik a Tigris szállodában tartották üléseiket 1866-ban, voltak az első «tigrisek». 1880-ban Romániában tűnik fel e szó, hogy 1916-ban ismét Magyarországon hangozzék el épen Románia ellen.

közi conferentia határozata alapján, elfoglalta az aldunai bizottság elnökségét. Ez ellen semmi tiltakozás nem használt. Mégis oly nagy volt az 1879-ben kötött osztrák-magyar-német szövetség vonzereje, oly nagy a veszély, mely a francziához már közeledő orosz részéről fenyegette, hogy Románia, Olaszország példáját követve, 1883-ban szintén szövetségre lépett a monarchiával. Ebben Carp Péternek, ki akkor követ volt Bécsben, legnagyobb az érdeme. A gondolkodó románok, Maiorescu Titus után indulva, belátták, hogy Románia semleges nem maradhat, tehát ahhoz a nagyhatalomhoz kell csatlakoznia, mely önálló fejlődését kevésbé veszélyeztetheti. Ez volt tehát az egyetlen hasznos politika és míg Károly király élt, biztosítani tudta annak keresztülvitelét, bármennyire dült is a belpolitikai harcz a pártvezérek között.

A velünk és Németországgal való szövetség adhatta meg tehát Romániának azt a szilárd alapot, melyen fejlődhetett és Európa tekintélyes államává emelkedhetett. Még területi növekedését is ennek köszönhette. Mikor a bolgárok ellen 1913-ban feltámadtak szövetségeseik, a görögök és szerbek, Románia is előállott compensatiós követelésével. Ennek 1912 nov. 7-én a delegatiónban tartott beszédében, gr. Berehtold külügyministerünk volt szószólója egész Európa előtt.

Ez a szilárd alap annál szükségesebb volt, mert a nép sötét műveletlensége és vezetőinek lelkiismeretlensége miatt teljesen hiányzott a belső politikában minden komolyság és következetesség. Pártok csak név szerint vannak, valóban csak pártvezéreket látunk, kikhez egy csomó cliens csatlakozik, úgy mint a régi jó időkben, jó állások és büntetlenség reményében. Mivel ugyanis minden kormányváltozás az összes tisztviselők változtatásával is jár, mindenkinek ki kell használnia a kormányon levés édeni állapotát, hogy legyen miből fogyasztania az ellenzékeskedés keserves kenyerét. Elképzelhető tehát, mennyire kiméletlenné és erkölcsteleenné teszi ez a rendszer a hivatalnokkar legnagyobb részét. Minden a választásokon múlik. Van tehát egyrészt hivatalos pressio, másrészt csábító ellenzéki ígéret, végül pedig, ultima ratio gyanánt, közbecsap a felizgatott, leitatott és felbérelt bukaresti vagy jassyi csőcselék. Ezt a sötét képet még kiegészíti a politizáló, a kávéházakat

megtöltő diákság, melynek egy elvetemült sajtó, élén az *Adeverul*, adja az izlésének megfelelő szellemi táplálékot. Ép úgy a politikától várja üdvét a legtöbb ügyvéd is, sőt ez a betegség átsapott a seregre is, hol gyakran politikai összeköttetések jobban biztosítják a tisztek gyors előmenetelét, mint érdemük.

Ide juthat az olyan ország, mely középosztály nélkül, többé-kevésbé hanyatló bojárókból és szegény, irigy, műveletlen parasztokból áll. Ez utóbbiak számbeli többsége alapján bármely tettevágó, eszes és kiméletlen ember vezérszerepet játszhatik, még ha az egész nép java szenved is alatta.¹

Érdekes, mikép emlékezik meg Jorga, a nemzeti történetíró, arról a férfiúról, kire tán legjobban illik ez a jellemzés és kit a mostani események felszínre juttattak. Take Jonescu ügyvéd első föllépésekor, mint a conservativoknak «politikai befolyás után áhítózó vezére», a nemzeti kérdést, az erdélyi románok ügyét, használta fel izgatásra. Az ó-conservativok, a régi radicalesokkal és mindenféle «stréber»-rel szövetségben, minden fegyverrel, a legpiszkosabbal is harcoltak. Ez volt Take Jonescu politikája, kinek tekintélye napról-napra növekedett. Végre: Take Jonescunak igen sok a követője a városi oligarchiában,² de különösen a hivatal után kapkodók közt; hanem a Takisták nem conservativok és nincs is határozott programjuk.

Ugyanazon történetíró hazájáról való ítéletét így foglalja össze: «Romániának még hosszú, komoly munkára van szüksége. Energikus földhírtok-reform, derék népnevelés, a közigazgatási tisztviselők függetlensége a pártkormányoktól, adó-reform, a nemzeti cultura erősítése, az erős fellendülés előfeltételei.»

Mindezt az ifjú nemzedéktől várja. Várhatja-e most is, mikor Take Jonescu vezet és mikor Károly király külügyi politikájának elvetésével nemzete a bizonytalanságba, a komoly munka megvetésébe, megsemmisülésbe süllyedt? Vajon minő szemmel nézik az igazi hazafiak ezt a fordulatot, mely országot el-

¹ Jorga i. m. II. 456. l.

² Ügyvédek s tisztviselők, az értelmiség, a kocsmárosok s a külvárosiak, a kik örökbérben tartják a politikát.

szakította «az egyedül hasznosnak ismert politikátób»? Pedig az utolsó évtizedben csakugyan áldásos munka folyt a királyságban. Nemcsak anyagiakban volt nagy a haladás, hanem szellemi téren is. Már szociális reformra is komolyan gondolhattak. A kis parasztbirtokokat felszabadították az adó alól. 1912 márcz. 13-án létrejött a törvény, mely a parasztnak megengedte, hogy előnyös feltételek alatt vásároljanak egyházi birtokokat. 40.000 kiszolgált katona kapott telket az állami jószágokon. De a mint a balkáni háború kitört, vége volt mindennek. Már 1913 jul. 4-én nagy utcái tüntetés lepte el Bukarest utcáit és a rendőrség nem volt képes megakadályozni a legerősebb kifakadásokat Ausztria-Magyarország ellen. Azóta pedig a monarchia felosztása, Erdély és a Bánság «felszabadítása» volt a román sajtó legkedvesebb témája.

Mikor az első jámbor hittérítők Khinában megismerkedtek Buddha vallásával, azt állították, hogy azt az ördög találta ki, Krisztus tanának kigúnyolására. Ilyen ijesztő torzképe a háború előtti Magyarországnak az, melyet a románok a magok hazájáról festenek. De a hasonlóság mégis inkább csak látszólagos. Magyarországon mégsem tűnt el nyomtalanul Széchenyi, Deák, Kossuth és Eötvös József műve. Itt a nemzeti feléledés nem csak szellemi és anyagi volt, hanem főleg erkölcsi. Oly alap, melytől el lehet térni, de melyet nemzet, mely élni akar, teljesen már el nem hagyhat.

De történeti fejlődésünk is más, az erkölcsi felfogás mélyítésének kedvezőbb. A román szolga lett, nem a maga hibájából és **úr**, nem a maga érdeméből. A felelősség érzete így nem fejlődhetett ki benne. A mi történetünk élő bizonyossága annak, hogy az államalkotó erények követése jóra, azok elhagyása rosszra vezet. A román csak eztán szerzi meg magának ezt a tapasztalatot. E tapasztalás hiánya tette őt oly könnyen szerződés-szegővé.

Mult év szeptemberében, mikor Románia még semleges volt, járt nálam egy amerikai író. Bejárta már egész Európát és haza készült. Azt hitte, hogy földie számára már igaz képét nyújthatja háborús világ részünknek. De egy kérdése még volt hozzám. Magyarázsam meg, hogy mikor Európában minden

nemzetnek vannak barátai és ellenségei, mi természetes, van egy, melyet senki sem szeret és becsül, hanem mindenki megvet. Melyik az? kérdém. A román, volt a válasz. Megmondom az okát. «Minden más európai nemzet, nem veszem ki a szerbet és az albánt sem, történeti élete valamely szakában szolgálatot tett, a maga érvényesülése mellett, az európai közösségnek, a műveltségnek is. A román az egyetlen, mely soha másnak szolgálatot nem tett, mindig kizárólag magával törődött».

MARCZALI HENRIK.

A TÁRGYAS RAGOZÁS INGADOZÁSAI.¹

Rendesen azt hiszik, hogy a tárgyas és a tárgyatlan ragozás használata egymástól mereven el van választva s nincs arra eset, hogy a született magyar nyelvérzéke habozna, vagy ingadozna, melyiket alkalmazza a kettő közül. Annyival tanulságosabbak tehát azok az esetek, a melyek csakugyan ingadozást mutatnak, mert ezekben érdekesen megfigyelhetjük a lelki tényezőket, melyek nyelvérzékünket vezetik. Ezeket az eseteket kívánom itt felsorolni és megvilágítani, már csak azért is, mert a helyes magyarság iránt érdeklődők igen sokszor vitatkoznak róluk.

1. A kik csak iskolai nyelvtanulásukból ismerik az idevágó szabályokat, azt hiszik, hogy a *birtokos személyraggal* ellátott tárgy okvetetlen tárgyas igealakkkal jár. De már régen észrevették, hogy vannak eltérő esetek is. Már az akadémiai Magyar nyelv rendszere (1846. 142. §) azt tanítja :

«Az illy kifejezések : *vásár-ji-a, asztal-ji-a*, minthogy egy szóba olvadnak, a többi főnevek osztályába esnek s mind határozott, mind határozatlan alakú igével kapcsoltnak, p. o. *vásárfiát hozott és a vásárfiát átadta*. Így a személyragos nevek tárgyesete is, midőn határozottságát elveszti, határozatlan alakú igét vonz maga mellé, p. o. *fogj be két lovadat; szép tulajdonaidat fedeztünk fel.*»

Ugyanezt tanította Szvorényi J. az ő nyelvtanában (332. §) s megmagyarázta, mi a különbség itt a két szerkezet között : «Adj el nekem négy *ökrödet*, t. i. akármely négyet a többi közül. Ha tetszik, befogok két *lovamat*, de mind a négyet be nem fogom. *Add* el nekem négy *ökrödet*, azaz mind a négyet . . .»

Az ember azt hinné, ezeknek a nyelvünkbeli érdekes meg-

¹ Előadás a M. T. Akadémia fölolvasó ülésén.

különböztetéseknek fölfödözését minden nyelvészünk örömmel üdvözölhette, pedig dehogy! Előállt Gyergyai Ferencz (A magyar nyelv sajátságairól 1856. 53. l.) s kimondta, hogy a M. ny. rendsz. példája «nem magyaros, mert a személyragos név nem veszi el határozottságát, ez okból mint határozott név határozott alakú igét vonz maga mellé, nem határozatlan. A magyar nem keveri össze . . .»

Gyergyaival egyetért Brassai Sámuel és kereken kimondja, hogy a M. ny. rendsz. szabálya «teljességgel nem áll! Így sohasem beszélt magyar ember! Helyesen: Fogj bé két lovat. Szép tulajdonokat fedeztünk fel benned.» (Magyar Mondat 3: 231.) Másutt (260—1. l.) azt mondja, hogy Szvorényi példája (adj el nekem négy ökrödet) minden tekintetben esetlen.»

«Ha mind a négyet értem, amelyet magáénak mondhat az eladó fél, azt nem az ige, hanem az articululus fejezi ki így: add el nekem a négy ökrödet. Ha pedig a kármelyiket értem, megint csak az articulust hagyom el s az ige tárgyismétlő ragozására elég már az a határozottság, hogy az a négy ökr az *eladóé*. Szóval, személyragos nevet tárgyragos igével kell fűzni, akár legyen támasza [= névelője], akár sem . . . Nagyon sajnálom, hogy e pillanatban kell olvasnom: «El nem fogadott mű kéziratát nincs szerkesztő ki év számra tartogasson.» Csak a quandoque bonus-szal vigasztalom magamat.» [Valószínűleg Arany János egyik szerk. üzenete volt a Szépir. Figyelőben; Arany számtalanszor alkalmazta ezt a szerkezetet, melyre Brassai azt mondta, hogy így sohasem beszélt magyar ember. Akárhány példát idézhetni a régiségből s a népnyelvből is.]

Újra és sokkal részletesebben tárgyalta a kérdést Lehr Albert a Nyr.¹ 3. kötetében s aztán Hunfalvy Pál a Nyelvtudomány és nyelvtanítás' cz. könyvében. Hunfalvy a Brassaiéval ellentétes szélsőségbe esett és merev szabályul állította fel, hogy ha a személyragos tárgy határozatlan (partitiv) értelmű, csakis tárgyatlan igealak állhat mellette, s azért pl. hibáztatta Gyulai Pálnak ezt a mondatát: «*Néhány kedves könyvét találta meg a lomok közt.*» Pedig itt már igazán szokatlan volna azt mondani: *Néhány kedves könyvét talált meg a lomok közt!* És a régi nyelvemlékektől a mai népnyelvig akárhány példát idézhetni olyant (idézek is mondattanomban), a melyben a partitiv személyragos tárgy úgy van szerkesztve, mint a Gyulai

¹ Nyr. = Magyar Nyelvőr.

mondatában.¹ Ide tartozik még az ilyen részelő (partitiv) kifejezések szerkesztése: *hogy adja párját? koronáért mérik literjét, kilóját* stb. Nem mondjuk: *hogy ad párját?* pedig itt voltaképen határozatlan a tárgy, mert ez a. m. *hogy ad egy párt, egy valamely párt a sok közül.*

Ezek tehát elég föltűnő következetlenségei nyelvünknek, mert határozatlan tárgy mellett áll a tárgyaz ragozás, holott különben épen az a célja, hogy a határozott tárgyra való vonatkozást fejezze ki. Hogy mi az oka a következetlenségnek, avval tudtomra senki se foglalkozott. Nyilván *analogiás hatás* okozta: a személyragos főnév t. i. sokkal többször határozott, mint határozatlan, sokkal többször van szó a fejmről, a szememről, a fiamról, a kalapomról, mintsem általában fejmről (pl. «fejem is van») vagy *egy* szememről, *valamely* fiamról, *valami* kalapomról stb. Innen van, hogy aztán a *határozatlan* személyragos főnév is rendszerint a sokkal gyakoribb határozottnak az analogiáját és szerkezetét követi.²

Hogy nyelvünk a kétféle személyragos tárgyat egyformán szerkesztette, arra még egy *formai* indító oka is volt. Régebben ugyanis a személyragos főnevet már magánál a benne jelölt birtokviszonynál fogva határozottnak tekintették s nem kellett odatenni a határozott névelőt; azt mondták: keresik fiamat eh. a fiamat, sőt: nem találják *én fiamat* eh. *az én fiamat*. Ilyenkor tehát nem volt még az alaki különbség, a melyet a névelővel tehetünk ilyen két mondat közt: 'elvitték a két lovamat' és 'elvitték két lovamat' (a sok közül). Mivel pedig nem tettek különbséget a névelő következetes használatával, elhanyagolták a különbséget az igealakban is — a szabatos szófűzésnek kárára!³

¹ Csengeri J. kifogásolta (Nyr. 9: 513) ezt a mondatomat: «Négy főosztályát különböztetjük meg a határozóknak.» Csengeri általánosítása ellen fölszóalt Babics K. Nyr. 10: 167.

² Ez a magyarázata, hogy Lehr «törzsökös magyar asszonya» (M. Ny. 2: 86) azt mondta: *mijét szereted* (a csirkének)? (mert ilyen *határozott képzet* lappang a nyelvézékben: *a czombját* vagy *a mellét szereted?*), holott néhány percczel előbb ugyanaz az asszony így kérdezte: *mijét szeretsz?* (mert akkor határozatlanul gondolta: *czombját szeretsz? mellét szeretsz?*)

³ Egy jó nyelvézékű vidéki főjegyző nem rég egy napilapunkhoz fordult a tárgyaz ragozás dolgában, és levelében igen érdekesen így okoskodott: «Ha csak két disznója és két hordó bora volt az illetőnek, csupán

2. Ingadozik a tárgyas ragozás használata a *minden* és *semmi* határozatlan névmások személyragos alakjai mellett. Igaz, hogy rendszeren azt mondjuk: *mindenemet elverte a jég, mindenemet fölették-itták, semmimet se találom*, mert egyúttal határozott dolgokra gondolunk (mintha azt mondanánk: *a búzámat, a szőlőmet elverte a jég; a mim volt, azt mind fölették; nem találom a kabátom, a kalapom, a botom*). Viszont azonban igen gyakran mondják ezeket tárgyatlan igealakokkal, mert hiszen voltaképen, magukban határozatlan névszók: *mindenemet elvert a jég, mindenemet fölettek-itták, semmimet nem találok*.¹

Mindent: ezt a tárgyat magában — személyrag nélkül — mint tárgyat mindig határozatlannak értjük: *mindent tudok, mindent láttunk*. Ellenben *mind, mindet* mellett époly következetesen tárgyas igealakokat használunk, mert mindig hozzáértünk valami határozott egyedet: *mind megették* (t. i. azt v. a húst stb.), *elvittek mind* (t. i. a regrutákat stb.).² Hasonlóképp mindig tárgyas alakot használunk, ha a mondatnak ez a tárgya: *valamennyit*:³ pl. ki *győzné* versbe szedni *valamennyit*? = «Ki *győzné azt* versbe szedni *valamennyit*?» (emez Aranynál 2: 87). Ha ez a *valamennyi* főnévvel együtt szerepel mint tárgy, eredetileg természetesen szintén tárgyas ragozással járt: *ki győzné* versbe szedni *valamennyi* hőstettet?⁴ De mivel az ilyen

akkor helyes és magyaros a mondat, ha rámutatok arra az *a* névelővel, vagyis: *a két disznómat elvittek, a két hordó boromat megitták az oroszok*. Egyébként névelő nélkül csak így lehet helyes és jóhangzású, magyaros: *két disznómat elvittek, két hordó boromat megittak*.

¹ Sok ilyen példa Nyr 31: 267—8, aztán Lehrnél M. Ny. 2: 85—87.

² Néha a *mind* analogiájára *mindent* is előfordul *tárgyas* ragozással: Szömei nyilván látják és nyilván tudják mindön lelki jószágot... (Nagysz. K. 198). De vizsgáljuk közelebb minden remélhető segítségüket (Zr. Áfium 17, M. Ktár). Tudom, lelkem, minden jókat, mulatám véled magamat (Kuruoz költészet 154, M. Remekírók). Oltalmazza Isten mindent ily ügyében (uo. 125). Mindent, ami csak történik, az ő jellemökben fonja ki (Greg. Shak. 229). Néhány ilyen példát idéztem már Nyr 18: 559. Viszont a *mindent, mindenek* analogiájára *tárgyatlan* ragozással: «De feledni látszott számítása mellett, hogy a Szécsi hírnév *mind két ágat illet*» (Arany M. O. 2: 31). Minden doktor frásit mindnyájan el nem olvashatunk (Pázm. Kal. 481).

³ L. erről bővebben a Nyr 40. kötetében közölt cikkemet.

⁴ 1889-ben (Nyr 18: 559) még csak ezt a szerkezetet ismertem, Négyesy L. is Rendsz. m. nyelvtanában 3. kiad. 99. l.

tárgy egyértékű evvel : ki *győzne* versbe sz. *minden* hőstettet', ennek a mintájára most már mondják amazt is tárgyatlan igealakokkal, úgy hogy egy és ugyanaz az író is hol az egyiket, hol a másik szerkezetet használja : Ott a bajvívásokban valamennyi lovagot *legyőzi* (Beöthy Széppr. 1 : 149). Császárrá lesz s *meghódít* valamennyi közeli s távoli földet (uo. 2 : 204). A népnyelvben is mind a két szerkezet dívik (l. bővebben Nyr 31 : 412).

3. *Melyikünket, melyikteket, kettőnket, kettőtöket, mind a kettőnket, mind a kettőtöket, mindnyájunkat, mindnyájatokat* stb. : mindezek magukban foglalják a *minket, titeket* névmások képzését s azért ezeknek az analógiájára szerkesztjük.

Az elsőség egyikünket sem illet meg (Szarvas G. Nyr 20 : 132). Jól elkínóztattál mindegyikünket a vasrúddal (Krizsa Vadr. 400). Áldjon meg a teremtő mindnyájatokat (Arany Lev. 2 : 307).

De ezek *néha* mégis előfordulnak 3. személyre mutató tárgyas ragozással : *mindnyájunkat, mindegyikünket, mind a kettőnket, melyikünket, másikunkat látja* v. *nézi* stb., még pedig nyilván a *nyájunkat, kezünket-félék* analógiájára.¹

És fiui méltóságra mindnyájunkat választotta (BatthyK. 145). Az Isten mindnyájunkat azonegy földből teremtette (Tel. Evang. 2 : 562). Mind a kettőnket elérte már a sok péntek (Fal. 27). Mindegyőnket látta, mindannyájunkat kiküldték stb. (Kemenesalja, Nyr 31 : 412). Mind a kettőnket látta (Oroszáza uo.). Páris mindkettőnket látott s tudja van, *melykünket ítélte* szebbnek (Kaz. Munk. 1 : 372). Míg másikunkat a bomlott ideg örjületének éje szállja meg (Sárosy Gyula 124, Abafi kiad.). Végre is nem adhatom férjhez mindegyiteket (Miksz. Ne okoskodj Pista 6, M. Ktár). Egyiteket sem látom (Werner Gy. Forgách Simon 1 : 108). Egyikünk másinkot [így] tanítsa : alter alterum doceat (Heyden Sebald). Gyarmathi a Nyelvmestere 2. kötetében azt tanítja : «Egyiteket, némellyiteket, másitokat, mindeniteket, valamellyiteket, amellyiteket . . . jól lát vagy jól látja.»

Nevezetes, hogy Gyergyai Ferencz épen a szokottabb szerkezetet hibáztatja s a tárgyas ragozást követeli. Azt mondja : «Személyragos névnél nincs kivétel ; ennélfogva . . . nem jó összekeverve írni ezt is : *melyikünket szeretsz* inkább a *kettő*

¹ Mikor Balassa J. említette ezt a szerkezetet, kételkedtem benne (Nyr 18 : 554). Azóta gyűjtöttem az itt idézett irodalmi adatokat s a Nyr 31 : 278. lapján olvasóinkat is fölszólítottam, figyeljék meg a dolgot, erre érkeztek az uo. 412 közölt válaszok.

közül? ehelyett: melyikünket szereted inkább?» (A m. nyelv sajtás. 53.) A hibás általánosítás tanulságos példája.

4. *Névelős tárgy* is előfordulhat tárgyatlan igealakokkal, ha t. i. a tárgy *felsőfokú*. Ezt a különös jelenséget először Kardos Albert tette szóvá (Nyr 37:323, bővebben szoltunk róla 39:218). Ezt a francia mondatot: Il annonçait le naturel le plus heureux, már Báróczi így fordítja: a legszerencsésebb természetet mutatott (Munkái 8:61). Kazinczynál ez így hangzik: «Első megpillantása a legszebb lelket *gyanítottá*», tehát szabályosan tárgyias ragozással. De maga Kazinczy is így ír egyik levelében: Sok történet adja elő magát az életben, a mely *a legnagyobb okot adhat* a gyanakodásra (Lev. 6:194). Szemere Pál azt írja: Én *a legboldogabb életet élek* itthon (Munkái 3:103). Brassai is használja ezt a szerkezetet: «Ha én a propositiókat a szavaknak oly rendével tolmácsolom . . ., *a legferdebb és czélszerűtlenebb dolgot mívelék*» (M. Mondat 3:274). Tompának egy levelében ezt olvassuk: Az irodalom semmirekellő emberei *a legnagyobb örömet találnak* abban . . . (l. Arany Lev. 1:270). S újabb időben mindig gyakrabban szerepel ez a szabálytalan szerkezet. Viszont előfordul néha az ezzel ellentétes szabálytalanság, t. i. *névelő nélküli felsőfok tárgyias* igealakokkal: *Legnagyobb feltűnést* Károlyi István gróf *keltette* egy subjectív nyilatkozatával (B. H. id. Nyr 39:218). De *legnagyobb szolgálatot* azzal *tette* nekem (Stein A. Középzásiai utam 16, M. Ktár).

Mindezek két-két szabályos szerkezetnek *keveredései*. Első idézetünk: «*a legszerencsésebb természetet mutatott*» < *a legsz. természetet mutatta* × *legsz. természetet mutatott*. Utolsó idézetünk: «*legnagyobb szolgálatot azzal tette*» < *legn. szolgálatot azzal tett* × *a legn. szolg. azzal tette*. Az az érdekes t. i., hogy nyelvünkben a felsőfok már jelentésénél fogva úgyszólván közönyös a határozott névelő iránt, rendszeren egyre megy, akár névelővel, akár anélkül mondjuk, mint az iménti példák is mutatják. (Innen van, hogy ilyeneket is mondunk: *a legszebben, a legtöbbször* ehelyett *legszebben, legtöbbször*; l. bővebben A jelzők mondatana cz. munkámban 80. l.) Ide tartozik még néhány hasonló, de ritkábban előforduló keveredés: «Nem *utolsó helyet foglalja el* azon eset» (Szarvas G. Igeidők 277, < az *utolsó helyet foglalja el* × *utolsó helyet foglal el*). «Íratában, a melyben *követ-*

kezőket mondja» (Nyr 38 : 329). És viszont : «A nagy zaj beszámolót követelt s ez a következő megoldást nyert» (Herman O., id. Nyr 39 : 218).

5. *Affélet, effélet, ilyent, olyant* mint nem egyénre mutató névmások nem járnak tárgyias ragozású igével: *effélet szeretek; olyan hírt hoztak* stb. És íme néhány régi forrásban, különösen Czeglédinél és Mikesnél, mégis ilyeneket olvasunk :

Azért is szokta a józan ember affélet megnevetni (Czegl. Orsz. roml. 3 : 3). Afféle kívánságot a pápisták is vételnek ismerik (Czegl. Sion 532). Efféléket nem mondanád-é? (Czegl. Bar. dorg. 445; ezeket egy hallgatóm jegyezte ki). Affélet ugyan megszokták már (Török-m. Eml. 1 : 47). Ilyetén kötést és ellenvetést adjuk eleikben (1 : 173, id. Nyr 31 : 268). Legkülönösebbek a következők, mert még *határozatlan névelője* van a tárgynak: *Egy ilyen* fejedelemasszonyt, úgy tetszik, hogy másképen is gyomlálhatták volna a világból (Mikes 93. lev.). A ki írásban teszi, hogy *egy ilyen* legény egy ilyen leányt magához akarja venni... (187. lev.). Ép olyan különös ennek az ellentéte a köv. mondatban, mely *határozott névelős* tárgy mellett tárgyatlan ragozást mutat: *Az olyan* ifjakat *értenekezen* a magyarok, kik... mindenkor nagyobb gonoszságba merülnek (Dugonics Péld. 2 : 92).

Ezt az ingadozást megmagyarázza a tulajdonságot jelentő mutató névmásoknak kettős természete. *Ilyen névmásokat* ugyanis névelő nélkül is *használunk*, másrészt *az ilyen névmásokat* határozott névelővel is *használjuk*. Minthogy aztán a kétféle szerkezetet legtöbbször egyaránt használhatni s alig van közöttük némi árnyalati különbség, a kettő összekeveredik és keletkezik az idézeteinkben látható felemás kifejezőmód.

6. Heltai Gáspár nyelvéről nem rég azt olvastuk (M. Ny. 11 : 444) :

*... Hogy Heltai magyarsága másban is ingadozik, mutatja az a már régen ismert bizonytalansága a tárgyias ragozás használatában, pl. *valami székkratskát vöttéc* 10; *mellyet... viszem* 98; *kiket lattyác* 159; *kit... meg jokatátc vala* 175; *mellyeket... eluettéc* 209 stb.▶

Az első idézet csakugyan hibás, de a többinek hibául való fölsorolása, enyhén szólva, meglepő. Ugyanígy róhatná meg valaki Mikes Kelemen magyarságát és fölsorolhatná a következő bűnlajstromot :

Kész pénzt ad, *a melyet* ők interesre *adják*. A főnek egy vicéje vagyon, a kít Olendárnak hívják. Erre tanítják azokat, a kiket a császár udvarában nevelik. Az az út, *a melyet* te világítottad. Hozzák a sok tűzokot, a kiket az

ónos esőkbe fogták. Az emireknek egy fejek vagyon, akit Nakib Eszrefnek nevezik. (Ezeket sok más, hasonló idézettel együtt a Tör. Levelekből közölte Török Konstant Nyr 25 : 176.)

De hasonló mondatokat találunk már régi jó írónknál s egyes nyelvjáráskönyvekben is: Tüznek hasonlatja szerint, kitane mzetekbe megmondotta eresztendőnek (Bécsi K. 212). A fodor méntának, kit hedyosmusnak híják görögül . . . (Melius Herb. 104). A részeg olyan, mint a kormány nélkül való hajó, melyet valahonnan [= akárhonnan] fú a szél, könnyen elragadja (Pázm.). Gyűlölöm azokat az urakat, kiket csaknem felüti a nyavalya, mikor valamicskét kell költeni (Fal. 25, így Faludinál gyakran, pl. 463, 789 stb.). Egy tesznye csikó, melyet még a farkas is ott hagyta volna (Merényi Dun. népm. 1 : 173). Ennek az embernek, kit megkaptad ott, vagyon igazza (Nyr 31 : 145, csángó).

Ez a használat úgylátszik rendesen csak utómondatban fordul elő s itt okát is adhatjuk : az illető személy vagy dolog a főmondatban már meg van nevezve s így a vonatkozó mondatban mint ismert és határozott tárgyra tárgyias alak mutat vissza. A köznyelv azonban ilyenkor is annak a sokkal gyakoribb esetnek az analogiáját követi, amelyben csakugyan határozatlan fogalmat jelöl a vonatkozó névmás, mint pl. *A mit* magadnak nem *akarsz*, ne tedd azt másnak.

Ingadozik a nyelvszokás az olyan *mely*, *a mely* kezdetű relativ mondatokban, a melyekbe az illető személy vagy dolog neve bele van iktatva. Pl. tárgyatlan alakkal (ez a gyakoribb és szabályosabb, de nem egyetlen, mint Lehr akarja, Toldi est. 3 : 28) : *A mely ebet* meg *akarnak* ölni, dühös nevét költik (Erdélyi J. Közm.). Tárgyas alakkal : *A mely kutyát* el *akarják* veszteni, veszett nevét költik (Dugonics, id. Nyr 8 : 366).

a) Az *mely* igéket én tinektek mondok, en magamtul nem mondom (Sylv. Uj test. 1 : 149). Az *mely* mérges kígyót kezében hozott . . . (Zrinyi Szigeti v. 1 : 44). Másfelől házsor kezdődik, *mely* fél utcát valaki . . . fél gatyaszárnak nevezett el (Arany Hátr. pr. 551). A *mely* kutyát bottal ütnek, nem megy az a konyhára (Nyr 6 : 516). A *mely* gyűrűt adtál, vedd vissza (Krizsa Vadr.).

b) *Mely* mondást az magamutogató alamozsna-adásnak ellene veté (Tel. Felelet 81). Az *mely* jószágot Bánffy J. . . zálogba vetette volt, azt az tizenhatszáz forintot letettem (Lev. T. 2 : 179). Nincsen e világon semmi szomorúbb, mint a *mely* várost csak török lakja (Mikes 89. lev.). A *mely* kutyát éri a kő, az rivanik el (Kovács P. Közm., id. Margalics).

7. Egyik legnevezetesebb újabb fejlődés az, a melyet az *a melyik* vonatkozó névmás mutat a tárgyias ragozáshoz való

viszonyában. Az *-ik* ragú melléknevek és sorszámnevek, minők *szebbik, jobbik, második, harmadik*, úgyszólván kivétel nélkül határozottak s azért rendszeren határozott névelővel járnak: *a szebbik, a második* stb. Épen az *-ik* teszi őket határozottá, mert ez — mint kimutattam — azonos az *-uk-ük* személyraggal, *szebbik* eredetileg a. m. a mai 'szebbikük', *harmadik* a. m. *tertius eorum*.¹ Azért névelő nélkül is határozottak, akár *az egyiket veszem*, akár *egyiket veszem*, mind a két esetben tárgyas ragozás kell. És szintűgy tárgyas ragozással járnak még a kérdő, sőt a *határozatlan névmások* is, ha ezt az *-ik*-et ragasztjuk hozzájuk:

Melyiket akard? — Nem bánom, akármelyiket választjátok. Valamelyiket csak megkapja. Semelyiket nem akarja. — Szintén így, ha főnév jelzőjéül szerepelnek: Melyik könyvet akard? Akármelyik lovat fogja be kend, jó lesz. — Irodalmi példák: Mindeniket külön bocsátja vala (EhrK. 82). Hagyok Domány Andrásnak két ökröt, . . . valamelyiket ökreim közül akarja elválasztani (Károlyi család Okl. 3 : 438). Én se merném magam azzal biztatni, hogy minden harmadik ikes igét el nem hibázom (Szarvas G. Nyr 16 :118).

Ezek a szerkezetek elég föltűnők, mert hisz itt csupa határozatlan névmást látunk, holott csak a határozott tárgy jár rendszerint tárgyas igealakokkal. De a szóbanforgó névmások csak olyankor járnak tárgyatlan ragozással, ha a határozatlan voltuk nagyon is érezhető. Pl. Mozdítson bár abból akárki egyiket [= egyet], tudja, mert vizsgálja szüntelen ezeket (Orczy : Költői Holmi 188). Nem találánk férfit lesben senki másikat sehol (Arany Arist. 3 : 48). Egyik-másik embert megleczkéz (Baksay : Gy. Ö. 2 : 196, = egy-egy embert, némely embert). Adj másikat (M. Ny. 5 : 432, = adj egy másikat; *adj mást* annyi volna, mint *adj valami másfélét*).

Az említett névmások közé tartozik ez a *vonatkozó névmás* is: *a melyik*; és egykor a tárgyas ragozásról szólomban ezt írtam: «Van egy relativum, mely alakjánál fogva *mindig* tárgyas szerkezettel jár: *a melyik*, pl. *a melyiket akarom, a melyiket választod* stb.» (Nyr 18 : 559). Mióta ezt leírtam, tovább is figyeltem a dolgot s az irodalomban is gyakrabban találkoztam efféle

¹ L. bővebben : T. M. Ny. 716, Jelzők mondattana 149, Kertész : Egyik, másik Nyr 42. k.

mondatokkal, még pedig azért, mert íróink egy-két évtized óta mindig sűrűbben alkalmazzák az *a melyik* névmást népiesen az egyszerű *a mely* és *a ki* helyett is. Már most nem ritkán olvastam névmásunk tárgyasetét tárgyatlan igealakokkal:

Melyik a legdrágább vízcsöpp? A méket a prókátor a téntába önt (Nyr 14 : 425). Fejős juh [az], a melyiket fejnek (M. Ny. 8 : 139). Az arató üsse solóját abba a kévébe, amejjiket legutójjára vágott (Nyr 6 : 177). Jaj annak, amelyiket valaha valami iskolából kicsaptak (Jók. Eppur si m. 2 : 103). A melyik darabot az Akadémia megkoszorúz, azt nem szokták előadni (Föv. Lapok 1897. II. 24). Úgy gondolt rá, mint egy veszedelemre, amelyiket szeretni tudott volna, a melyik elmult, a melyiket kinevetett (Tormay C. Emberek a kövek között 85). A tücsök is cziripel, a melyiket az anyja ismert (uo. 120). A pokrócz, a melyiket a goromba örmester kiégetett a pipájával (uo. 193). — Közben természetesen olyan mondatokat is hallottam s olvastam, amelyekben tárgyias az ige alakja, pl. A mik [a melyik]számokat a pók főköti a hállóba, tödd a lutriba, nyersz (Nyr 4 : 83).

Látnivaló, hogy itt a tárgyias ragozás használatának egy kétes esete forog fönn. Hogy ez érdekes kérdés lehető tisztázására több anyaggal rendelkezünk, megkértem több nyelvészünket, írjanak össze néhány olyan mondatot, melyben *a melyiket* legyen a tárgy. Két főiskolai tanárunk a nyelvész hallgatókkal is fogalmaztatott ilyen mondatokat, de úgy, hogy a czélt nem közölte velük előre, mert így elfogulatlanul nyelvérzéküket követhették. Hasonlókép jártam én is el hallgatóim egy csoportjával. Köszönöm a közreműködötték szívességét s itt közlöm az összegyűjtött mondatokat. A tárgyias ragozást *dúlt betűvel*, a tárgyatlant ritkítőt *t* szedéssel jelzem.

Azt viszem magammal, a melyiket *akarom*. Azt fogadhatod meg, a melyiket *akarod*. Válaszsa azt, a melyiket *akarja*. A melyiket *rajtakapják*, az pórul jár. [Eddig tehát *csupa tárgyias alak*.] Éppen az a darab jutott nekem, a melyiket a kutya se (hm! nem megy) . . . *a kit* a kutya se enne meg. A kis gyerekek tartogattam azt a maradék tejskét, a melyiket az a gonosz macska meg- (megint nem megy) . . . *a kit* az a gonosz macska megivott. [Az *a ki* népies használatával.] — Szinnyei József.

Azt viszem, a melyiket *akarom*. A könyvek közül azt tartom meg, a melyiket *kiválasztasz*. Az volt a legjobb borom, a melyiket *megittál*, v. a melyiket a vendég *megivott*. — Beöthy Zsolt.

Válaszd ki, a melyiket jobban *szereled*. (Báthory I. Pókainénak.) Zrinyi elővette azt a kardját, a melyiket még az atyjától *kapott* (= a melyet). Mutassa, kérem, meg azt a szőnyeget, a melyiket már tegnap *megnéztünk* (megnézett a feleségem, minden nap *megnéz* a feleségem).

A melyiket a kezembe *kaphatom*, én azt elfenekelem. Azt az aszta-
lost hivatom, a melyiket B. ajánlott (ajánl, te ajánltál). A melyiket le-
lővők v. a melyiket *lelövöm*, az az enyém. (Más-más lelki folyamat.)
Csak hagyd rá, a melyiket *megepszí*, az legyen az övé. Mindegy ennek a
betegnek, akár a kávé, akár a csokoládé; a melyiket *megiszsa*, adjuk neki,
csak egy kis erőre kapjon. — N é g y e s y L á s z l ó.

Nekem nagyon tetszik ez a ruha, a melyiket most viselsz. A temp-
lom, a melyiket most építenek, igazán díszére fog válni a községnek.
Megellett a tehén, a melyiket az őszi vásáron vettünk. Nincs olyan
kemény hús, a melyiket öcsém meg nem eszik. Szeretném tudni,
milyen lehet az az étel, a melyiket egy püspök eszik. Jó bor legyen az,
a melyiket az én apám megiszik. Nem kel ki az a búza, a melyiket
decemberben vetnek. — R é t h e i P r i k k e l M a r i á n.

Mejik embért mondd? Azt, a mejikét a multkor láttunk. Azt,
a mejikét te és láttál. Mejik lovat attad el? Azt, a mejikét *megvetted*. Mejik
fát váktad ki? A mejikét *mutattad*. Mejik faszujkát főzzük még? A mejikét
most *széttél*. Mejik fogát huzatta ki? Azt, a mejiket *fájhatta*. Mejik pityókát
tegyük oda (főni)? A mejiket előbb *akárja* a naccsága. — E r d é l y i
L a j o s (Háromszék.)

Két út van előtted, válaszsd, a melyiket *akarod*. Azt a gombát főzzük
meg, a melyiket anyám küldött. Nem azt az orvosságot itta meg, a melyi-
ket az orvos rendelt. — Abból innám, a melyiket tegnap kóstoltunk.
Az a legjobb étel, a melyiket édes anyám főzött. Mind megették azokat
a körtéket is, a melyikeket berondítottak (Nép). V i k á r B é l a.

Amelliket *kéri*, azt add oda! Megkapod, amelliket csak *akarod*. Még
csak aj jó (t. i. cseresnye), amelliket a madár megcsipett (ezt a
mondatot a nyáron hallottam). Amelliket evüttek (elvittek), azt má
többet vissza nem hozzák. — S o m o g y i G é z a. (Vas vármegye.)

Azt választom, a melyiket legjobbnak *találok*. Azt viszem el, a melyiket
leginkább szeretsz, . . a melyiket folyton rejteget. Azt vesztetted
el, a melyiket leginkább becsben tartottál. Azt adhatja oda, a melyiket
legkevesebbre *tartotta*. Azt választhatod, a melyiket legjobbnak *ismerted meg*.
Azt vihethi el, a melyiket *óhajtotta*. Azt kaptam meg, a melyiket legtöb-
be c s ü l ö k. Azt vitted el, a melyiket legjobban szereted, . . a melyiket
legjobban szeretsz. Azt kutatom, a melyiket rejtegetsz — Z o l t -
v á n y I r é n.

A melyiket *akarom* (*akarod, akarja* stb.), azt választom (választod stb.).
A melyiket *akartam* (*akartad, akarta* stb.), azt választottam stb. A melyiket
(pl. lovat) ott fön a várban láttál (látott, láttunk stb.), már
eladták. A melyiket ott fön látsz v. látok stb. — E s z e r i n t b ő v í t é s
m i a t t , h a a z i g e m e s s z e á l l a t á r g y t ó l , a l a n y i r a g o z á s é r v é n y e s ü l . — B ó d i s s
J u s z t i n .

Azt az órát mutasd nekem, a melyiket *akarom*. Veréssel etetett kutyák
közt az az éhes, a melyiket *szereted*. Sohasem érted meg azt a percet, a melyi-
ket mindig *vártad*. Mindegy nekem, elvihethi, a melyiket *akarja*, csak nekem is
hagyn belől. — L o v a s E l e m é r .

1—3. Klemm Antal hallgatói Pannonhalmán. Az ő nagyszámú adataik közül csak azokat idézem teljesen, a melyekben csupa tárgyias alakot (1) s a melyekben vegyes használatot (ingadozást) találtam (2). Minthogy azonban legtöbbször csupa tárgyatlan alakot írtak, ezeknek az adatoknak csak egy részét, mintegy felét idézem (3):

1. A melyiket még egyszer ott *találom* az erdőn, megzálogolom (Vas megye, Jánosháza).

Kitekerem a csirkétek nyakát, a melyiket ott *találom* a kertbe. Az a ló sántít, a melyiket *mögpatkoltattad*. Nem soknak híják azt a vetést, a melyiket nem *éri* az eső. (Kecskemét.)

2. Jól elverte, a melyiket csak *elérte*. Láttad azt az ágyút, a melyiket a minap *z s á k m á n y o l t a k a* mieink? (Vas m., Kőszeg.)

Azt választom a három közül, a melyiket te *tanácsolod*. Nem ment el arra a gyűlésre, a melyiket a mult héten *híttak össze*. (Uo.)

A melyiket még itt *meqlátom*, letöröm a derekát. Azt a nótát *húzzad*, a melyiket a magyarok bújukban *daloltak*. A császár azt a lovat vette meg, a melyiket csak a huszár *ülhet meg*. (Győr m.)

Azt a könyvet veszem meg, a melyiket legjobban *szeretem*. Azt az ágyat *töröd el*, a melyiket *szüleidtől kap sz*. Azt az ágyat *törted el*, a melyiket *szüleidtől kaptál*. Azt a puskát veszi meg, a melyiket a kirakatban *lát*. Azt a puskát vette meg, a melyiket a kirakatban *látta*. (Komárom m., Bánhida.)

Holnap be fogod vetni azt a földet, a melyiket ma *jelszántottad*. Azt a földet fogja holnap bevetni, a melyiket ma *felszántott*. Lovaim közül azt, a melyiket a rekviráló-bizottság *megvette*, én magam neveltem. Azt a lovat, a melyiket a vásárban *megszeretted*, megvetted. Azt a lovat, a melyiket barátom a vásárban *megszeretett*, megvette. (Somogy m., Andocs.)

Elviheted azt a könyvemet, a melyiket *akarod*. A sokféle barátság közül az az igazi, a melyiket az önzetlenség *kötött*. (Zala m.)

Hozd el, fiam, a melyiket *akarod*. No jó, hát a melyiket előbb *érem*. Adta lánya, az a keze is piszkos, a melyiket a csipőjén *hord*. A melyiket maga *adott*, azon a hatoson ostort vettem. Nem azt kérdezem, hanem háttetted azt a hatost, a melyiket öreganyádtól *kaptál*? (Tihany.)

Add, a melyiket *akarod*. Itt az a könyv, a melyiket a *d t á l*. Az a körte a tied, a melyiket most *veszik le* a fáról. (Komárom m. Tárkány.)

Mondtam neki: válaszd, amiket *akarod*. Az a kutya is vonít ám, amiket én *megszórok*. Azt a malacot vettem meg, amiket a szomszéd *javallott*. (Csongrád.)

3. Az Úr szereti azt a fiát, a melyiket *büntet*. Mindenki szereti a magát, a melyiket becsülettel *szerzett*. (Sopron m.)

A zord idő elhervasztotta azt a rózsát, amelyiket a temetőben láttam (*l á t t á l*, *l á t o t t*). (Nagykanizsa.)

Látod azt a malacot, a melyiket ott az a kutya *kerget*. Barátom folyton azt a könyvet emlegeti, a melyiket tőlem emlékebe *kaptott*. (Vas m., Kőszeg.)

Az az én nótám, a melyiket az este *játszottál*. Ha igazán szeretsz, nekem adod azt az almát, a melyiket te is *szeretsz*. (Vas m., Gőr.)

Megint láttam azt a madárfészket, a melyiket tegnap a Jancsival láttunk. Láttad azt a nyulat, a melyiket apám lőtt? (Győr m.)

Megtalálta azt az írást, a melyiket oly sokáig keresett. Megszereztem azt a könyvet, a melyiket ajánlottál. (Komárom.)

Vedd azt a darabot, a melyiket megmutatok. A világért nem venném azt, a melyiket te mutatsz. Az az ügyetlen cseléd összetörte a tálat, a melyiket hétfőn vetted a vásáron. (Komárom.)

Ő lőtte le azt a madarat, a melyiket mink akartunk megfogni. Meglátja-e még azt a vidéket, a melyiket most csodál? (Komárom m.)

Rég kipusztult az a szőlő, a melyiket a sógor ültetett. Besorozták azt a fiamat, a kit te akartál vődnek. (Somogy m., Hetes.)

(Így még hét közlő.)

Művészetben nem szeretem azt a dolgot, a melyiket nem öntudatlan ihlettség terem. Azt az akadályt, a melyiket rossz emberek dobnak elibénk, olykor a legnehezebb elhárítani. Az a rajzod, a melyiket a minap mutattál, éles megfigyelésről tanuskodik. Az a benyomás, a melyiket akkor a lelünkbe zártunk, sokáig feledhetetlen marad. — Mitrovics Gyula (Debreczen).

1—4. Pápay József hallgatói (csupa debreczeni). Az 1. csoport közlője csupa tárgyias alakot írt, a 2-é egy esetben tárgyast, a többiben tárgyatlant, a 3. s 4.-é csupa tárgyatlant.

1. Mindig azt a véleményt kell elfogadni, a melyiket a legalaposabb érvekkel *tudjuk* támogatni. Azt a háborút vívják most, a melyiket joggal *tarthatjuk* a legrettenetesebbnek az eddigiek között. Mindig azt a dolgot végezzük el legelőbb, a melyiket a legfontosabbnak *tartjuk*. A virágok közül azt választhattad, a melyiket a legjobban *kedveled*. A két lehetőség közül azt választhattad, a melyiket *akartad*.

2. Nem becülöm az olyan jótéteményt, a melyiket ujságban hirdetek. Csak olyan tetre vállalkozom, a melyiket keresztül is *tudom* vinni. Ez az a mese, a melyiket te mondtál el nekünk. Már meg volt írva a könyv, a melyiket ki akart adni. Igaz tudásnak azt tartom, a melyiket nem fitogtatnak. Pray fedezte fel azt a codexet, a melyiket az ő nevééről neveztek el.

3. Azt az oroszok által elpusztított felsőmagyarországi falut, a melyiket Debreczen sz. kir. város közönsége épít fel, Debreczenfalvának fogják nevezni. Azt a fedezéket, a melyiket az ellenség ágyútüze miatt tovább nem tarthattunk, csapataink elhagyták.

4. Azt a híres mondást idézte Horatiusból, a melyiket már elődjétől is gyakran hallottunk. Könnyű elkészíteni az olyan feladatot, a melyiket már előzőleg megbeszéltek. Azt a könyvet kapta ajándékol, a melyiket már régen szeretett volna megvenni. Nem ismerte még azt a művet, a melyiket már minden társa áttanulmányozott. Ez a dal volt az, a melyiket mindig élvezettel hallgattott. —

Saját hallgatóim közül tizenötnek (többnyire északi s dunántúli vidékekről valóknak) azt adtam föl, helyettesítsék az *a ki* névmást *a melyi* kkel a köv. mondatokban: A kit rajtakapok (-ka psz, -ka p), az pórul jár. (Nem mond-

am meg előre, hogy a tárgyias ragozásról van szó.) Tizenhárman következetesen a tárgyias ragozást alkalmazták: A melyiket *rajtakapom* (-kapod, -kapja), az pórul jár. Egy csongrádmegyei mind a három mondatot tárgyatlan alakkal írta: A melyiket *rajta kapok* (-kapasz, -kap), az pórul jár. Egy pestmegyei vegyest írta: A melyiket a kettő közül *rajtakapom*, — *rajta kapasz*, — *rajtakapja*, az pórul jár. Mind a tizenöten egyformán tárgyias igealakokkal írták a következőket: Azt viszem magammal, a melyiket *akarom*. Azt viszed, a melyiket *akarod*. Azt viszi, a melyiket *akarja*. Továbbá négyen azt írták: Épen azt adja nekem, a melyiket a kutya sem *enné meg*. Űgyse kellene nekem az a tej, a melyiket a macska *megissza*. Négyen mind a két mondatot tárgyatlan alakkal szerkesztették: a melyiket a kutya sem *enne meg*; a melyiket a macska *megiszik*. Különös, hogy más négyen az elsőt tárgyias, a másodikat tárgyatlan igealakokkal szerkesztették: Épen azt adja nekem, a melyiket a kutya sem *enne meg*. Az a tej Űgyse kellene nekem, a melyiket a macska *iszik meg* (és *megiszik*)

Pápay József szerint az ilyen mondatokban, mint «Azt választod, a melyiket jobban *szereted* v. *vidd el*, a melyiket *akarod* stb., csakis a tárgyias igealakot lehet használni. De már a következő mondatokban a tárgyatlan igealak van inkább helyén: H. munkái közül most éppen azt olvasom, a melyiket te *oly sokszor emlegettél*. Azt a darabját még nem láttam, a melyiket a nemzeti színházban is *előadtak*. Azt a kofát, a melyiket ott *látasz* az utcasarkon, majdnem bekísérték a rendőrségre. Az olyan gyermek, a melyiket folyton *dédelgetnek*, később sok keserűséget okozhat szülőinek. Nem szeretem az olyan gyermeket, a melyiket annyira *elkényeztetnek*. Nem sokat ér az olyan kutya, a melyiket bottal *kergetnek* a nyúl után. Csak az a ház maradt épen, a melyiket ott *látunk* a falu közepén. Bizony csak az olyan épület tartós, a melyiket egészen téglából építettek. Már azt a falut is kezdik fölépíteni, a melyiket Debreczenfalvának fognak nevezni. Nem lehet hős a zolyan katona, a melyiket kancsukával *kergetnek* az ellenségre.»

Pápay József egyúttal a következő véleményét fejezi ki: «Azt hiszem, hogy eredetileg az *a melyiket* mellett a tárgyias igealakot használták (úgy, mint általában a birtokos személyragos névszók mellett), később aztán ez csak ott maradt meg, a hol csakugyan határozottabb volt a tárgy pl., azt választom, a melyiket akarom. Azokban a mondatokban pedig, a melyekben könnyen fölserélhető *a ktt* v. *a mit* névmásokkal, határozatlan tárgynak vette a nyelv-érzék és tárgyatlan igealakokkal kezdte használni. Persze még most vannak ingadozások. Én azonban meg vagyok róla győződve, hogy az ilyen mondatokban a tárgyatlan igealak válik általános használatúvá.»

Ebből a sok nyilatkozatból kétségtelen, hogy ebben az esetben a tárgyias és tárgyatlan ragozás használata ingadozó a magyar nyelvnek egész területén. Mi az oka ennek az ingadozásnak? A *melyik* névmásnak kétféle jelentése. Eredetileg személyragos alak ez s annyi mint 'melyök, melyikük', vagyis kö-

zülük melyik. De újabb korban a népies beszédben elhomályosult ez a jelentés s az egyszerű 'a mely, a ki' helyett kezdték használni, s végre ezeknek a szerkezetét vette át: *a kit látsz, a melyet látsz* > *a melyiket látsz*. De még a régi szerkezetet is használják: *a melyiket látod*, mert hiszen igen erős a többi ikes névmás analogiája: *melyiket látod? akármelyiket látod* stb. (ezeket egyelőre sehol se mondják tárgyatlan igealakkkal). Itt tehát a mondatszerkesztés terén látjuk kétféle analogia hatását és küzdelmét, épen úgy, mint a hangtanban az *avval evvel* és *azzal ezzel* esetében (az első az *arra annak-félék* analogiájára, a másik a *gazzal igazsal-félékére*).

Az ingadozás csak legújabb korban lett ilyen általános, a tárgyatlan alakra legrégebb példát csak Jókaiából idézhettem. Az egyedüli két ige, melynek használatában nincs ingadozás, az *akarom, akarod* és *szeretem, szereted* stb., még pedig azért, mert ezek fordulnak elő leggyakrabban s így ellentállnak az új irányzatnak. Hogy ez valaha teljesen győzni fog-e (mint Pápay gondolja), az nem bizonyos. Lehet, hogy az ingadozás igen soká fog tartani vagy egyáltalán nem fog megszűnni, mint az *azzal — avval* vagy a *fölött — felett*-féle esetekben.

8. Igen föltűnő szabálytalanságot látunk a Rákóczi-nóta következő mondatában: «A német . . . nem szán, mint hóhér; *a kit ér, addig vér* [vagyis ver], míglen neki mindent nem ígér» (ehelyett: *addig veri*, t. i. azt). Hasonlók a következők:

Hasznosb a tanító, kit inkább csudálnak az emberek, mikor látanak, hogysem mikor hallanak (Pázm. Préd. b4). És az mely mérges kígyót kezében hozott, azt a Szulimánnak ágyában bocsátott (Zrínyiász 1 : 44) A mit Cálvinusban csuda komor orezával kárhoztatsz, szidalmazsz, azon dolgot magadban és a tieidben ja vallasz és igen kedvelsz (Keresztúri Pál: Felserdült keresztyén 1641. 39). Melyet ha érteni akartok, örömet jelentek tinéktek (Haller : H. Hist. 3 : 245). Akit akarsz, megújítasz (Thaly : Vitézi Énekek 1. k.). Eusebiusra se támadjanak azért, hogy a mit mond, szembe mond (Fal. Nemes úrfi, előbeszéd). A kit Isten szeret, aztat nem kényeztet, de gyakorta sujtolja (Kisviczai 536). Gyakran, a mit az ész ja vall, a szív kinnak, átoknak vall (Kisf. S. Boldog szerelem 80. dal). Áldassék a jó Isten, a ki azokat, a kiket szeret, keserít (Kaz. Lev. 1 : 70, Toldy kiad.). Mit iny megkíván, ha szem meglátott (Szász K. Műford. 217). Ki mit óhajt, odaszámít (Győry V. Havi Szemle 1 : 44). A mit a szem nem lát, a szív hamar felejt (közmondás, Erdélyi J.). A mit a két szöme möglát, a két keze nem hágy ott (Nyr 28 : 576).

Hogy lehet ezt a furcsa szerkezetet megmagyarázni? Van-nak ugyan egészen hasonló mondatok, de azokban részelő (par-

titív) értelmű *azt* van a főmondatához értve, pl. Valamit ekkorig nem alkotott, ezután sem alkot (azaz alkot, Pósz. Igazság 1 : 625) = *azt* v. *olyat* ezután sem alkot. V. ö. Ami nincs is, *azt is lát* (Kisf. S. Tátika 2 : 3). Igaz, hogy az előbb idézetekbe is bele- rakhatjuk ezt a tárgyat, — sőt néhány idézett példában benne is van, — de nem partitív értelemben, hanem egyénre mutatva, tehát mint határozott tárgyat, nem ,a kit ér, *azt addig vér*’, hanem : a kit ér, *azt addig veri*. Így a többiben is.

Egykor avval a kérdéssel fordultak a Nyelvőr szerkesztő- ségéhez, vajon melyik a helyes kifejezés mód a köv. párbeszéd- ben : «Ugyan mi jó lehet abban a borban? — Azt mi nem íté- lhetjük meg. A mit nem tapasztaltunk, nem tudunk. — *Nem tudunk?* Talán *nem tudjuk?* Itt nem lehet *azt* mondani : *nem tudunk.*» Szarvas Gábor, a Nyelvőr szerkesztője, így válaszolt a kérdésre (Nyr 21 : 325) :

«Helyes mind a kettő. Attól függ, a főmondatnak elhallgatott mutatója határozott-e vagy minőségjelölő. Ha az előbbi (*az*) van elhallgatva, akkor a tárgy-as alak van helyén : *Azt*, a mit nem tapasztalhatunk, *nem tudjuk*. Ha meg az utóbbi (*olyan, olyasmí*), akkor a tárgyatlan : *Olyasmít*, a mit nem ta- pasztalhatunk, *nem tudunk.*»

Nézetem szerint ebben s az előbb idézetekben nem ilyen határozatlan tárgy van helyén, hanem határozott. A mit nem tapasztaltunk, *épen azt nem tudjuk, azt a «bizonyos» dolgot nem tudjuk*. Szintúgy a Rákóczi-nótában : a kit ér, *azt addig veri*. És így tovább. Más magyarázatot kell tehát keresnünk.

Én azt gondolom, itt bizonyos mondattani hasonulá- s a l van dolgunk. Az ilyen rövid relativ és mutató mondat olyan szoros lélektani kapcsolatban van egymással, hogy az először ki- ejtett mondat erős hatással lehet a másikra, úgy, hogy ennek a szerkezetét a magáéhoz hasonlítja, benne tehát a tárgy-as alak he- lyett az előmondatban szereplő tárgyatlan alakot eredményezi. Hogy ilyen hatás lehetséges, hadd bizonyítsák még a következő idézetek :

Hogy Kardos István *azon* négyszáz forintokat, melyeket Keczer Sándor uram . . . általa *küldött meg*, nekem egészen *leolvasott*, ezen írással recog- noscalom (Lev. T. 2 : 393, tehát *azon* 400 forintokat *leolvasott*, mert köz- bü ez van : *küldött meg*). Az ördög «fáradoz a léleknek veszedelmében. *Két* mind addig *kísért*, míg vagy egyszer, vagy másszor *megnyomorít* (Haller : H. Hist. 2 : 243, eh. *megnyomorítja*, mert előtte : *kísért*). A rendőség igazgatója, kit a főntebbi sorok frója azzal *tisztel meg*, hogy Brutushoz *hasonlít* (egy hirlapi

czikkben, Nemzet 1882. XII. 6, a hírek rovatában ; pedig itt is határozott a tárgy).¹

Ezt a jelenséget a lélektan *perseveratió*nak, megmaradásnak nevezi : a képzetformák szeretnek megmaradni és ismétlődni az egymásra következő gondolatokban és kifejezésekben. Velejében ilyen jelenség nyelvünkben a magánhangzók illeszkedése is.

9. *Ha főnévi igenév az ige tárgya*, szintén találkozunk némi következetlenséggel. A székely és a csángó úgy mondja, mint a köznyelv : haza *akar* menni, nem *kíván* szólni ; ellenben a köznyelvtől eltérőleg tárgyas ragozást használ, ha *szeret* a mondat igéje (néhol még más igéket is így használnak). Már Mikesnél előfordul :

Inkább szeretem fázni és jóllakni (Mik. Tör. L., Ny. Sz.). Sokan csevegni úgy szeretik, hogy! (Kriza Vadrózsák 1. kiad. 184). Én nem szeretem a házba dolgozni stb. (csángó, Nyr 3 : 50). Szeretem itt lenni ; nem *merem* ránézni (Alsófehér vm., uo. 25 : 350.)

De előfordulnak ilyen következetlenségek a köznyelvben is az irodalomban is, hogy t. i. bizonyos esetekben pusztá főnévi igenév vagy határozatlan tárgy kísérté infinitivus mellett is tárgyas ragozású ige szerepel. Ilyenkor nyelvézékünknek oda kell pótolni a rámutató tárgyat : *azt*.

K i látta valaha [azt] : villámlani télben (Arany). Meg tiltá [azt] gabonát égetni (Arany 4 : 32). Ama nevelést, mely tiltja neked meleg vízben fürödni (Ar. Arist. 1 : 170). Rám bízták, csupán, Spártával békét kötni istenink (uo. 2 : 7). Ó hajtja Etelnek szárnyán hadakozni (Ar. B. H. 10 : 8). Ne adja tanulnod a te magad kárán (Arany 3 : 22, id. Ny. F. 23 : 47). Tinódi és kortársai nem igen látják szükségnek bajlódni a cäsurákkal (Ar. Hátr. próz. 22).¹ Unta már a könyökére támaszkodni (Werner Gy. Forgách Simon 1 : 131). V. ö. S ezt tartod legnemesebbnek . . . győzni perekben, győzni tanácsban s a nyelveddel hadakozni (Arist. 1 : 131).

Mindezek az ingadozások azért is érdekesek, mert szembe-tűnően mutatják, hogy a nyelv nem megmerevedett rendszere a kifejezéseknek és alakoknak, hanem él és folyton fejlődik.

SIMONYI ZSIGMOND.

¹ Viszont ugyanolyan okból határozottan tárgyra tárgyatlan alakot vonatkoztat Mikes a köv. mondatban : *«Egyet a többi között, hogy még igen gyengének láták, nem adák»* (id. Nyr 25 : 177).

² Ezt a *nek*-es szerkezetet tüzetesen tárgyalta Joannovics György : *Tárgyas igeragozás*, Nyr 27 : 452 és 500.

MISERICORDIA.

— Tizenegyedik és utolsó közlemény.¹ —

XXXI.

A vak marocciói, felépülvén sebesüléséből, újra elkezdett kéregetni barátnője kérelmére, mert hiszen nem olyanok voltak az idők, hogy a napon lehetett volna heverészni, gitárt pengetni. A szükségletek növekedtek, a durva valóság parancsolt és úgy kellett kikaparni a hatosokat az emberi tömegeből, mint egy mindenféle kincsben gazdag tengerből. Almudena nem tudott ellenállani «hölgye» erős befolyásának s lassacskán kigyógyult bolondságából, mystikus és vezeklő önkivületéből, mely napokkal előbb megzavarta. Szenvédélyes vita után megállapodtak abban, hogy «állomáshelyüket» áthelyezik a Szent-Sebestyén templomától Szent Andrásé elé, mert ott ismert Almudena egy igen jószágos tisztelendő urat, a ki őt már máskor is pártfogolta. Oda mentek tehát és jöllehet Szent András templomában is voltak Kapitányok és Eliseók, bár másképen hívták őket, hiszen ezek a jellemek az emberi társadalom minden rétegében szükségszerű jelenségek, mégsem látszottak annyira zsarnokoknak és büszkéknek, mint a másik egyházban. A pap, a ki a maroccióit pártfogolta, okos fiatal ember volt, az arab és héber nyelvvvel foglalkozott és szívesen elbeszélgetett vele, nem annyira jószívúségből, mint tanulmány céljából. Egy reggel megfigyelte Benina, hogy a fiatal papocska egy másik, magas, jóhúsban levő tisztelendő kíséretében jött ki a papi szobából s beszélgetés közben a vak mórt szemlélgették. Biztosan róla mondhattak valamit, származásáról, beszédéről, ördögi vallásáról. Azután meg, milyen szégyen! mindketten ő reá néztek. Mit gondolhattak, mit beszélhettek róla? Talán az afrikai társnőjének tartották, talán épen feleségének, sze . . .

Végül a magas, derék tisztelendő a Cava Baja felé távozott, a másik pedig, a tudós, leereszkedett Almudenához s egy ideig arabúl beszélgetett vele. Aztán Beninához fordult és teljes tapintattal megszólította :

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1916. évi 470., 471., 472., 473., 474., 475., 476., 477., 478. és 479. számában.

-- Maga, Donna Benigna, igazán felhagyhatna ezzel az étellel, a mi a maga korában olyan terhes. Nem jól teszi, hogy fut a mór után, mint az árnyéka. Miért nem megy a *Misericordiába*? Már említettem Don Romualdónak s megígérte, hogy érdeklődni fog...

Elbámészkodott a jó asszony s nem tudott mit felelni. Hogy mégis mondjon valamit, köszönetét fejezte ki a főtisztelendőnek, mert így szólították a tudós papot, és hozzátette, hogy felismerte a másik tisztelendő úrban a jótékony Don Romualdót.

— Én már említettem neki, — válaszolá a főtisztelendő — hogy maga az Imperial-utczában szolgál egy úrnőnél s megígérte, hogy tudakozódni fog viselkedéséről, mielőtt ajánlaná...

Pár szót szolt még s Benina agyában a legnagyobb zavar és kavarodás támadt, mert az a magas, derék pap, kit előbb látott, megegyezett azzal, kit ő alkotott képzeletében, rendszeres hazudozás közben mindég emlegetve és részletezve. Kedve támadt utána futni a Cava Baján, s ha utolérné, megmondani: «Sennor Don Romualdó, bocsásson meg, hogy «kitaláltam». Azt hittem, nincs benne semmi rossz. Azért tettem, hogy asszonyom fel ne fedezhesse, ha mindennap kéregetni járok és őt ebből tartom. S ha önnek ez a megjelenése, mint élő hús és vér, az én megfenyítésem, Isten bocsássa meg bűnömet, nem teszem többet soha. Vagy ön egy más Don Romualdo? Hogy kimeneküljek zavaromból, mely agyongyötör, legyen olyan szives, mondja meg, van-e egy huga, a ki bandzsit, egy testvére, a kit Donna Josefának hívnak és tényleg püspökké akarják-e tenni, a mit megérdemel és Isten adjon. Mondja meg, hogy ön az enyém-e, az én Don Romualdóm, vagy másik, a ki Isten tudja honnan jött és mondja meg azt is, mi a csudát akar az asszonyommal beszélni, vajon be akar-e panaszolni, hogy bátorkodtam «kitalálni»?

Ezt mondta volna, ha megtalálta volna, de nem talált rá s így nem mondhatta el. Nagyon szomorúan tért haza s nem ment többé ki fejéből az a gondolat, hogy a jötevő pap nem az ő találmánya, hogy mindaz, a mit álmodunk, él s a hazugságok igazak. Így mult el két nap, minden egyéb ujság nélkül, mint hogy az anyagi nehézségek rettenetesen megnövekedtek. Reggeli és délutáni állandó kéregetések mellett sem jött ki pénzből; élő halandó már nem adott neki hitelbe egy hatos árát; Pitusa megfenyegette, hogy feljenti, ha rövidesen vissza nem adja az ékszerait. Hiányzott már az erélye, bátorsága elhagyta, elvesztette hitét a gondviselésben s nem valami hizelgő véleményt táplált a felebaráti szeretetről; minden igyekezete és futkározása pénz után nem hozott többet, mint egy tallért, a mit Julianna, Antonnito felesége adott kölcsön pár napra. Az

alamizsnából semmire sem futotta, hiába vonta el magától még megszokott falatját is, hogy elleplezze a házban a szükségét; hiába járt lyukas papucsban, felsebezve lábait. A takarékoskodás, sőt zsugoriskodás hiába való volt; nem maradt más hátra, mint megadni magát s leroskadni, mondván: «Húztam, a meddig birtam, a többi legyen Isten akarata szerint.»

Egy szombat délután betetőződött szerencsétlensége egy váratlan és szomorú esettel. Kéregetni volt a San Justo-templománál, Almudena ugyanezt tette a Sacramento-utczában. Benina tíz centimossal kezdte, hihetetlen szerencse, a melyet jó jelnek tekintett. De mekkorát tévedett, mikor megbízott ebben a csalétekben, a mit a sors azért dob utunkba, hogy annál kényelmesebben magához csalogasson és tönkre tegyen. Rövidesen a jó kezdet után egy titkos-rendőr jelent meg s durván meglökve, rászólt: — Hé, jó asszony, lóduljon előre... Gyorsan, gyorsan...

— Mit beszél?

— Hogy fogja be a száját és induljon...

— De hát hová visz?

— Jó lesz, ha befogja a száját... Hová? A San-Bernardinóba.

— De hát mi rosszat követtem én el... uram?

— Kéreget!... Nem mondtam magának tegnap, hogy a kormányzó úr megtiltotta a kéregetést ebben az utczában?

— Hát akkor adjon enni a kormányzó úr, szedtevette!

— Hallgasson már, maga részeg! Na, indulás!

— Ne lökdössön!... Nem vagyok én betörő... Van nekem családom, van, a ki érettem kezeskedjék... Hagyjon békén, nem megyek oda, a hová vinni akar...

A falhoz támaszkodott, de a durva detectiv egy hatalmas lökéssel félretaszította. Közeledett két rendőr, kiknek a detectiv meghagyta, hogy vigyék a San Bernardinóba a többi, mindkét nembeli koldussal együtt, kiket ebben vagy a szomszédos utcákban találnak. Benina még megpróbálta két órének száalmát felkelteni s nagyon alázatosan viselkedett. Könnyögött, sírt keservesen, de a könnyek is, a kérelmek is hiábavalóknak bizonyultak. Előre, mindég csak előre, egészen a vak afrikai őrhelyéig. Mikor ez megtudta, hogy Beninát beviszik, a rendőrök-höz futott, s kérte őket, hogy őt is verjék lánczra s vigyék ugyanabba a pokolba, hogy ne kelljen az asszonytól elválnia. Igen nagy erőfeszítésébe kerülhetett a szerefcéltlen asszonynak, hogy ily rettenetes balesetbe is belenyugodott... Hogy bevigyék az utcza koldusok tolonezházába, mint zsebmetszőket és tolvajokat a börtönbe! Hogy ne mehessen haza a megszokott órában, asszonyának és barátnőjének gondját viselni! Ha meggondolta, hogy Donna Pacának és Frasquitónak nem lesz este mit enniök, fájdalma a megőrülésig fokozódott s megrohanta volna a két

rendőrt, hogy megszabaduljon tőlük, ha elég ereje lett volna két férfival szemben. Nem ment ki fejből szerencsétlen úrnőjének megdöbbenése, mikor egyik óra mulik a másik után... és Nina nem jön. Jézus, Mária, Szent József! Mi lehet most ott-hon? Ha most nem sülyed el a föld, akkor nem is fog soha... Később ismét megkísérelte érvekkkel és panaszkodással őreinek szívét meglágyítani. De ezek főnökük parancsát teljesítették s ha ezt megszegik, azonnal elbocsájtják őket. Almudena hallgatott s Benina szoknyájába fogózkodva ballagott. Nem látszott elkeseredettnak a miatt, hogy elfogták és a koldusok tömlő-czébe czipelik.

Ha sirt a szegény kéregető asszony, nem kevésbé sirt az ég is, osztozkodva szomorú bánatában, mert az elfogás percében elkezdett csepegni, majd hatalmas esővé erősödött s Benina tetőtől-talpig átázott. A koldusok ruhája csepegett, Almudena gomba-kalapja a Triton-kút felső részéhez hasonlított, már épen csak a moha hiányzott róla. Benina könnyű czipője, amúgy is szétszakadva a sok szaladgálástól az utóbbi napokban, darabokban maradt a tócsákban és sárban, a hova lépett. Mikor a San-Bernardinóba értek, akkor vette észre, hogy jóformán mezitláb van. «Amri, — mondá neki a vak, mikor beléptek a községi tolonczház szomorú kapuján — te nem sirni... Itten jó neked velem... Nem sirni te... én megelégedett lenni... kapni levest, mi kapni kenyeret...»

Elkeseredésében nem is akart rá válaszolni. Legszívesebben megverte volna. Hogyan értené meg ez a csavargó az okot, a miért a szerencsétlen asszony sorsa ellen zugolódt? Ki értené meg, rajta kívül, asszonyának, barátnőjének, testvéreinek aggodalmát s azt a nyugtalan éjtszakát, a mely vár rá, nem tudva, hogy mi történt? S ha másnap kegyeskednének kiengedni őt, milyen ürügygyel, milyen hazugsággal magyarázza meg távollétét, hirtelen eltűnését? Mit mondjon, mit találjon ki élénk képzelőtehetségével? Semmit, semmit, legjobb lesz elhagyni minden csalást, felfedezni koldusságának titkát, a mi minden bizonynyal nem szégyelni való! De könnyen megeshetnék, hogy Donna Francisca nem hisz neki s felbontaná baráti köteléküket, mely olyan régóta fűzi őket egybe; s ha asszonya komolyan megharagudnék s elkergetné oldala mellől, Nina meghalna bánatában, mert nem tudna élni Donna Paca nélkül, a kit szeretett jó tulajdonságai miatt s majdnem hibái miatt is. Végül is, mikor mindezt átgondolta s mikor egy nagy, dohos, füledt terembe vezették, a hol már mintegy félszáz mindkét nembeli öreg volt összegyűlve, a mindenbe beletörődés szerető karjaiba vetette magát s így szólt magában: «Legyen, a hogy' Isten akarja. Ha hazamegyek, megmondom az igazat; ha asszonyom még életben van, mikor hazaérkezem s nem hisz nekem, ne hígyen;

ha megharagszik, haragudjék ; ha elbocsát, bocsásson el ; ha ha meghalok, haljak meg.»

XXXII.

Ha Nina nem gondolta és mondta volna is, elhíhető, hogy Donna Paca ijedelme és megdöbbenése ezen az éjjelen nagyobb volt, mintsem az elbeszélő ecsetelhetné. A mint mult az idő, a nélkül, hogy a cseléd hazatérne, nőtt az úrnő aggodalma, a ki, habár eleinte inkább a házirend, mint társnője távolléte nyugtalanította, nemsokára attól kezdett félni, hogy valamilyen baleset érhetne : elgázolás vagy, Isten ments, hirtelen halál az utcán. A jó Frasquito megpróbálta megnyugtatni, de hiába. S a fakó gavallér nem tehetett mást, mint hallgatott, mikor földije azt mondta neki : — «De ha ez soha elő nem fordult ; soha, kedves Ponte! Egyetlenegyszer sem maradt el a háztól annyi éven keresztül».

Nagy nehézségek támadtak a rendes vacsora körül, és semmit sem használt, hogy a kötélverő kis lányai készségesen ajánlkoztak a hiányzó cseléd helyettesítésére. Tény az, hogy Donna Paca teljesen elvesztette az étvágát s ugyanaz történt vendégével is. De mivel enni kellett valamit, hogy erejüket fenntarthassák, megelégedtek egy híg tojással s néhány darabka kenyérrel. Alvásról szó sem volt. Az asszony számolta a szomszédból áthallatszó óraütéseken az órákat, a félórákat, negyedórákat s nem tett egyebet, mint a szobát mérte végig lépteivel, folyton neszre figyelve a lépcsőházból. Ponte nem akart rosszabbnak látszani : a gavalléria nem engedte lefeküdni, míg barátnője és pártfogónője virraszt, s hogy összeegyeztesse a gavallér kötelezettségét a gyengélkedő fáradtságával, egy széken szundított egyet-egyét. Hogy ezt megtehesse, kényelmetlen helyzetet kellett elfoglalnia, karjaiból párnát csinálnia, összekulcsolva hátul a nyakán. Alvás közben feje lelógott, mitől reggelre borzasztóan megmeredt a nyaka.

Virradatkor Donna Pacát elnyomta a fáradtság s elaludt egy karosszékekben. Beszélt álmában, a teste ideges rángatózással meg-megremegett. Riadtan ébredt fel, azt hitte, hogy tolvajok járnak a házban s a napsugaras reggelt a Nina távolléte még szomorúbbá és magányosabbá tette, mint az este volt. Frasquito szerint, a ki ebben okosan gondolkozott, semmi sem vezethet olyan biztos eredményre, mint tudakozódni az uraságoknál, a hol Benina szolgál. Előző nap gondolt már erre az asszony is, de mivel nem tudták a házszámot, a hol Don Romualdo a Greda-utcában lakik, nem kezdték el a nyomozást. Reggel a házmester ajánlkozott, hogy kikutatja az eltűnt cseléd hol-

létét, meg is bízták, de azzal tért vissza, hogy abban az utcában egyik házban sem tudnak felvilágosítást adni.

S mindezekhez járult, hogy nem volt a házban más, mint némi maradék tegnapról, már majdnem megeczetesedve s néhány darab kenyér, megszáradva. Szerencsére a szomszédok értesültek a nagy bajról s felajánlottak az érdemes özvegynek némi ennivalót: az egyik hagymalevest, a másik sült halat, a harmadik tojást s egy fél üveg bort. Táplálkozni kellett s erőt meríteni, mert a természet nem várakozik: élni kell, még ha a lélek tiltakozik is ellene s barátjával, a halállal kaczerkodik. Lassan multak az órák, s Ponte, valamint földije nem tudták figyelmüket a léptek zajától elvonni, melyeket a lépcsőházból hallottak. De annyiszor csalódtak, hogy végre megadással, remény nélkül letelepedtek szembe egymással, hallgatagon, sphinx nyugalommal és méltósággal, egymásra néztek s a talány megoldását isteni akaratnak engedték át. Majd megtudják Nina hollétét vagy távollétének okait, ha Istennek kegyeskedik megismertetni velök az utat és módot, a melyet az ő előrelátásuk nem tud megtalálni.

Tizenkettő lehetett, mikor erősen csengettek. A rondai hölgy és az algecirasi gavallér felugrottak helyükről, mint a gummilabdák. — Nem, nem ő az, — mondá Donna Paca vigasztalanul. — Nina nem úgy csenget.

S mikor Frasquito ki akart menni ajtót nyitni, visszatartotta egy nagyon helyén való megjegyzéssel. — Ne menjen ki, Ponte, valamelyik boltos gazember lehet s jó nekem befűteni. Nyisson ki a kis leány. Celedonia, fuss ajtót nyitni s jól vigyázz: ha Nináról hoz valaki hírt, bejöhet. Ha boltos jön, nem vagyok itthon.

A leány kifutott s azonnal örömpesve tért vissza: «Asszonyom, Don Romualdo.»

Óriási hatás, majdnem félelmetes, Ponte féllábon néhány bakugrást csinált, Donna Paca mintegy tízszer emelkedett s esett vissza a karszékre s megszólalt: — Ereszd be... Mindjárt megtudjuk... Istenem! Don Romualdo nálam!... A nappali szobába, Celedonia, a nappali szobába... Felveszem a fekete szoknyámat... Meg se vagyok még fésülködve... Hogyan fogom fogadni! Ereszd be, leányom... A fekete szoknyámat!

E közben az algecirasi s a kis leány úgy a hogy' felöltöztették és sietségükben a ruhát fordítva adták rá. Az asszony türelmetlenkedett, szidta ügyetlenségüket s topogott. Végül valahogy rendbe szedték, gyorsan megfésülködött s bókolvá lépett be a nappaliba, a hol a pap állva várakozott rá s a családi fényképeket nézegette, a szegényes, nyomorúságos szoba egyedüli díszeit.

— Bocsásson meg, Sennor Don Romualdo, — mondá özvegy Zapatáné, ki izgalmban nem tudott a lábán állani s lerokadt egy székre, miután a papnak kezét csókolt. — Hála Istennek, hogy kifejezhetem önnek hálámat kiapadhatatlan jóságáért.

— Kötelességem, asszonyom... — válaszolá a lelkész kissé meglepődve, — nincs önnek mit megköszönni.

— S mondja csak, az Istenért — tette hozzá az asszony, alig tudva beszélni félelmében, hogy rossz hírt fog hallani: — mondja gyorsan, mi lett az én szegény Ninámból?

Úgy hangzott ez a név a derék lelkész fülének, mintha egy kutyuskáról volna szó, mely elveszett.

— Nem került elő?... — kérdé, hogy mondjon valamit.

— Hát ön nem tudja...? Jaj, jaj! Biztosan valami szerencsétlenség történt s jószívűségből el akarja előttem titkolni.

Keserű sirásba tört ki a szegény asszony, a pap pedig némán és zavarodottan állott. — Asszonyom, az égre is, ne essék kétségbe... ki tudja, úgy van-e, mint feltételezi.

— Nina, Nina lelkem!

— Talán rokona, jó ismerőse? Magyarázza meg...

— Ha Sennor Don Romualdo azért nem akarja megmondani az igazat, hogy ne fokozza szenvedésemet, igen hálás vagyok... De nem jobb tudni?... Vagy pedig lassacskán akarja tudtomra adni, hogy kevésbbé ijeszsen meg...?

— Asszonyom, — mondá a pap őszinte türelmetlenséggel, tisztázni iparkodván az ügyet. — Én nem hozok sem jó, sem rossz hírt arról a személyről, a kit sirat, azt sem tudom, ki az illető, sem pedig, miből gondolja, hogy én...

— Bocsásson meg, Sennor Don Romualdo. Azt hittem hogy Beninát, az én cselédemet, jobban mondva barátnőmet, társnőmet, valami súlyos baleset érte az ön házában, vagy mikor eljött onnan, vagy az utcán és...

— Hát még mit?... Sennora Donna Francisca Juárez, itt kétségtelenül valami tévedés lesz, a mit azonnal eloszlatok, ha megmondom a nevemet: Romualdo Cedrón. Húsz éven át a rondai Szűz Mária-egyház esperese voltam s azért jövök a többi végrendeleti tanú egyenes megbizásából, hogy közöljem önnel felebarátomnak, Rafael Garcia de los Antrinesnek, kit Isten nyugosztaljon, végső akaratát.

Ha a föld megnyílt s ördögfiókák bujtak volna elő, az ég pedig egész sereg angyalt bocsájtott volna ki magából s ezek egy csapattá egyesülve dicsó és tréfás phalanxot alkottak volna, Donna Paca akkor sem lehetett volna zavarodottabb és jobban meglepve. Végrendelet, örökség! Valóság volt-e, a mit a pap mondott, vagy kegyetlen, rossz tréfa? A lelkész élő személy volt-e vagy a szerencsétlen asszony beteg elméjé-

nek szülötte? Nyelve a szájapadlásához tapadt s rémült szavakkal bámult Don Romualdóra.

— Ne ijedjen meg, asszonyom. Ellenkezőleg: öröömre szolgál tudatni Donna Francisca Juárezzal, hogy szenvedései véget értek. Az Úr kétségen kívül túlságosan próbára tette hitét és alázatát, most meg akarja jutalmazni ezeket az erényeit, kiragadva önt ebből a nagyon szomorú helyzetből, melyben annyi éven át élt.

Donna Paca szemeiből könny patakzott s nem talált szavakat. Milyen lehetőtt felindulása, meglepetése és öröme, mikor agyából úgy kitörlődött Benina emléke, mintha ennek távolléte s eltünése sok-sok évvel ezelőtt történt volna.

— Megértem — folytatá a derék pap, kiegyenesítve derekát s a karszékhez közeledve, hogy Donna Francisca karját megsimogassa, — megértem felindulását . . . Nem lehet hirtelen átmenni a nyomorból a jó módba erős megrázkódtatás nélkül. Az ellenkezője rosszabb volna . . . De mivel fontos ügyről van szó, mely teljes figyelmet érdemel, beszéljünk róla, asszonyom, és hagyjuk későbbre a másik dolgot, mely nyugtalanítja . . . Nem szabad aggódnia cselédje vagy barátnője miatt . . . Majd előkerül!

Ez a mondás Donna Pacának újból emlékébe hozta Ninát és a sajnálkozást rejtelmes eltünése miatt. Don Romualdo mondásából: «majd előkerül», jóindulatú és optimista hangot érzett ki s azt képzelte, hogy a derék pap, ha a fontosabb dolgokat elvégezte, majd fog beszélni az öreg asszony esetéről, a mely kétségtelenül nem is lehet olyan súlyos. Az asszony gondolatai gyors szárnyalással megint az örökségre szálltak s ott maradtak, minden mást elfelejtett. A pap, látva vágyakozását a részletekre, sietett ezt kielégíteni.

— Talán tudja már, hogy szegény Rafael febr. 11-én jobb-
létre szenderült . . .

— Nem tudtam, uram. Isten nyugosztalja . . .

— Valóságos szent volt. Egyetlen tévedése volt: hogy kerülte a nősülést és elutasította a legjobb házasságokat, melyeket mink, barátai tanácsoltunk. Az utóbbi időben egy Higuera de Juárez nevű tanyán élt . . .

— Ismerem. A nagyapámé volt ez a tanya.

— Úgy van: Don Alejandro Juárez-é . . . Egyszóval Rafael a Higueraison májbajt kapott, a mi sírba vitte ötvenöt éves korában. Milyen kár egy olyan derék emberért, majdnem akkora volt, mint én, asszonyom, nem kevésbé izmos, mint én, olyan melle, mint egy bikának s csupa élet az arca!

— Jaj, Istenem!

— Vadkan vagy szarvas-vadászaton soha sem tudtam kifársztani. Önbizalma nagyobb volt, mint hatalmas szervezete.

Daczolt a záporral, az éhséggel, a szomorúsággal... És ez a tölgyfa kidőlt, mint egy nádszál. Pár hónappal rá, hogy beteg lett, meg lehetett volna a csontjait számlálni... sorvadt, sorvadt...

— Jaj, Istenem!

— S milyen önmegadással viselte sorsát, milyen jól előkészült a halálra, úgy tekintve azt, mint Isten ítéletét, mely ellen nincs fellebbezés, hanem csak vidám beleegyezés. Szegény Rafael, angyal volt!...

— Jaj, Istenem!

— Én nem laktam Rondában, mert városkámnak olyan érdekei voltak, hogy állandóan Madridban kellett tartózkodnom. De mikor legkedvesebb barátom súlyos állapotáról értesültem, hozzásettem... Egy hónapig voltam mellette és ápoltam... Rettenetes volt!... Karjaimban halt meg.

— Jaj, Istenem!

Ezek a sóhajok Donna Paca kebléből szálltak ki, mint madárkák, melyek a nyitott kalitból elröpülnek. Nemes őszinteséggel osztozott Don Romualdo bánatában, melyet a derék rondai agglégény miatt érzett s nem fordult meg eszében az esetleges örökség sem.

— Egyszóval, asszonyom: úgy halt meg, mint hitű katolikus, miután végrendeletet csinált...

— Jaj, Istenem!

— A melyben vagyona egy harmadát másodunoka-testvérére hagyja, Clemencia Sopelanára, tudja, Don Rodrigo del Quintanar feleségére, Guadalerce marquis sógorasszonyára. Kétharmadát arra szánta, hogy részben kegyes alapítványokat tegyen, részben azon rokonai helyzetén javítson, kik családi szerencsétlenség, rossz üzletek vagy más csapások folytán rossz viszonyok közé jutottak. Mivel önnél és gyerekeinél ez az eset áll fenn, első sorban jöhetnek számításba és...

— Jaj, Istenem!... Isten mégsem akarja, hogy úgy haljak meg, hogy ne lássam a végét nyomoromnak. Áldott legyen ezerszer az, a ki büntet és jutalmaz, az Igazságos, a Könyörületes, a Szentek Szentje!...

Ezzel a kifakadással könnyekbe tört ki a szerencsétlen, boldogtalan Donna Francisca, összekulcsolta kezeit s térdre borult, úgy, hogy a derék lelkész félelmében, hogy a nagy felindulás szélütésben végződhetik, az ajtóhoz rohant s tapsolt, hogy jöjjön valaki, a kitől egy pohár vizet kérhet.

XXXIII.

Maga Frasquito sietett elő a vízzel s miután az asszony ivott és magához tért felindulásából, Don Romualdo így szólította meg a kiérdemesült gavallért: — Ha nem tévedek, Don Francisco Ponte Delgadohoz van szerencsém . . . Algecirasból . . . Harmadfokú unokatestvére ön Antrines Rafaelnek, kinek elhalálozásáról biztosan hallott?

— Meghalt? . . . Jaj, nem is tudtam! — válaszolta Ponte részvétellel. — Szegény Rafaelka! Mikor én 1856-ban Rondában voltam, kevéssel Espartero eleste előtt, ő még ökölnyi gyerek volt . . . Az ősztenedesen itt szokta tölteni; sokat járt a képviselőházba, Ustáriz-ék híve volt; korteskedett Ríos Rosas és Ríos Acunna mellett a választásokon. . . Oh, szegény Rafael! Kitűnő barát, egyszerű, ragaszkodó férfi, nagy vadász. . .! Mindenben megegyeztünk, csak egy dologban nem: ő nagyon falusi volt, igen szerette a vidéki életet, én pedig megvetem az erdőt-mezőt. Mindig városi, nagyvárosi ember voltam. . .

— Foglaljon helyet, — mondá Don Romualdo, egy régi, párnázott karszékre csapva, melyből sűrű porfelhő szállott fel.

Egy perczzel később az öreg gavallér is értesült Rafael unokatestvére hagyatékában való részesedéséről s úgy megzavarodott tőle, hogy meg kellett innia az egész vizet, melyet Donna Francisca meghagyott, nehogy elájuljon.

Ideje lesz megemlíteni a teljes összhangot a pap személye és neve (cedro = czédrusfa) között, mert termete, ereje, sőt még arczzsínje miatt is a hatalmas czédrushoz lehetne hasonlítani. Fák és emberek között is van jellem tekintetében hasonlatosság és rokonság. Karcsú a czédrus s a mellett szép, nemes, kissé törékeny, de kedves és illatos. Ugyanígyen volt Don Romualdo: nagy, nyulánk, napbarnított, a mellett kiváló ember, papi hivatalában kifogástalan, vadász, sőt nagyvilági ember, a mennyire pap az lehet; gyöngéd természet, rábeszélő tehetség, elnéző az emberi gyöngékkal szemben, jószívú, adakozó. Szépen öltözködött, az elegancia fitogtatása nélkül; jó és drága szivarokat szítt, evett, ivott, a mennyit egy ilyen erős test és hatalmas izomzat fenntartása megkívánt. Nagy lába és keze hozzáillett természetéhez. Durva, telt arcza nem volt csunya, mert vonásai arányosak és szépek voltak, olyan, mint egy Michelangelo szobor. . .

A részletekbe bocsájtkozva, melyekre Rafael örökösei kíváncsiak voltak, Cedrón aprólékos adatokat közölt a végrendeletről, melyeket Donna Paca és Ponte könnyen érthetően áhíthatos figyelemmel hallgattak. Cedrónon kívül Don Sandalio Maturana és Guadaluca marquis voltak a végrendeleti végrehajtók. Arra

vonatkozólag, mi a két jelenlévőt legjobban érdekelte, Rafael a következőképen rendelkezett: Obdulíának és Antonnitónak, unokafivére, Zapata Antonio, gyermekeinek hagyta Almoraima tanyát, de csak hasznélvezetre. A végrendeleti végrehajtók folyósítják a tanya jövedelmét, a mely két részre osztva Antonio és Obdulia elhalálózása után örököseiket illeti. Donna Francisának és Pontenak életfogytiglani járadékot rendelt, mint sok más rokonnak is, mindet államjáradékokban, mert a végrendelező vagyonának nagy része ezekből állott.

Ezeket hallva, Frasquito fülére simította csigákba szedett hajfürtjeit s egy pillanatig sem maradt nyugton. Donna Francisca tényleg nem tudta, mi lelte, azt hitte, álmodik. Lázás örömének izgalmában kiabálva futott ki a folyosóra: — Nina, Nina, gyere és hallgasd csak!... Gazdagok vagyunk!... akarom mondani, már nem vagyunk szegények!...

Hamarosan eszébe jutott cselédjének eltünése s visszatérve Cédronhoz, azt mondá neki zokogva: — Bocsásson meg, nem jutott eszembe, hogy elvesztettem barátnőmet.

— Majd előkerül, — ismétlé a lelkész és Frasquito is, mint egy visszhang:

— Majd előkerül.

— Ha meghalt volna, azt hiszem, nagy örömöm feltámasztaná, — mondá Donna Francisca.

— Majd beszélünk erről az asszonyról, — mondá Cedron.

— Előbb engedjék elmondani azt, a mi önöket érdekli. A végrendeleti végrehajtók, értesülve, hogy ön épen úgy, mint Ponte úr, igen rossz anyagi helyzetben vannak, olyan okok folytán, melyeket most nem akarok vizsgálgatni, nincs is ok rá, elhatároztuk... erre és sok másra felhatalmazott minket a végrendelező, teljhatalmat adva nekünk... elhatároztuk, hogy a míg véget ér a hagyatéki eljárás, az örökösödési illetéket kifizetik stb. stb. elhatároztuk, mondom...

Donna Paca és Frasquito úgy visszafajtották a lélekzetüket, hogy már közel voltak a megfuladáshoz.

— Elhatároztuk, jobban mondva, elhatározottat... két hónapja lesz már... hogy kiutalunk önöknek havi ötven tallért, mint ideiglenes járadékot, vagy ha jobban tetszik, mint előleget, míg meghatározhatjuk a nyugdíj pontos összegét. Megértették?

— Igen, uram, igen... tökéletesen megértettük, — kiáltották egyhangúan.

Már előbb megkapta volna egyikük vagy másikuk ezt az összeget, — mondá a lelkész — de rettenetes munkámba került kikutatni, hol laknak. Talán fél Madridot megkérdeztem — és végre... Nagy szerencse, hogy megtaláltam ebben a házban mindkét «adat», bocsássonak meg ezért a vadász-kifejezésért, de úgy üldözöm önöket hosszú idő óta, mint egy szarvast.

Donna Paca jobbkezét csókolta, Frasquito Ponte a balt. Mindketten könnyeztek.

— Már két havi járadék jár önöknek s most elintézhjük a szükséges formásokat, hogy mindketten megkaphassák mostantól...

Ponte azt hitte, hogy a mennybe száll s erősen megkapaszkodott a szék karjába, mint a léghajós a léggömb kosarába.

— Rendelkezésre állunk, — mondotta Donna Francisca hangosan, magában pedig: — Ez lehetetlen, ez csak álom.

Az a gondolat, hogy Nina nem értesülhet ennyi boldogságról, megzavarta, pedig a szíve tele volt. Erre a gondolatra felelt csodálatos eszmetársulás folytán Ponte Delgado, a ki megszólalt: — Kár, hogy Nina, az az angyal, nincs itt!... De feltehetjük, hogy nem érte semmi komoly baleset. Úgyebár, Sennor Don Romualdo? Talán ő....

— Az én szívem azt mondja, hogy jól van és egészséges, hogy még ma hazakerül... — jelenté ki Donna Paca erős bizalommal, minden eshetőséget rózsaszínű szemüvegen át nézve. Bizonyosan... Bocsásson meg, uram, de olyan zavaros a fejem... Azt mondom, hogy... Mikor Don Romualdo bejelentette magát nálam, azt hittem, csak a névre gondolva, hogy ön az a tiszteletreméltó pap, kinél az én Beninám, mint bejárónó szolgál. Tévedek?

— Meghiszem azt!

— A nagy és jótékony lelkek el szoktak rejtőzni, megtagadják saját magukat, hogy így kerülhessék ki a hálálkodást és azt, hogy jóságuk napvilágra jusson... Nézze, Sennor Don Romualdo, legyen olyan szíves és ne titkolja el érényeit. Igaz-e, hogy ezek miatt püspökké akarják tenni?

— Engem?!... Én nem hallottam róla.

— Guadalajarából vagy legalább arról a vidékről való?

— Igen, asszonyom.

— Van egy Donna Patros nevű húga?

— Nincs, asszonyom.

— A Szent Sebestyén-templomában szokott misézni?

— Nem, asszonyom, Szent Andráséban.

— Talán bizony az sem igaz, hogy néhány nappal ezelőtt egy nyulat küldtek önnek?

— Lehet... igen... de nem emlékszem...

— Akárhogy van is, Sennor Don Romualdo, ön azt állítja, hogy nem ismeri az én Beninámat.

— Úgy van... de várjunk csak, nem állítom, hogy egészen ismeretlen előttem, asszonyom. Úgy rémlik előttem, mintha láttam volna.

— Oh, jól mondtam én, hogy... Sennor de Cedrón, hogy' megörvendeztet!

— Nyugodjék meg. Lássuk csak: ez a Benina nem egy feketeruhás, mintegy hatvanéves asszony, szemölcs a homlokán?

— Persze, persze, Sennor Don Romualdo, nagyon illedelmes, kora ellenére kissé élénk.

— Továbbá: kéreget s egy Almudena nevű vak afrikaival járkál.

— Jézusom! — kiáltá elképedve és megijedve Donna Paca. — Ezt már nem, Isten ments! ezt már nem... Látom, hogy nem ismeri.

S egy pillantást vetett Frasquitóra, hogy tanuskodjék tiltakozásainak igaza mellett. Ponte a papra nézett, aztán az asszonyra s megzavarták a kételyek, melyek lelkiismeretét kínozták. — Benina angyal, — bátorkodott félénken közbevetni. — Hogy kéreget-e vagy sem, azt nem tudom, de becsület-szavamra, angyal.

— Ugyan menjen! Hogy az én Beninám kéreget és az utcán csavarog egy vakkal!

— Még pedig, a mint látszik, egy mórral, — jegyzé meg Don Romuldo.

— Ki kell jelentenem, — mondá Ponte becsületes őszinteséggel, — hogy nemrég, mikor a Progreso-téren átmentem, láttam őt, a mint egy vak koldus társaságában, ki... Riffből valónak látszott... a szobor lábánál ült.

Donna Paca megzavarodása, kábultsága oly fokra hágott, hogy jókedve hirtelen szomorúságba csapott át s azt vélte hinni, hogy a mit itt hallott, az csak képzelődés; a kikkel beszél, azok csak képzelt lények s minden hazugság, elkezdve az örök égen. Szomorú ébredéstől rettegett. Behúnyta szemeit s így szólt magában: «Isten, ragadj ki ebből a rettenetes kétségből, szabadíts meg ettől a gondolattól!... Hazugság ez, vagy valóság? Örököse vagyok-e Antrines Rafaelnek, van-e nyugodt megélhetésem?... Nina kéreget; Nina egy afrikaival járkál!...»

— Jól van — kiáltá végre hirtelen fellobbanással. — Csak éljen Nina, éljen az ő mórjával és Algir összes mórjaival; csak láthassam őt s jöjjön haza, még ha kosarában hozza is magával az afrikait.

Don Romualdo nevetésbe tört ki s megmagyarázta, hogy miképpen ismerte meg Beninát. Elmondta, hogy egy barátja, a Szent András-templom plébánosa révén, ki igen művelt pap és buzgó nyelvész, mert még a keleti nyelvekhez is konyít, Almudenával ismerkedett meg. Látott vele egy nőt, ki kísérte s kiről azt beszéltek, hogy egy andaluziai özvegynél szolgál az Imperiál-utcában. — Nem is hittem, hogy ezek a mendedmondák összefüggnek Donna Francisca Juárezzal, kihez még nem volt szerencsém, de ma, mikor hallottam önt keseregni

cselédje eltunte felett, ezt gondoltam magamban: — Ha az eltünt asszony azonos azzal, a kit én gondolok, akkor beválik a közmondás, hogy: «Keressük a papgazdasszonyt, megtaláljuk a sekrestyést; keressük a mórt, megtaláljuk az odaliskot, akarom mondani, azt, a kit önök... hogy' is neveznek?»

— Benina de Casia... Casiából való s innen származik a tréfa, hogy rokona casiai Szent Ritának.

Hozzátette még Sennor de Cedrón, hogy bár nem érde-
meiért, hanem a bizalom folytán, melyet beléhelyeztek, az elhagyottak menhelyének, a Misericordiának, az alapító, ő annak a védnöke és első vezetője, s mivel hozzá kell beadni a kérvényeket a belépés iránt, nem tehet az utcán egy lépést sem a nélkül, hogy ne alkalmatlankodjanak neki szentelen szegények s állandóan el van árasztva ajánlatokkal s felvételt kérő levelekkel. — Azt lehetne hinni, — tette hozzá — hogy hazánk egy óriási méhkasa a szegényeknek s az egész nemzetből egy végnélküli menhelyet kell csinálni s beleköltözünk mindnyájan, az elsőtől az utolsóig. Ezen az úton hamarosan Európa legnagyobb kórháza leszünk... Azért jut eszembe, mert eseres barátom, a keleti nyelveket kedvelő papocska, említette, hogy fel akarná vétetni menhelyünkre Almudena társnőjét.

— Kérem önt, Sennor Don Romualdo, — mondá Donna Francisca már teljesen megzavarodva, — hogy ne hígyen ebből egy szót se, ne törődjék képzelt Beninákkal, a kik csavarognak, s maradjon a valódi és igazi Ninánál; annál, a ki minden reggel az ön házához megy dolgozni s ott annyi jóban részesül, mint én is az ő révén. Ez az igazi, ezt kell keresnünk és meg is találjuk a Sennor de Cedrón, hozzá méltó nővére, Donna Josefa és huga, Donna Patros segítségével... Ön tagadja, hogy ismeri, mert titkolja, milyen nemes és áldott, de ez nem használ semmit, uram. Én tudom, hogy ön áldott és nem akarja, hogy felfedjék fenséges jótékonyága titkait, én tudom és kimondom. Keressük hát Ninát s ha barátóm visszatér, együtt kiáltjuk: «Áldott, áldott, áldott!»

Megértette ebből a szónoklatból Sennor de Cedrón, hogy Donna Francisca Juáreznak nincs ki mind a négy kereke, és abban a hitben, hogy a magyarázatás és vitatkozás nem csökkentenék meghibbanását, befejezte a kérdést s elbúcsúzott azzal a megállapodással, hogy másnap visszatér az okmányok megvizsgálása s az örökösöknek eddig járó összegeknek nyugta ellenében történő kifizetése végett.

A búcsúzkodás hosszú ideig tartott, mert, míg a nappali szobából a lépcsőházba értek, mind Donna Paca, mind Frasquito legalább negyvenszer kifejezték hálájukat ugyanannyi kézcsók kíséretében. Mikor eltünt a lépcsőházban a nagy Cedrón

s egyedül találták magokat az ajtóban a rondai hölgy s az algecirasi gavallér, az előbbi megszólalt:

— Frasquito lelkem, valóság mindez?

— Én is azt akartam öntől kérdezni... Álmodunk? Mit gondol?

— Én?... nem tudom... gondolkozni sem tudok...

Nincs elég eszem, hiányzik az emlékezőtehetségem, hiányzik az ítélőképességem, hiányzik az én Ninám.

— Nekem is hiányzik valamim... Nem tudok ítéletet alkotni.

— Bolondok lettünk, vagy megőrültünk?

— Én csak amondó vagyok: miért tagadja el Don Romualdo, hogy a hugát Patrosnak hívják, hogy püspökké akarják tenni, hogy egy nyulat ajándékoztak neki?

— A nyulat nem tagadta... bocsásson meg. Azt mondta, nem emlékszik.

— Igaz... De hát ha most külsz, hogy Don Romualdo, ki az előbb még itt volt, csak egy képzelt lény, varázslat vagy ördögi mesterkedés szülötte... ha elpárolog és füstté válik, ha külsz, hogy az egész képzelődés, árnyék, örület?...

— Asszonyom, az égre is!

— Ha nem jönne többet vissza?

— Ha nem jönne vissza!... Ha nem jönne vissza, hogy átadja nekünk a... a...!

Ezt mondván a jó Frasquito, sovány, beesett arca tragikus rémületet árult el. Eltakarta szeméit s egy nyögéssel a karszékebe hullott. Hasonló roham érte agyát, mint azon a szomorú éjjelen az Irlandi és a Mediodía Grande-utcák sarkán.

XXXIV.

Hála Donna Paca ápolásának és a kötélverő gyerekek segédkezésének, Ponte hamar összeszedte magát ebből az újabb rohamból és este felé a rondai hölgygyel beszélgetve, megállapodtak mindketten abban, hogy Don Romualdo Cedrón létező egyén s az örökség kétségtelen valóság. Mindamellet a legnagyobb kétségek között lebegtek egész másnapig, mikor másodszer is feltűnt a jótevő pap alakja egy jegyző kíséretében, kiről külsz, hogy Donna Francisca Juárez de Zapatának régi ismerőse. Az ügy elintézése, az okmányok futólagos átvizsgálása után, mely semmi nehézséget nem okozott, Antrines Rafael örökösei akkora summa bankjegyet kaptak járadékukra előlegképpen, mely nekik mesésnek tűnt fel, valószinüleg azért, mert a zsebök teljesen üres volt. A pénz, hallatlan esemény életének ezekben a szomorú éveiben, csodálatos lelki folyamatot idézett

elő Donna Pacában: értelme elhomályosult, még azt se tudta, hány óra van, gondolatait nem tudta kifejezni s ezek csak úgy zümmögtek fejében, mint a legyek, mikor az ablakhoz ütődnek s ki akarnak menni a sötétből a világosságra. Ninájáról akart beszélni s ezer bolondot mondott. Mint mikor az ember távolból beszélgetést hall, de csak egyes töredezett szavakat és hangokat tud tisztán kivenni, úgy hallotta, hogy Frasquito s a két másik úr az ügyről beszél; azt vélte érteni, hogy a szökevény előkerül, már meg is találták a nyomát, de semmi mást... A három férfi állott, a jegyző Cedrón mellett. Kis, madár arcú emberke volt, papagájhoz hasonlított, a mely egy fatörzsre akar szállani.

Végre hajlongások és udvariaskodások közepett elbúcsúzott a két szeretetreméltó uraság, a rondai hölgy és az algacirasi úr pedig azzal szórakoztak, hosszú időn keresztül, hogy keresztül-kasul járták a lakást, minden cél nélkül, hol a konyhába, hol a szobába nyitottak be, hogy megint újból kimenjenek, s csak akkor váltottak néhány ideges szót, ha összeütköztek. Hogy igazat mondjunk, Donna Pacának öröm vegyült a boldogságába, hogy azt nem oszthatja meg barátnőjével és támaszával oly sok évi nyomorgás alatt. Ah, ha Nina most belépne, milyen öröm volna őt meglepni, előbb panaszkodni a garasok hiánya miatt s aztán megmutatni a halom bankót! Milyen arcot vágna! Hogy' eltátná a száját! Hogy' oda volna a rakás pénztől! Bizony, mondjon akárki, a mit akar, Isten semmit sem tesz tökéletessé. Mind a bajban, mind a jóban mindég hagy valamieskét, a mi a sorsot kiegyenlíti. A legnagyobb zavarokban is enged egy kis pihenőt, a boldogságban pedig, a melyet kegyesen ajándékoz, «elfelejt» valami részletet, melynek hiánya «mindent elront».

Egy ilyen összetalálkozás alkalmával a szobából a konyhába s a konyhából a hálófülkébe, Ponte azt tanácsolta az asszonynak, hogy ünnepeljék meg az eseményt s menjenek vendéglőbe enni. Ő nagyon szívesen meghívná, hogy legalább ilyen csekélységgel viszonzza nagylelkű vendégszeretetét. Azt válaszolta Donna Francisca, hogy ő nem jelenik meg nyilvános helyen, míg olyan ruhában nem teheti, a milyen őt megilleti, s mikor barátja megjegyezte, hogy házon kívül étkezve megtakaríthatja az alkalmatlan főzést s elégséges lenne a kötélverő gyerekek segítsége, kijelentette a hölgy, hogy a míg Nina vissza nem tér, nem gyújt tüzet s mindent, a mire szüksége lesz, Botín vendéglőjéből fog hozatni. Bizony megjött az étvágya a jó finom falatokra... Istenem, hiszen ideje! Annyi esztendő kényszerű bőjtje megérdemli, hogy megzengjék a felátadás Hallelujáját. — Hé, Celedonia, húzd fel az új szoknyádat, Botínhoz méssz. Felírom egy czédulára, hogy mit

hozol, nehogy összezavard. — A szót tett követte. S nem rendelt mást az asszonyosság, hogy ezt a boldog napot megünnepelje, mint két sült csirkét, négy sült halat, szép darab vesepecsenyét, páczolt sonkát, tojást gelée-ben s egy kevés gyümölcsöt... Hja! Hja!

Nem sikerült a hölgynek e felüdítő lakoma bejelentésével felkelteni a Frasquito érdeklődését és jó hangulatát, mert mióta csak megkapta a pénzt, örült vágyat érzett, az utczára jutni, futni, repülni, mert úgy érezte, hogy szárnyai nőttek. — Nekem, asszonyom, egy kis dolgom van ma délután... Múlhatatlanul el kell mennem... Aztán egy kis levegőre is van szükségem... Úgy érzem, mintha szédülnék. Testmozgás kell nekem, higye meg, kell... A szabómmal is sürgősen beszélnem kell, ha másért nem, hogy tájékozódjam a mostani divatról s néhány ruhadarabot megrendeljek... Nagyon nehézkes vagyok s nehezen határozom el magam erre vagy arra a szövetre.

— Jó, jó, menjen a dolgai után, de ne járjon sokat s lássa ebben a szerencsés eseményben azt, a mit én látok, a Gondviselés egy leczkéjét. Én részemről kijelentem, hogy meg vagyok győződve, mily helyes a rend és beosztás s erősen feltettem magamban, hogy felírok mindent, a mit kiadok.

— S a bevételt is... Én is úgy fogok tenni, akarom mondani, úgy tettem, de nem ért semmit, higye el nekem, kedves barátnóm, nem ért semmit.

— Ha az embernek megszabott járadéka van, az a fontos, hogy a bevétel és kiadás összhangban legyenek s ne lépjen túl a határon... Az Istenre, édes Ponte, ne kövessük el megint azt a bolondot, hogy kinevessük a könyvvezetést és a... Most látom, hogy Trujillónak igaza van.

— Több könyvet vezettem én, mint a hány szál hajam van s mondhatom, semmit sem ért.

— Hogy most Isten megsegített, legyünk rendesek; bátorkodom megkérni önt, ha nem alkalmatlan, és úgyis «bevásárolni megy», hozzon nekem egy számlakönyvet, naplót, vagy hogy is hívják.

Ha nem kell egyéb! Nem egy könyvet, hanem féltuczatot hoz Frasquito ezer örömmel s ezzel az ígérettel az utczára lódult, éhesen a levegőre, fényre, embereket akart látni, felvidulni a látnivalókon és járókelőkön. Gépiesen menve, egyhuzamban az Atocha-utczáig jutott, a nélkül, hogy számot adott volna róla magának. Aztán felfelé indult, mert inkább házakat szeretett látni, mint fákat. Őszintén szólva, a fák ellenszenvesek voltak neki, kétségtelenül azért, mert mikor a kétségbeesés óráiban alattuk járkált, úgy rémlett neki, mintha kínálgatnák ágaikat, hogy kösse fel magát. Cél nélkül bolyongva az utczá-

kon, a szabók felséges szövetekkel teli kirakatait nézegette, nyakkendőket, divatos ingeket. Nem mulasztotta el a vendéglők ablakaiba is bepillantani s általában minden boltba, melyeket keserű nyomorgása hosszú tartama alatt oly kétségbeeséssel szemlélt.

Ezzel a boldog kóborlással néhány órát töltött, a nélkül, hogy elfáradt volna. Erősnek, egészségesnek, majdnem izmosnak érezte magát, kedvteléssel s a pártfogás bizonyos nemével nézeg tte, a hány szép vagy csinos asszony mellette elment. Egy előkelő illatszerüzlet kirakata szerencsés gondolatra hozta: illetlenül mutogatta ősz fejét, gondozatlanul, festetlenül, s íme, ez a fényes üzlet alkalmat nyújt neki ennek a súlyos hibának a jóvátevééséhez s itt elkezdheti életének újraépítését, melyet elhanyagolt fejével kell kezdenie. Itt felváltotta tehát az első bankót az «összegeből», mit Don Romualdo Cedrón adott át neki; miután mindenfélét mutogattatott magának, bőségesen bevásárolt, a mit legszükségesebbnek vélt s alku nélkül fizetve, meghagyta, hogy illatos és színes bevásárlásait, — egy terjedelmes csomagot — vigyék Donna Franciscához.

Mikor kijött a boltból, eszébe jutott, hogy jó volna hamarosan egy megfelelő és nem túlságosan drága szállást keríteni, alkalmazkodva az élvezett járadékhoz, mert semmiesetre sem fog túllépni a kereteken. Bernarda éjjeli szállására nem tér többet vissza, legfeljebb, hogy megfizesse a két éjtszakai tartozását és megmondja a véleményét. Kószálás és légvárépítés közepett ütött az óra, mikor a gyomor is jelentkezik és figyelmeztet, hogy nem élünk csak ábrándokból. Kérdés: hol fog enni? Azt a gondolatot, hogy valamelyik előkelő vendéglőbe állítson be, azonnal elvetette. Nem lehet ilyen alakkal ott megjeleni. Menjen talán, a nyomorúságos idők megszokását követve, Boto kocsmájába? Nem, nem... Ott mindég kifestve látták. Meglepődnének, ha egyszerre megöregedve, ősz hajjal látnák... Végre is úgy vélte, eszébe jutván, hogy tartozik a becsületes Botónak valami csekélységgel az előző étkezésekről, hogy oda kell mennie és pontos fizetéssel kell jutalmaznia a vendéglő tulajdonosának bizalmát, súlyos betegségét hozva fel indokúl, a mi tisztán visszatükröződött festetlen ábrázatán. Az Ave Mária-utcza felé irányította lépteit s kissé szégyenkezve lépett be a kocsmába s a míg a külső szobán áthaladt, eltakarta arcát zsebkendőjével, mintha az orrát fujná. Kicsi és szűk volt ez a helyiség annak a sok népnek, mely látogatja, oda vonzva az ott kimért ételek olcsósága és jósága által. A nem igen nagy kocsmából egy szűk folyosó nyílik, szintén asztalokkal, a pad a falhoz támasztva, azután egy kicsi, alacsony szobácska, melybe két lépcső vezet fel s melyben két hosszú asztal áll kétoldalt, közöttük épen csak annyi hely, hogy elférjen a

kiszolgáló fiú. Ponte mindig ezen a részén ült a vendéglőnek, úgy véelve, hogy itt kevésbé van kitéve a látogatók kíváncsiságának és csúfondárosságának. Azt a helyet foglalta el, a melyik éppen üres volt, ha ugyan volt ilyen, mert előfordult, hogy minden megtelt s a vendégek úgy ültek, mint a szardiniák az olajos dobozban.

Aznap délután, vagy inkább este, mikor Frasquito besurrant, jó szerencsére a belső-helyiségben csak három vendég akadt s az asztalok egyike szabad volt. Az ajtó melletti sarokba ült le, nagyon félreeső helyeskén, hol nem volt könnyű őt felfedezni a társaságtól, illetőleg a kocsmából és . . . Újabb kérdés: mit rendeljen? Rendes körülmények között szűkös anyagi helyzete kényszerítette, hogy főtt húst egyék huszonöt centimosért, a mi kenyérrel és levessel együtt negyven centimost tett ki, vagy ugyanannyiért tőkehalat paradicsommal. Akár az egyik étel, akár a másik házikenyérrel, melyet utolsó morzsaig megevett, beleaprítva a levesbe vagy borba mártogatva, elegendő és élvezhető táplálék volt neki. Néha napján a főtt húst pecsenyével cserélte fel vagy igen ritka alkalmakkor aranygaluskával. Csigát, teknősbékát s hasonló inyenczségeket sohasem rendelt.

Ez este részletesen kikérdezte a kiszolgáló fiút, hogy mi minden kapható s habozás után, mint megcsömörlött ember, ki nem talál elég ingerlő csemegét étvágya felkeltésére, aranygaluskára határozta el magát. — Fáj a foga, Sennor de Ponte? — kérde a pinczérfiú, látva, hogy nem veszi le a kendőjét az arczáról.

— Igen, fiam . . . rettenetesen fáj. Ne is hozz házi, hanem francia kenyeret.

Frasquitóval szemben ketten ültek, kik egy nagy tálból főtt húst ettek, ötven centimosos adagot s kissé odább, a másik sarokban egy alak csigát eddegélt lassan és körülményesen. Nem is látszott másnak, mint egy csigaevő gépnek, mert minden egyes darab elfogyasztásánál ugyanúgy mozgott a szája, keze, sőt még a szeme is. Megfogta a csigát, kivette egy pálczikával, a szájába tette, kiszürcsölte a héjjából, miközben Ponte Frasquitóra haragos pillantást vetett; majd letette az üres héjat, másikat vett fel, hogy újra kezdje ugyanazt az eljárást, tactusban, ugyanazzal a mozdulattal, mikor kiszedte az állatot, s ugyanazzal a pillantással, mikor megette: egy gyöngéd pillantás a csigára, mikor megfogja s egy haragos pillantás Frasquitóra, mikor kiszürcsöli.

Az idő múlt s a furcsa emberke folytatta munkáját, halomra gyűjtötte az üres héjakat s a halom úgy nőtt, a hogy' fogytak a csigák; Pontét, ki előtte ült, kezdték nyugtalanítani a haragos pillantások, melyeket minden újabb darabnál rávetett a csigas ember.

XXXV.

Ponte Delgado nagy kedvet érzett magában, hogy magyarázatot kérjen attól az alaktól szemtelen báméskodásáért. Ennek nem lehetett más oka, mint az az új forma, a hogy Frasquito festetlen arczával nyilvánosan mutatkozott s a jó ember így szólt magában: «De mi köze valakinek hozzá, hogy én szépítem-e magam, vagy sem? Azt teszek az arczommal, a mit akarok s nem vagyok köteles az uraknak tetszelegni s mindég ugyanazt az arczot mutatni. Akár az öreg, akár fiatalos arczommal tiszteletet tudok teremteni magamnak s megőrizni tekintélyemet». Már elhatározta, hogy az illető bcszantó báméskodását egy megvető pillantással viszonzza, mikor a csigás, az utolsó darab kiürítése, megevése és kiszürcsölése után a héjat halomra rakosgatta, kifizette számláját, vállára vetette köpenyét, mely lecsúszott róla, feltette sapkáját, felállva egyenesen a festetlen gavallérhoz ment s igen udvariasan megszólalt: «Sennor de Ponte, engedjen meg egy kérdést.»

Az egyén udvarias hangjából megértette Frasquito, hogy a boldogtalan is azok közé tartozik, a kik pillantásaikkal ép az ellenkezőjét mutatják annak, a mit akarnak.

— Ön azt akarja . . .

— Bocsásson meg, Sennor de Ponte . . . Szeretném tudni, ha nem veszi rossz néven, igaz-e az, hogy Zapata Antonio és nővére sokmillió örökséget kaptak?

— Kérem, milliókat éppen nem hiszek . . . Megmondom önnek: az én részem az örökségben, éppen úgy, mint az, a melyet Donna Francisca Juárez élvez, csak egy járadék, melynek pontos összegét még nem is ismerjük. De rövidesen pontos adatokat adhatok önnek. Uraságod talán ujságíró?

— Nem, uram: címfestő vagyok.

— Ah! Azt hittem, azok közé tartozik, kik mindenfélét kipuhatolnak, hogy az ujságba tegyék.

— Én csak hirdetéseket teszek ujságba. Mivel a címfestészet annyira odavan, hirdetési ügynöknek csaptam fel. Antonio és én versenytársak vagyunk s rettenetes harcban állunk. Éppen ezért, tudva, hogy Zapata most gazdag, szeretném, ha ön rábeszelné őt, hogy adja át ügyfeleit, özvegy vagyok és hat gyermekem van.

Ezt mondva s olyan őszinteséget helyezve hangjába, mint igazi jóra való ember, hallgatójára egy pillantást vetett, hasonlót a gyilkoséhoz, mikor áldozatának az utolsó döfést adja. Mielőtt Ponte válaszolhatott volna, így folytatta: — Tudom, hogy ön a család barátja és beszél Donna Obdulíával . . . Tehát: Donna Obdulia vagy anyja ónagysága, most, hogy gazdagok,

biztosan czímert akarnak. Én is akarnék, ha nemes volnék, úgy, mint ők. Hát ne feledkezzék meg rólam, Sennor de Ponte... Itt a névjegyem. Én megfestem a czímert, a családfát s a nemesi levelet régies betűkkel, az iniálékat aranyban, olcsóbban, mint a legkeresettebb festő. Megítélheti munkámat azokból a mintákból, melyek otthonn vannak nálam.

— Én nem ígérhetek önnek semmit, — mondá Frasquito tekintélyesen, fogpiszkálóval fogai között — festetnek-e czímert vagy sem. Nemesi czímük van elég, mert mind a Juárezek, mind a Zapaták, a Delgadósok, a Ponték Andaluszia legtörzskösebb családjai.

— A Ponték czímere négy arany és kék mező, egyhajlású híd egy szakadék felett...

— Úgy van... Részemről én nem akarok czímert, az örökségem sem annyi... A hölgyekről nem tudom... Abdulia megérdemelné, hogy hercegnő legyen, mert a mi alakját és modorát illeti, az is, bár nincs korona a fején. Császárnői korona illetné, Istenemre. De hát én nem avatkozom bele... Hagyjuk most a czímerkérdést s beszéljünk másról.

Erre a csigás ember leült Frasquito mellé és sötét pillantásaival megrémítette a közel levő vendégeket.

— Mivel ön hirdetési ügynök, nem tudna nekem egy jó pensiót ajánlani?...

— Ma éppen kettőt csináltam... Itt van a táskámban az Imparcial és a Liberal részére. Nézze csak... Igen előkelők: Gyönyörű szobák, franczia konyha, öt fogás... hét és fél peseta.

— Nekem olcsóbb kellene... három és fél, négy pesetas.

— Abban is dolgozom... Holnap adhatok legalább hat czímet, mind megbízható.

Beszélgetésüket Zapata Antonio váratlan megjelenése szakította meg, a ki lihegve, lármásan lépett be, hangosan tréfálkozva a tulajdonossal s néhány vendéggel. A belső szobába ment s az asztalra dobva terjedelmes táskáját meg kalapját, leült Frasquito s a csigás ember mellé.

— Micsoda délután, urak, micsoda délután! — kiáltá fáradtan s a pinczérfiúnak meg: — Nem eszem semmit. Már vacsoráztam... Az anyám csirkét tömött belém és a feleségembe... aztán pezsgőt... meg édességet.

— Kicsi, de jó dolgod van most!... — mondá a csigák, édes szavak és rettentő pillantások embere. — Rögton meg kell mondanod: átadod-e vagy sem az üzleteidet?

— Jól összeszidott a feleségem, mikor előálltam vele, hogy nem dolgozom többet! Azt hittem, megharap s kikaparja a szememet. Szó sincs róla: folytatjuk, mint eddig, ő a varrógép, én a hirdetésekkel, mert az örökségről még nem tudjuk,

miféle szélhámosság . . . Ponte barátom, ismeri azt a Almoraima tanyát? Mennyi jövedelmet hajt?

— Nem tudom megmondani, — válaszolá Frasquito. — Tudom, hogy nagyszerű birtok, hegyekkel, völgyekkel, szántó-földekkel és Andaluzia legjobb helye a fürjeknek, ha átjönnek a szoroson.

— Oda megyünk egy időre... De a feleségem a viláért sem akarja, hogy otthagyjam ezt az átkozott foglalkozást. Nyugodj hát bele, Polidura, mert az én Juliannámmal nem lehet ciz-czázni, jobban félek tőle, mint egy éhes oroszántól . . . Hát meséld el csak, mit csináltál ma? . . . Hopp, most jut eszembe : az anyám egy csillárt akar venni . . .

— Csillárt!

— Igen, ember, vagyis egy függő-lámpát az ebédlőbe. Kérdezett, hogy ha tudnánk valami jó, tetszetős alkalmi vételt . . .

— Igen, hogyne, — válaszolá Polidura. — A Campomanes-utczai árverési csarnokban.

— Aztán meg . . . Szeretne keveset használt moquette és bársony szőnyegetek venni.

— Ezt pedig a Plaza de Celenquén, az árverésen. Nálam is van : «Úrasági lakás teljes berendezése. Egytől-háromig. Alkuszokkal nem tárgyalunk.»

— A nővérem, ki, köztünk legyen mondva, fél csirkét falt be ma este, nem akar kevesebbet, mint egy ötüléses kocsit . . .

— Ejha!

— Én, azt tanácsoltam Obdulianak, — jelenté ki Frasquito méltósággal — hogy ne tartson kocsit, hanem egyezzek meg egy bércokissal.

— Világos . . . De nem fog annyit hajtani a tanya. Öt üléses kocsit. S majd a Jacinto koma szamarai huzzák.

Polidura nevetésbe tört ki, de látva, hogy az algecirasi nem veszi jó néven ezeket a tréfákat, azonnal fordítani akart a társalgáson. A szemtelen Zapata Antonio azt merészelt mondani Ponténak : — Őszintén szólva, Don Frasco, én azt hiszem, hogy jobb önnek így.

— Hogyan?

— Festék nélkül. Öreg, tiszteletreméltó gavallérnak látszik. Higye meg, hogy a festék nem teszi fiatalabbá, inkább olyan . . . koporsóságú.

— Kedves Antonio, — válaszolá Ponte arcát elfintorítva, hogy haragját elleplezze és úgy téve, mintha folytatná a tréfát — mi öregek szeretjük megfenyíteni a gyerekeket, hogy . . . békében hagyjanak. A mai gyerekek mindent akarnak tudni és semmihez sem értenek.

A szegény ember zavarában azt sem tudta, mit mondjon. Fecsegése felbátorította Zapatát és folytatta a kínzást :

— És most, hogy pénzmaghoz jutottunk, Ponte barátom, legelőször is nyugdíjazni kell a köcsögöt.

— Micsodát?

— A czilindert, melyet ünnepnap viselsz a mely akkor volt divatban, mikor Riegót felakasztották.

— Mit ért maga a divathoz? Ezek visszatérnek s a tegnapi formát holnap megint viselik.

— Így lehet a ruhákkal, de a melyik ember már lejárt a magát, az meg nem újul. Hiszen önnek csak a váza maradt meg, az izmok, miknek be kellene azt tölteni, már levánnadtak... Igen, igen... a mondó vagyok, hogy ön a tyúkszemeivel gondolkozik.

Kevésbe mult, hogy Frasquito haragba törjön ki s Antoniónak biztosan fejéhez vágta volna a tányért, a borospoharat s tán még az asztalt is, ha Polidura nem igyekezett volna letompítani a rossz tréfa élet ezekkel a békítő szavakkal: — Hallgass, bolond, hiszen Sennor de Ponte még nem is öreg és jobban elbírja az éveit, mint mi.

— Nem öreg, dehogya... Az özönvízből való... De végre is, ha haragszik, inkább hallgatok... Sennor de Ponte, tudhatja, hogy szeretem, s ha tréfálok, az csak időtöltés akar lenni. Ne törődjék velem, mester, s beszéljünk másról.

— A tréfái kissé szemtelenek, — mondá Frasquito méltóságteljesen — s ha úgy tetszik, túrhetetlenek... De maga gyerek és...

— Mi?... Na, vége. Szeretnék valamit kérdezni, tisztelt Sennor de Ponte: mire fogja költeni járadéka első filléreit?

— Az igazság és jótékonyág művére. Veszek Beninának egy pár cipőt s egy új ruhát, ha csak valaha előkerül.

— Akkor én odalisk-öltönyt veszek neki. Ez illik rá, mióta a mór-életre adta magát.

— Mit mond? Tudja, hol van az az angyal?

— Hát a Pardo-tömlőczen van az az angyal, az engedély nélkül kéregető angyalkák paradicsomában.

— Ne tréfáljon.

— Az élet tréfál, Sennor de Ponte! Én tudtam, hogy Nina a Szent Sebestyén kapujában álldogál, hogy néhány hatost kaparítson... A szükség rettenetes tanácsadó. Ha már szegény Nina ezt megtette... De azt máig sem tudtam, hogy egy vak arabbal társult s hogy innen ered a veszte.

— Biztos abban, a mit beszél?

— Én magam láttam. Mamának nem akartam mondani, minek kellemetlenkedni; de... mindent tudok. Egy razzinánál befogták Ninát a másikkal együtt s a San Bernardinóba vitték. Majd a Pardóba jutott s onnan küldött egy czédulát, melyben kér, tegyek lépéseket, hogy kiszabaduljon... Mit csinál-

tam erre ma délelőtt? Béreltem egy kerékpárt s a Pardóba siettem... Mielőtt elfelejteném: ha megtudja a feleségem, hogy kerékpározni voltam, lesz otthonn nemulass. Polidura, vigyázz, el ne árulj, hiszen ismered Juliannát... Egy szóval beállítottam s láttam őt: szegényke mezítláb van s ruhái rongyokban. Rossz rá nézni. Az arab pedig olyan féltékeny. Istenem! mikor hallott Ninával beszélni, milyen dühös lett s meg akart verni... Szép gavallér — mondá, — én megölni szép gavallér. — Csak azért nem adtam neki néhány pofont, hogy ne csináljak botrányt...

— Én nem hiszem, hogy Benina az ő korában... — jegyezte meg Frasquito félénken.

— Mit tehet mást, mint hogy természetesnek találja a vénasszonyok hóbortjait?

— Végre is, — mondá Polidura a legmérgesebb pillantását vetve Antonióra — ki kell szabadítanod. Összeköttetést kell keresned a városházán.

— Igen, igen... Cselekedjünk azonnal, — javasolá Ponte. — Talán még mindég Pepe Alcannices a kormányzó?

— Az Istenért! Kicsoda? Sexto hercege? Mondom, hogy az özönvízből való!

— Ha az afrikai háborúról beszél, Sennor de Ponte, — erősítgeté a csigas ember. — Emlékszem... mikor a szabad-
elvű párt... Belügyminiszter Don José Posada Herrera volt. Én az *Iberianán* voltam Calvo Asensióval, Carlos Rubióval és Don Práxedes-szel..... sok víz ömlött azóta a tengerbe...

— Legyen akárhogy is, urak, — tette hozzá Frasquito eszméletre térve — Ninát ki kell szabadítani...

— Ki kell szabadítani.

— Az arabocskájával együtt. Még ma elmegyek egy képviselő barátomhoz... De ne felejtsek el: te, Polidura, ügyelj s ne járjon el a szád... Ha megtudja Julianna, hogy kerékpárt béreltem, akkor elég lesz nekem fél évre.

— Visszamegy a Pardóba?...

— Lehet. Ön tud kerékpározni?

— Soha sem próbáltam. Én mindenesetre lovon megyek.

— Lám, lám s hogy elhallgatja. Angolosan vagy spanyolosan lovagol?

— Nem tudom... Csak az a biztos, hogy jól lovagolok. Akarná látni?

— Hogyne... Hm, egy fogadást ajánlok: ha nem töri ki a nyakát, én fizetem a lónak a bérletét.

— S ha maga nem fordul fel a gépével, azt meg én fizetem.

— Rendben van. És te Polidura?

— Én?... én majd az apostolok lován megyek.

- Hát mind a hárman. Csiga-ebédre hívom meg önöket.
 — Én meg akármire, — mondá Frasquito felemelkedve —
 ha pedig sikerül Ninát és az arabot kiszabadítani, általános
 lakoma.
 — A manóba!

XXXVI.

Nem enyhült Donna Paca bánata Nina elveszte miatt még gyerekei körében sem, kik siettek hozzá megosztani szerencsését és megtárgyalni, hogy ők mit várhatnak az örökségből. Ilyen kellemes benyomások között a jó asszony kedve hamarosan a hetedik mennyországba szállott, honnan ragyogó kilátások mosolyogtak felé; de épp oly gyorsan visszatért a valósághoz, érezve az ürt, a melyet munkatársnője hiánya okozott. Hiába akarta Obdulia csapongó képzelőtehetsége a hajánál fogva magával ragadni s az ábrándok világába kalandoztatni. Donna Paca engedte magát vezetetni, hiszen született hajlama volt az ilyen kalandozáshoz, de hamar visszatért a földre, s hagyta a másikat légvárból légvárba, égből mennybe szállani. Azt ajánlotta a «gyerek» az anyjának, hogy lakjanak együtt, még pedig helyzetüknek megfelelő környezetben. Luquitástól már elis vált gondolatban, neki évjáradékot biztosítva, melyből megélhet; kertes házat keresnek, két-három színházban bérletet vesznek, ismeretséget és barátságot kötnek előkelő emberekkel...

— Leányom, ne ragadtasd el magadat, mikor még nem is tudod, mennyit fog hajtani Almoraima jövedelmének fele s bár én jól emlékszem erre a gyönyörű birtokra és azt hiszem, nem lesz csekélység, mégis tanuld meg: addig takarózzál, a meddig a takaród ér.

Ezekkel a szavakkal özvegy Zapatáné tulajdonképpen a gyakorlatias Nina gondolatait tolmácsolta, melyek agyában megragadtak s fel-felvillantak, mint csillagok az égen. Obdulia egy-kettőre otthagya Cabeza-utcza lakását, anyjához költözött, bár rövidesen más, jobb, vidám házat akart keresni, míg csak eljön a nap, hogy tallérait egy olyan villába fektethesse, a milyenre vágyott. Donna Paca agya mérsékeltebb volt leányánál a nagyolás tekintetében, kétségtelenül a könnyörtelen tapasztalat fékezte így meg, szintén biztosan számított a vagyonnal s meggondoltnak tartotta magát, mikor engedett a kísértésnek és költséges semmiségeket vásárolt. Fejébe vette, hogy szüksége van egy szép lámpára az ebédlőbe, s alig tudott megnyugodni a szegény asszony, míg szeszélye nem teljesült. A betyár Polidura ütötte nyélbe az üzletet s nyakába sózott egy

óriási alkotmányt, a mely alig fért be a szobába s mikor felakasztották, csillárai az asztalt verdesték. De ez nem volt baj, hiszen nemsokára olyan lakásuk lesz, hol a szobák magasabbak. A csigás ember palisanderrel berakott bútorokat s néhány finom szőnyeget is vétetett velök, melyekből csak egy-kettőt raktak fel, hogy megszerezhessék magoknak az élvezetet, hogy bele-süppedjen a lábuk.

Obdulia is megrohanta anyja pénztárát, drága virágokat vett a Santa Cruz-téren s két nap alatt úgy átalakította a házat, hogy gyönyörűség volt nézni; a piszkos folyosó télkertté lett, a nappali szoba pedig mosolygó virágerdővé. A megvásárlandó villára való tekintettel nagy dísznövényeket is szerzett be, pálmákat, ficusokat, platánokat, páfrányokat. Donna Francisca gyönyörrel nézte a növény-világ uralmának bevonulását szomorú hajlékába s ennyi szépség előtt olyan gyermekes örömet érzett, mintha öregségére visszatérne a gyer-kjátékokhoz. — Áldottak a virágok, — mondá elragadó kertjében sétálgatva — mert felvidítják a házat s áldott az Úr, ki, ha nem élvezhetjük a falut, hát módot ad rá, hogy kevés pénzért házukba hozhatjuk a mezőt!

Obdulia egész napját azzal töltötte, hogy növényeit gondozta, úgy hogy néha kevésbe mult, hogy nem úszva kellett megtenni az utat a nappaliból az ebédlőbe. Ponte dicséreteivel és csacsogásával további virágvásárlásra buzdította, úgy hogy lakásuk majdnem virágoskerthez hasonlított. Az új élet két első napjában Donna Pacának állandóan veszekednie kellett Don Frasquitóval, mert ez mindig elfelejtette a számlakönyvet, melynek beszerzésével megbízta. Az öreg gavallér nagy elfoglaltságával mentegetőzött, míg egy délután, mikor megint egy halom csomaggal érkezett, a rondai hölgy megpillantotta ezek között a könyvet s lecsapott rá, hogy azonnal felavassa és megvesse vele egy boldog jövő alapját. — Azonnal bevezetek mindent, a mit erre a papirosra felírtam — mondá — a mit Botintól hoztak, a csillárt, a szőnyegetek s más egyebet . . . az orvosá-gokat . . . egyszóval mindent. És most, leányom, lássuk, hogy számolsz be erről a sok virágról, hogy beírtam egy fillérig, hogy még egy levélke se maradjon ki . . . Nagyon vigyázz, hogy rendben legyen a számadás . . . Nem igaz, Frasquito, hogy rendben kell lenni a számadásnak?

Kíváncsian, mint minden néMBER, kutatni kezdett a csomagok között, melyeket Ponte hozott. — Lássuk, mi mindent hozott. Nem engedhetem, hogy kidobja a pénzét. Világos kalap . . . Jó, szépnek látszik. Senkinek sincs jobb ízlése. Magas czipő . . . Milyen divatosak! Micsoda lába van, akárhány asszony megirigyelhetné . . . Nyakkendő: kettő-három . . . Nézd, Obdulia, milyen szép ez a zöld sárga pettyekkel. Egy öv, olyan, mintha

fűző volna. Jó lehet arra, hogy a has elhízását meggátolja . . . Hát ez mi? . . . Ah! sarkantyú. De, Frasquito, az Istenért, minek önnek sarkantyú?

— Hát . . . lovagolni fog, — mondá Obdulia örvendezve. — Itt fog elmenni? Jaj, nem is láthatjuk! . . . De hogy' is juthat valakinek eszébe ilyen udvari lakásban lakni, hol még egy lyuk sincs az utczára?

— Hallgass csak, majd megkérjük a szomszéd asszonyt, Donna Justát, a szülésznőt, hogy beengedjen s élvezhessük, mikor az úrlovas elhalad az utcán . . . Jaj, szegény Nina, hogy örülnél, ha láthatnád!

Ponte Delgado megmagyarázta váratlan visszatérését a lovagláshoz s ígérte, hogy a Pardóba megy a legjobb társaságból való néhány barátjával kirándulni. Csak ő megy lovon, a többiek gyalog vagy kerékpáron. Nagy lelkesedéssel beszéltek jó ideig a különböző sportokról, míg meg nem zavarta őket Juliannának, Antonio feleségének, belépte, ki az örökség híre óta érintkezett anyósával és sógornőjével. Bájos, rokonszenves asszony volt, élénk természetű, fehér arczbőrű, gyönyörű fekete haja szépen fésülve. Köpeny volt rajta, feje koczkás selyemkendővel bekötve, szép cipője s szoknyája mutatta tisztaságát s hogy ügyel a ruháira.

— De hát a Retiróban vagy az Alameda de Osuná-ban vagyok? — kérdé, megpillantva a növény és virágerdőt. — Minek ez a sok burján?

— Obdulia szeszélye, — válaszolá Donna Paca, kit lenyűgözött bájos menyének hol erélyes, hol tréfás modora. — Ez a rögzeme, hogy házamból erdőt csinál, egész vagonomba kerül.

— Donna Paca, — mondá menyé, mikor az ebédlőben kint maradtak — ne legyen olyan gyenge s engedje, hogy én vezessem, mert én nem csapom be. Ha enged Obdulia bolondságainak, hamarosan ép úgy el lesz veszve, mint eddig, mert nincs olyan járadék, a mely elég legyen, ha nincs beosztás. Én majd elbánok az erdővel, meg a vadállatokkal . . . ezt a rosszul festett orangutangot gondolom, kit házukba fogadtak s kit mielőbb ki kell tenni az utcára.

— A szegény Ponte a pensiójába megy már holnap.

— Engedje, hogy én vezessem, a ki érték a házvezetéshez . . . S ne beszéljen arról a bolondságról, hogy könyvet vigyünk. A ki fejében rendet tart, annak nem kell könyvvitel. Én számokat sem tudok írni s látja, hogy mindent jól beosztok. Fogadja meg tanácsomat: költözzék egy olcsó szobácskába s éljen szerény nyugdíjas módjára, a nélkül, hogy hamut hintene a fejére, s a nélkül, hogy dáridóznék. Tegyen úgy, mint én, ott vagyok, a hol voltam s nem hagyom el a munkámat, a míg tisztán nem látok az örökség dolgában s nem tudom,

hogy mennyit hoz a tanya. Verje ki leánya fejéből a villát, ha nem akarják a kapuban találni magukat s vegyen egy cselédet, a ki főz, s vessen gátat a pénzömlésnek, a mely most naponta Botínhoz folyik.

Helyeselte ezeket az eszméket Donna Francisca s mindenbe beleegyezett, a nélkül, hogy ellent mert volna mondani vagy csak ellenvetést is tenni az ilyen meggondolt tanácsokra. Alávetette magát annak az erélynek, melylyel Julianna kifejezte eszméit és sem a varrónő nem adott magának számot a nagy befolyásáról, sem az anyós a tehetetlenségről, melylyel magát alája rendelte. Az akarat örök uralma volt ez a szeszély felett : s az észé a meggondolatlanág felett.

— Vártam, hogy Nina visszatér, — jegyzé meg félénken — s addig Botinnál . . .

— Ne gondoljon többé Ninára, Donna Paca, s ne is számoljon vele, még ha meg találnók is, a mit nem igen hiszek. Nagyon derék teremtés, de már igen törődött és semmit sem ér magának. Aztán meg ki tudja, vissza akar-e térni, mikor saját jószántából ment el? Szeret csavarogni és ne fusson utána, mikor félnapokig az utczát koptatja.

Nehogy időt veszítsen, Julianna újból szóba hozta azt az ügyes minden-es-leányt, a kit már ajánlott anyósának. Unokanővére volt, Hilaria, fiatal, erős, tiszta, szorgalmas teremtés . . . a hűségről nem is beszélve. Majd meglátszik a különbség Hilaria tisztessége és a másik tolvajsága között.

— Jaj! . . . Pedig Nina olyan jó, — kiáltott fel Donna Paca, fesselegve a varrónő karmai között, hogy megvédje barátjánőjét.

— Nagyon jó, hogyne és segítenünk kell . . . Más sem hiányzik . . . etetni . . . De higye meg, Donna Paca, unokatestvérem nélkül nem fog meglenni. S hogy ne habozzék tovább, ne törje a fejét, már ma délután, estefelé, elküldöm.

— Jól van, leányom, csak jöjjön és vegye át a háztartást . . . De most jut eszembe : van egy sült csirkém. Nem viszed el?

— Hogyne. Ide vele.

— Aztán négy darab borjúsült is maradt. Ponte nem evett itt.

— Ide vele.

— Elküldjem Hilariával?

— Nem, majd elviszem magam. Lássuk csak, hogy csináljam? Betszem egy tányérba, azt egy asztalkendőbe . . . így. Összefogom a négy csücskét.

— Hát ezt a kis tésztát? . . . Kitünő.

— Azt ujságpapirban és . . . hű, de késő van! Hát ez a gyümölcs mire való? Azelőtt alig akadt alma meg narancs . . . Adja ide . . . beleteszem a kendőmbe . . .

— Úgy meg vagy rakodva, mint egy számár.

— Nem baj . . . Nem születtem püspöknek! Holnap megint eljövök, megnézni, mi újság s megbeszélni a tennivalókat . . . De ügyeljen, hogy túl ne lépjen a mértéken s vissza ne jusson a bajba. Mert ha napamaszony megbolondul, mikor hátat fordítok, pazarol s bolondokat csinál . . .

— Dehogya is, lányom . . . Miket beszélsz!

— Persze, ha így beszél, nem szólok bele semmibe. Mindenki seperjen a maga háza előtt. De én azt szeretném, hogy jól viselje magát, s ne legyen nyomorban, ne legyen, mint eddig, uzsorások körmei között.

— Szín igazat beszélsz! Te tudod, mit csinálsz és mit érsz, Julianna. Az bizonyos, hogy kissé túl-ágosan erélyes vagy, de ki ne dicsérne téged, mikor ezzel megfékezted az én Antoniómát? Egy semmirekellőből derék embert csináltál.

— Mert nem engedem szabadjára; első naptól kezdve az én fejemen volt a kalap; összeszidom, ha kissé elhagyja magát; oly egyenes úton kell járnia, mint a zsinór, s jobban fél tőlem, mint a tolvaj a rendőrtől.

— S hogy' szeret téged!

— Természetesen. Akkor szeret valakit a férje, ha olyan rövidre fogja a gyeplőt, mint én . . . csak így lehet vezetni a kis vagy nagy házakat, asszonyom, s csak így lehet kormányozni a világot.

— Mennyi eszed van!

— Adott Isten egy kis sütnivalót. Majd meglátja. Na, de megyek már. Dolgom van otthon.

Míg anyós és menyé így beszélgettek, Obdulia és Ponte őt szapulták a nappali szobában. A «gyerek» azt mondta, hogy sohasem bocsájtja meg fivérének, hogy olyan közönséges teremést hozott a családba, mint Julianna, a ki helyesen beszélni sem tud s mindenféle zöldségeket mond. Soha se lesznek jóba. A búcsúzásnál Julianna megcsókolta Obduliát, Frasquitóval kezét szorított s felajánlotta, hogy olcsón kivasalja ingeit s kifordítja a ruháját, ugyanammiért vagy még kevesebért, mint a legolcsóbb szabó. Azonkívül férfiruhát is tud szabni s ha meg akarja próbálni, rendeljen egy öltönyt, semmi esetre sem lesz rosszabb, mint azok, melyeket eddig a zugszabók csináltak neki. Az ő Antoniójának is ő szabja a ruhákat s merje mondani valaki, hogy rosszúl öltözik a kicsi . . . Bonifác bácsijának is csinált egy felöltőt, a melyet akkor vett fel először, mikor karácsonykor a falujába ment s ott úgy megtetszett a bírónak, hogy elkérte s ugyanolyan csináltatott. Ponte megköszönte szépen, de kissé kételkedett az asszonyok képességeiben, a mi a férfi-szabászatot illeti. Az ajtóig kísérték, segítettek neki felrakni a sok csomagot, batyút, melyeket olyan örömmel czipelt.

XXXVII.

Obdulia nem akart hátrább maradni, mint sógorasszonya, nem akarta, hogy a házban kevesebb tekintélye és hatalma legyen, mint a betolakodott jövevénynek s így azt mondta anyjának, hogy nem maradhatnak csak egy mindenes leánynyal, hanem ha Julianna szakácsnőt szerzett, ő keríti a szobaleányt! . . . bizony! Egy kicsit vitatkoztak, de a «gyerek» olyan érveket hozott fel az új szolgáló szükségessége mellett, hogy Donna Paca nem tehetett egyebet, mint belátni annak helyességét. Bizony, bizony, hogyan is lehetnének szobalány nélkül? Erre a végtelenül fontos tisztre Obdulia már választott is egy leányt, ki nagyúri házakban művelődött s véletlenül állás nélkül maradt. A temetkezési vállalat aranyozójánál lakott, Danielának hívták, szép megjelenésű s ritka szorgalmas volt. Ilyen leírás után Donna Paca már alig várta, hogy a finom szobalány elkezdje a szolgálatát.

Estére Hilaria megérkezett s azzal állított be, hogy Donna Franciscának üzenetet hozott Juliannától, a mely inkább parancsnak hangzott. Azt üzente az unokatestvére, hogy az asszonya ezentúl ne vásároljon be, hanem ha szükség lesz valaminek a beszerzésére, értesítse őt, mert senki sem ért úgy a jól és olcsón vásárláshoz. Továbbá: tegye félre az asszonyság legalább felét a járadéknak, hogy kiválthassa azt a sok elzálogosított ruhát és más egyebet, a mi a zálogházban hűsöl, azokon a czédulákon kezdve a sort, a melyek lejárában vannak s így néhány hónap alatt végtelen sok hasznos dolgot visszaszerezhet. Donna Paca helyeselte szerencsés gondolatát Juliannának, ki maga az előrelátás volt s feltette magában, hogy pontosan megtartja azt, jobban mondva, engedelmeskedik annak. Feje olyan zavart volt ezeknek a napoknak hallatlan eseményeitől, Benina távolléte miatt s — miért ne mondanók ki? — a virágillattól, mely betöltötte a házat, hogy nem fordult meg agyában a gondolat, hogy átvizsgálja a czédulákat, melyeket különböző füzetekben úgy eldugott, mint a paraszt az aranyait a harisnyában. De megteszi, meg bizony! . . . és ha Julianna magára vállalja a kiváltás kellemetlen műveletét, annál jobb. Azt válaszolta az új szakácsnő, hogy szükség esetén ő ép úgy megteszi, mint unokatestvére s ezzel hozzálátott a vacsora készítéséhez, a mely nagyon ízlett Donna Pacának és Obduliának.

Másnap a szobaleánynyal szaporodott a család s szolgálatait annyira szükségesnek találták anya és leánya, hogy mindketten csodálkoztak, miképen élhettek oly hosszú ideig nélküle. Daniela sikere tehát első nap ép oly őszinte és nagy

volt, mint Hilariáé. Minden jól ment, rendben és gyorsan, kiles-ték az asszonyok gondolatait és kívánságaikat, hogy azonnal teljesítsék. S milyen jó modor, kellemes megjelenés, alázat és tetszeni vágyás! Azt lehet mondani, hogy a két leány vetélkedve és versenyt dolgozott, hogy melyik találja el hamarább úrnőinek gondolatát. Donna Francisca ragyogott, s az egyetlen, a mi bántotta, a lakás kicsisége volt, mert alig tudott benne a négy nő mozogni.

Julianna, mondjuk ki az igazat, nem nézte jó szemmel a szobalány felfogadását, hiszen mi az ördög szükség volt rá, de egy árva szót sem szólt, hogy ne kellemetlenkedjék azonnal s azt, hogy az utczára tegye, későbbre hagyta, majd ha kissé megerősödik az uralma, melyet kezébe ragadott. Más egyébben tanácsot adott s olyan helyes intézkedéseket vitt keresztül, hogy még Obduliának is el kellett ismernie ügyességét a házvezetésben. Azonkívül lakást keresett részükre, de olyan kényelmeset, világosat és olesót akart, hogy nehéz volt dönteni, míg egész Madridot át nem kutatta. Frasquito már természetesen elköltözött pensiójába (Concepción Jerónima, 37) s nagyon elégedett volt. Donna Paca nem adhatott szobát neki s még a folyosón is bajos lett volna elhelyezkednie, úgy tele volt délszaki növényekkel és virágokkal; azonfelül nem is volt illő és helyénvaló, hogy egy előkelő és kissé csél-csap férfiú együtt lakják négy magányos hölgygel, kik közül három fiatal és csinos volt. A nagy tisztelet folytán, melylyel Donna Francisca iránt viseltetett, naponta meglátogatta őt Ponte délelőtt és délután, s egy szombaton bejelentette a pardói kirándulást a másnapi vasárnapra, mikor fel akarta eleveníteni lovas hajlamát és képességét.

Milyen örömmel és kíváncsisággal mentek ki négyen a szomszédtól kért erkélyre, hogy láthassák az úrlovast! Milyen délczegeen és biztosan ülte meg hatalmas lovát, köszönt, ide-oda forgott, megállította paripáját s ezer bolondságot csinált. Obdulia zsebkendőjét lengette s Donna Paca baráti érzése túláradásában nem tudta türtőztetni magát, hogy le ne kiáltsa: «Az Istenért, Frasquito, vigyázzon arra az állatra, le ne vesse s ne okozzon nekünk bánatot».

Az ügyes lovag megsarkantyúzta paripáját, a Toledo-utca felé ügetett, hogy majd a Segovia-utczába forduljon be s a Rondán áthaladva a San Vicente kapuban találkozzék barátaival. Négy jókedvű fiatal úrból állott Zapata Antoniával a kerékpáros csapat, s mikor megpillantották Pontét óriási lován, éljenzéssel és tapssal fogadták. Mielőtt elindultak volna, a Puerta de Hierro felé, Frasquito és Zapata megbeszélték az ügyet, a mely tulajdonképen vezette őket, s az utóbbi elmondta, hogy nem csekély nehézségek után sikerült végre megkapni az engedélyt, hogy Benina és arabja szabadon bocsáttassanak.

Vidáman indultak neki az útnak s az országúton elkezdődött a versenyfutás az élő és a vas-lovak között, tréfás szavakkal, csipkelődésekkel biztatva és ugratva kölcsönösen egymást. A kerékpárosok egyike, a ki többszörös bajnok volt, hol előre indult, hol hátra maradt, mindég megelőzve a többit, de mindnyájan gyorsabbak voltak, mint Frasquito paripája, kinek nagyon kellett vigyázni, hogy ne tegyen bolondot és egyenletes mérsékelt ügetésben maradjon.

Oda menet semmi különös nem történt. Megérkezve találkoztak Polidurával s néhány gyalogos barátjukkal, kik jókor reggel indultak el. Vidáman ebédeltek, megbeszélés szerint Frasquito és Antonio közös költségére, gyorsan végigjárták a szegények börtönét, kiszabadították a foglyokat s délután visszatértek Madridba, maguk elé engedve Beninát és Almudenát. Isten nem akarta, hogy a visszatérés olyan szerencsés legyen, mint az út oda, mert a kerékpárosok egyike, Pedro Minio, egy ördög-fióka, az ebédnél többet hörpintett fel a kelleténél, mindenféle bolondságot művelt a gépén, hajmeresztő ösvényeken bujkált keresztül, míg végre egy fába ütközött, kificzamítva egyik lábát meg kezét s ilyképen nem tudta tovább folytatni a kerékpározást. De ezzel nem volt elég a bajból, mert valamivel a Puerta de Hierrón túl, már közel Viveroshoz, Frasquito ménje, melyet kétségtelenül megzavart a kerékpárosok ide-oda cizikázása a szemei előtt s mely azonfelül érezte, hogy rosszul kormányozzák, meg akart szabadulni nevetséges és kellemetlen lovasától. Néhány fával megrakott ökrösszekér haladt Madrid felé s a ló megijedt, vagy csak tetette, mintha megijedne, elég az hozzá, elkezdett ficzánkolni, s ki-kirugott, míg végre sikerült földre szállítania szép lovagját. Úgy esett le szegény Ponte, mint egy lisztes zsák s mozdulatlanul maradt a földön, míg barátai odasiettek, hogy felemeljék. Nem volt megsérülve s szerencsére agyrázkódást sem igen szenvedett, mert eszméleténél maradt s mikor talpraállították, vörösen, mint egy pulyka, elkezdett kiabálni a kocsisra, a ki szerinte, egyedüli oka a bal-esetnek. A ló felhasználta a zavart, örülve a szabadságnak, s Madrid felé vágatott, a nélkül, hogy meg hagyta volna fogni magát a járókelőktől, kik fel akarták tartani, s pár percz alatt eltűnt Zapata és barátai szeme elől.

Benina és Almudena már elhaladtak lassú léptekkel Viveros mellett, mikor az öreg asszony látta, hogy Ponte lova gyorsan, mint egy szélvész, elrohan, s megértette, mi történt. Már előre félt ettől, mert Frasquito nem volt ilyen tréfákra való s kora sem engedhetett meg ilyen nevetséges hősködést. De nem akart visszamaradni, hogy valami bizonyosat megtudjon az esetről, mert égett a vágytól, hogy mielőbb Madridba érjen, hol Almudena, kinek láza volt s rettenetesen lesoványodott, kipihenhesse magát.

Ballagva folytatták útjukat és csak estefelé a San Vincente-kapuban ültek le pihenni, remélve, hogy megpillantják a kirándulókat visszatérőben, a mint az áldozatot hordágyon czipelik. Mikor több, mint félórai várakozás után nem találták őket, megindultak a Virgen del Puerto felé, hogy majd a Segovia-utczán át jussanak az Imperial-utczába. Rettenetes állapotban voltak mindketten: Benina mezítláb, szakadozott, moeskos fekete ruhájában, az arab megvénülve, sovány, zöldes arczczal, mindkettőnek ványadt arczáról lerítt az éhség, a megaláztatás és fájdalom a kényszerű fogság miatt, a mely minden egyéb, csak nem vendégszerető.

Nina nem tudta kivenni fejből Donna Paca alakját s folyton találgatta, hol így, hol úgy, a fogadtatást, a melyben majd részesül. Néha azt remélte, hogy ujjongva fogadják, néha félt a haragvó Donna Paca szemei elé kerülni, mert kéregetni járt, s mindenekelőtt, mert egy arabbal tette azt. De semmi sem okozott olyan zavarodást a fejében, mint a nagy változások, a melyeket a családban találni fog, Antoniónak akkor odavetett megjegyzései szerint, mikor a Pardóból kijöttek. Donna Paca, Antonio és Obdulia gazdagok! És hogyan? Máról-holnapra, Don Romualdo által... Az ördögbe is Don Romualdóval! Ő találta ki, s a képzelet titkos méhéből igaz ember született, csodát művel, vagyont hoz s valóra váltja Samdai király megálmodott kincseit. Ejha! Ez nem lehet. Nina gyanakodott, s azt gondolta, hogy ez az egész csak a betyár Antonio tréfája és a helyett, hogy Donna Franciscát bőségben úszva találná, most is, mint mindég, a bajok és zavarok tengerében fúladozva fogja viszontlátni.

XXXVIII.

Reszketve ért az Imperial-utczába, az arabnak meghagyta, hogy támaszkodjék a falhoz és várja meg, míg ő felmegy és megtudja, hogy ott maradhat-e vagy sem, a hol ezelőtt otthona volt; de ez megszólalt: «Nem elhagyni engemet te, amri.»

— Megbolondultál? Elhagyjalak most, mikor beteg vagy s mindketten csávában vagyunk. Ne gondolj ilyen zöldségeket s várj meg. Itt hagylak szemben a Lechuga-utca sarkán.

— Nem becsapni engemet? Hamar visszajönni te?

— Rögtön, mihelyt láttam, mi van odafönt és milyen hangulatban van az én Donna Pacám.

Egy szuszra felszaladt Nina s nagy izgalommal nyomta meg a csengőt. Első meglepetés volt, hogy egy ismeretlen, fiatal, finom, tisztakötényű nő nyitott ajtót. Benina azt hitte, álmodik. A szellemek kétségkívül felemelték a házat, elröpül-

tek vele és egy másikat hagytak helyette, mely ugyanannak látszott s mégis egészen más volt. A szökevény minden kérdés nélkül belépett, nem kis meglepetésére Danielának, a ki nem ismerte őt. De mi ez, mit jelent, honnan jött ide ez a kert, mely gyönyörű növényeivel valóságos fasort alkotott a folyosón véges-végig? Benina kimeresztette szemeit, azt hitte, hogy még mindig a pardói ostoba álmodozás hatása alatt van. Nem, nem, ez nem az ő lakása volt, ez nem lehetséges, s ezt a véleményét megerősítette egy másik ismeretlen személy megjelenése, egy finom, jó modorú, udvarias szakácsnőféle... Benézett az ebédlőbe, melynek folyosóra nyíló ajtaja nyitva volt, s mit látott!... Uram, Istenem, milyen csoda, micsoda látomás... Álom volt ez? Nem, nem, biztos volt benne, hogy tényleg látja saját szemeivel. Az asztal felett, a nélkül, hogy rajta volna, mintha a levegőben lebegne, drágakövek egész halmaza volt, különböző fényben, színben és csillogásban, pirosak, kékek, zöldek. Jézus, milyen gyönyörű! Talán bizony Donna Paca ügyesebb volt, mint ő, megcsinálta Samdai király varázslatát, gyémánt és zafirhegyeket kért és kapott tőle? Mielőtt ráeszmélhetett volna, hogy ez a nagy csillogás az ebédlőlámpa csilláraitól származik, megvilágítva egy gyertya által, melyet Donna Paca gyújtott éppen meg, hogy átvizsgálja a késeket, melyeket Julianna hozott haza a zálogházból, megjelent ez utóbbi az ebédlő ajtajában s a szegény asszony elé állva félig nevetve, félig durván rákiáltott:

— Halló, Nina, te vagy itt? Előkerültél? Azt hittük már, hogy Congóba mentél!... Ne gyere, ne jöjj be; maradj ott, hiszen bepiszkolod a padlót, pedig ma délután súroltuk fel... Gyönyörű állapotban vagy!... Ne lépj oda, hallod-e, ne sározd be a folyosót...

— Hol van az asszonyom? — kérde Nina, újból a gyémántokat és smaragdokat bámulva s már kételkedve benne, hogy valódiak.

— Az asszonyod itt van... De azt izeni, hogy ne jöjj be, mert piszokkal vagy tele...

Ebben a pillanatban a másik oldalon Obdulia kisasszony jelent meg sikoltva: — Nina, Isten hozott; de mielőtt hozzánk jönnél, át kell téged füstölni s a fürdőteknőbe tenni... Ne, ne bámészkodjál rám. Annyi ideig piszkos koldusok között!... Látod, milyen szép itt minden?

Julianna mosolyogva közeledett felé, de a mosolyon átviláglott Ninának a tekintély, a melyre a varrónő szert tudott tenni itt, s így szólt magában: — Éz az, a ki most parancsol. Fel lehet ismerni a zsarnokot. — A jóakarát leplébe burkolt szemtelenségre, melylyel a zsarnok fogadta, azt felelte Nina, hogy nem megy el, a míg asszonyát nem látta.

— Csak gyere, asszony, gyere, — mormogá sírástól elfúlt hangon az ebédlő mélyéből Donna Francisca Juárez.

Benina erős hangon felelt, az ajtóban megállva: — Itt vagyok, asszonyom, de nem megyek be, mert azt mondják, bepiszkolom a padlót; mondom, nem megyek be... Olyan dolgok történtek velem, melyeket nem akarok elbeszélni, hogy el ne szomorítsam... Börtönbe hurezoltak! éhezettek... szegyet, rossz bánásmódot kellett túrnöm... Nem csináltam egyebet, folyton asszonyomra gondoltam, nem éhezik-e szintén, nincs-e elhagyatva.

— Nem, Nina, nem; a mióta te elmentél — micsoda véletlen — szerencse költözött a házba... Csodának látszik, nem igaz? Emlékszel, miről beszéltünk, unatkozva magányunkban a nyomor és szenvedések éjszakáin? Hát a csoda valósággá lett, leányom, s elhiteded, hogy a te Don Romualdód cselekedte, az az áldott, az az angyal, a ki szerénységében be sem akarja vallani a jótéteményeket, a melyeket te meg én neki köszönhetünk... és tagadja érdemeit meg erényeit... és azt mondja, hogy nincsen Patros nevű húga... és nem akarták püspökké tenni... De ő az, ő az, mert nem is lehet más, nem, nem lehet más, a ki ezt a csudát tette.

Nina egy szót sem válaszolt, s az ajtóhoz támaszkodva zokogott.

— Én szívesen megint idevennék, — erősködött Donna Francisca, a ki mellé az árnyékba odahúzódott Julianna s halkán suttogta, hogy mit mondjon: — de nem férünk el s nagyon szűkösön vagyunk... Tudod, hogy szeretlek, hogy kellemesebb nekem a te társaságod, mint bárkié... de... látod... Holnap költözünk s az új lakásban majd keresünk neked egy zugot... Mit mondasz? Akarsz valamit mondani? Leányom, nem lesz okod panaszra: gondold meg, hogy csúfosan itthagytál, egy falat kenyér nélkül, egyedül, elhagyatva... Jó madár vagy, Nina! őszintén szólva, viselkedésed megérdemelné, hogy egy kicsit szigorú legyek veled... S hogy minden ellened esküdjék, elfelejtkeztél azokról a helyes elvekről, melyekre annyiszor tanítottalak és egy arabbal járkálsz mindenfelé... Isten tudja, miféle jómadár lehet az s mivel babonázott meg, hogy megfedkezted a jó erkölsről. Mondd, valld be őszintén, elhagyad már?

— Nem, asszonyom.

— Elhoztad magaddal?

— Igen, asszonyom. Lent várakozik reám.

— A milyen te vagy, mindenre képesnek tartalak... még arra is, hogy ide hozd hozzám!

— Elhoztam, mert beteg s nem hagyhatom az utcza közepén, — válaszolá Benina erős hangsúlylyal.

— Igen, tudom, hogy jó vagy s néha jóságod elvakít s akkor nem törődöl az illendőséggel.

— Ennek semmi köze az illendőséghez s én sem hibázom, ha Almudenával járok, a ki szegény szerencsétlen ember. Ő szeret engem . . . s én úgy tekintem őt, mint a fiamat.

Az őszinte hang, melylyel Nina gondolatait kifejezte, nem férközött Donna Paca lelkéhez, s a nélkül, hogy mozdult volna helyéről, a késekkel ölében így folytatta :

— Senki sem tudja olyan jól kimagyarázni a dolgokat, mint te, s úgy elsimítani hibáidat, hogy erényeknek lássanak : de szeretlek, Nina, ismerem jó tulajdonságaidat és soha sem hagyalak el.

— Köszönöm, asszonyom, ezerszer köszönöm.

— Lesz mit enned, lesz hol aludnod. Szolgáltál nekem, mellettem voltál, támogattál szerencsétlenségemben. Jó vagy, nagyon jó vagy, de ne élj velem vissza, leányom ; ne mondj olyant, hogy ide jössz egy datolyás arabbal, mert azt kell hinnem, hogy megőrültél.

— Hazahoztam, igen, asszonyom, mint hazahoztam Frasquito Pontét is, könyörületből . . . Ha részvételt volt a másik iránt, miért ne lenne ehhez is? Vagy a könyörület másféle a kabátos gavallérral és más a meztelen szegénynyel szemben? Én nem így értelmezem, én nem különböztetek . . . Ezért hoztam ide, s ha nem engedi be, ugyanannyi, mintha engem nem engedne be.

— Téged mindég . . . akarom mondani, nem mindég . . . akarom mondani . . . nincs hely a háznál . . . Látod, négyen vagyunk már asszonyok . . . Visszajössz holnap? Helyezd el azt a szerencsétlent valami jó vendéglőben . . . dehogy, milyen bolond is vagyok! a kórházban . . . Csak Don Romualdóhoz kell fordulnod . . . Mondd neki, hogy én ajánlom . . . hogy saját ügyemnek tekintem, jaj azt sem tudom, mit beszélek! . . . hogy a te ügyed, mennyire a tied . . . Egyszóval, leányom, majd meglátod . . . Lehet, hogy befogadnak Semmor de Cedrón házába, az biztosan igen nagy . . . te magad mondtad, hogy roppant nagy, akkora mint egy kaszánya . . . Én, tudod jól, tökéletlen teremtes vagyok s nincs meg bennem az erény abban a fokban, a mely szükséges ahhoz, hogy a piszkos és bűdös szegényekkel érintkezsem . . . Nem, leányom, nem, ez gyomor és idegek kérdése . . . Meghálnék az undortól, hiszen tudod. Azt mondom, a nyomorral, a mélyet magadra veszel . . . Szeretlek, Nina, de ismered a gyomromat . . . Ha egy legyet látok az ételben, felfordul az egész belsőm és három napig rosszul vagyok . . . Vidd el a ruhádat, ha el akarsz költözni . . . Julianna odaadja, a mire szükséged van . . . Hallod, mit beszélek? Miért hallgatsz? Igen, értem már. Alázatosnak tetteted magadat, hogy jobban elrejtse büszke-

ségedet . . . Mindent megbocsájtok neked ; tudod, hogy szeretlek, hogy jó vagyok hozzád... Elvégre is, ismeresz... Mit mondasz?

— Semmit, asszonyom, nem mondtam semmit, nincs mit mondanom, — mormogá Nina két mély sóhaj között. — Isten áldja.

— Nem fogsz tőlem haraggal elválni, — tette hozzá remegő hangon Donna Paca, távolból lassú léptekkel követve őt a folyosó végéig.

— Nem, asszonyom . . . tudja, hogy én nem haragszom meg — válaszolá az öreg asszony inkább részvétellel, mint haraggal pillantva rá. — Isten áldja meg.

Obdulia anyját az ebédlőbe vezette s megszólalt : — Szegény Nina! . . . Elmegy. Látod, én szerettem volna látni azt az embert és beszélni vele . . . Ez a Julianna mindenbe beleüti az orrát!

Donna Francisca keblét kínos kétségek dulták fel, de nem tudott belőlök semmit kifejezni s folytatta a kiváltott ékszerek átvizsgálását. Ezalatt Julianna Ninát az ajtóig kísérte, gyöngéden kitolva a koldusasszonyt s ezekkel a barátságos szavakkal búcsúzott tőle : — Ne siessen, Benina asszonyság, nem hajtja a tatár . . . Elengedem a tallért, a melyet a mult héten adtam kölcsön, emlékszik?

— Emlékszem, Julianna asszony, köszönöm.

— Azonfelül vegye még ezt a másik tallért, hogy ma este megszállhasson valahol . . . Holnap jöjjön hozzám, ott lesz a ruhája . . .

— Isten fizesse meg, Julianna asszony.

— Seholy sem lesz oly jó magának, mint a *Misericordiában* s ha akarja, én magam beszélek Don Romualdóval, ha maga szegényli. Donna Paca és én ajánlani fogjuk . . . Mert az anyósom teljesen megbízik bennem s ideadta a pénzét, hogy eltegyem . . . és hogy a háztartást vezessem és bevásároljak, ha kell valami. Megköszönheti Istennek, hogy ezekbe a kezekbe jutott . . .

— Bizony, jó kezekben van, Julianna asszony.

— Jöjjön a lakásomra, majd megmondom, hogy mit kell tennie.

— Talán tudom a nélkül is, ha megmondaná.

— Meglátjuk . . . Ha nem jön el . . .

— Elmegyek.

— Akkor a viszontlátásra holnap, Benina asszonyság.

— Szolgálattjára, Julianna asszony.

Lesietett a rozoga lépcsőkön, iparkodva, hogy mielőbb lent legyen az utcán. Mikor a vakhoz ért, ki a közelben várakozott, a végtelen fájdalom, a mely a szegény öreg szívét összeszorította, heves, keserves sírásban tört ki, fejét verte ökleivel s felkiáltott : «Hálátlan, hálátlan, hálátlan!»

— Nem sírni te, amri, — mondá a vak gyöngéden, síró hangon. — Asszonyod tied rossz lenni, te angyal.

— Istenem, milyen hálátlanság! . . . Óh, ez a világ, micsoda nyomorúság! . . . Jól teszi, a ki káromolja az Istent . . .

— Elmenni innen messzi . . . elmenni, amri . . . És megvetni rossz földedet tiedet.

— Isten látja mindenki szívét; látja az enyémet is . . . Nézz ide, egek és földek Ura, nézz ide!

XXXIX.

Ezekkel a szavakkal reszkető kezeivel letörölte könnyeit s a gyakorlatias elhatározásra gondolt, a melyet helyzete megkövetelt.

— Elmenni mink, elmenni, — ismétlé Almudena, megfogva kezét.

— Hová? — kérdé Nina kábultan. — Ah! legelőször is Don Romualdóhoz.

Mikor ezt a nevet kiejtette, egy pillanatra összezavarodott, tökéletesen hülyévé lett.

— Romualdo, hazugság, — jelenté ki a vak.

— Igen, igen, én találtam ki. Az, a ki olyan kincseket vitt asszonyomnak, más lesz, valami szellem . . . Don Romualdo . . . az ördög teremtménye . . . Nem, nem, a szellem volt az enyém . . . Nem tudom, nem tudom. Gyerünk, Almudena. Gondoljunk arra, hogy te rosszúl vagy és szükséged van rá, hogy az éjtszakát fedél alatt töltsd. Julianna asszonyság, ki most asszonyom házában uralkodik s mindent vezet . . . jó órában legyen mondva . . . ezt a tallért adta nekem. Elviszlek Bernarda palotájába s holnap majd meglátjuk.

— Holnap elmenni mink Jeruzsálembe.

— Hová mondtad? Jeruzsálembe? Hát az hol van? Hallod, úgy mondod, hogy odaviszel, mintha csak a szomszédban volna.

— Messzi, messzi . . . te megházasodni velem és egy lenni velem. Elmenni mink Marseille-be, útközben kéregetni . . . Marseille-ben hajóra . . . pim, pam . . . Jaffa . . . Jeruzsálem! . . . Megházasodni te vallásod szerint, én vallásom szerint . . . szeretni te . . . Te látni koporsó, én bemenni zsinagóga, imádkozni Adonáj . . . !

— Várj, fiam, légy egy kicsit nyugodtabb s ne zavarj meg engem a te örült fejed képzelődéseivel. Legelőbb meg kell gyógyulnod.

— Én jól lenni . . . már nem lenni láz . . . én boldog lenni. Te velem jönni mindég, nagy világban, sok út, szabadság, tenger, föld, sok, sok örömi . . .

— Nagyon szép; de most arról van szó, hogy mind a ketten éhesek vagyunk s elmegyünk vacsorázni valamelyik kocsmába. Ha akarod, ide a Nagy Pinczébe...

— Hová te akarni, én akarni...

Aránylag jókedvűen vacsoráztak s Almudena nem szünt meg a gyönyörökét ecsetelni, a melyekben részük lesz, ha majd együtt mennek Jeruzsálembe, kéregetve szárazon és vizen, sietség nélkül, gond nélkül. Hónapokig, esetleg félévig fog tartani, de végre Palesztina földjére lépnek, még ha szárazföldön kellene is megtenni az utat Konstantinápolyig. Mennyi sok szép földet fognak bejárni! Nina megjegyezte, hogy neki már igen kemények a csontjai ilyen hosszú bolyongáshoz, és az afrikai nem tudja hogy' meggyőzni őt, azt mondá: — Spanyolország hálátlan föld... Futni messzi, menekülni tőlük, hálátlanktól.

Vacsora után a Bernarda házába mentek, az alsó hálóteremben fél pesetas ágyat bérelve. Almudena egész éjjel nyugtalan volt, nem tudott elaludni s a jeruzsálemi útról ábrándozott. Benina, hogy megnyugodjék, hajlandónak mutatkozott a hosszú vándorlásra vállalkozni. Mordehay ideges volt, s mintha csupa tűvel volna tele az ágya, úgy forgott jobbra-balra, arról panaszkodott, hogy ég a bőre s rettenetesen viszket, a mi azonban, hogy megmondjuk az igazat, nem olyan valamitől származik, a mit féregirtó szerrel lehet gyógyítani. Talán a láz okozott valami szokatlan változást s másnap reggel tényleg vörös kiütések voltak karján és lábán. A szerencsétlen kétségbeesetten vakarózott s Benina levitte az utcára, abban a reményben, hogy a szabad levegő és testmozgás könnyebbséget szerez neki. Kéregetve kóboroltak, hogy ki ne jöjjenek a megszokásból, majd a San Carlos-utca felé vették útjukat s Benina felment Juliannához, a hol ruhája volt. Julianna odaadta neki egy batyuban, azzal a tanácssal, hogy a míg kijárják a *Misericordiába* való felvételt, költözzék valami olcsó helyre az emberrel, vagy a nélkül, bár jobb volna a hírneve miatt, ha elhagyná az ilyen hozzá nem illő társaságot és érintkezést. Hozzátette még, hogy ha majd jól kitakarította az egész holmiját, a mit magával hozott a Pardóból, meglátogathatja Donna Pacát, a ki igen fog örülni neki, de arra ne is gondoljon, hogy visszatérjen hozzá lakni, mert a gyermekei ellenezik és azt akarják, hogy az anyjukat jól szolgálják ki és rendesen lássák el. A jó asszony mindenbe belenyugodott, mert ebben egy megváltoztathatatlan felsőbb akaratot látott.

Julianna nem volt rossz, csak uralkodó természet, a ki szívesen kimutatta, hogy Isten milyen nagy kormányzóképeségekkel ruházta fel; olyan asszony, a ki nem engedte ki a kezei közé esett prédát. De nem hiányzott belőle a felebaráti szeretet,

sajnálta Beninát s mikor ez azt mondta, hogy az arab az utcán várakozik rá, látni akarta és saját szemével ítélni meg. Hogy a szegény afrikai külsejét sajnálatraméltónak találta, kitünt mozdulataiból, arckifejezéséből s a hangjából, a hogy' megszólította: — Én már ismerem, láttam kéregetni a Duque de Alba-utczában. Forgalmas hely, de ő nagyon szerelmes természetű. Igaz-e, Almudena úr, hogy szereti a nőket?

— Csak Beninát enyimet szeretni, amrit . . .

— Hahaha . . . Szegény Benina, szép szerencséje van! Ha könyörületből teszi, a mit tesz, komolyan mondom, akkor maga valóságos szent.

— Szegényke beteg s nem tud meglenni egyedül.

Mikor az arabra rájött rettenetes viselkedése s hozzá látott, hogy körmeivel mellét és karját alaposan megvakarja, hozzálépett a varrónő, hogy megnézzze a karját, melyről az inget könyökig felgyúrte.

— Tudja mi baja van ennek az embernek? — kiáltá rémülettel, — Leprája . . . Jesszusom, milyen lepra, Benina asszony-ság! Láttam már egyet: egy szegény, szintén arab, koldus, Oránból, a ki a Puerta Cerrada-ban kéregetett a mostoha apám műhelye mellett. Olyan rosszul volt, hogy nem volt kereszt-yén lélek, a ki közeledett volna hozzá s még a kórházba sem akarták felvenni.

— Csípni, csípni nagyon, — volt Almudena egyedüli vá-lasza s körmeit végigrántotta vállától az ujjahegyéig, mintha hosszú női hajat fésülne.

Legyőzve undorát, hogy meg ne bántsa a szerencsétlen párt, így szólt Julianna Ninához: — Nahát, jól járt ezzel az emberrel! Tudja meg, hogy ez a baj ragadós. Szép kis dolga lesz mellette, asszony-ság, gyönyörű . . . Vagy bolondabb maga még annál is, a ki megsüti a vaját, vagy nem tudom micsoda.

Csak egy pillantással fejezte ki Nina szánalmát a szegény vak iránt, szándékát, hogy el nem hagyja s belenyugvását mindabba a kellemetlenségbe, a mit Isten ráért. Ebben a pillanatban megpillantotta Zapata Antonio, ki éppen hazatért, feleségét a csoport közepén, odasietett s megtudva, hogy miről van szó, azt tanácsolta Beninának, hogy vigye el az arabot a bőrgyógyászati rendelőbe.

— Okosabb volna hazájába küldeni, — erősíté Julianna.

— Messzi, messzi, — mondá Almudena. — Mink elmenni Jeruzsálem.

— Nem rossz. «Madridtól Jeruzsálemig vagy a favágó leánya . . .» Jó, jó. Valami mást akarok mondani, asszonykám, ne veszekedj és hallgass ide. Nem intézhettem el megbízásaidat, mert . . . Mondom, ne veszekedj.

— Mert biliárdozni mentél, te léhűtő... Gyere, gyere haza, majd számolunk.

— Nem megyek, mert vissza kell mennem a kocsisokhoz.

— Mit beszélsz, léhűtő?

— Hogy a nagy szekeret nem adják tíz pesetán alól s mivel te meghagytad, hogy ne kerüljön nyolcznál többre...

— Már látom, nekem kell utána látnom. Ezek a férfiak csak arravalók, hogy bajt csináljanak, nem igaz, Nina?

— Bizony. De mi ez? Asszonyom költözik?

— Igen, de már holnapig nem lehet, mert ez a bolond férjem, az Isten-adta, már reggeli nyolcz óra előtt elment átvenni a lakást s értesíteni a fuvarost s a mint látja, most ténfereg elő ilyen kifogásokkal, a nélkül, hogy valamit csinált volna.

— Éppen eleget futkostam, kicsikém. Kilenczkor értem mamához, hogy aláírja a szerződést. Nem loptam az időt. De tudod-e, mennyit kellett elvesztegetni Frasquito Pontéval, a ki rettenetes botrányt csapott? Hogy' kellett hazahurcolni Polidurával együtt nagy nehezen? Istenem, hogy megváltozott az az ember s milyen félnótás a tegnapi lepottyanás óta!

Algeciras szülöttének jó vagy balszerencséje egyformán érdekelte Beninát és Juliannát s figyelmesen hallgatták, a mit Antonio elbeszél a lóról való lepottyanás következményeiről. Mikor a földön látták a lóról leesve, mind azt hitték, hogy ugyanabban a válságos pillanatban véget ért a szegény úr földi élete. De mikor felemelték, Frasquito, mintha feltámadna, visszanyerte mozgékonyosságát és beszélőképességét, és miután meggyőződött róla, hogy legkényesebb részén, a fején, nem sebesült meg, végigtapogatta koponyáját és így szólt: — Semmi, semmi, uraim, fogjanak meg s nem találnak rajtam még egy zúzódást sem. — Bár eleinte úgy látszott, hogy semmi baja sincs, mert csonttörésről szó sem lehetett, mihelyst elindult, ballábara rettenetesen sántított, kétségtelenül a nagy zuhanás következtében. De a legkülönösebb volt, hogy mihelyt talpraállt, lassan, összefüggéstelenül beszélni kezdett, arca piros volt, mint a paprika, hangja reszkető, töredezett. Kocsin vitték haza abban a hiszében, hogy a teljes pihenés helyrehozza, dörzsölgették testét, lefektették, elmentek... De a gézengúz, mint később elmondta a háziasszonya, nem maradt otthon, gyorsan felöltözött, lefutott az utcára s Botóhoz ment. Nagyon sokáig volt ott, összetűzött mindenkivel s hallatlan szemtelenségével megbotráncoltatta a békés vendégeket. Annyira elütő volt ez a békés Frasquito természetétől, félnkségétől és jó nevelésétől, hogy biztosan valami súlyos agyzavar volt az oka, az esés következtében. Nem tudni, hol töltötte az éjtszaka többi részét, azt kell hinni, hogy a Mediodía Grande és Chica-utczákon

kóborolt. Elég az hozzá, hogy kevéssel Antonio és Polidura megérkezte után Donna Francisca házához belépett Frasquito és nagy felindulással, kigyúlt arczczal, csillogó szemekkel, de kissé zavarosan, rettenetes dolgokat kezdett beszélni az asszonyok nagy meglepetésére és megbotránkozására. Csak cselled és erőszakkal tudták onnan elvinni s hazaszállítani. Otthonn hagyták s megbízták a háziasszonyt, hogy fékezze meg és adasson neki enni. Egyéb rögeszmeszerű gondolatai közül mindég arra tért vissza, hogy a becsülete azt kívánja, hogy magyarázatot követeljen az arabtól azért a hallatlanul sértő feltevésért és nyilvános hangoztatásáért, hogy ő, Frasquito, udvarolt Beninának. Több, mint húszszor nekiindult a Mediodía Grandénak, hogy Sennor de Almudenát megkeresse és átadja neki névjegyét, de az afrikai eltűnt és sehol sem lehetett feltalálni. Bizonyosan hazájába menekült, Ponte haragja elől szökve... de ő el nem tökélve, hogy addig nem nyugszik, a míg fel nem fedezi s rá nem kényszeríti, hogy megtegye lovagias kötelességét, még ha a földgolyó legelhagyatottabb zugába bújt volna is.

— Ha szép gavallér eljönni, — mondá az arab olyan rettenetesen nevetve, hogy a szája a füléig ért — ő adni nekem veréseket sokat.

— Szegény Don Frasquito... megtévelyodott, az ég szerelmére! — kiáltá Nina kezeit összekulcsolva. — Én féltém tőle, hogy így végzi...

— Uram Istenem! — mondá Julianna. — De mi közünk hozzá, hogy ez a festett gavallér kiabál-e vagy sem? Tudjátok, mit mondok? Hogy ez mind azoktól a szerektől van, a melyeket az arczára kent, mert ezek mérgek s megtámadják az agyat. Na, de ne vesztegessük az időt. Antonio, menj vissza az Imperial-utczába, mondd meg, hogy készítsenek el mindent, s én megyek a fuvaroshoz, hadd lám, el tudom-e intézni ma délutánra. Nina, Isten veled s ügyelj, hogy meg ne verjen... tudod? Jaj, leányom, meg fog verni azokért a szép dolgokért, a miket csinálsz! Látod, már kezded érezni a ballépés következményeit... Donna Paca azt mondta nekem, hogy meglátogathatod. Látni akar téged szegény asszony. Én beleegyeztem s ma magammal akartalak vinni... de már nem merem, leányom, nem merem. E miatt a nyavalya miatt nem érintkezhetsz velünk... Én úgy határoztam, hogy mindennap eljöhetsz az ételmaradékért volt úrnőd házához...

— És most már nem?

— De igen, de igen, az étel a tied... de majd belátod, mit kell tenned... eljössz a kapuba, a mikorra odarendellek s Hilaria húgom leviszi, odaadja... olyan kevéssé közeledve hozzád, a mint csak lehetséges... Hiszen megértheted... az

ember aggódik... Nem minden gyomor olyan, mint a tied, Nina a manóba is... hogy...

— Értem... Julianna asszonyság. Isten vele.

XI.

A lelketlenség úgy megtörött Benina lelkén, mint a hatalmas hullám valamely nagy zátonyon. Lármásan törik meg, széthull, fehér habbá esik szét és vége. Attól a családtól eltaszítva, a melyet a nyomor és végtelen szenvedés napjaiban fenntartott, hamarosan magához tért abból a megrázkódtatásból, a melyet a hallatlan hálátlanság okozott, lelkiismerete vigaszt nyújtott neki: arról a magaslatról nézte az életet, melyre az emberi hiúság megvetése helyezte; nevétségesen kicsinek látta az őt környező lényeket s lelke nagy és erős volt. Dicsőséges győzelmet aratott; győztesnek érezte magát, miután elvesztette a csatát a földi csataterén. De a győzelem belső elégtétele nem fosztotta meg vezetői képességétől s gondosan az anyagi dolgok iránt, kevéssel azután, hogy elvált Juliannától, sietett megoldani a legsürgősebbet, a mit kettőjük földi szükséglete követelt. Múlhatatlanul lakást kellett keresnie, azután iparkodni fog kigyógyítani Mordehayt a leprából, mert ilyen siralmas állapotban nem hagyná el a világ minden kincséért sem, még ha őt szintén megtámadná is az undorító nyavalya. Santa Casildába mentek tehát s mivel üres volt a szobácska, melyben ezelőtt az arab Pedrával lakott, kibérelte azt. Szerencsére a részeges elment lakni Diegával a Cava de San Miguelbe, az Escalerilla mögött. Elhelyezkedve a szobácskában, mely nyújtott némi kényelmet, az öregasszony legelőbb is vizet hozott, annyit, a mennyit csak bírt s jól megmosdott beszappanozva egész testét; régi szokása volt ez s mindég megtette, hacsak tehette, Donna Francisca házában. Aztán tiszta ruhát vett fel. Azt a jól eső érzést, a melyet a tisztaság és frissesség nyújtott testének, némileg összetévesztette lelke nyugalmaival, mert abban is teljes tisztaságot és erőtadó frisséget érzett.

Azután a lakás rendbehozásához fogott, kevés pénzecskejével, a mi maradt, bevásárolt és Mordehaynak jó vacsorát készített. Másnap akarta az orvosi rendelésre vinni, meg is mondta neki s a vak mindenbe belenyugodott, a hogy' az asszony akarata intézi. Evés közben reménységgel és édes szavakkal szórakoztatta, vidította fel, megígérve, hogy elmegy vele Jeruzsálembe, vagy még messzebb, a hogy' akarja, mihelyt újra egészséges lesz. A míg kiütései el nem múlnak, nem lehet utazásra gondolni. Nyugodtan fognak éldegélni, a férfi otthonn, ő pedig

egyedül megy kéregetni minden nap, hogy előteremtse, a miből megélhetnek, mert Isten bizonyára nem engedi őket éhenhalni. Olyan jókedvű lett a vak az eszes barátnője által alkotott és javasolt tervtől, melyet meleg szavakban ecsetelt, hogy énekelni kezdte azt az arab dallamot, a melyet Benina hallott már tőle a szemétdombon; de mivel a kőzáportól való menekülés közben elvesztette gitárját, nem tudta durva hangszerén kísérni énekét. Majd megkérte társnőjét, hogy gyújtson tömjént, mit ez szívesen megtett, mert a tömjénfüst megillatosította és kellemessé tette a szegényes lakást.

Másnap elmentek a rendelésre, de mivel délutánra rendelték őket, a délelőttöt az utcákon kéregetve töltötték, állandóan nagyon óvakodva a rendőröktől, nehogy újból azok kezei közé kerüljenek, a kik úgy vetnek hurkot a koldusokra, mintha kutyák lennének, hogy a gyűjtőhelyre hurcolják őket, a hol mint kutyákkal bánnak velük. Meg kell hagyni, hogy Donna Paca hálátlan eljárása nem keltett Ninában gyűlöletet, sem haragot s a hálátlanság nem szüntette meg vágyát, hogy láthassa szegény asszonyát, kit olthatatlanul szeretett, mint társnőjét annyi keserű éven keresztül. Vágyott arra, hogy láthassa, még ha csak távolból is és ez a kívánsága a Lechuga-utczába vonta, hogy kellő távolból meglesse, vajon a család költözik-e vagy már elköltözött. Éppen jókor érkezett! A szekér a kapu előtt állott s az emberek rettenetes gyorsasággal dobálták bele a holmit, a mint már ilyenkor szokásos. Benina felismerte őrhelyéről a rozoga, szétment bútorokat és ennek láttára nem tudta felindulását leküzdeni. Hiszen majdnem az övéi voltak, életének kiegészítői, bennök látta, mint egy tükörben, fájdalomnak és örömeinek képét; azt képzelte, hogy ha közelednék, a szegényes bútordarabok beszélnének vagy sírnának vele. De legélénkebb hatással az volt rá, mikor megpillantotta a kapuban Donna Pacát és Obduliát Poludirával és Juliannával, a mint az új lakásba indultak, míg a divatos cselédek a régiiben maradtak a holmi és az egész házfelszerelés becsomagolását intézni.

Nina felindultan és zavartan egy kapuba bujt el, hogy láthasson, a nélkül, hogy őt láthatnák. Mennyire megváltozott-nak találta Donna Franciscát! Új ruhát viselt, de ez olyan rosszúl volt összetákolva, mintha sebtében szabták és varrták volna meg, úgy hogy valósággal koldusasszonynak látszott. Fején kendő volt, míg Obdulia egy, csúnya czafrangokkal és tollakkal telerakott kalapban díszelgett. Donna Paca lassan lépdelt, szemeit a földre sítve, lesújtva, szomorúan, mintha rendőrök kísérnék a fogságba. A «gyerek» nevetett és Polidurával csevegett. Julianna hátul ment, maga előtt «hajtván» őket és sürgetve, hogy siessenek, a merre ő rendeli. Csak a bot hiányzott a kezéből, hogy pulyka-pásztornak lássék, a mint karácsony

előtt hajtja nyáját az utcákon. Hogy meglátszott uralma még legkisebb mozdulatain is! Donna Paca volt az alázatos barom, a melyik megy, a hová viszik, még ha a vágóhíd volna is a czél; Julianna a pásztor, a ki vezeti és hajtja. A Nagy-téren eltűntek a Botoneras-utca felé . . . Benina néhány lépést tett utánuk, hogy lássa a szomorú nyáját s mikor eltűntek szemei elől, letörölte könnyeit, melyek leperegtek arcán.

— Szegény asszonyom! — mondá a vaknak, mikor megint találkoztak. — Úgy szeretem, mint a testvéretem, hiszen annyi bajt éltünk át együtt. Én az ő mindene voltam s ő az én mindenem. Megbocsájtotta hibáimat s én megbocsájtottam az övéit . . . Milyen szomorúan megy, talán a bajokra gondol, a melyeket Ninával küzdött végig! Úgy látszik, rosszabbul van a köszvényével, mert sántit, s az arca olyan, mintha négy napja nem evett volna. Én a tenyeremen hordoztam, légvárakkal csaltam, eltitkoltam nyomorunkat s szégyenbe hajtottam a fejem, hogy olyat adjak neki enni, a mit szeret és megszokott . . . Na, de a mi elmúlt, elmúlt, a mint a másik mondta. Gyerünk, Ahmudena, gyerünk innen, s adja Isten, hogy hamar meggyógyulj, hogy elkezdhessük a jeruzsálemi utat, a mi már nem tűnik fel hosszúnak előttem. Menve-mendegélve eljut az ember a föld egyik feléről a másikra, fiam, s ha egyrészt megvan az előnye, hogy jó levegőt szí az ember s új dolgokat lát, másrészt megszerzi a bizonyosságot, hogy minden ugyanaz, hogy a világ egyik fele olyan, mint a másik, egyforma az egész világ. Azt akarom ezzel mondani, hogy a hol emberek vagy például asszonyok élnek, ott mindég lesz hálátlanság, önzés, lesznek, a kik parancsolnak másoknak s elnyomják akaratát. Épp ezért azt kell tennünk, a mit lelkiismeretünk parancsol, s engednünk, hogy azok marakodjanak a koncért, mint a kutyák; egyesek egy játékszerért, mint a gyerekek, mások hiúságból, mint a felnőttek. Nem kell viszálykodni senkivel, el kell venni, a mit Isten elénk tesz, mint a madaraknak . . . Gyerünk a kórházba és ne szomorkodjál.

— Én nem szomorkodni, — mondá Ahmudena — meg lenni elégedve veled . . . te tudni minden dolgot, mint Isten, én szeretni tégedet, mint angyalt szépet . . . És ha te nem akarni házasodni velem, te lenni anyám enyém és én fiacskád tied . . .

— Jól van, ember, ez nagyon jó lesz így.

— Te, mint pálma a nagy sivatagban, szép, te, mint fehér lilium . . . Én mondani neked, amri: én lelkem.

Mialatt a szerencsétlen pár a kórház felé ballagott, Donna Paca és kísérete más úton az új lakás felé közeledett az Orellana-utczában: tiszta három szoba új kárpittal és festéssel, világos, szellős és kitűnő konyha s a körülményekhez képest olcsó bér. Donna Pacának nagyon megtetszett, mikor a végtelen lépcső-

kön kifúladva feljutott s ha nem tetszett volna is, volt eszében, ki nem mutatni, teljesen lemondván az önálló akaratról és véleménynyilvánításról. Az özvegy hajlékony, illetőleg több mint hajlékony, puha jelleme hozzásimult Julianna akaratához és gondolkozásához s mikor ez észrevette, hogy úgy forgathatja ujjai között, mint egy darab kenyeret, galacsint gyúrt belőle. Donna Paca még lélegzetet sem vett zsarnoka engedélye nélkül, a ki még az élet legjelentéktelenebb eseményeiben is egész halom utasítást adott a szerencsétlen asszonynak. Ez végre egészen gyerekesen félt tőle, puha anyagnak érezte magát a varrónő vaskezei között, de tényleg nemcsak félelem volt ez, hanem némi tisztelet és bámulat is vegyült belé.

Mikor kipihente magát az asszony az ezernyi fáradalmaktól, mikor már helyre voltak rakva a bútorok, holmik és apróságok az új lakásban, mély szomorúság fogta el, mely lelkét emésztette, odahívta zsarnokát s megkérdezte: «Nem magyaráztad még ki, a mit útközben beszéltél. Miket beszélt Nina az arabjáról? Milyen színben van?»

Julianna megadta a felvilágosításokat, melyeket alattvalója kért, a nélkül, hogy Ninát sértette vagy rossz színben tüntette volna fel; tényleg igen tapintatos volt ebben a tekintetben.

— És abban maradtatok . . . hogy nem látogat meg, óvatosságból, nehogy elkapjuk ezt az undorító nyavalyát. Jól tettetted. Ha te nem vagy, Isten látja, még kiteszem magam annak, hogy elkapjuk a ragályt . . . Abban is megállapodtatok, hogy elviheti az ételmaradékot. De ez nem elég, én nagyon szeretnék valamelyes összeget juttatni neki, mondjuk: egy pesetát naponta. Mit szólsz hozzá?

— Azt mondom, hogy ha újból elkezdjük ezeket a tréfákat, Donna Paca asszonyság, akkor megint hamarosan pácza jutunk. Nem, nem, egy peseta . . . Elég lesz Ninának a fele is. Én így gondoltam, s ha ön másképpen rendelkezik, én mosom kezemet.

— Fél peseta, egy fél . . . te mondtad . . . és elég is, hogyne. Mit tudod te, milyen csudát tud művelni Nina fél pesetával.

Ebben a pillanatban belépett Daniela s nagy felindulással mondta, hogy Frasquito van az ajtóban. Obdulia, a ki látta a nyíláson át, úgy véli, ne nyissa ki az ajtót, hogy kikerüljenek egy újabb botrányt, hasonlót az Imperial-utczaihoz. De vajon ki mondhatta meg neki az új lakás címét? Polidura volt biztosan az a gézengúz s Julianna megesküdtött, hogy kitépi a füleit. Az a nagy baj történt, hogy a míg Ponte ideges dühvel csengetett, azzal az elszántsággal, hogy leszakítja a csengőt, Hilaria érkezett fel az utcáról, felnyitotta az ajtót s így nem volt lehetséges elállani az utat a betolakodótól, ki besietett és fölére csapott kalappal megállott az ijedt asszonyságok előtt,

botjával hadonászva, rendetlen, portól, sártól piszkos ruhával. Szája el volt ferdülve s kínosan húzta jobb lábát.

— Az Istenért, Frasquito, — mondá Donna Paca könnyörögve — ne veszekedjék velünk. Rosszúl van, ágyba kellene feküdnie.

Obdulia szintén kirohant haragosan szavalva: — Frasquito, egy olyan finom, társaságbeli ember, mint ön, ilyen dolgokat mond nekünk!... Legyen esze, térjen magához.

— Asszonyom és hölgyeim — mondá Ponte, nagynehezen levéve kalapját. — Úriember vagyok s hizelgek magamnak azzal, hogy tudom, miképpen kell úrhölgyekkel beszélni; de mert innen indult ki az a lehetetlen pletyka, magyarázatot kérni jövök. Becsületem követeli...

— Mi közünk nekünk a maga becsületéhez, maga rettetes ember? — kiáltá Julianna. — Nem tisztességes ember, ki így viselkedik nőkkel szemben! A multban még császárnők voltak a maga szemében és most...

— És most... — mondá Ponte reszketve Julianna súlyos beszédétől, mint a nádszál a szélvésztől. — És most... én nem véték a tisztelet ellen a nők iránt. Obdulia igazi úrhölgy, Donna Francisca szintén. De ezek az úrhölgyek... engem meg-rágalmaztak, megsértettek legtisztább érzelmeimben, azt állítva, hogy én udvaroltam Beninának... hogy én illetlen szerelmeskedésre akartam csábítani, hogy miattam és velem szegje meg a hűséget, a melyvel az arab gavallérnak tartozik...

— Mi sohasem mondtunk efféle sületlenséget.

— Egész Madrid beszéli... Innen, ebből a salonból indult ki a méltatlan pletyka. Engem egy becsstelen bűnnel vádolnak, hogy a szeméimet egy angyalra vetettem, kinek égi fehér szárnyai vannak, makulátlan tisztasága. Tudják meg, én tisztelem az angyalokat. Ha Nina földi halandó lett volna, nem tartottam volna tiszteletben, mert férfi vagyok... volt dolgom szőkékkel, barnákkal, férjeseikkel, özvegyekkel, hajadonokkal, spanyolokkal, francziákkal s egy sem állott nekem ellent, mert én meg is érdemlem... a milyen örök szép vagyok... De nem csábítottam el angyalokat és nem is fogok soha... tudja meg, Francisca, tudja meg, Obdulia... Nina nem erről a földről való... Nina az égből szállt le... koldusnak öltözve kéreget, hogy fenntartsa önöket és engem... és azt az asszonyt, a ki illet tesz, én nem csábítom el, nem is tudnám elcsábítani, nem tudnék szerelmes lenni belé... Az én szépségem emberi, az övé isteni, az én szép arczom hús és vér, az övé égi fény... Nem, nem csábítottam el, nem volt az enyém, az Istené volt ő... És önnek mondom Francisca Juárez, Rondából, önnek mondom, hogy meg sem tud mocczanni, úgy ránehezedik testére a hálátlanság... Én, mert hálás vagyok, tollból vagyok

és repülök... láthatja... Ön, mivel hálátlan, ólomból van és a földre zuhan... láthatja...

Anya és leánya felháborodva segélyért kiáltottak a szomszédokhoz. De Julianna, erélyesebb és határozottabb természet, nem tűrte nyugodtan a szerencsétlen Ponte szemtelen kifakadásait, dühösen felé rohant, vállonragadta, szemeivel majd felfalta s rákiáltott: «Ha nem takarodik azonnal ki a házból, maga barom, ledobom az erkélyről».

S bizonyára meg is tette volna, ha Hilaria és Daniela meg nem ragadják Algeciras szegény fiát s ki nem teszik az ajtón. Megjelentek a házmesterék s néhány szomszéd, előcsalatra a nagy lármától s ennyi nép láttára kiment a négy asszony a lépcsőházba, hogy megmagyarázzák, hogy ennek az embernek elment az esze és a világ legfigyelmesebb, legudvariasabb emberéből a lehető legkellemetlenebbé és szemtelenebbé lett. Dúlva-fúlva ment le Frasquito az első emeletig, itt megállt, felnézett és rájuk kiáltott: «Hálátlan, hálát...» Be akarta fejezni a szót, de arca eltorzulása mutatta, hogy ereje elhagyja. Szájából csak tagolatlan nyögés szállt ki, mintha egy láthatatlan kéz fojtogatná. Mindenki látta, milyen rettentően elferdülnek vonásai, szemei majd kiugrottak üregükből, szája majd a füléig nyúlt... Fel-emelte karjait s egy fájdalmas jajkiáltással hirtelen a földre zuhant. Teste zuhanásától megremegett az egész rozoga lépcsőház.

Felvitték négyen a lakásba, hogy segítséget nyujtsanak neki, de a szerencsétlennek nem volt erre már szüksége. Julianna megvizsgálta s szárazon jelentette ki: «Ez bizony meghalt».

Befejezés.

Jó példája Julianna az emberi akarat csodálatos hatásának mind a nagy, mind a kis emberi csoportozatok kormányzásában, egy elvek nélküli asszony, a ki alig tudott írni, olvasni, de a természettől abban a csodálatos adományban részesült, hogy beoszsza az életét és mások cselekedeteit irányítsa. Ha, a mint a Zapata család jutott kezei alá, egy hatalmasabb családot, egy szigetet vagy egy államot kellett volna kormányoznia, abból is dicsőséggel került volna ki. Donna Francisca szigetén szilárd kézzel teremtett rendet egy hónap alatt, a mint megragadta a gyepelőket; úgy cselekedett mindenki, mintha zsinóron rángatták volna, senki sem lázadt fel, senki sem merte bírálat alá venni megmáshíthatatlan rendeleteit. Bizonyos, hogy ennek a remek eredménynek az eléréséhez a legtisztább kényuralmat, a megfélemlítés rendszerét alkalmazta; természete még félnék ellenvetéseket sem tűrt meg: törvénye az ő akarata volt; érvelése a bot.

Az anya és gyermeke vérszegény jellemének megfelelt ez

a rendszer, melyet már szerencsés sikerrel próbált ki Antonión. Olyan befolyást tudott Donna Franciscánál is elérni, hogy a szegény özvegy még egy Miatyánkot sem merészelt a dictator jóváhagyása nélkül elmondani s még mielőtt sóhajtott volna is, mit pedig oly gyakran tett, ránézett, mintha azt mondaná: «Ne vedd rossz néven, ha kissé sóhajtok». Minden tekintetben vakon engedelmeskedett anyósa Juliannának, kivéve egyetlen egyet. Ez megrendelte, hogy ne legyen folyton szomorú s bár a rabszolga tiszteletteljesen válaszolt, a rendeletet láthatólag nem teljesítette. Zapata özvegye tehát a rendes, jómódú életet lehajtott fejjel, tört szemekkel, réveteg tekintetét mindég a szőnyegre szegezve, meghajlott derékkal, mindennap nagyobb közönyt nyel, gondoskodó étvágygyal, hallgatag, zárkózott kedélyvel, sötét gondolatokkal kezdte el.

Két hétre rá, hogy Donna Francisca az Orellana-utczába költözött, a parancsnoknő úgy találta, hogy hatalma nagyobb lenne s a családot jobban kormányozhatná, ha mindnyájan együtt laknának: tábornok és alantasai. Odaköltözött tehát, odavitte szerény czók-mókját, kicsinyeit és a dajkát, a kinek előbb helyet szorított, kihajigálva a tenger sok cserepet és vedret s kitéve Danielát, a ki szigorúan véve úgyis csak útban volt. Ministeri hivatásához így egy-kettőre hozzájárult az is, hogy anyósának és sógornőjének szobalánya és fésülőnője lett. Legalább minden a házban maradt.

De hát nincsen igaz boldogság ezen a hitvány földön s így körülbelül egy hónappal a költözés után, melyet a Zapata-család évkönyveiben Frasquito Ponte Delgado szerencsétlen halála jelez, Julianna különös változást érzett egészségi állapotában. Ő, a ki vas egészségével dicsekedett és az ösvérekhez szerette magát hasonlítani, azt a bolondot követte el, hogy teljesen egyensúlyozott egyéniségével homlokegyenest ellenkező tünetekről panaszkodott. Mik voltak azok? Idegrohamok, fájdalmak, melyeket Julianna nem egyszer kinevetett, törékeny asszonyok kényeskedéseinek, képzelt bajoknak nevezett s a melyeket, szerinte, a férjek nádpálczasziruppal gyógyítanak.

Azzal kezdődött Julianna betegsége, hogy egészen elvesztette álmát: úgy kelt fel reggel, hogy szemét le sem húnnya; pár nappal az álomtalanságra elment az étvágya s végül a nemalváshoz éjjel aggodó félelem és ijedtség, nappal nehéz, sötét, gyászos búskomorság járult. A családra nézve az volt a legrosszabb, hogy ezek a kedélyrohamok nem hogy enyhítettek volna a zsarnoki kényuralmon, sőt még szigorúbbá tették. Antonio felajánlotta, hogy sétálni viszi s ő a poklok mélyére küldte a sétájával együtt. Rosszkedvű, csúfbeszédű, goromba, tőrhetetlen lett.

Végül ideges rögeszméi egyetlen egybe összpontosultak,

abba, hogy az ikrek nem egészségesek. Nem használt semmit a gyermekek szembeszökően rendkívüli izmossága. Olyan vigyázattal vette őket körül, olyan aprólékos gondnal ügyelt rájuk, hogy csak kínozta, megrikatta őket. Éjjel felriadt fekhelyéről, bizonykodva, hogy a gyerekek vértócsában vannak, egy láthatatlan gyilkos fojtogatja őket. Ha köhögtek: meg fognak fuldadni; ha nem ettek jóízűen: meg vannak mérgezve.

Egy reggel sietve ment el hazulról, kendővel és bekötött fejjel, a déli városrész felé indult Beninát keresve, kivel beszélnie kellett. Az Isten látja, hogy nem kevés időbe került, míg megtalálta, mert nem lakott már Santa-Casildában, hanem a legalsó részeken, vagyis a toledói országúton, balkézre a hídtól. Fárasztó kutatás, ide-oda keresgélés után az elhagyott házak között, végre rábukkant. Az öreg asszony arabjával egy házacskában lakott, a mely inkább kunyhó volt, azokon a földeken, melyek a déli országútra néztek. Almudena javulófélben volt undorító bőrbajából, de mivel arca még tele volt az utálatos kiütésekkel, nem mozdult ki hazulról s az öreg asszony egyedül ment minden reggel a San Andrés-templomhoz kéregetni, hogy magukat fenntarthassák. Nem kevésbé lepte meg Juliannát, hogy jó egészségben, sőt vidáman találja, komoly lélekkel sorsában megnyugodva.

— Veszekedni jövök magával, Benina asszonyság, — mondá letelepedve egy kőre a házzal szemben a kút mellett, a hol a szegény asszony mosott, míg a vak kellő távolságban a napon heverészett. — Igen, asszonyság, veszekedni, mert nem jött el az ételmaradékért, nem is mutatta többé magát, még színét se láttuk.

— Hát megmondom, Julianna asszony, — válaszolá Benina. — Elhiheti, hogy nem lenézés volt, nem, nem volt lenézés. Egyszerűen nem volt rá szükségem. Kapok ételt más háznál, azzal, a mit szerzek, kijövünk. Így tehát nyugodtan odaadhatja más szegénynek, lelki nyugalmanak ez mindegy... Mit akar tudni? Hogy ki ad enni? Látom, hogy furdalja a kíváncsiság. Hát Don Romualdo Cedrónnak köszönhetem ezt az áldott adományt... San Andrésban ismertem meg, a hol miséz... Bizony, asszonyom, Don Romualdónak, a ki valóságos szent, ha tudni akarja... És hosszas habozás után biztos vagyok benne, hogy nem az a Don Romualdo, a kit én találtam ki, hanem egy másik, a ki úgy hasonlít az enyémhez, mint egyik tojás a másikhoz. Kigondol valaki valamit s ez később valósággá lesz, vagy pedig a valóságok, mielőtt valósággá válnak, nem egyebek óriási hazugságnál... Vegye tudomásul.

Kijelentette a varrónó, hogy nagyon örül annak, a mit hallott és annak, hogy Don Romualdo pártfogolja. Donna

Paca és ő majd más szükségét szenvedőnek fogják az ételmara-dékot adni. De még van valami mondanivalója: — Én még tartozom magának, Benina, mert úgy határoztam, hogy anyósom, kit úgy szeretek, mint egy kezes bárányt, fél pesetát ad naponta... Mivel nem találkoztunk sehol, nem tehettem ennek eleget, de nagyon nyom, a lelkiismeretemet nyomja az a napi félpeseta s íme, elhoztam a tizenöt pesetát, a mi egy teljes hónapi járandóságot tesz ki, Benina asszonyság.

— Hát elfogadom, asszonyom, hogyan fogadnám el, — mondá örömmel Benina — ez nem megvetni való... Úgy jön nekem ez a pár peseta, mint manna az égből, mert tartozásom van Pitusánál, a Mediodía Grande-utczában s úgy állapodtam meg vele, hogy odafizetem, a mit összekaparítok s egy peseta kamatot adok minden tallér után. Ezzel kifizethetem a felét, sőt valamivel többet. Bár mindennap ilyesmi pottyanna az ölembe, Julianna asszony. Tudja, hogy hálás vagyok érte s adjon Isten egészséget magának, a férjének, meg a gyermekeknek.

Idegesen, bőbeszédűen és kissé túlozva bizonykodott a varrónő, hogy nem egészséges; különös, érthetetlen bajban szenved. Türelemmel viseli, nem törődik maga-magával. De nyugtalanítja, az egész életét végtelen vezekléssé teszi az a gondolat, hogy gyermekei megbetegednek. Nem is gondolat, nem is félelem volt ez már, hanem bizonyosság, hogy Paquito és Antonnito megbetegednek... menthetetlenül meghalnak.

Benina iparkodott kiverni fejéből az ilyen gondolatokat, de a másik nem engedett és sietve visszatért Madridba. Nagy volt tehát az öregasszony és az arab meglepetése, mikor másnap kora reggel újból meglátták, izgatottan, reszketve, villogó szemekkel. A párbeszéd rövid, erőteljes volt s lélektani bepillantást nyújtott lelkükbe.

— Mi bajod, Julianna? — kérde Nina, első ízben tegezve őt.

— Hogy mi bajom? A gyermekeim meghalnak!

— Jaj, Istenem, rettenetes. Nagyon betegek?

— Igen... akarom mondani, nem: egészségesek. De engem agyonkínoz az a gondolat, hogy meg fognak halni... Jaj, Nina lelkem, nem tudom ezt a gondolatot kiverni a fejem-ből! Egyebet sem teszek, mint sírok és sírok... Láthatja.

— Látom, persze. De ha ez csak gondolat, el kell hessegetni, te asszony.

— Ezért jövök, Benina asszonyság, mert tegnap óta egy másik gondolat fészkelődött bele az agyamba: hogy maga és csak maga gyógyíthat meg.

— Hogyan?

— Ha azt mondja nekem, hogy ne hígyek a gyermekeim halálában... ha megparancsolja, hogy ne hígyek.

— Én...?

— Ha maga biztosít arról, elhiszem és kigyógyulok abból a rettenetes gondolatból... Most kimondom tisztán: vétkeztem, rossz vagyok...

— Akkor, leányom, könnyű téged meggyógyítani. Én azt mondom neked, hogy a gyermekeid nem halnak meg, hogy a gyermekeid erősek és egészségesek.

— Látja... de örömöm, a melyet érzek, mutatja, hogy maga tudja, mit beszél... Nem, Nina, maga valóságos szent.

— Nem vagyok én szent. De a gyermekeid egészségesek és semmi bajuk... Ne sírj... és most menj haza és ne vétkezzél többé.

B. Pérez Galdós után, spanyolból

HEGEDÜS ARTUR

A MEGVÁLTÓ.

A Megváltó közöttünk ide lent
Karácsony-este a mint megjelent,
Palotákba s kunyhókba is beszállt,
De örvendő szívet alig talált;
Talált sok bút, kétséget és a hitnek
Csak betűit, melyek nem idvezítnek.

Áldó kegyét leginkább nyerte meg
Családi körben a gyermekcsereg,
Mely a rakott fenyűgalyak körül
Zsibongva és reménykedve örült.
Ártatlanok, földünk virági, tiszták :
Szent ígéret, hogy övék a mennyország.

Örülnek ők, de hajh! az öregek
Pilláin egy-egy néma köny remeg,
Messze gondolnak, várnak valakit,
A kit talán sohsem láthatnak itt.
A Megváltó a könyek tüköréből
Távol csaták mezőit ismeré föl.

Látta, hogy a felbőszült nemzetek
Egymást gyilkolva ott mint küzdenek.
Vadállat is kiméli ön-faját
S az ember im, vadnál vadabbra vált,
Urává lett a legbűnös bűnindulat
S békéje, lelke vérözönbe fúlad.

És szóla Ő: oh mily keserv nekem!
 Ez hát az én megváltott seregem,
 Ezért hoztam a földre az eget
 S jelöltem utat, mely felé vezet!
 Hiába volt, minden hiába volt hát!
 Az ember még nem érzi égi voltát.

Hintém a jó magot: sziklára hullt,
 Derít-e rá termő jövőt a mult?
 Mikor várja hajómat enyhe rév,
 Ha így gyümölcsözött két ezred év?
 Ha legszentebb reményim így csalának:
 Új megváltás kell e bűnös világnak.

Távozóban megállt azok között,
 Kiket sorsuk a tűzhelyhez kötött.
 Magát az Isten lelkét látta ott,
 Mely minden élőt mélyen áthatott,
 Ott minden ház az Isten háza volt már
 S bő áldozattal füstölgött az oltár.

Egész nemzet *egy* szívvé melegült,
 S csatákon küzdő hősekért hevült.
 Feláldozó szeretet, szájalom,
 Sebet gyógyító balzsam, irgalom.
 Míg harczmezőn rombolt a gyors enyészet,
 Itt örök élet magvai tenyésztek.

Szeretetnek, mely ily csudát művel,
 Harczon, időközön győzni, győzni kell. —
 — Tisztult az út a Megváltó előtt,
 Derengni látta innen a jövőt
 S a végítéletet atyjára bízva,
 Engesztelődve szállt a mennybe vissza.

BÁTYÁM SIRJÁT KERESVE.

Négy virágzó szilvafa árnyé-
kában temettük el őt, fenyőgaly
és zöld lombok borították sírját . . .

Hideg szél fujdogál.
Őszi nap sugára
Ragyog a fák tarlott
Rozsdaszin lombjára.

Kurland zöld fenyői
Méla csendben állnak. —
Sóhajim tőletek
Vajon mit kívánnak?

Sirhalom domborul
Erdő sűrűjében.
Ifju lovas pihen
A sír bús mélyében.

Ez ösvények fölött
Tavaszzellők lengtek,
Mikor ők lándzsáson,
Vigan erre mentek.

Vidám, gyors lovaik
Erre ügetének;
Karabély a vállán
Mindegyik vitéznek.

Virágbokor nyílott
Szive-lelke mélyén,
Hogy harczolni indult
Kurland zöld fenyéréen.

Itt kell pihennie,
Lelkem azt érzi rég,
Bár kereszt se őrzi
Hős nevét, jó hírét.

Köröskörül békén
Legelget ott a nyáj.
Némán állva nézem,
Szivem ő érte fáj.

Bátyám, hallottad-e
Hadaink' győzni fenn?
Nyugton szunnyadozhatsz
Zöld sirod mélyiben.

Hős halál szikrája
Lángoló tűzzé lett;
Mienk lett az ország,
Hol elhullott véred.

Harci zaj álmodat
Nem zavarja többet.
Csak egy tarka harkály
Kopácsol fölötted.

Virágot visz neked
Szellő játszi fodra;
Egy pásztorfiú tesz
Koszorút sirodra.

S majd ha jó a béke,
Nyargalsz újra — fényben,
Halhatlan dicsőség
Örök erdejében!

BERLEPSCH KÁBOLY után, németből

GYULAI ÁGOST.

SZEMLE.

Küzdelem az igazságért.

— A Bajtársi Szövetség ülésén, Berlinben nov. 11-én tartott előadás. —

A könyvek könyvében olvashatjuk : midőn az Üdvözítő Pilatus előtt kinyilatkoztatta, hogy ő azért jött e világra, hogy az igazság mellett bizonytságot tegyen, s a ki az igazság mellett van, az meghallja az ő hangját : akkor Pilatus, maga elé tünődve, e szavakat mondá : Mi az igazság? Róma jeruzsálemi helytartója, midőn Krisztust meggyőződése ellenére kiszolgáltatta a papok által fölbujtott népnek, s azután mosta a kezét, gyöngelékü opportunistának bizonyúlt, de ez a kérdése mutatja, hogy mégis okos ember volt, a ki a dolgok mélyére tekintett. Olyan kérdést vetett föl ezzel, melyet, az akkori esetre vonatkozólag, a történelem rég tisztába hozott, de a mely általános, mindennapi alakjában maig is feleletre vár, azt a kérdést : Mi az igazság, ott, a hol nem kézzelfogható, kiszámítható, érzékelhető valamiről van szó? Mi az igazság, ha emberi tettek, szándékok és érzések megítélése van szóban? Mi az igazság a vélemények tusájában, az érdekellentétek összeütközésében, a szenvedélyek tömkelegében?

Igazságok körül sokat vitáztak és sokat harcoltak. Igazságokért háborúkat is viseltek, még hitbeli igazságokért is. A keresztes hadjáratok s a későbbiek a mohammedánismus ellen, maga a harminczéves háború is, bizonyos fokig vallásháborúk. Az ellentétek kiegyenlíthetlensége ott érhető leginkább, a hol épen az érzelem árnyalatai vannak szóban, így tehát a hitbeli kérdéseknél is, mert ilyen kérdésekben az az igaz, a mi megfelel benső meggyőződésünknek, a mit igaznak tartunk, s így egymással ellentétes igazságoknak is meg lehet a maguk érvénye. Azért tapasztalni azt, hogy soha még dogmát háború el nem törölt vagy meg nem változtatott. Mindig csak a vallási villongások által megindított hatalmi kérdések dőltek el.

A mi korunkat bizonyára alig tartanók képesnek hitbeli igazságokért való harcra és mégis azt látjuk, hogy e példátlanul szörnyű

háborúban, melyet meg kelle érünk, az emberek tömegestől áldozzák fel magokat, állítólagos igazságokért, azaz nézetekért, állításokért, sok esetben talán meggyőződéseikért, melyek ellen a mi egészséges ítéletünk s legszentebb érzelmeink fellázadnak. Bizvást állíthatjuk, hogy a mint e háború egyáltalában példátlan, ép úgy még soha egy háború sem hozta napvilágra a mult és jelen tényei felől az emberi ítéletnek oly éles ellentéteit. Soha még gyűlölködés ennyire el nem fajult, soha oly véres és megsemmisítő vádakak egész népekre nem szórtak, soha még a civilisált emberiség általános érvényűnek tartott felfogása ilyen mértékben meg nem rendült.

A harcban álló népek mentalitása egészen sajátos. Hogy igazságosak legyünk, be kell vallanunk, hogy manapság sok kérdésben mi sem lehetünk teljesen elfogulatlanok. Emberfölötti volna megőrizni az elfogulatlan ítéletet ott, a hol minden kockán áll, a mit bírunk, a mit becsülünk. De azt merjük állítani, hogy mi nem vetemedtünk s talán képesek sem volnánk a tárgyilagos igazság oly semmibe vételére vetemedni, minót ellenségeinknél látunk. Nem a mi hibánk, ha odajutottunk, hogy manapság a nemzetközi vonatkozásokból minden jog, tisztesség és becsület, minden emberség, sőt minden igazság is kiveszett. Ma csupán az számít jogosnak, tisztességesnek és igaznak, a mit egyes népek határtalan és szívtelen önzése hasznosnak tart. Látjuk, hogy ellenségeink táborában még a tudomány, művészet és irodalom kérdéseiben sincs többé elfogulatlan, objectív ítélet.

Hogy kitűnjék, melyik fél küzd a létért való e szörnyű küzdelemben egyszersmind az igazságért, vegyük szemügyre a tények világánál ellenfeleink igazmondóságát és jóhiszeműségét.

A jog és igazság iránt való érzék természetesen az általános erkölcsi atmosphaerától függ. Nem lehetünk oly elfogultak, hogy azt állítanók, hogy a jog, igazság és erkölcs lábbal tiprása, a minek e háborúban tanui vagyunk, megfelel az ellenséges népek általános érzületének. Mi nem táplálunk gyűlöletet fajok és népek iránt, mint ellenségeink, s nem hiszszük, mint ők, hogy e háború örökre válaszalakat emelt volna a civilisált nemzetek közé. A mi jogos gyűlöletünk, a mi utálatunk csak azok ellen az államférfiak s azon uralkodó körök ellen irányul, a kik ámítás, izgatás és megfélemlítés által egy elvakult vagy megvásárolt sajtó segítségével minden ellenvéleményt elnyomva, népüket tévútra vezették és romlásba viszik, a mely sors Belgiumon, Szerbián és Montenegrón már betelt s Romániát is talán hamarosan utól fogja érni.

Ezekben a vezetőkörökben az a sajátságos nézet, szinte mondhatni: kialakult rendszer uralkodik, hogy a szövetségek csak arra valók, hogy a szövetséges társat saját ellenséges szándékaik felől megtéveszszék s a gyanutlant a kellő pillanatban meglepjék s midőn szükségben van, orozva rátámadjanak. Ezt tette két velünk szövetséges állam s eljárását a többiek nemcsak helybenhagyták, hanem dicsőítették. Más ily rendszer, melyet ismételten láttunk: kis népeket ígéretekkel s biztatásokkal háborúra izgatni és aztán cserben hagyni. De talán mindannyi közt a legellenszenvesebb jelenség, midőn semlegességük megőrzésére törekvő népeket arra kényszerítenek, hogy magukat idegen érdekekért feláldozzák. Lord Grey újabban megkísérelte, hogy e sajátos angol módszert magas erkölcsi jelentőségűnek tüntesse föl, a mennyiben a kevésszámú még semleges államoknak az entente-hoz való csatlakozását mint a jövő világbéke szükséges szervezését tüntette föl, természetesen olyan világbékéét, mely kizárólag angol pártfogás alatt áll. Ez eljárásnak legrikítóbb példája az a helyzet, a melybe Görögországot bele akarják kényszeríteni. A görög nép, mely az entente ellen soha fegyvert nem fogott, sőt mely egy határtalanul becsvágyó államférfi hibájából a négyes (ma már helyesen: tizes) szövetség csapatait a görög terület megszállására meghívta, most kormányhatalmának részenként való elragadása által a saját érdekeivel ellenkező, a népesség többsége által elítélt politika követésére kényszerítették.

Rá kellett mutatnom e jelenségekre, mert a világháborúban az igazság kérdésének szempontjából fontos megállapítani, hogy ellenségeink oly politikai rendszerre esküsznek, mely a hazugságok, ámítások, gyanúsítások megfelelő melléksystemája nélkül fönnállani sem tudna, még kevésbbé volna keresztülvihető.

Ez a magyarázata, miért kellett ellenfeleinknek a háború első pillanatától fogva élesen szembehelyezkedni az igazsággal, a miről nemcsak sajtójuk, a melyet háborús időkben nem lehet szigorúan megítélni, hanem legmagasabb politikai tekintélyeik, felelős államférfiak, sőt a koronás fők nyilatkozatai és kijelentései szolgáltatnak ámulatba ejtő bizonyságokat.

Itt van első sorban az a legendakör, a melyet a háború okairól szóttek, hogy a felelősséget a központi hatalmakra hárítsák. E vád érdemére, arra a kérdésre, mely részen vannak azok a hatalmi törekvések, melyek a háborút előidéztek, még vissza fogok térni s itt csak a tények azon világos félremagyarázásaira utalok, melyeknek célja csupán azon körülmény elhomályosítása, hogy ellenünk a háborús

szándék fennállott, mielőtt részünkről a békét fenyegető bárminő cselekmény történt volna. Hiszen Sasonow, kevéssel lemondása előtt a dunában tartott egyik beszédében őszinteségi rohamában bevallotta, hogy Orosz-, Francia- és Angolország csak az alkalmas pillanatra vártak, hogy Németország állítólagos elbizottságával leszámoljanak. És ezzel összefügg a legújabbban leleplezett 1912. évi mozgósítási utasítás, mely szerint a mozgósítás pusztá elrendelése már akkor egyértelmű volt a Németország elleni hadüzenettel. Nem szólva Európának sokféle nem hivatalos jövődöbeli térképéről, a melyek már a háború előtt felosztották szomszédai közt Németországot és Ausztria-Magyarországot, újabb román foglyoknál 1914-ből való szolgálati könyveket találtak, melyek a jövődöbeli Nagy-Románia térképét tartalmazták. Tudjuk, hogy Pasics már előbb kiadta a mozgósítási parancsot, mintsem követünknek átnyújtotta azt a jegyzéket, mely a conflictus kikerülésére irányult; hogy Miklós császár már mozgósított ellenünk és parancsot adott Szerbiának a támadásra, midőn angol részről még egy közvetítési kísérlet játszódott le a világbéke fömtartásának érdekében. Lord Grey, úgy látszik, nem törődik többé azzal, a mit valaha Sir Edward Grey tett, különben nem merészelné azt állítani, hogy Oroszország a mozgósítást csak a conferentiára vonatkozó ajánlat visszautasítása után rendelte el, pedig hiszen az angol külügyminister annak idején kifejezést adott meghökkenésének az orosz mozgósítás fölött, melyet csak sajnálatos félreértés rovására írt. Az angol államférfiak, kik újabb nyilatkozataik szerint barátság-talanságot látnak abban, ha valamely még semleges állam ajánlkoznék békeközvetítésre, a kik semleges államokat tényleg a háborúban való résztvevésre kényszerítenek, általában eljátszották azt a jogot, hogy szemrehányást tehessenek valamely hatalomnak közvetítő ajánlatnak még hozzá nem is föltétlen visszautasítása miatt.

Azokkal a nevetséges kérkedésekkel, vakmerő rágalmakkal, melyeket az entente-hatalmak vezetőférfiaitól hallottunk, a mi részünkről egyetlen illetékes helyről eredő nyilatkozat sem hasonlítható össze.

De az igazságnak mind e kigunyolásán túlsz minden tekintetben legutolsó ellenségünk, Románia vezérférfiainak csalárdsága a Vöröskönyv documentumai szerint. Ott látunk egy miniszerelnököt, a ki egy hónappal azelőtt még esküdözött, hogy inkább leköszön, mintsem a háborúba beavatkozzék, és egy nappal a hadüzenet előtt arról biztosított bennünket, meg fogja mutatni, hogy semleges marad. Látunk

egy királyt, ki trónörökös korában úgyszólván nagy előde halálos ágyánál fogadkozott, hogy semmirevaló ficzko volna, ha azt tenné, a mit nem egészen két évvel azután megtett; egy királyt, a ki Itália eljárását oly szavakkal ostorozta, melyeket itt nem is ismételhettek, s ki egy hónappal utóbb Itália példáját még galádabbul követte; egy királyt, a ki a hadüzenet előestéjén beismerte, hogy országa népének kilencztized része nem akarja a háborút. Ily módon sikerült ennek a minisiterelnöknek és királynak rajtunkütni; de kérdés, kire nézve megszégyenítő ez?

A hazugság e hadjáratában legfontosabb szerepe volt annak a régi keletű s már a háború kitörése előtt egész irodalommal duzzadt publicistikai elméletnek, hogy az osztrák-magyar monarchia elnyomott nemzetiségek halmaza, melyek a szabadság és a nemzeti elv értelmében szomszédos véreik által fölszabadítandók, «megváltandók», hogy a dunamelléki monarchia szétzúzása után a különböző nemzeti államokhoz csatlakozzanak. Legyen szabad e tévtan hamiságát behatóbban megvilágítanom, mivel itt főképp hazám viszonyairól van szó.

Mindenekelőtt, azt hiszem, bizonyos, hogy a világ sohasem állott csak nemzetileg egységes államokból. Az államalakulások történeti folyamában a nemzeti összetartozás mindenesetre igen fontos, de nem az egyedüli tényező. A tisztán nemzeti állam elvét legkevesebb joggal azok a hatalmak hirdethetik, melyeknek államférfiai ezt az elvet a legnagyobb garral hordják ajkukon: Oroszország és Anglia. Oroszországban ott vannak a lengyelek, a balti tartományok németjei, a románok, svédek, finnek, észtek, a különböző mongol és tatár törzsek, a melyek, ha az ukrainaiakat nem vesszük is külön nemzetiségnek, együttvéve 45 milliót jelentenek a 125 millió valódi orosz népességgel szemben, tehát 35 %-ot. S mit mondjunk Angliáról, a hol 45 milliónyi brit a gyarmatoknak körülbelül 380 milliónyi tarka-barka népessége fölött uralkodik? Hasonló az arány a francziákra nézve, ha gyarmataik népességét szembe állítjuk a tulajdonképeni francia nemzettel.

Ha Európa térképét a nemzeti többség szempontjából revideálnák, elsősorban Franciaországnak kellene örökre letennie revanche-álmairól, mert hiszen Elsass-Lotharingia népességéből 87 %-nál több német anyanyelvű; Nizzát és Corsicát is át kellene adnia az olaszoknak; Szerbiának önként le kellene mondania Maczedóniáról, Romániának a Dobrudzsáról, Nagy-Britanniától elszakadna Írország, Gibraltár, Malta, Cypus, szintűgy Oroszországtól Lengyelország, a

balti provinciák, Finnország és Bessarábia; Itália korlátozni kényszerülne irredentista szenvedélyét, mert, mint egy olasz tudós kimutatta, a 24,000 □ km.-nyi, úgynevezett irredentista területen 800,000 olasz 3 millió nem-olaszszal áll szemben. Az ily nemzeti felosztás lehetetlenségének bizonyosága az is, hogy ellenségeink egymással éles ellentétben álló hódító terveket szőtték. Ha a hadihelyzet egyszer valószínűséggel megérné a liquidatióra az entente értelmében, ellenségeink a legnagyobb zavarba jutnának: mint egyeztessék össze a mostani szövetségesek igényeit, pl. a Bánát, Bukovina, Bessarábia, Albánia, az Aegæi-szigetek, Epirus dolgában s a Földközi-tenger fennhatósága kérdésében.

Érzik ezt a nemzetiségi elv hirdetői is s ezért mellékérveket, segédelveket keresnek a nemzetiségi elmélet hézagainak kitöltésére. Ilyen a fajok fensőbbiségére és a régibb culturára való hivatkozás, bizonyos történeti jogok s végül a rokon nemzetiségek állítólagos elnyomása az osztrák-magyar monarchiában.

A fajok felsőbbiségéről alig lehet vitatkozni. Senkitől sem vehetjük rossz néven a gyönyörűséget, hogy a maga fajtát tartsa a legelőbbkelőnek és legnemesebbnek. Mindenesetre idegenszerűen hat, ha pl. az olaszok a faji felsőbbség nevében emelnek igényt Dél-Tirolnak németek-lakta vidékére, vagy ha Románia az előbbkelő faj és régibb cultura alapján akarja Erdély német és magyar lakosságát leigázni. Vajon követelheti-e ez alapon Szerbia is Dél-Magyarországot? Nem jobban állja meg helyét a történelmi jogra való hivatkozás sem, a melylyel kivált Itália támogatja igényeit az Adria szigeteire és partjaira nézve. Ezt a jogot a régi velencei uralomból származtatja, a melynek e vidéken tiszteletreméltó emlékei vannak. Azonban Velence akkoriban a kelet számos pontján is uralkodott, pl. Cyprusban, a nélkül, hogy Itália e szigetet most Angliától magának követelje. Ha, tekintet nélkül a politikai és nemzetiségi viszonyok erős változásaira, a történelmi jogokat érvényesíteni akarjuk, akkor számolnunk kell Spanyolország igényével is Nápolyra és Siciliára, mert e földeken Spanyolország sokáig uralkodott s a spanyol uralom ott nem jelentéktelen nyomokat hagyott. Az elévülhetlen történelmi jog alapján Vilmos császár ő felsége hűbérül adhatná valamelyik győztes hadvezérének Milano hercegségét, mert a fényűző Viscontiak valaha uralmukat a német császártól nyerték.

Azonban térjünk át a legkedveltebb fejezetre: a nemzetiségek elnyomatására. E részben kevésbé foglalkozom az ausztriai, mint a specialis magyar viszonyokkal. Hiszen merő nevetség, ha valaki

azt állítja, hogy pl. a lengyelek Ausztriában kevesebb szabadságot élveznek, mint Oroszországban; vagy ha valaki úgy tüntetné fel a mai Ausztria szlávjait, mint a kiket a német elem elnyom. A mi pedig a monarchia határain belül élő olaszokat illeti, érdekes volna megkérdezni Olaszország entente-barátait, főképp Oroszországot: rendén valónak látná-e, ha az adriai partvidék szláv többsége az olasz kisebbség javára nemzetiségétől megfosztatnék?

Magyarországon úgy állanak a dolgok, hogy a 18 milliónyi népességből, Horvátországot nem tekintve, 10 millió a magyar. A magyarok után a románok következnek, kiknek száma közel 3 millió, aztán a 2 millió tót s a majdnem 2 milliónyi német. A szerbek, ruthének, horvátok s más nemzetiségek egyenként csak félmillión aluli contingenseket képviselnek. Magyarország ezer év óta megszilárdult állam, mely a multban volt nagyobb is, de kisebb soha, legalább nem abban az értelemben, hogy mostani területének egyes részei — nem tekintve az időleges török hódoltságot, — valaha más államhoz tartoztak volna. Igaz, hogy Erdély hosszú időn át bizonyos fokig önálló volt s egyidőben a Vojvodinából és a temesi bánáságból is viszonylag önálló provincia alakult; de Erdély önállósága sohasem jelentett nemzeti alapon való elszakadást; Transsylvania akkor is három fajból: magyarokból, székelyekből és szászokból álló ország volt; a ma legnagyobb számú románság Erdély különállása idején kevesebb jogott élvezett, mint most, a mióta Erdély a magyar állammal teljesen egygyé forrott. Az absolutismus korában megpróbálták a Vojvodinát és a Bánátot szerb provincia gyanánt kormányozni. Ez a kísérlet megbukott, mert igazságtalanságon alapúlt. Ezt a területet csak 284,000 szerb lakja, 600,000 román, 380,000 német és 242,000 magyar mellett, úgy hogy a szerbek itt nemcsak a magyarokkal, hanem a németekkel szemben is kisebbségben vannak. Az osztrák kormány az ötvenes évek elején komolyan foglalkozott Magyarország feldarabolásának tervével nemzetiségi alapon. Ezek a tervek mindig kivihetetleneknek bizonyultak, nemcsak a magyarok ellenállása miatt, mert az 1849-ben megtörött, hanem az összes nemzetiségek ellenszegülése miatt is, mert Magyarország nemzetiségi szétDarabolása, mi történelmileg soha fenn nem állott, a népesség nemzetiségi viszonyai miatt igazságosan és következetesen keresztül nem vihető s ezért a lehetetlenségek birodalmába tartozik. Ezen igazság mellett bizonyít az a tény is, hogy 90 megyei és városi törvényhatóság közül 49-ben magyar a többség, 11-ben a románok vannak többségben, 10-ben a tótok, 2-ben a németek és egyben, Fiumében, az olaszok.

Szerb többség egy törvényhatóságban sincs, ellenben 17 municipium s ezek között oly nagyok, mint Pozsony, Bács, Máramaros, Temes, Torontál megyék s Pozsony és Temesvár városok a nyelveknek oly erős vegyületét mutatják fel, hogy bennök egyetlen nemzetiség sem éri el az abszolút többséget. A kép még inkább változik a magyarság javára, ha ide számítjuk a rendezett tanácsú és 10,000-nél nagyobb lélekszámú városokat is, a milyen 58 van. Akkor magyar többséget találunk 44 városban, tót többséget 2-ben, németet szintén 2-ben, szerbet egyetlen egyben, 9 városban pedig egy anyanyelv sincs abszolút többségben.

Ezek a számok még világosabban mutatják, hogy Magyarország csak mint vegyes nyelvű egységes állam állhat fenn, melyben minden egyes nemzetiség szabadon fejtheti ki nyelvét és faji sajátosságait, de másrészt tartoznak számot vetni az állami egység és az administratio lehetőségének következményeivel. Ez utóbbiakkal annyival inkább, mert nem két egyenrangú nyelvről van szó, mint Belgiumban, nem is háromról, mint Schweizban, hanem négy nyelvről, melyek mindenike legalább a lakosság $\frac{1}{4}$ részének nyelve s melyekhez még más kisebbségi nyelvek járulnak, úgy hogy Magyarországon számos nagyobb községben tényleg négy vegyes nyelvvel találkozunk.

Ezek a körülmények csak egy megoldást engednek: az abszolút többség nyelvének állanynyelvvé emelését, mely a törvényhozás, kormányzat és törvénykezés nyelve, általános érintkezésül szolgál s melyet, az állampolgárok érdekében, minden iskolában tanítanak, a mely azonban a localis, nevezetesen a községi igazgatásnál, beadványoknál és kihallgatásoknál, a nép- és középiskolák tannyelvénél a legmesszebbmenő engedményeket teszi a nemzetiségi nyelveknek. A német nyelv hazai nyelveink között az iskolában kivételes helyzetet élvez, a mennyiben az összes középiskolákban kötelező tantárgy. Megjegyzésre méltó, hogy Magyarországon az összes felekezeti iskolák, tehát a nemzetiségekéi is, ha nem magyar tannyelvűek is, állami támogatást igényelhetnek. Így azt látjuk, hogy Magyarország 16,861 elemi iskolája közt 2333 román tannyelvű, a mi 13·2%-ot jelent, tehát nagyjában megfelel a román lakosság létszámának. A magyarországi románok boldogulása mellett tanuskodik az a körülmény, hogy nemzeti pénzüntézetek száma 12 év alatt 68-ról 181-re emelkedett; tőkájük és tartalékaik 13 millióról közel 54 millióra; takarékbetétek 33-ról 119 millióra. Ime így áll a dolog, a nemzetiségek, különösen a románok elnyomásával Magyarországon!

Egyébiránt a román hadüzenet merész állítását s a román

király beszélgetését a *Times* egyik levelezőjével arról, hogy a románok Magyarországon a népesség kisebbsége által — ezek a magyarok volnának — elnyomatnak, és segélykiáltásuk ezért hatott át a Kárpátokon, legjobban megczáfolja a magyarországi románok saját állásfoglalása, midőn összes egyházi és politikai auctoritásaik megbélyegezték Románia hitszegését s a magyar hazához való törhetetlen hűségüket nyilvánították. Maga a fajrokon-csapatok betörése is nagyobb hatás nélkül maradt Erdély román népességére; a magyarországi román paraszt jól tudja, hogy itt szabad: míg a román paraszt úgyszólván ma is jobbágya gazdag bojároknak.

Általában nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mily véleménynyel vannak a szabadság felől az elnyomott testvérek állítólagos felszabadítói otthon, saját országaikban, kivált a nemzetiségi kisebbségekkel szemben. Tudjuk, hogy Albánia egy részének s Macedóniának Szerbiához, a Dobrudzsának Romániához való csatolása annak idején az ottani nagyszámú albán és bolgár elem kiirtásának megkezdését jelentette. A Balkánon a néprajzi viszonyokat szívesen corrigálják karddal. Szerbiában minden: egyház, iskola, közigazgatás, községi élet tisztán szerb s e részben Észak-Szerbiának közel 200,000 lelket számláló román eleme sem tett kivételt. Éppen így megy ez Romániában, mely fajilag egységes állam gyanánt viselkedik, minden tekintet nélkül a csángókra, ruthénekre és a bukaresti béke óta odatartozó 400,000 bulgárra. Románia népességének 15%-a nem román nemzetiségű, tehát az arány a nem románok száma és az egész népesség közt körülbelül olyan, mint a magyarországi románok s Magyarország összes lakossága között. S erre a számottevő kisebbségre ott nincs semmi tekintet, az nyelvileg és culturailag egyáltalán nem bír érvényesülni.

A nemzetiségek elnyomása mellett a központi hatalmakat hatalmi terjeszkedéssel, hódítási vágygyal s a világalomra való törekvéssel is vádolják; magától értetődik, hogy míg az imént tárgyalt vád főleg monarchiánkra vonatkozik, ez utóbbi főképen Németország ellen irányul. Szólaltassuk meg e váddal szemben is a tényeket.

Azt a fanatikus igyekezetet szemlélve, melyet a négyes-szövetség újabb csatlósaival együtt a központi hatalmak ellen kifejt, mintegy torzképben az egykori szent szövetséget véljük látni, mely azért alakult, hogy Európát a nagy corsikai uralmától megszabadítsa; e példa utánzása annyival szembeöt-lőbb, mert ismét Anglia az, a mely a békeszegő számára új Szent-Ionáról álmodik. De hol van ez a békeszegő, ki ez a vilá-

uralomra törő Cæsar? A mi táborunkban nincs! Kitünő honfitársam, gróf Andrassy Gyula a háború okáról írt jeles könyvében méltán hangsúlyozta, hogy szinte példátlan az a világtörténelemben, hogy oly birodalom, mint Németország, mely oly fényes győzelmeket vívott ki, mint ez 1866-ban és 1870-ben, oly meseszerű fejlődés után, minőt azóta tapasztalhatni, oly expansiv erő és akkora támadó képesség mellett, a minőnek most bizonyosságát adja, 45 esztendőn át megőrizte a békét. És Németország nemcsak a békét őrizte meg, még kihívásokkal szemben is, mint a marocói kérdés idején, hanem békét is szerzett, mint például akkor, a midőn Oroszországot visszartartotta attól, hogy Bosznia és Hercegovina annexiójába beleavatkozzék. Ausztria és Magyarország még kevésbbé állhat a hódítás gyanujában, már belső szerkezetének kényes egyensúlya ellenszegül egy hódító állam szerepének. Csaknem ötven éven át szintén megőrizte a békét; mert a boszniai expeditio, a melynél eredetileg nem is számítottak harcra, csak egy európai megbízás teljesítése volt s e megbízás következménye volt e tartományok annexiója. Azt csak nem lehetett józanul várni a monarchiától, hogy, miután Boszniát és Hercegovinát 30 esztendeig kormányozta, ott milliókat fektetett be, kiváló államférfiak és hivatalnokok szellemi munkájával általános elismert, valóban európai állapotokat teremtett: mindezt csak azért tette volna, hogy ezeket a tartományokat kiszolgáltassa legnyakasabb ellenségének a legalkalmasabb támadó pontul önmaga ellen. Az egész annexio nem volt egyéb a souverainitas kérdésénél, a melyet kizárólag csak Törökországgal kellett rendezni s a melynél más, a berlini congressus határozataival homlokegyenest ellenkező aspiratióknak szóhoz sem volt szabad jutniok. Az is rég megezáfoltt mese, hogy az idősb gróf Andrassy e provinciák occupálásával a Szalonikibe való előnyomulást tartotta volna szem előtt. Ausztria-Magyarország sohasem törekedett a Balkán meghódítására, de területi épsége ellen irányuló nyílt törekvéseket, bujtogatók és királygyilkosok összeesküvését nem tűrhette szomszédságában, ha még oly magas pártfogásnak örvendettek is. Egyébiránt a központi hatalmak annak, hogy nem vezeti őket hódítás vágya, tökéletes bizonyosságát szolgáltatták a fegyverek által meghódított Lengyelország függetlenségének, önállóságának kimondásával.

Világos, hogy a béketörésre s hódítási vágyra vonatkozó vád csak jelszó, mely arra van hivatva, hogy a figyelmet a valódi békezavarókról elterelje. Újabban egy orosz hadvezér kimutatta, hogy Oroszország az utolsó kétszáz esztendőben 129 évet töltött háborúval

s csak 71-et békén és hogy összesen 101 éven át hadakozott hódító czélból. Tudjuk, hogy a Balkánon folyton megújuló zavarok s az azokból származó háborúk egytől-egyig orosz izgatásra és biztatásra vezethetők vissza; Oroszország bizonyára segített abban, hogy a balkán népek a török uralom alól felszabaduljanak, de csak hogy maga alá hajtsa őket s e révén egyengesse az útát Konstantinápoly és a Dardanellák felé; mihelyt valamely balkán nép önálló próbált lenni, mint a bolgárok, rögtön éreznie kellett Oroszország vasöklét, míg, Istennek hála, elég erőssé vált ahhoz, hogy, hatalmas szövetségesekre támaszkodva, szembe forduljon azzal az ökölrel.

Oroszország béketörő szerepe annyira nyilvánvaló, hogy a felől csak nagyon naiv vagy az igazság iránt teljesen elfogult értelem lehet csalódásban. Másnémű az a szerep, melyet az újabb kor háborúiban Anglia visz. Ez mindig óvatosan volt kieszelve, behálózta a híres angol *cant* s úgy volt rendezve, hogy az európai continens ritkán látta Angliát háborúzó hatalom szerepében: rendszeren más népek viseltek hadat egymás ellen Albion érdekeiért. És még sincs a világon állam, a mely annyi országot hódított, annyi népet leigázott és uralmát oly messze terjesztette, mint Nagy-Britannia. Ma tényleg a világ legnagyobb birodalma, s nagyságának jelentékeny része egészen új keletű. Steffen Gusztáv svéd sociologus nemrég áttekinthető összeállítást készített az angol imperialismus gyarapodásáról Waterloo óta, tehát 100 éven át, s ebből látni, hogy, kivált a mult század nyolczvanas éveitől fogva, alig telt el év a nélkül, hogy Angliának területi gyarapodást ne hozott volna. Ebben, természetesen, most, mint régebben, nem mindig hősi eszközök alkalmaztattak. Ki nem emlékszik Warren-Hastings bűneire Kelet-Indiában? A kitünő észak-amerikai államférfiú, Bryan, csak mostanában nyújtott oly képet az indiai angol uralomról, a mely mértéke azon államférfiak feneketlen vakmerőségének, a kik Kelet-India és Írország leigázóit, a búr köztársaság szétzúzóit mint a népszabadság hivatott harczosait magasztalják. Az a mód, a melylyel Anglia egy galád hitszegés révén Egyiptom korlátlan birtokába befészkelte magát, olyan, hogy a brit birodalmat ott, a hol érdekéről és hatalmáról van szó, az erkölcsi tekintetben határtalan lehetőségek hazájául tünteti föl. És semmi csalárdság, semmi elkövetett erőszak nem gátolta Angliát abban, hogy a nemzetközi jog, az emberiség és erkölcs kérdéseiben mindig Európa praeceptorának szerepét játszsza, azzal a bizonyos gestussal: «Hja paraszt, az egészen más!»

Ha Angliának mai hatalmi állását tekintjük, még mindig olthatatlan hódítás-vágyát, azt a módot, a mint a különböző országok

nationalista törekvései segítségével Németországot körülkerítette, azután ezt a háborút kihasználta arra, hogy Francia- és Oroszországot meggyöngítse, Itáliát tőle függő viszonyba hozza, hogy Calaisban befészkelje magát s hogy Németország gyarmatait megszerezze; a mint tengeri hatalmát Közép-Európa fojtogatására, a tengeri kereskedelem lenyűgözésére, a semleges államokon űzött erőszakra használta fel: végre is tisztán áll szemünk előtt a mai világforrongás alapigazsága, e szünni nem akaró háborúnak valódi oka, nevezetesen, hogy ma nem azért folyik a harc, Európa nem azért vérzik el és megy tönkre, hogy a németiség fenyegető világuralmát meggátolja, hanem azért, hogy Anglia világuralmát, a német cancellár találó mondása szerint «az új angol világrendet» örök időkre megalapítsa. Csakis ez lehet Anglia és elvakult szövetségesei győzelmének következménye és csak a mi győzelmünk hátríthatja el ezt a végzetet és mentheti meg a népek valódi szabadságát.

Ez, úgy hiszem, világos. Ellenfeleinket természetesen nem győzhetjük meg erről; de azt el lehetne várni, hogy a semleges népek, melyek szintén szenvednek e háború alatt, ne zárkózzanak el ezeu igazság elől. S napjainknak talán legszomorúbb, legvisszatetszőbb jelensége, a melyre nézve nem élhetünk csalódásban, hogy az úgynevezett semleges népek nagyobb része is hozzáférhetőbb ellenségeink ámtításai, mint a mi igazságunk számára. Nekünk e harcot nemcsak a fegyveres hatalom túlereje ellen kell viselnünk, hanem a közvélemény, a civilisált világ félrevezetett többsége ellen is. Ez küzdelmünkben a tragikai vonás. Ebből foly, hogy nekünk fokozott hősiségre van szükségünk, mert nemcsak jogunkért és létünkért küzdünk, hanem szent kötelességünk, hogy fegyvereinkkel győzelemre segítsük az igazságot, a család és hazugság, az ármány és rágalom egész rendszerével szemben.

Az okok, a miért a semlegesek közvéleményének túlnyomó része ellenfeleink ámtítása felé hajlik, könnyen felismerhetők. Tudjuk, hogy itt anyagi érdekek is szerepet játszanak, mint a hogy általában üzleti érdekek, melyek e háborúból hasznot húznak, nagy mértékben vétkesek annak meghosszabbításában; és jellemző, hogy ezek az üzleti érdekek ösztönszerűen az entente-ba kapaszkodnak, mintha éreznék, hogy ellenségeink akarata az, a mi nem engedi a világot nyugalomhoz jutni. Másrészt a hagyományos guruló rubellel van itt dolgunk, melyhez a még bővebben guruló font sterlingek és a fűgén mellettük perdülő francok járulnak.

De mellözve az érdekközösség szülte hajlamot e tévtanok-

hoz, napjainkban a szellemek hajlandósága általában kevésbé kedvező az igazság érvényesülésére. Sajátságos, hogy a kutatás, a fölfedezések, a tudomány fejlődésének nagy vívmányai, melyek annyi tévtant eloszlattak, s az igazság megismerése oly tág utakat nyitottak, úgy látszik, a legkevésbé sem aczélozták meg a modern ember érzékét az igazság iránt. Az igazság ma is az az isteni gyermek, a kit kevesen ismernek és sokan kerülnek; a világ általában arra hajlik, hogy meggyőződését feláldozza érdekeinek s a nem-igaz hasznáért megtagadja az alkalmatlan igazságot. Az igazság iránti fogékonyság ellankadása már a háború előtt észrevehető volt s talán mint tömegsuggestio hatása, kapcsolatban van a nyilvános élet organumainak üzleti irányban való mérhetetlen kifejlődésével. A mostani világháború szenvedélyes harcokat indított nyilvánvalóan téves elméletek mellett s ezzel végkép aláásta az igazság tiszteletét. Ha ez a háború véget ér és a kedélyek nyugalma legalább némiképp helyreáll, a művelt népek egyik nagy feladatul tűzhetnék maguk elé, a melyben mindnyájan békésen találkozhatnak, azt, hogy nevelési rendszerünknek oly irányt adjanak, a mely mellett gyökeret verhessen az ifjúság lelkében az igazságnak lelkiismeretesebb fölismerése s a hozzá való szilárdabb ragaszkodás.

Egyelőre azonban tántoríthatlanul folytatni akarjuk a küzdelmet igaz ügyünkért s egyszersmind az igazság uralmának visszaállításáért; benső egyetértésben, a mely a fájdalom, még folyvást omló közös vér által folyvást erősödve feloldhatatlan kötelékké szilárdul. A merre csak Németországnak és szövetségeseinek zászlói lobognak, mindenütt arra gondolunk, a mit a több mint száz évvel ezelőtt a becsület mezején elesett német költő énekelt:

'S ist ja kein Kampf für die Güter der Erde,
Das Heiligste schützen wir mit dem Schwerte.

Berzeviczy Albert.

ÉRTESÍTŐ.

A muszlim orthodoxia s az ókori tudományok.

Ignaz Goldzieher: *Stellung der alten islamischer Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften.* (Aus den Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1915. Phil. hist. Klasse No. 8.) Berlin, 1916. 4°. 46 l.

Goldziher Ignác ezt a dolgozatát annak a kérdésnek szenteli: mily fölfogást vall a muszlim orthodoxia azokról a tudományokról, melyek az iszlámot megelőzték. Mohammedán szempontból ugyanis a tudomány nem egyéb, mint a vallástudomány, a kóránt, a hagyományt, a vallástörvényt (sarí'a), a kánonjogot (fikh) tanítja. Ezekkel az iszlámnak és nagyrészt az arabságnak talaján nőtt tanulmányokkal szemben állnak azok a tudományok, a melyeket általában a görögöknek, kis részben az indeknek tulajdonítottak. Ezeknek a régi tudományoknak körét alkotják: a bevezető, propæudetikus tudományok, nevezetesen a matematika különböző ágai és a logika; továbbá a természettudományok, az orvostannal, csillagászattal, sőt a zeneelmélettel együtt; végül a philosophiai tanulmányok, a melyek a metaphysikában tetőződnek; de belevonták körükbe az astrologiát, a titkos tudományokat, a bűvészetet is, Keleten a hanyatló neoplatonismusnak tartozékait.

Goldziher azt kutatja, miként viselkedett az iszlám az egyes tudományokkal szemben, hogyan alakult ez a nagyrészt ellenséges viszony az egyes korokban, hogyan Keleten és Nyugaton s végül az iszlám egyik-másik irányának legfőbb képviselőjénél.

Leghevesebben a metaphysikát kárhoztatja a mohammedán orthodoxia. Feltették tőle a hitet, hogy a világ nem öröktől való, hanem hogy Isten időben teremtette; hogy Isten minden egyénnek gondviselője; hogy az egyén halhatatlan s a földön túl elveszi jutalmát vagy büntetését; hogy Isten megtöri a természet törvényeit a

magá csodáival. A metaphysika a ta'íl-hoz, a *χένωσις*-hez visz: megfosztja az Isten mivoltát gazdag erkölcsi tartalmától s pusztá elvont fogalmat hagy meg belőle.

A többi tudományyal nem került az iszlám ily szembeszökő ellentétbe, egyikének-másikának még hasznát is vette: pl. a szám-tannak az örökösödési jogban, a csillagászatnak az ünnepek, az ima-idők, a kiblairány megállapításánál. Az astrologia mohammedán művelői olykép igyekeztek a maguk tudományát az iszlámmal összeegyeztetni, hogy a Radart, a prædestinatiót a csillagok állása szükségszerű következményének tüntették föl: a horoszkópot az isteni sorsrendeléssel azonosították. De az orthodox iszlám tiltakozott az ellen a fölfogás ellen, hogy a csillagok irányítják az eseményeket, az életet. Az astronomiában is, ámbár rászorult a muszlim időszámítás, veszedelmet láttak az igazhítőségre: veszélyezteti a csodákban való hitet, így például nem fér meg vele az a várakozás, hogy a végítélet előjelül a nap nyugaton kél. Egy nagytekintélyű csillagászról, Abu Ma'sar al-Balkhíróól beszélík, hogy Mekkába készülvén zarándokolni, útközben egy csillagászati könyvtárra akadt, elmerült benne, vége volt nemcsak a zarándoklásának, hanem muszlim hitének is. A csillagászat tehát fenyeüeti a vallásosságot; egyébként sem vezet czélhoz, mert, úgy tanítja a nagynevű Fakhr al-dín al-Rázi, a sphærák mivoltáról csak a vallásos hagyomány világosíthat föl. Általában a természetkutató törekvések iránt, sőt az orvostan iránt is hasonlókép bizalmatlan volt az orthodoxia.

Míg azonban a többi görög tudomány iránt inkább csak gyanú, aggodalom nyilvánult, a logikát elvszerű határozottsággal ellenezte, támadta az orthodoxia. «Man tamantaka tazandaka», a ki okoskodik, az eretnekeskedik, tartja egy máig élő közmondás. Addig-addig okoskodnak az ilyen emberek, — aggódik Dsa'far al-Szádik sí'íta imám — míg végül Istenben is kétségeskednek.

A támadás a gyanús tudományok s művelőik, valamint a róluk szóló könyvek ellen irányult. Spanyolországban a XI. század végén Almanzor Khalifa égette el a logikáról és astronomiáról szóló könyveket. Baghdádban 1160-ban egy gyanússá vált kádi könyvtárát lefoglalták; Avicenna philosophiai encyclopædiáját, a «Tiszták» philosophiai társulatának értekezéseit tűzre vetették. Igen szemléltető képet nyerünk egy XIV. századi baghdádi autodafe-ról: a khalifa mecsetje mellett máglyát raknak, a tudós tisztet viselőknék, valamint rengeteg sokaságnak jelenlétében; minden könyvet valamely gyalázó jellemzés kísér a tűzbe; ünnepiesen megátkozzák azokat, a kik írták,

valamint azokat, a kik bennük hisznek. A könyvek tulajdonosát megfosztották rangjától s börtöure vetették.

De ne gondoljuk, hogy az ily éles ítéletek állandók és egyetemeseek: átalakultak azok is a fejlődő iszlámmal. Találkozunk olyan — igaz, külökdő — fölfogással is, hogy a tudományokkal való foglalkozást maga a kórán kívánja, mondván: «Semmit sem hanyagoltunk el a könyvben» (6. szúra 38. v.). A spanyolországi Ibn Hazm, a hagyománynak lelkes, kiváló képviselője szinte Baconra emlékeztet a vallás és philosophia viszonyának megállapításával: csak éretlen bölcsekedés fordul az iszlám ellen, az igazi philosophia a lelket tökéletesíti; Aristoteles logikai művei megszilárdítják a hitet Isten egységében és mindenhatóságában.

A muszlim gondolkodásnak ingadozását szinte végső kilengéseiben az egy Ghazáli képviseli, a mélységesen vallásos elmélkedő, a kinek bonyolult, fejlődő, átalakuló, néha visszaalakuló, folyvást nemesbedő egyénisége valósággal igézete alatt tartja Goldziher kutató szemét. Ghazáli fejlődése különböző fokain, de egy-egy fokon is más-más viszonyba jut a tudományokhoz, a philosophiához. Pályája első részében maga is műveli, azt vallván, hogy a logika a tudományokra képesíti, a tudomány pedig tisztítja, ékesíti, tökéletesíti a lelket, tehát a boldogságot, az üdvösséget szerzi. Ezeknek a tanoknak inkább neve, mintsem valósága riasztja el a vallásos érzésűeket. A logikának jelentős hasznát veszi a kánonjog is, a *fiqh*. De vallott Ghazáli merőben ellentétes fölfogást is. Még a matematikát is veszedelmesnek ismerte föl. A matematika finom bizonyításai, meggyőző tételei elbűvölik azt, ki velük foglalkozik, bámulja a tudományt abban a hiedelemben, hogy minden tudomány oly igaz, mint a matematika; így azután végleges igazságul fogadja el a természettudományoknak tévedésből és valóságból összetett elméleteit, valamint a philosophusnak a vallás ellen irányuló tanításait s nem látja be, hogy az iszlám-czáfoló metaphysika korántsem oly kétségtelen, mint a matematika. Életének a *sophismus* (mysticismus) felé való fordulásával Ghazáli ellenségként került szembe a tudományokkal s a philosophia czáfolásának szentelte *Táháfut al-Falászifa* (A philosophusok ellentmondása) című legismertebb munkáját.

Ghazáli tehát a tudományok tisztelőjéből lett a tudományok vádlójává: ismerte, sőt maga is művelte, a mit vádolt. Ellenben a tudományoknak legindulatosabb muszlim-támadójáról Ibn Szaláh al-dín al-Sahrazúriról azt tartja a hagyomány, hogy próbálkozása ellenére semmire sem ment azokban a tanulmányokban, a melyeket

féktelenül üldözött. Fetvában, vallásjogi döntvényben kimondja, hogy a philosophia a kútfeje a balgaságnak, eltévedésnek, eretnek-ségnek. A logika bevezet a philosophiába ; már pedig, a mi rosszra vezet, maga is rossz. A vallásos törvények nem szorulnak a logikára. A ki a philosophia felé hajlik, annak ne engedjünk más választást, mint kard és igazhitűség közt. Muszlim tanító, a ki philosophiai elméleteket szóban vagy irodalmilag terjeszt, megfosztandó állásától s börtönre vetendő.

De az ily elméleti tiltakozás, bármekkora volt is a tekintélye, nem állíthatta meg a fejlődést : a középkori arabok becsülettel kivették részüket az európai tudomány művelésében, a mai orthodoxia pedig már nem vallja magát a tudományok ellenzőjének.

Ezekben vázolható Goldziher értekezésének tartalma. A tárgy organikus kapcsolatban van szerzőnknek megelőző munkái val, kivált az arab philosophiáról szólóval (Hinneberg, *Die Kultur der Gegenwart* I, 5, 2. Aufl. 59—95), valamint az iszlám fejlődését szemléltető nagy művével (*Előadások az iszlámról*, Budapest, 1912). Tárgyunk körét egy-két ponton érintette a *Muhammedanische Studien* fejezete a Su'úbijjáról (Muh. Stud. I., 147—216), arról a nemzeti törekvésről, a melyet az iszlámon belül kivált a perzsák, de törökök, syrek, kurdok és mások is kifejtettek. Az araboknak a görög tudományról alkotott ítéletüknél nemcsak a vallás hatott közre, hanem a nemzeti érzés is. A su'úbijja azt vitatta, hogy a művelődés, a tudományok terén az arabok elmaradtak más nemzetek mögött. Az arabézésű muszlimok a görögöktől származó tanulmányokat néha nemzeti érzésből utasították vissza. Érdekes például, hogy a nyelvészet-, költészetan, verstan alig talált ellenkezésre ; a philologusoknak ugyan fölhányták gőgjüket, elbizakodottságukat, bolondosságukat, de egyrészt a nyelv-tanban a vallásos irodalom megértésére szolgáló hasznos eszköz-tá-tak, másrészt büszkék voltak, hogy ezeket a tudományokat az arabok virágoztatták föl.

Szerzőnk műve, mint a termékeny kutatás általában, egyrészt megold, másrészt fölvet problémákat. Megtudjuk, milykép látja a mohammedán orthodoxia a tudományokat. Sí'íta tekintélyek is szóhoz jutnak ugyan itt-ott a tárgyalás során, de figyelemreméltó volna, mily árnyalatokban színeződik a tudomány iránti gyanakvás az egyes sectáknál.

Fölmerül még egytetemesebb rendű kérdés is. Az iszlám korok és irányok szerint változtatta viszonyát a tudományhoz, a melyen főkép az aristotelismust értette. A katolikus egyház és a középkori

zsidóság is föltüntet hasonló hullámmzást. Már most mi jellemzi itt sajátosan az iszlámot s viszont mily fejlődési mozzanatok között a monotheistikus vallások fejlődésében? Goldziher, a ki az iszlámot elemeiben, kialakulásában és kapcsolataiban vizsgálta, hivatva van ezekben a könyvéből kisarjadó kérdésekben is dönten.

Heller Bernát.

Nőírók regényei.

Ősök és svadékok. Első rész. *Az új sarj.* Regény, írta Erdős René. Két kötet. Budapest, az Athenæum irod. és nyomdai r.-t. kiadása, 1915. 8-r. 249 és 2521. Ára 6 K. — Kaffka Margit: *Két nyár.* Novellák. Kiadja a Nyugat Szépirodalmi Szemle. Budapest, 1916. 104 l. Ára 1-40 K.

A nagy háború, mely megindultakor úgy ránehezedett a lelkekre s kiterjedésének, erejének elképzelhetetlen mértékével, szenvedélyes hevével és vadságával, szörnyű borzalmaival szinte megállította szívünk vérenek keringését, nőíróinkra aránylag sokkal kisebb mértékben hatott, mint a férfiakra, s míg az utóbbiak csak fokónként «ocsudtak a forró-hideg lázból», a nőírók működésében alig állott be szünet. Mintha az ő érzésekre fogékonyabb szívük jobban hozzá tudott volna alkalmazkodni a viharos atmoszfærához! Az a két regény is, a melyről most szólni készülök, egészben vagy részben e mozgalmas idők terméke — a nélkül, hogy ez idők földrengésszerű robaját bármiként is ki lehetne belőlük érezni. Sőt ellenkezőleg, mialatt a nemzet zömében a szenvedélyek ereje bizonyos — igaz, hogy múló — idealismust keltett életre, Erdős Renée is, Kaffka Margit is a legteljesebb realismusnak hódolnak. Ez, valamint egy-némely írói tulajdonságaik akaratlanul is egymáshoz fűzik regényeiket.

Erdős Renée új név a regényirodalomban, de nem a költészetben. Mint lyrikus; általánosan ismert, működése e téren több ízben meglehetősen föltünést is keltett, sőt vannak, a kik egyenesen az új lyrikus nemzedék kiválóbb tagjai közé számítják. Joggal-e, nem tartozik most ránk, annál kevésbbé, mert regényében jóformán semmi sincs a lyrikusból, s egy egészen új egyéniség áll előttünk.

Az új sarj minden ízében sajátos mű, egyike újabb regényeink között a legkülönösebbeknek. Hőse egy gyermekeleány, Eblen Betti, s cselekvénye pusztán azokból a mozzanatokból telik ki, melyeket ez a kis leány hatéves korától tizenöt éves koráig átél. Olyanfajta

gyermek-regény tehát, mint Dickens *Copperfieldjének* első fele, de akár az angol regény, sőt még fokozottabb mértékben, fölnőttek számára. A kapcsolatot egy láncszemmel tovább a sejtések terére is követhetjük: a nélkül, hogy a szerző élete folyását ismerném, belső okokból, az elbeszélés szelleméből, a valószerű vonások rendkívüli gazdagságából azt következtetem, hogy a regénynek élményi alapja van, határozottabban szólva, hogy Erdős Renée a magyar regényben szintén a maga gyermekéveinek történetét írta meg, mint Dickens az angolban.

Szóval a regény tárgya szokatlan, sőt irodalmunkban talán példátlan. Ehhez alkalmazkodik fölfogása és ábrázolás-módja. A mit előbb, a valószerű vonások gazdagságára utalván, már sejtettem, azt most még inkább kiélezhetem: a regény a leghatározottabb realismus termése. Valóban átelt eseményeket fűz-e össze mesévé az író, a mint föltettem, nincs jogom kutatni, de az kétségtelen, hogy az események egész sora, az elsőtől az utolsóig, az igazság erejével hat, s az olvasó egy pillanatra sem zökken ki abból a hitéből, hogy a valóság megtörtént jelenetei és képei vonulnak el szeme előtt, Természetesen ennek a gyermeki életnek nem minden mozzanatát beszéli el, a kis leány lelkének nem minden rezdülését tárja föl, csak a melyeket fontosaknak tart, de a mit elmond, azt utolsó vonásig híven adja.

Bámulatos az író emlékezetének ereje, vagy ha úgy tetszik, megfigyeléseinek biztossága. Szinte Teniers képeinek az élet mindennapi jeleneteit reprodukáló ereje jut eszünkbe, mikor annak a szegény zsidó-családnak életét látjuk magunk előtt, melyben Betti gyermekleányból öntudatos hajadonná serdült. S egy gyermek-psychologus nem ismerheti jobban az öntudatra ébredő női lelket, mint Erdős Renée; szinte elkápráztat az a boszorkányos biztossága, melylyel e léleknek minden fakadó vágját, homályos sejtését, titkos gondolatát meglesi. S nemcsak Bettit, hanem a regénynek majd minden alakját ilyen mesterien jellemzi, első sorban az öreg Eblent, ezt a fanatikus, rideg, félelmes zsidó embert. Nyilvánvaló bizonyossága, hogy ha a szerző emlékeiből merített is, nem pusztá elbeszélő, hanem az emberi lélek rejtelseibe leszállani tudó buvár; s a szavakból, az arc és test mozdulataiból fölismeri azokat a szenvedélyeket, melyek bent a mélyben forroganak, s melynek azok pusztá nyilvánulásai. Hogy pedig igaz, őszinte, meg nem alkuvó realista, arról is tanúságot tesz, elkerülvén az ilyen élményi regények legveszedelmesebb örvényét: van ereje tartózkodni minden szépítéstől, hősét nem festi jobb-

nak, szebbnek, mint a milyen valójában, nem hallgatja el azokat az eseményeket, érzelmeket, gondolatokat, melyek erre az egyébként kiválasztott lényre árnyat vetnek, s így ezáltal lerántják őt az emberiség köznapai teremtményei közé.

És mégis joggal kérdezzük, hogy ez a minden porczikájában valószerű história, melyben egymást váltják a jól megrajzolt jelenetek és a finom lelki elemzések, művészi alkotás-e, megelégedhetik-e a művészet az életnek ilyen megdöbbenően pontos másolásával? Egyáltalán, milyen mértékben kell vegyíteni a regényírónak az igazat és költöttet, megfigyelésének és képzeletének munkáját, hogy a nyers valót költészetté varázsolja? A történeti regényre vonatkozólag Kemény Zsigmond, a ki mint *æsthetikus* szinte mérkőzött a regényíróval, gyönyörűen kimutatta, hogy a történeti valóságot, bármilyen nélkülözhetetlen alapja is a történeti regénynek, ki kell egészíteni, sőt újra kell teremtenie a regényírónak a maga képzeletével. Csak az elemek mások, de a művészi feladat ugyanaz a társadalmi regényben: a költő képzeletének át kell gyúrni a készen talált anyagot. Az élet — szinte szóról-szóra idézhetnők Keményt — egy állandóan mozgó, kezdettel, véggel nem bíró folyamat, a regény egy művészien kikerekített egység, nem egy tetszés szerint kikapott részlet amabból, hanem az organismusok példájára hármas tagoltságú. Ez a tagoltság, ez a művészi egység hiányzik *Az új sarj*ból. Nemcsak nincs művészi befejezése — s ezt nem menti az a körülmény, hogy egy nagyobb cyklus első részének van jelezve — hanem a kezdő mozzanat is esetleges, s az eseménysorozat egyes elemeit nem a művészet hajlós, de szívós fonala tartja össze, hanem az életrajz rideg, merev időrendje. Életrajzszerű a *Madame Bovary* is, de milyen művészettel komponálta Flaubert! Másrészt a regénynek költői érdeket is kell keltenie. Sokszor, igaz, maga az élet olyan változatos, mozgalmas, hogy érdekfeszítőbb akárhány regénynél, de *Az új sarj*ra ez nem vonatkozik. Ezt a fogyatkozást a költőnek a maga képzeletével kellett volna pótolnia, de nem tette, s így regénye csak pszichológiai érdeket kelt s nem költőit, úgy olvassuk, mint valami lélektani tanulmányt s nem mint regényt. A cselekvény nem ragad magával, érzelmeinket nem hozza izgalomba, pusztán értelmünkre hat. Mily kitűnően ismeri a költő az életet — ezzel a meggyőződéssel teszszük le a könyvet s nem azzal, hogy kitűnő regényt olvastunk. Végül még egy hiány: Erdős Renée nem teszi elég rokonszenvenessé alakjait. Megint a *Copperfield*re hivatkozom. A főhősön kívül mennyi ott a kedves, megnyerő ember az öreg Pegottytól a nemes Ágnesig,

míg itt Aristoteles tanácsa ellenére mindenki egy fokkal rosszabb, mint az átlag-emberek.

Egészen röviden : *Az új sarj* könyvnek értékesebb, mint regénynek, szerzőjének írói adományai becseesebbek, mint regényírói tulajdonságai.

A *Két nyár*, Kaffka Margit könyve, két részből áll ; a második *Lirai jegyzetek egy évről* címet visel, erről jelenleg nem kívánunk szólni ; az első, melyet főntebb regényként említettem, adott címet a kis kötetnek. A műfaji meghatározás, melylyel illetem, nem szabatos, de mégis sokkal inkább illik erre a hosszabb, az események egész sorából álló novellára a kis regény elnevezés, mint a subiectiv élményekből és megfigyelésekből mozaikszerűen összerakott «jegyzetek»-re a szerzőtől nekik juttatott «novella» név.

A *Két nyár* a következő mondattal kezdődik : «Kába kis félmosolyú verőfény ült a házfalakon kopottas félszeg februári tavaszintelem». Ne rettentsen vissza senkit ez a kép, mely hogy elkerülje a banalitást, keresettségbe, czifrálkodásba süllyed ; a kis regény minden inkább, mint keresett, ellenkezőleg, ép úgy mint Erdős Renée regénye, maga a megtestesült realizmus, sőt már egyenesen verismus, egészen Zola szellemében. Hősnőjének előéletét így foglalja rövid pár sorba össze : «Apja még húszesztendőskorában kiátkozta, mikor egy gépésszel megszökött a faluból. Három évig küzködött avval, halva szülte a gyerekeit, aztán egy özvegy hivatalnoknál volt gazdaszony húsz koronáért meg szerelemért». Az olvasó egyéni ízlésétől függ, tetszetősnek tartja-e az ilyen bemutatást, itt azonban nemcsak teljesen fölösleges ez a rövidségében cynikus rajz, hanem művészi szempontból egyenesen hibás, mert az olvasó ítéletét helytelen irányba hajlítja : az asszonyt könnyelmű, rossz teremtésnek gondolja, pedig az a regényben elejétől végig tisztességes, nemes érzésű nő, ifjúkori ballépéseinek nincs a legkisebb nyoma sem. Egyáltalán nagy szerepet játszik a regényben az érzéki élet, de akár erősen kiszínezi, akár finoman a sorok közé rejti az érzéki elemet, legtöbbször úgy érezzük, hogy nem volt rá semmi szükség, minden jellemző erő nélkül pusztán annak a vörös posztónak szerepét játsza, melynek Horatius szerint egyetlen rendeltetése, hogy rikító színével magára vonja a figyelmet. Zolánál az érzékiségnek legalább része van a cselekvény mozgatómozgásában.

Maga a cselekvény is egészen hű képe a mindennapi életnek. Azaz valójában nem is igazi cselekvény az, a mit nyújt, hanem — bár történik egy és más a regényben — inkább csak rajz, a szegény

néposztály életének s lelki mozgalmainak rajza. Igazi szereplője csak három van: a hősnő, foglalkozására nézve mosóné, férje, kalaposlegény és egy faczér cselédleány, a ki a házaspárnál tartózkodik. A mozgalom kevés: a leány fölkinálja magát a férjnek, az — noha «bőre szagát, a hogy közelében leült; — kissé erősnek érezte és nem — kellemesnek» — nem utasítja el, de mivel a feleségét, azt a dolgos, hű, nemes lelkű asszonyt szereti, mikor törésre kerül a dolog, elfordul a leánytól. Nem sok és épen nem érdekes, a mi hármuk között történt s azt hinné az ember, hogy ezeknek az egyszerű, közönséges embereknek lelki világa egy ilyen színtelen történet keretében untató. Csalódnánk. Kaffka Margitnak, a ki tehetségével nemcsak nőíróink között, hanem általában elbeszélőink között számot tesz, van ereje még ezt a — valljuk meg — nem valami rokonszenves környezetben lepergő mesét is bizonyos fokig érdekessé tenni. Az életet kitünően ismerve, a valóság apró, de jellemző vonásait éles szemmel meglesve plastikus képet rajzol egy pinczeszoba világáról, az ott lejátszódó kicsinyes, de élénk jelenetekről s három szereplőjét éles világitásban állítja elénk. Határozott, biztos vonásokból állítja össze lelki rajzukat s nemcsak élő valóságoknak tudja elfogadtatni velünk, hanem mindvégig mint cselekvő, még pedig következetesen cselekvő egyéneket láttatja. A jellemrajz nem lesz czéllá, megmarad eszköznek, az apró fordulatok természetes megértetőjének.

A kis regény jól is van fölépítve, de nincs elég művészettel kidolgozva. Hogy a mese nincs valójában befejezve (a férj elmegy a háborúba), arról nem szólok, ez újabb elbeszélőink körében, s nemcsak a nyugatosoknál, divat. Hogy a vékony mesét több rövidke episoddal tüzdeli meg, melyek szintén egy-egy jellemző vonást visznek bele, de egyébként fölöslegeseek, s többet is beszélteti személyeit, mint kellene, azt is, mivel az, a mit mondanak, illik hozzájuk és az alkalomhoz. Szívesen megbocsátjuk. Már kevésbbé azt, mikor a szerző maga beszél nem épen szükséges dolgokat. A regény ugyanis körülbelül a közepén bekapcsolódik a háborús viszonyokba, de olyan lazán, hogy a háború szerepeltetése még keretnek is fölösleges — ezért írtam föntebb, hogy sem Erdős Renée regénye, sem a *Két nyár* nem a világháború forгатagából sarjadt ki. Abban, a mit Kaffka Margit az 1914. év őszének hangulatáról, annak változásáról s általán a háborúról ismételtén ír, van sok igaz, de semmiképen nem tartozik a meséhez: ha elmarad, nem éreztük volna hiányát.

S a *Két nyár* cím? — kérdezi az olvasó. Ez a cím nem mond semmit, s a mit mond, rosszul mondja. Azt akarná mondani, hogy a

történet az egyik nyártól a másikig tart — de elég jellemző ez arra, hogy czímül tegyük? Aztán: a «két nyár» kifejezés valójában nem is ezt jelenti; végül: a cselekvény nem is erre az időre terjed, hanem 1914 februárjától 1915 nyaráig. Ez pedig két nyárnál mindenképen hosszabb időköz.

A regény minden műgond nélkül, sőt sok helyütt igen pongyolán van írva.

8°/291.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

478. SZÁM

1916 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. HAYNALD LAJOS. — Fraknói Vilmostól	1
II. A MUNKÁSKÉRDÉS LÉNYEGE. — György Endrétől	5
III. ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA. (III.) — Takáts Sándortól	24
IV. UKRAJNA. — Gróf Vay Pétertől	62
V. MISERICORDIA. (IX.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spanyolból, Hegedüs Arturtól	98
VI. KÖLTEMÉNYEK : <i>Mohács előtt.</i> — Vargha Gyulától. — <i>A kis fiam.</i> — Takács Edith-től	122
VII. SZEMLE : 1. <i>Az irodalom halottjai: Somló Sándor. (1859—1916) — Dalmady Győző. (1836—1916) — Kéky Lajostól</i> 2. <i>A tudomány halottjai: Ramsay. — Illosvay Lajostól — Metznikow és Neisser. — Szöllősy Lajostól</i>	127
VIII. ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Rajzok a török világból. (Takáts Sándor: Rajzok a török világból.) — d-től</i> 2. <i>Fabriczy Kornél művészettörténeti dolgozatai. (Fabriczy Kornél kisebb dolgozatai.) — D.-től</i> 3. <i>Balzac. (H. Heiss: Balzac. E. Faguet: Balzac.) — Elek Oszkártól</i>	146

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

479. SZÁM

1916 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én

TARTALOM.

Lap

I. ROMÁNIA. (I.) — Marczali Henriktől	161
II. AZ OSZTRÁK-MAGYAR KORMÁNY TERÜLETI AJÁNLATAI OLASZORSZÁGNAK. — Fraknói Vilmostól	178
III. JALAVA ANTAL EMLÉKEZETE. — Szinnyei Józseftől	201
IV. ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA. (IV.) — Takáts Sándortól	216
V. MISERICORDIA. (X.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spanyol- ból Hegedüs Artúrtól	238
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Búcsú az öreg szülfától.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Dél.</i> — Leconte de Lisle után, francziából Vargha Gyulától	292
VII. SZEMLE: 1. <i>A budapesti egyetem múlt évéről.</i> — Beöthy Zsolttól. 2. <i>Echegaray.</i> (1832—1916) — Király Györgytől	296
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Ujabb magyar regények és novellák.</i> (Gárdonyi Géza: <i>Szunyoghy miatyánkja.</i> — Csathó Kálmán: <i>A varjú a toronyórán.</i> — Szini Gyula: <i>A tűzfészek.</i> — Kosztolányi Dezső: <i>Bűbájások.</i>) — Sebestyén Károlytól 2. <i>Katona-költőink verseskönyvei.</i> (Gyóni Géza: <i>Levelek a Kálvá- riáról.</i> — Zilahy Lajos Versei — Gyomlay László: <i>Tarnopol felé.</i>) — k. l.-től	306

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

480. SZÁM

1916 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1916

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. † I. FERENCZ JÓZSEF. — Berzeviczy Alberttől	
II. DIPLOMATIAI TÁRGYALÁSOK ROMÁNIÁVAL. (1914—1916) — Fraknoi Vilmostól	321
III. ROMÁNIA. (II.) — Marczali Henriktől	354
IV. A TÁRGYAS RAGOZÁS INGADOZÁSAI. — Simonyi Zsig- mondtól	384
V. MISERICORDIA. (XI.) — Regény — B. Pérez Galdós után, spa- nyolból Hegedüs Artúrtól	401
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>A Megváltó.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Bátyám sir- ját keresve.</i> — Karl Freiherr von Berlepsch után, németből Gyulai Ágosttól	453
VII. SZEMLE: <i>Küzdelem az igazságért.</i> — Berzeviczy Alberttől	458
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A muszlim orthodoxia s az ókori tudományok.</i> (I. Goldziher: <i>Stellung der alten islamischer Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften.</i>) — Heller Bernáttól	
2. <i>Nőirók regényei.</i> (Erdős Renée: <i>Ősök és ivadékok.</i> — Kafka Margit: <i>Két nyár.</i>) — r. r.-től	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők

Megjelen évenként tizenkészer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Juliusi sorozat:

820—822. **Ibsen: Rosmersholm.** Színmű 4 felvonásban. Fordította *Ambrus Zoltán*.

823. **Rudolf Herzog: Az óriás.** Fordította *Benedek Marcell*.

824. **Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom.**

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította
GYULAI PÁL.

Szerkeszti
HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Új füzetek:

551—552. **Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára.**

997—998. **Illés József: A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor.**

1799—1805. **Cesare Beccaria: Büntett és büntetés.** Fordította és bevezette *Tarnai János dr.* 2-ik átdolgozott kiadás.

1806—1810. **Marlowe Kristóf: A máltai zsidó.** Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső*.

1811—1813. **Sebestyén Károly: Napnyugati séták.**

1814—1816. **Gróf Andrassy Gyula: A magyarság és németiség érdekszolidaritása.**

Kaphatók:

LAMPEL R. könyvkeresk. (Wodianer F. és Fiai) r.t.-nál

Budapest, VI., Andrassy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal Jenő, Bőthy Zolt., Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöpsflin Aladár.* Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, ford. *dr. Polgár Gyula.* Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich Lhotzky*, fordította *Schöpsflin Aladár.* Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán.* Kötve K 2.—
8. A szocziológia vázlata. Irta *G. Palante*, ford. *dr. Mikes Lajos.* Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Balla Antal.* Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöpsflin Aladár.* Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula.* Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta *Lenhossék Mihály dr.* Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöpsflin Aladár.* Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor* Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Juliusi sorozat:

820—822. **Ibsen: Rosmersholm.** Színmű 4 felvonásban. Fordította *Ambrus Zoltán.*

823. **Rudolf Herzog: Az óriás.** Fordította *Benedek Marcell.*

824. **Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom.**

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

GYULAI PÁL.

Szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Új füzetek:

551—552. **Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára.**

997—998. **Illés József: A magyar tarsadalom és állam szervezete a honfoglaláskor.**

1799—1805. **Cesare Beccaria: Büntett és büntetés.** Fordította és bevezette *Tarnai János dr.* 2-ik átdolgozott kiadás.

1806—1810. **Marlowe Kristóf: A máltai zsidó.** Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső.*

1811—1813. **Sebestyén Károly: Napnyugati séták.**

1814—1816. **Gróf Andrássy Gyula: A magyarság és némettség érdekszolidaritása.**

Kaphatók:

LAMPEL R. könyvkeresk. (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal Jevő, Beöthy Zsolt, Probászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. *Irta Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, ford. *dr. Polgár Gyula.* Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. *Irta Heinrich Lhotzky*, fordította *Schöpfung Aladár.* Kötve K 1.20
7. A vagyontudománya. *Irta I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán.* Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. *Irta G. Palante*, ford. *dr. Mikes Lajos.* Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. *Irta Le Bon*, ford. *Balla Antal.* Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. *Irta René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. *Irta G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. *Irta Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula.* Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. *Irta Lenhossék Mihály dr.* Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. *Irta Rudolf von Eucken*, ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. *Irta J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor* Kötve K 2.—

Megrendelhetők :

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

NOÉMI FIA

a címe

LACZKÓ GÉZA

most megjelent

regényének,

Ára

5 korona.

melyben egy színésznő pályáját s a vidéki magyar élet változatos képeit festi.

A Franklin-Társulat kiadása.

Kapható :

LAMPEL R. könyvkereskedése
(Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál,
Budapest, VI., Andrássy-út 21.
és minden könyvkereskedésben.

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötet:

BEVEZETÉS A FILOZÓFIÁBA

Irta

Dr. JERUSALEM VILMOS

A harmadik német kiadás után fordította

SCHÖPFLIN ALADÁR

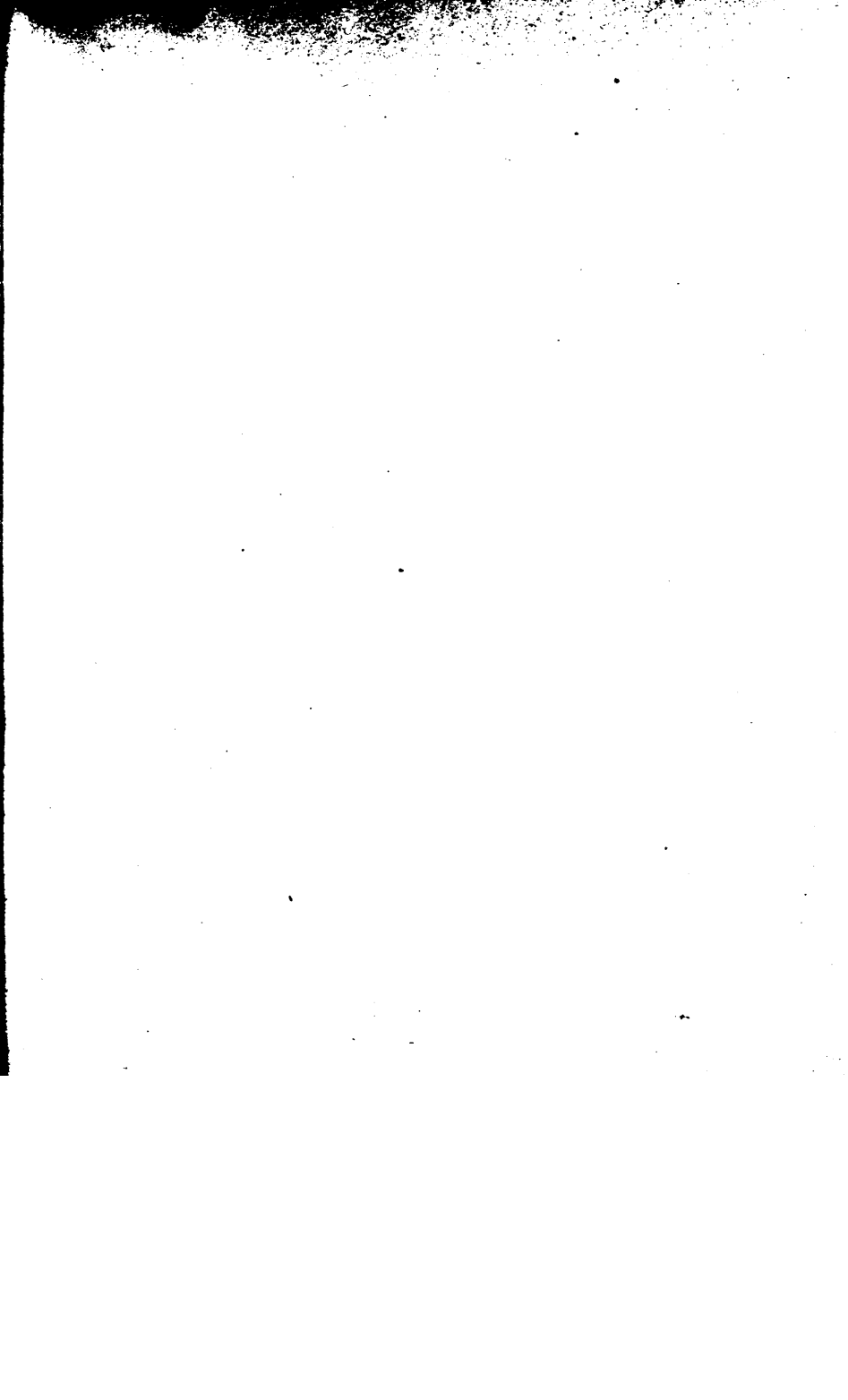
Tartalma:

I.	A filozófia jelentősége és állása.	IV.	Metafizika vagy ontológia.
II.	A propædeutikus (elő-készítő) disciplinák.	V.	Az esztétika útjai és céljai.
III.	Ismeretkritika és ismeret-elmélet.	VI.	Etika és szociológia.

Ára kötve 2 kor. 40 fillér.

A Franklin-Társulat kiadása

Kapható minden könyvkereskedésben.

A KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötete:

BEVEZETÉS A FILOZÓFIÁBA

Irta

Dr. JERUSALEM VILMOS

A harmadik német kiadás után fordította

SCHÖPFLIN ALADÁR

Tartalma:

I. A filozófia jelentősége és állása.	IV. Metafizika vagy ontológia.
II. A propædeutikus (elő-készítő) disciplinák.	V. Az esztétika útjai és céljai.
III. Ismeretkritika és ismeret-elmélet.	VI. Etika és szociológia.

Ára kötve 2 kor. 40 fillér.

A Franklin-Társulat kiadása

Kapható minden könyvkereskedésben.